

Juan Ignazio Iztueta

**GIPUZKOAKO
PROBINTZIAREN
KONDAIRA
EDO HISTORIA**

Fitxategi hau “liburu-e” bildumako alea da,
liburu elektronikoaren irakurgailurako prestatua.

Liburu gehiago eskuratzeko:

<http://armiarma.com/liburu-e>

Bertsio elektroniko honen egilea: Josu Landa Ijurko.
Iturria: *Gipuzkoako kondaira*, Juan Ignazio Iztueta
(faksimilea). La Gran Enciclopedia Vasca, 1969

<http://klasikoak.armiarma.com>

Egileari buruzko informazioa:

<http://zubitegia.armiarma.com/?i=358>

GIPUZKOAKO KONDAIRAREN AURRENENGO ZATIA

**ZEÑETAN IKUSIKO DIRAN ARGI ETA GARBI,
PROBINZIA TXIT ANZIÑAKO ONEN ASIERA NOIZ-
TIK ETA NOLA IZANDU ZAN, ETA BERAREN LEN-
DABIZIKO ETORKI TA GEROZKO JAIOTARRAK,
ZER ITZKUNTZA IZAN DUTEN BETI**

LENENGO KAPITULUA

Gipuzkoako Probinziaren asiera noiztik eta nola dan

Lau milla ta geiago urte dira Noeren billoi Jafeten bostgarren seme Tubal bere etxetarrakin Armeniatik Españara etorri izan zala; Ujola andia izan zanetik eun ta berrogei eta irugarren urtean, Jesukristo jaio baino, bi milla eun ta irurogei ta amalau urtez lenago, esaten duten bezala Flabio Josepho, San Jeronimo, San Isidoro, Don Rodrigo Lenapezpiku Toledokoak, eta beste askok beren egitade gogoangarrietan.

Zori oneko Aitalenen Tubal maitagarri au leorreratu izan zan bere jendearekin Gipuzkoako itsas bazterretan, eta ikusi zituen bezin laster emengo toki, lur, mendi ta aitzak, ezagutu izan zituen arkiroki, guztiak zireala, Armeniakoen antz berperekoak. Beragaitik abiatu izan zan gogoz ta fite bertako ta Nafarroako Oianetara janari billa: eta irten zitzaiozkan txit bete osoak, bere gogoko uste ta asmoak.

Gizonaren laguntzarik orduraño, eta askoz geroago ere, artu bageko aitzondo ezadetsu oetan arkitu izan zituen ugari, izakiak doaindurik berenez ematen

dituzten garau eder gozoakin ondo janzitako Gerixa, Aran, Udare, Txermen, Muixika, Albertxigu, Sagar, Masusta, Baixaran, Mats, Irasagar, Urki, Piku, Intxaur, Laranti, Zidroina, Almendra, Gaztaña, Mingrana, Mizpira, Marrubi, Onto, Gibelurdin, Gibelori, Kurinto, Ziza, eta beste anitz Ezkur mueta gozo, iturri garbi on, eta berar osasungille askorekin. Zer gisatan ordea? Aiñ eroso, aixaxa ta iori, non, neke andirik egin bage errazkiro txit biribillatzen zituen nai ordu guztian, bera ta bere jendadi andia bazkatzeko laina ta askoz geiago.

Ikusirik, bada, bere begiaz argiro, eta eskuz artu ta gozatu ere egiazki, toki arrotz ustez ustekabekoan zorientasun aiñ maitagarri doatsueraz betea, Jaungoikoari esker onak eta asko emanaz autatu izan zeban Oian oetan berarekin bere jendearen bizilekua pozkida gozo bete betean.

Gure lendabiziko etorki doatsu oen bizilekua, mendietan izan zala, inork ere ezin uka dezake bada, zergaitik gaurko egunean ere beretan arkitzen diran, Euskaldunen sustrai ta zain garbi pin guztiz iraunkorrak, zeintzutatik sortuak diraden Españako Uri ta Erri txiki ta andi guztiak.

Armeniatik etorri bezin prest mendi ondoetan txabolatxoak egiñik, jarri izan ziran beretan gure asaba

maitagarriak, euren bizi modu berriari jarraitzen, guztiz naitasun andian alkar maitatzen zutela. Modu onetako bizitza gozatsuak oi dakartzien seme ta alaba askoren bidez, jendea ugaritu zan denpora laburraren epean, sinistu ere ezin leikean ainbateraño. Bereala asi ziran zabaltzen aldamenetako ingurumaietara, ez alkarren arteko aserre ta gorrotoz, ezta ere batak bestea ikusi ezin zebalako, baizikan lasaitasun geiagorekin era obean bizituaz, beren neke izerdizkoaren bidez kanpoa txukunki landu ta apaindurik, egunen batean lurbira guztia Tubalen jatorriz ondo betea ikusteagaitik. Esan ta egin; urte asko baino len ikusi izan ziran egiztatuak euren asmo zuzen bide onekoak.

Tubaltar doatsu oek asi izan ziran, bada, tokiak adierazten zeban erako izen egokiak emanaz etxeak egiñik, Erri txiki bilduak ifinten, ibai andietatik aldenburik, begietaratzen zitzaiotelako argiro, denpora gutxiz aurretik izandu zan Ujola andi izugarriak, zeñaren beldurra zeukaten sartua ezurretaraño. Bañan denpora nola joan, gauzak alan aztu oi diran bezala, Ujolaren beldurra gitxituaz, eta beste alde, ordeka zelaietako lur guri ezadetsuen gizentasunaz zaleturik, abiatu zan jendea mendi ondoetatik ibar zabaletara jesten; non landa luze mardul galantak ederki landu ta

ondo prestatuak bete izan zuten laster, Tubalen jatorri txau garbiak, España guztia osotoro. Tubalen etorreran ez ezik gerozko aldi bitan ere, aitzarte oei zor die Españako Erresuma andiak bere izate guztia.

Jesukristo jaio baino milla, ogeita hamar urtez lenago izandu zan España guztian leorte bat ain ikaragarria, non ogei ta bederatzi urteren epean euri pitin bat ere ixuri izan etzan; zeñaren bidez bertako biztanleak al-zuten tokietara joan izan ziralako gelditu zan España uts utsa, menditarte oezaz osterontzeko guztia. Aitz goititu oetan izakiaren doaiatz jaiotzen diraden iturri ugaritsuakin batean, mendi koipatsuai ixurten zaiezkaten berenezko izerdi ezadetsuen bidez, gordairutu izan ziran bertako jaiotarrak, eta oen babesera España barrutik etorritako asko; zeintzutatik bete izan zan bigarren aldian España guztia osotoro.

Irugarren txanda gertatu zan Arabeak Españan egondu ziradenean. Oekin batean España barruan gelditu izan zan bertako jende apur bat, ez andizki ta aurrenengoetakoa, ezpada gauza errazen zale izan oi diran aietakoa; gañerontzekoak biribillatu ziran, Españaren zaintzalle ta gordeleku beti izan ta izango ere diran, mendi goititu latz gogor bizar-beltz oetara; nondik asi izan ziraden, bertako jaiotarrakin batean, Mairu

itsusiai erasotzen portitzkiro, eta astin-aldi gogorak sarriri emanaz, etziezaten utzi pakean, alik eta arraza gaizto hura osotoro kanpora botarik, España guztia garbi garbi ifinia izan zan arteraño.

Aipatu ditudan iru aldi oetan España izan da, Tubaltar garbi Euskaldun leialen bidez osotoro janzia bertako jaiotarrakin. Egia onen argi-bidea ikusi nai debanak begiratzea dauka, D, Pedro Salazar Mendozako Jaun Irakasleak azaldu izan zeban Españako Monarkiaren 33garren orrikan arkitzen dan kapitulu XXIIgarrengoa.

*Tubalen etorrera txit anziñakoa
Izandu zalako ain zorionekoa,
Oroitutzen ere pozturik gogoa,
Naierara bizi da beti Gipuzkoa.*

BIGARREN KAPITULUA

Españara lendabizi etorri izan zan itzkuntzaren errazoa

Gauza jakiña ta egiazkoa da txit Euskara dala, zorioneko gure Aitalenen Tubal gogoangarriak bere etxetarrakin Españara ekarri izan zeban itzkuntz eder jakintsun leun guri gozoa, beraren etsai ozpindu txar txoriburu puztu anitzek eztanda ler gaizto badagite ere. Euskaldun garbi garbia zan, bada, Tubal; baita beraren aita Jafet, asaba Noe, eta are lenagokoak ere. Ezin uka dezake, bada, iñork bide onez, Tubalek bere gurasoai ikasitako itzkuntza Españara zebala ekarri; ez eta ere, gizon doatsu onek ekarritako itzkera dala Euskara; zergaitik, Españara etorri ta bereala Euskarazko izen egokiakin Armeniako erara deiturik, eza-gungarritu izan zituen, mundua mundu dan arte iraungo duten mendi, aitz, muno, munaiska, lur, berar, iturri, erreka, ibai, aintzira, zuaitz, garau, abere, pizti, arrain, egazti, eta osterontzeko gauza guzti guztiak. Eta zer gisatako izenak dirade oek? Ez, aizeak ustekabean nondik ezdakiela arturik, airean jira-bira oi dara-

biltzkien geldo illaun, ta litxen antzekoak; ez non nai billatutako zerrenda saretu ausikorrakin moldakaitzkiro arabatuak; ez non jaioak, noren odolekoak, eta zer txertutatik datozen ez dakiten itsu moten illun eta garratz saminduak; baizikan, beren lenengo jarlekue-tan irme ta sendo, zintzo ta ernai beti daudenak; beren txukuntasun garbi ederrean apaindurik non nai agertzeko, ezertxuren ere eske iñora joan bearrik ez dutenak; non sortuak, norgandik jaioak, eta zeñen jatorriak diraden, beñere aztutzen etzaiotenak; zergaitik, berak dauden esanaz argi eta garbi, nor norenak eta zertarako jarriak diraden; ain dira bada, argiak, egokiak, zuzenak, ezagunak, eta eztitsu gozoak, nola oen parekorik arkitzen ez dan, Euskaraz laudarako itzkuntza guztietan.

Esan al guztiaz ere andizkatu ezin leizke bear ainbat, Euskarazko izen miraritsu maitagarriak; zeintzuk lau milla ta geiago urteren buruan ere, adierazten dituzten beren esakariak aiñ zuzen ondo ta garbi, nola jaiotako egun berperean. Amarik zintzoenak bere erraietatik ateratako semerik maiteena bezin aixta ta ondo, Euskarak bere zatirik txikarrenak ezagutzen ditu edozein tokitan. Amarik ernaienari gerta lekiok, bada, iñoz edo berriz bere semeaz ezeztatzea, dala

denpora luzean ikusi bagez, lenagoko antzik arkitzen ez diolako, edo beste edozein gertakariren bidez gorputzeko jonturetan gaitzbiderik izan badu, atzeren bat dala iduritzen zaiolako. Bañan Euskara jakintsun argiak bizi dan arte guztian ezagutuko ditu bere zatiak, munduaren araurrunean ere.

Jakinduria andiko Menaskindari batek, urre, zillar ta beste edozein menasta, zaborraz ta tortikaz naspi-llaturik egon arren, erdoi tartetik garbiro bereizten dituen bezin ondo, edo obeto ta are garbiago Euskara-ren zañetik datozen izen guztiak Euskaldun on batek ifiniko ditu, beren distiazio ederrakin adierazten dute-larik arkiroki, norgandik jaio izan ziran, zertarako jarriak diraden, eta zer gauzari dagozkan.

Ez da, bada, ezagutzen munduan lurbira osorik, zeri edo ari Euskarazko izen garbi egokia arkitzen etzaionik. Ez ordea alferrikako izen geldo deus balio ez dutenak, ezpada, guztiz goi me diranak, eta gizona-ren serbitzorako bearren diradenak, zein beren toki jakiñetan ezarriak, laster ikusiko dituzuten bezala.

Aspaldiko urteetan egon bada ere gure Euskara jakintsua ta esan al guztien gañean guretzat beti gozoa, aitzarte oetara bazterturik loak artua bezala, geroenean ere irazarritu ta mendi zuloak utzirik ager-

tuko da mundu osoaren aurrera arpegi garbi alaiarekin bere zati eder baliosoen billa, eta toki guztietan or emen arkituko ditu ugari ta errazkiro, zergaitik agiri agirian dauden ojuz deadarka esaten diotelarik beren Ama maiteari, bizi gera, emen gaude, zureak gera, atoz lenbait len laztantzera aspaldiko partez, eta gorde gaitzatzu ordu onean, zure kolko zabal mardul gozo indartsuan sekula betiko.

Gure guraso maitagarriak beren itzkuntz ederra, etsai portitzak lurraren azpiraño sarturik arras ezkutatuta naiean darabiltela ikusi badute ere denpora luzean, gaurko egunean arkitzen da, beraren seme prestu leial argien bidez auziak irabazirik, eder ta galant, pizkor ta sasoikoa txit, erdaldun mingain latz arroak onelakorik gertatzea uste ez bazuten ere.

Euskarazko itzkuntz jakintsu maitagarri au Españaren kaltarki ta lotsagarri balitz bezala, nork dakinolako nekeak eta zenbateraño buro ausitzeak egin izan dituzten gizon andi usteko askok, bera bidebagekiro desondraturik, beñere agertuko ez dan tokira ainatzeko asmoan?

Beste anitzen artean Euskarak izan dituen etsairik indartsuenak dira Mariana, Maians, Armesto, Osorio, Nikolas Antonio, Marti, Belazkez, Ledesma, eta Don

Joakin Traggia. Guztiak aomen andikoak; bañan Euskara azaletik bedere ezagutzen zebanik, ez bat bakarra ere. Berai arkitzen zitzaioten utsune andi onezaz batere oroitu bage, ekin zitzaiozkan goien beean Euskara zintzo gaitz bageari erasotzen, beren luma latz lodi amutsakin asmatu al guztia lotsabagekiro esaten, ondoreari begiratu bage. Azkenik ifinten zuten beren zirri borroetan txit gauza anditzat eta segurutzat, ezen, Euskara ez dala beste gauzarik, ezpada, Eguzkiaren jaiot-aldean diraden itzkundeetatik artutako zerrenda banaka batzukin, moldakaitzkiro antolatutako itzkera farragarri bat; etzebala gramatkarik eta itz-tegirik, eta izan ere ezin zezakeala, zergaitik etzeban gairik bear bezala neurtu ta zuzen-bidean ifinteko.

Bidebageko josi askatu iraingarri oek, eta beste onelako asko esan bage uzten ditudanak entzutean, mindu ziran lazki Euskaldun prestuak, eta asi ziran berpertatik Euskara garbi gozoaren doai ederrak zabaltzen mundu osoaren jakiunderako. Aita Larra-mendi gogoangarriak azaldu zituen zuzenki ta garbiro Euskarazko Itztegia, eta gramatika, zeñari izena jarri izan zion *El imposible vencido*; non adierazten zeban argiro, Euskararen maixiatzalle guztiak direala itz-jario erausle motel ez-jakiñak.

Larramendi doatsuaren ondoren, Astarloa jakintia, eta Erro ernaia irten ziran plaza agirikora, Euskara illezkor zintzo maitagarria janzi aberatsakin ederki apaindurik, mundu osoari begien aurrean ifintera, ikusi zezaten donarioz ondo, oraindaño ezagutu diran itzkuntza guztien artean bera dala bakar bakarrik, munduaren lenbiziko asieran sortua. Beragaitik arkitzen zaiozka, bada, Euskarari bere kolko zabalean ondo gordeak, guztion Egille andiak gizonaren izatearekin batean eman izan ziozkan doai maitagarri ain gaiñ gañekoak. Gizon itsutu bat bere itsu-aurrekoak, nora nai ta ara, eramaten deban bezin zuzen, edo are zuzenago ta bide erosoagoetatik Euskara zintzoak eskua gogoz emanik, oi daramazki seme egiazkoak, beraren sustrai pin ta zain iraunkorrak arkitzen diran tokietara.

Gisa berperean igo dirade, bada, Astarloa, ta Erro beren Euskara maitagarriarekin biderik galdu bage zuzen zuzen, munduaren lenengo adiñera; non billatu dituzten Euskararen jaiotzako argibide egiazkoak zuzenkiro, baita agertaratu ere beren izen garbiakin mundu osoari, Euskararen bere berekiak direala iñork ezin uka dezakean moduan.

*Sinistmen osorikan ezin artu oni,
Euskara ezagutzen ez debanak ongi;
Bañan autortuko du gogoz eta garbi,
Bera ikasitzera nai debanak jarri.*

IRUGARREN KAPITULUA

Non azalduko ditudan argi eta garbi Mundu guztiak lenda-bizikotzat ezagutuak dauzkan Probinzia, Uri, Mendi, Aintzira, Ibai, Ugarte, eta beste gauza goago-angarri askoren izenak; Zeintzuk jaiotako egunean bezin ondo gaur ere, ezagutzen dituen Euskara zintzo ernaiak, bere seme ta alaba egiazkotzat.

PROBINTZIA AURRENENGOEN IZENAK

ASIA

Anziñako gauzen gañean itzkidatu izan duten Ipinle guztiak batera esaten dute, ezen, gizakiaren lenda-biziko seaska, azitoki, eta bizilekua izan zala Asia deitzen zaion Probinzia. Euskaldun baserritar motzen motzenak ere, ondo daki, bada, zer esan nai deban Asiak. Izen egoki Euskarazko garbi au, Erri edo Lurbi-
ra oso bati ezagungarritzat ifinteak, adierazten du argiroki, asierako erria dala, edo gauza agirikoren

batek toki artan izan zebala lendabiziko asiera. Munduaren lenengo adiñetan aiñ argi ta garbi ezagutzen dan izen ots andiko au, ezin ukatuko diote bada Euskarari, beraren etsairik andienak ere.

ASIRIA

Asiaren izena bakarrik etzan bear adinbat aiñ Aderri zabal ta luzea garbiro erabakitzeko, zeñetan artu izan zuten lendabiziko jaiotarrak beren izate guztia, baita argia ikusi ere berekin beren ondorengo guztien patu onerako. Denpora au zan aiñ doatsua ta baliooa gizonarentzako, nola zoriontasun au zor zaion Erria duin ta gogoangarri sekula guztirako. Miragarritzko gertaera onen bidez deitu izan zitzaion, bada, *Asi-iri-a*; au da esatea, ezen, toki onetan izan zebala *asiera* mundua jendez betetzeak, edo auzotutzeak. Asiriak zer esan nai deban, eta izen egoki au norgandik jaioa dan, ezagutuko du aixa ta garbiro, Euskararen barri dakien edozein gizonak.

Gisa berperean dirade, bada, Euskarazkoak eta Euskararen bere berekiak, mundu osoan aurrenengo-

tzat ezagutzen diran Probinziarik gogoangarrienak
izen oekin.

Senaar.

Arabia.

Siria.

Zilizia.

Armenia.

Albania.

Palestina.

Fenizia.

Zelesiria.

Persia.

Ejipto.

Mizarain.

Orobat lendabiziko Uriai ifinitako izen oek.

Ur.

Txabala.

Osika.

Goaria.

Simira.

Arzama.

Suma.

Zama.

Txolua.

Txolu-ata.

Baraza.

Damasko.

Kolarina.

Jerusalem.

Betel.

Betel-em.

Betania.

Nazaret.

Geriko.

Ger-ara.

Betulia.

Ai.

lope.

Aurrenengo ezagutu izan ziran mendien izenak.

Amana.

Ebal.

Garizim.

Gordeia.

Kaokaso.

Korax o Gorax

Kormelo.

Libano.

Oreb.

Tabar.

Zinai.

Lendabizi arkitutako Aintziraen izenak.

Bebeis.

Euxino.

Fuzino.

Genizaret.

Kaspio.

Zoroanda.

Munduaren asieratik ezagutzen diran Ibai andien izenak.

Araxes.

Eufrates.

Ganges.

Indo.

Nilo.

Tigris.

Toki urrutikoetan arkitu izan diran Ugarteen izenak.

Emaoa.

Jeturoa.

Jiokea.

Maitea.

Marua.

Mopelia.
Oana.
Ohetea.
Ohetirioa.
Otaba.
Oura.
Ulietea.

Izen oekin deitu izan dira beti, mundu osoak aurre-nengotzat ezagutzen dituen toki gogoangarri aipatu ditudan guztiak; eta gaurko egunean Euskaragandik urrun bizi badira ere, bereak daude esanaz argi eta garbi, Euskararen bere berekiak diradela.

Egia onen argibidea zearo ikusi nai debanak, begiratzeari dauka oarrez ta artezaz Don Juan Baupista de Erro Jaunak milla zortzi eun, ta amabostgarren urtean, munduaren asierako izenarekien (el Mundo primitivo) agertaratu izan zeban libruaren berreun ta zortzigarren orriatik aurrera; non arkituko dituen bat banaka egiztatuak garbiroki, nola ta zeren bidez diraden Euskararen bere berekiak.

Gure Aitalenen Tubal doatsua nola baitzan jatorriz izendatu ditudan toki aetakoa, beretan jaio, azi, ta bizitua, eta bere gurasoai Euskara beste itzkuntzarik entzun bagekoa; nai ta naiezkoa zan, bada, Española

etorri izan zanean ere, Euskarazko izenak ifintea emen arkitu zituen mendi, ibai, ugarte, aintzira, muno, lurbira, uri, erri, etxe, eta gañerontzeko gauza guztiai. Ikust ditzagun bada nolakoak, eta zer bidetatik datozenak diraden Españako Erresuma andiari, eta beraren mugapeko toki zabal aberatsai, Tubalek eta bere ondorengoak ifinitako izenak.

ESPAÑAREN IZENA

Noiztik, nondik, eta norakoa dan argibidea

Agertaratzeko asmoa artu dedan izen gogoangarri guztien lendabiziko iturburua da, España; zeñari gizon aomen andiko etorki arrotzak eman izan diozkaten izen mueta asko. Batzuk deitu izan diote *Hispania*, besteak *Spania*; zenbaitek, *Hesperia* H-ekin; askok *Esperia* H-bage; badira deitu izan diotenak *Iberia*; baita *Zeltiberia* ere; bañan bertako jaiotarrak oroitzez karrizko denporatik deitzen diote beti bere izen egokia deban bezalaixen *España*.

Izen gozo erazko au bere adigarri egiazkoarekin, letratxo bat bakarra ere ez kendu ta ez erantsi, arkitzen dalarik argi ta garbi España barruko itzkuntz eder

Euskarazkoan, nork daki nolako aztalka, zilipurdi, eta itzulamilkak egin izan dituzten Euskararen etsaiak, Euskarari izen bereki au opa eziñik, zenbat letra ainbeste josi-askatu eta iraulketa egiñaz, Zelta, Hebreo, edo Arabe biurtuko dutelako uste oso betean? Bañan

*Azaleko irudiña,
Denbora gitxiko diña.*

Esaera oi dan bezala, ez dute balio izan pelapat, Españaren izen maitagarri au atzerritarrai eman naiean, gizon andi usteko askok egin izan dituzten azka, puzka, ixarre, eta aztarrika guztiak; zergaitik, Euskara indartsuak purrustada batekin aienatu izan dituen aixa, alderatu izan zaiozkan estalki, ta lilluramendu guztiak, bere kolko eder zabalean ondo gordiak dauzkalako, iñon diran etsai itzontziak ixiltzeko bear diraden argibide zuzen egiazkoak. Goazen bada ikustera ezagugarri oek zer nolakoak diraden.

Españako Erri lendabizikoen izenak.

Atx'eta.

Auts'eta.

Bas'eta.

Bol'eta.

Ed'eta.

Jatz'eta.

Karp'eta.

Kos'eta.

Lax'eta.

Le'eta.

Lob'eta.

Nem'eta.

Or'eta.

Sues'eta.

Turd'eta.

Zerr'eta.

Izen oek zer gisatan ezarriak dauden ikustean, benturaz esango du nork edo ark, ezen, guztiak bear dutela bukaeran *Nia*, au da, Akzetania, Basetania, Auts-eta-nia, zeintzubei bertatik erantzuten diotedan, ezik, begira dezatela ondo Astarloa gogoangarriak milla, zortzi eun, ta irugarren urtean Euskararen pozkarri, eta onen etsai guztien illgarri, agertaratu zeban libruan berreun ta zortzigarren orrikatik aurrera, non arkitzen dan garbiro egiztatua, nondik eta nola izandu zan Latin itzkuntzako *Nia*.

Euskarari ifinia,

*Ez puska berekia,
Baizik arabakia,
Eta arrotz etorkia.*

Españako Uri anziñakoen izenak.

Ara'uriga.

Arko'uriga.

Augusto'uriga.

Bolo'uriga.

Deo'uriga.

Flabio'uriga.

Julio'uriga.

Kata'uriga.

Koteo'uriga.

Lakko'uriga.

Lanko'uriga.

Mero'uriga.

Miro'uriga.

Nesto'uriga.

Sego'uriga.

Tala'uriga.

Tunto'uriga.

Zelio'uriga.

Zelto'uriga.

Izen oek zer gisatan ezarriak dauden ikustean, orobat esango dute Euskararen barri ez dakiten askok, ezen, bukaerako itza iñoiz ezagutu izan zaiote-la berai, *Briga*, eta orain irakurten dala, *Uriga*. Zer da ansi ordea, legez ta bidezkoa ez ezik, zor dana ere baldin bada nori bere gauza iraultea?

*Jarri ezkerro begira,
Arras ezagunak dira,
Uriga eta Briga;
Astarloak ditu jira,
Nor bere Amaren titira.*

Jarraitzen dute Urien izenak.

Arta'uria.

Bruto'uria.

Flabio'lam'uria.

Kanta'uria.

Lando'uria.

Sara'uria.

Tene'uria.

Tere'uria.

Zeto'uria.

Zezim'uria.

Lengoak bezala oek ere izan lezateke nork maixiatu, bañan ez da zer ikaratu. Geienaz ere esango dutena da, ezik, izen oek ere bukaeran zutela *Bria*.

*Eta guk diogu dala, Uria.
Astarloak esaten du egia,
Euskaraz kanpora, Bria,
Txit dala soil eta urria;
Bañan Españan guztiz ugaria,
Eta arras Euskara garbia.*

Badiraute aurrera ere.

Anziñakoak emen. Gaur ezagutzen ditugunak oek.

Bekuria. Busturia.

Asturia. Joruria.

Asturika. Goijuria.

Beruria. Lemonauria.

Kau'ria. Goikouria.

Onobalistoria. Ata'uri.

Bardulia. Obekuri.

Turdulia. Ollauri.

Turia. Zeanuri.

*Izen oentzako zer esanik,
Izango ez dutela uste det nik,
Urrengoentzako ain gutxi,
Euskal-errian diralako bizi,
Ta maitatzea dutelako merezi.*

Ikusi ditzagun bada orain, Uriaren izenarekin eza-
gungarritzen diran tokiak, zein garbiro erabakitzen
dituen Euskarazko itzkuntzak.

Uri'arte.

Uri'barri.

Uri'be.

Uri'belarrea.

Uri'Bezar.

Uri'en.

Uri'goen.

Uri'goiti.

Uri'ñuela.

Uri'ona.

Uri'ondo.

Uri'zar.

Euskararen barri etzekiten gizon andi usteko
askok, beren obra gogoangarrietan ezarri izan dute
Bria, Uriaren ordean, biak bat dirala iduriturik, modu

onetan; Kanta'brias Poltio'bria; Selim'bria o Seli'bria;
Mene'bria, o Mesenbria:

*Bañan Astarloak oen tokia,
Arkitu izan zeban txit egokia;
Beragaitik dakigu dala, Uria,
Españatar Euskara garbia:
Eta agertu izan zala, Bria,
 (Aurrena)
U bokalaren lekuan V berria,
Eta gero, onen ordean B jarria.*

Españako beste zenbait Uri eta muno gogoangarrien izenak.

Abarum.
Alaba.
Albonika.
Arandi.
Aritium.
Ariza.
Arriaka.
Arsa.
Artigi.
Astigi.

Aszerri.

Ausa.

Balda.

Bedunia.

Berurium.

Beturia.

Biskargi.

Grakurris.

Ilarkuri.

Iliberri.

Ilipula.

Iliturgi.

Iria-Flabia.

Laberris.

Lakurris.

Lapatia.

Mediolum.

Murgi.

Muru.

Obukola.

Olon.

Onoba.

Oska.

Turbula.

Turiaso.

Ulia.

Urbikua.

Urbona.

Urgia.

Uria.

Urium.

Urzesa.

Urzi.

Uzia.

Españako Ibai anziña anziñakoen Izenak.

Ana

Barbesola.

Bazi.

Beti o Betis.

Dorium.

Duraton.

Ibero o Iberus.

Minium.

Orbea.

Saduze.

Sanga.

Szizen.

Urbona.

Españan ezagutu izan diran Izengaiñ aurrengoak

Auso, Lope, Marti. Izen oetatik datoz beren seme ta ondorengoak; zeintzuk diraden, Ansorena, Ansorenas, Loperena, Loperenas, Martiena, Martirena, Martikorena, Martienas, Martirenas, Martikorenas.

Auso da Euskara garbia, eta nai du esan, zabala, edo toki andia dala txit. *Lope* orobat da Euskarazkoa, eta adierazten du dala lodia, gizona, lotua edo sortatua. *Marti* gisa berperean da Euskararen bere berekia, eta argitaratzen du dala, Gudaria, Disidaria, Auparia edo obeto ahaikaria. Marti ez da naspillatu bear Martin'en izenarekin, zergaitik biak banaitak diraden.

Euskarak itzegiteko izanik aiñ ere egoki gozoa, Matxin deitzen dio Martini, Mitxel Migeli; eta oetatik ditugu Matxinena, Matxiandiarena, Mitxelena, Mitxelorena, Mitxelenas. Baita ere, Juanena, Juantorena, Juantxo'ena eta beste guziago oei darraizkiotenak.

Orobat dira Euskararenak, Lariz, Ortiz, Urtiz, Santx'ez, Nuñ'ez, Muni'oz, Alba'rez, Sa'ez, Garz'ez. *Larik* esan nai du sasitua edo Sasien barnaria; eta Lariz da beragandik datorrena edo jatorri artakoa;

bañan ez, askok uste deban bezala, Larizen semea. *Orti* da toki goitituen barnaria edo garailaria. *Urti*, Urtsua edo ibaien barnaria. *Santxo* gozaindetxo. *Muño*, mendiska goititua. *Munio*, mendiska txata. *Albar* toki lauban asko dezakeana, edo beretan aberatsa. *Garzi* azkarra ta ariña bere egikeraetan.

Euskarari iñork ezin kendu degiozkake, bada, Españako Erresuma andiaren jaiotzatik argiroki eza gutzen diraden izen bereki oek; eta oraindik are gitxiago oen senide egiazko anitz, Lurbira guztian zabaldurik dauden Izengaiñ ondra andikoak; zeintzuk diraden Mendoza, Gebara, Naba, Zuñiga, Arana, Ibarra, Ribera edo Erribera, Zalazar, Ugarte eta beste asko, beren aipamena kondairarik anziñakoenak egiten duten bezala. Eta baldin izengaiñ gozo oek oroitze garrizko denporatik ezagutzen badira España guztian, norañoko anziñatasuna izango ote dute Bera, Arandia, Aritio, Beruria, Uria, Iria, Edeta, Baseta, Luzeta, Urdeta, Zaldibar, Lazeta, Arze, Burdua, Orobio, Abaroa, Iriberrri, Oropesa, Laberri, Aruzi, Astigi, Astegi, Artijio, eta beste geiago, zeintzubenekin erastu ta egiñaka arkitu izan zituzten lendabiziko kondairatzalleak Lurbira zabal eta Uri gogoangarri asko, ainbeste etxetar presturekin ondo beteak?

Ez du, bada, inork ere zer uste izan, Izengaiñ oek diradela edozein gisatakoak, eta aizebelaskiro nola nai ifiniak; baizikan, guztiz miraritsuak, txit ondragarriak, eta begiramen andiarekin jarriak.

Gure asaba zintzo ernaiak izena ifini bear ziotenean tokiren bati, aurrenengo lana egiten zebe beraren egoitzari begiratzea oarrez ta artezaz, non ta nola zegoen eta zer ditxaki ta griña arkitzen zitzaiozkan. Baldin tokia bazan ordeka luze ta zabala, izena jarriko zioten *Naba* edo *Nabia*, ezperen, *Arandi* edo *Arandia*; baldin ordeka bazan medarra, deituko zioten *Ibarra*; baldin bazan tarte, esango zioten *Arrua*, baldin arkitzen bazan goikoen azpian, deituko zioten *Orobio*; baldin bazan burkaitz edo jaust beldurrekoa, esango zioten *Amilaga* edo *Amileta*; baldin bazan laprastkorra edo limurikorra, deituko zioten *Amilategi*; baldin arkitzen bazan zulo-ondoren baten gañean, esango zioten *Amilubia*; baldin tokia bazan gaña, deituko zioten *Oar, oiz*; baldin bazan gañen artean esango zioten *Oka*; baldin bazan mendiskaren bat bukatzen zana musturrean, deituko zioten *Mugia*, baldin bazan txata esango zioten *Munia*; baldin bazan pitina edo txikitxo, deituko zioten *Muñua*.

Modu onetan dirade bada, begiramen ezin geiago-
rekin ifiniak, Euskaldunen Izengaiñ guztiak. Ain egoki
eta zuzenbide onean jarriak arkitzen dira, ezik, izena
entzun bezin laster dakigu, Urliaren jatorriak lendabi-
ziko asiera norgandik eta zein tokitan izan zeban.

*O Euskara gozatsu zintzo jakintia!
Ezagun da zu bizi zeraden tokia;
Izan ta izango da beti maitatia,
Gogoz edan debana zedorren titia.*

BIGARREN ZATIA

**ZEÑETAN JARRIKO DITUDAN GIPUZKOAKO PRO-
BINZIAREN LUR, MENDI, BERAR, ARRI, MEATZE,
ITURRI, IBAI, ZUAITZ, GARAU, ABERE, EGAZTI,
ARRAIN, ETA BESTE ZENBAIT GAUZA GOGOAN-
GARRI ZER TA NOLAKOAK DIRADEN**

LENENGO KAPITULUA

Gipuzkoako Probinzia non arkitzen dan, zenbat leku betetzen deban, eta bere mugak nondik nora ta norekin dauzkan.

Gipuzkoako Probinzia guztiz Argidotar, eta txit Leiala arkitzen da European, Españako Erresuma andia-
ren zatirik aurrenengoa; zeñak betetzen deban, Erre-
suma luze onek ifarralderontz daukan bukaerako
muga ingurua. Bere goiendea dauka berrogei ta lau
mallataraño, gauberdintzatic polo artikora. Sort-alde-
tik mugatzen da Franzia-zen zerrenda bategaz, eta
Nafarroarekin. Eguerdi-aldera, Arabako Probinzia, eta
Bizkaiko Jabedearekin. Sart-aldera ta ifarraldera buka-
tzen ditu bere mugak Kantauriako itsasoan.

Probinzia onen luzetasunik andiena da, eguerdi-
aldetik ifarralderontz, Gatzagako mendi gañetik,
Ondarribiako Higerren buakeraraño; eta dauzka ama-
bost legua Españakoak. Bere zabaltasuna du bedera-
tzi legua, sort-aldetik sart-aldera, Alleku menditik
Motrikoraño. Beste bederatzi legua luzatzen da itsas-
tarra, Olearso, edo Jaizkibelko mendiaren munoko

erpiñetik, Ondarroako mugaperaño, zeña dagoen Bizkaian. Gipuzkoako inguru guztia da ogei ta amairu legua gitxi gora beera.

Probinzia onetako aizetorkia guztiz da sasoi onekoa eta gozatsua. Egoi-aldeko bero andiak, ifarraldeko otz gogorrakin adiskidetasunean eziturik zabalzen dira emekiro biztanleen osasungarri. Mendi tarte oetan geienean da, egurastutzeko aize edendu ezetxoa. Zeru me eder garbi alaia, eta beraren izarkida aiñ da egikari onakikoa, non obeagorik ezin arkitu leikean. Ez udako berorik andienak makaltzen gaitu arras, eta ez neguko otzik gogorrenak kikildu geiegi. Ain toki goixoa, garbia ta osasuntsua da, ezik, ez da beintxu ere ezagutu izan emen, beste leku askotan sortu oi dan bezalako izurrite likits gaizto eriotsu aietakorik batere. Itz batean, gai guztietara da Probinzia labur au, izakiagandik doatsueraz ondo betea.

BIGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako Orube gogoangarria zer gisatakoa dan; beraren mugapean nolako nekazaritza egiten dan, eta zer labore mueta artzen diraden.

Gipuzkoako mugape guztia da arkaitzez josia, eta aldapatsua; bañan geiegiko latztasun bage izakiak ondo doaindurik egoki ta erara ezarria, muno goitituai dariozkaten koipe guri txit gozatsuak, erriberaetara emekiro ixurtzen diraden moduan. Begiratu batean idurin badute ere aldats oek, amiltzeko zorian daudela zinzilika erori naiean, aiñ irme ta sendo arkitzen dira alkarri laztandu ta itsatsiak, non, ez diran aspertzen beintxu ere, batak bestea naitasun andiarekin leialkiro maitatzeaz. Erribera, ibar, ta ordeka zelaiak; aldapa, egi, muno, ta malkorrak; gizen, argal, lodi ta meak; zail ta samur, biguñ ta gogorak, ezadetsu ta elkor, azal ta mami, barru ta bazter, guzti guztiak dira Probinzia onetako lurak, bakotxak bere gaiean, gizonari serbitzo andiak egiten diozkatena, eta ondo begiratzea merezi dutenak.

Egiazki, non billatzen da Lurbira bat osoa, Gipuzkoako Probintzia bezalako txukuntasunean landu ta ongarritua? Lanbide onen gañean izkribatu izan duten gizon arrotz jakinti guztiak autortzen dute, bada, Gipuzkoako nekazaritza arkitzen dala goienengo mallara igoa. Eta alaixen da izatez ere. Beraren mugape guztian ez da arkituko oña bete leku, alper dagoanik. Edozein aldetara begiratu eta ikusten da ederki apaindua. Beragaitik esan izan dute askotan Probintzia onetan igaro izan diran gizon kanpotar andizki anitzek, ezen, galaren gala janzitako baratza zoragarri bat dirudiela Gipuzkoako mugape guztiak.

Esan-al guztiak esan ta ere ez luke, bada, iñork bear ainbat andizkatuko Gipuzkoako nekazaritzaren garbitasuna eta txukundadea. Nork bere menpeko alor guztiak dauzka arreta andiarekin egoki ta zearo esituak, dala esolaz, arantzaz, arriz, edo lubakiz, tokiari nolako gaiak eraratzen zaiozkan alanberean. Ordeka zelaietan errolla andiak iriki ta urai igesbidea emanaz, eta goi amilkorretan euskarri orma leortxoak unetik unera egiñaz, guztiz ikuskarriro prestatua arkitzen da Lurbira osoa.

Gipuzkoako Probintzia laburraren zatirik geientsua arkaitzez josia bada ere, laboretza andiak egiten dira

beraren mugapean, nekazari bakotxak bere soro ta alorrek ondo landurik, guriro ongarrituak dauzkalako.

Garia, Artoa, Zikiroa, Oloa, Baba, Baberruna, Illarra, Patata, Artatxikia, Txirta, Arbia, Allorbea, Pagatxa, Zalka, Liñoa, eta beste gauza asko egin ta biltzen dira Gipuzkoako lurrian, Españaiko Erresuma andiaren ordeka zelairik mardulenetan bezin bikañak eta ugari, edo are obeagoak eta geiago kanpo kanpo, edo neurri neurri.

Don Gaspar Meltxor de Jovellanos jakintziak nekazaritzaren gañean agertaratu izan zeban libru gogoangarrian, gauza anditzat esaten du, ezik, Gaztelan badirala lurrak, anega bat gari erein eta ogei anega ematen dituztenak, zeñari nik erantzuten diodan, ezen, Gipuzkoako mugapean badirala alor asko ta asko, anega batekin ogei ta amar artzen dituztenak. Egia garbi onen ezagungarritzat nai det izendatu toki bat, bikañenetakoaren billa ibilli bagetanik alere. Bazter Erri txiki Zaldibikoan arkitzen dan baserri-etxe, Mugerza deitzen zaionaren lurretan biltzen dute, esan dedan bezala, batekin ogei ta amar, urtabe ona dan guztietan. Badakit Donostiako mugapean Etxazar izendatzen dan baserri-etxearen lurretan, bertako nagusi Don Jose Ramon de Elosegik, milla, zortzi eun,

ogei ta amairugarren urtean lakari bat gari txuloka artoa bezala erein, eta bildu izan zituela irurogei ta lau lakari gari.

Gipuzkoako mugapean egiten dan gari guztia da txit bikaña, garbia, pisu andikoa, ore onekoa, eta jate gozarotsukoa. Sarritan ikusten dira emen, larogei ta amabost libra pisatzen duten anega gariak, eta iñoiz bai eun librakoak ere. Gaztelatik datorren anega gariak ozta ozta pisatzen du larogei ta bi edo iru libra. Zertan dago au? Ez bestegan, ezpada, Gaztela eta beste toki askotan ereiten dutenetik batutzeraño dagiana dagiela, bere modu lagatzen diotelako, eta berriz Gipuzkoan, erne orduko jorran asirik aretuaz berar zakar itsaskin kaltarkitsu guztiak arras galdu, eta ale garbi garbi txaua etxeratzen dutelako.

Probinzia onetako nekazariak gariaganako baino ere, begiramen andiago dute artoarekiko langinzara, zergaitik au duten beren bazkarik aurrenengoa, eta premiazkoena; izatez bera dalako aiñ gose-illtzalle ona, indartsua, iraupen andikoa, eta osasungarria txit. Bizikai maitagarri au España barruko jendeak ostiko-peratzen badu ere, esanaz, guztiz lela eta txit pisua dala, indarrik ez debala, abereen janaria dala, eta beste onelako anitz astakeria; Gipuzkoan artoa ugari

jaten dutenetatik agertzen dira, Gaztelako errietan bezain aztal eder galant ariñak, arpegi zuri gorri piñak, eta larmintz leun me guriak dituzten mutil ta neskatxa mardul lirain alaiak.

Probinzia onetarako bear dana da txit janari one-
retsu naigarri au, batez ere artzain, ikazgin, eta beste langille mendietan ari bear dutenentzat. Askotan ikus-
ten dira, bada, oek, neurri ta balio bardiñean ez ezik, geiagoan ere naiago dutela artoa, garia baino; zerga-
tik ondo dakiten oituraz, talo bero guria ohea dala, bera bakarrik jateko, ogi erre zar elkortua baino. Bera-
gaitik dute Gipuzkoako nekazariak guztiz arreta andia, artoarekiko langintzari gogoz jarraitzeko. Egiazki, zer izango da beste bizikai bat artoa bezin laster kanpoak ematen dabenik, ain ugaririk, gose-iltzalle oberik, indar geiagokorik, eta bera bakarrik jateko, guriago, goazoago eta obeagorik? Ereiten danetik bostgarren illabeterako arkitzen da eldurik. Ematen ditu oparo orria, gara eta zorroa aberentzako janari, makilla ongarritarako, koskola su egiteko, eta ale gozo indar-
tsua ugari jendea naierara bazkatzeko.

Ez da erraz izango billatzen beste landare bat, gai guztietara artoari alderatzekorik. Azal ta barru, lasto ta mami, oso ta bizi, apurrik txikarreneñaoko guztia

du oneretsua, eta gañera guztiz aberatsa. Nere jaiot-erriko soro batean billatu izan det, beste askoren artean, arto landare bat lau buru ondo beteakin, et oetan kontatu izan ditut bi milla irureun ta zortzi ale, guztiak ondo elduak, eta obetandezkoak. Orra zenbaterañoko ondasuna ematen deban, Gipuzkoatarrak beren gogokoa duten landare maitagarri onek!

Garagar gitxi egiten da Gipuzkoan. Ez emengo lurrak emango ez lukealako, baizikan gari artoakin obeto baliatzen diralako.

Zikiroa, Baba, eta Baberruma biltzen da ondotxo, bañan ez gari artoak bezin ugari, zergaitik oekin kontu ohea duten aekin baino.

Oloa egiten da zertxo bait, bañan ez okuntzaetan, ez bada labakietako galondoetan; batetik okuntzalurrak begiko ninia bezin maite dauzkatelako arto gariantzat, eta bestetik doarikako mendi lurretan labakiak, lenengo urtean garia artu, eta ondorengo bietan olo zartaratxo onak biltzen dituztelako.

Batataren geiena ere artzen dute oloaren gisa berperean.

Beingoan guztia esatekotz, Gipuzkoako lurrak berenez ezadetsuak eta aro onekoak izateaz gañera, arkitzen dira txukunki landuak, guriro ongarrituak, eta

ondo prestatuak, zer nai gauza mueta aïñ oparo eta ugari emateko, nola beste edozein lekutakoak.

Gizon jakinti ustekoai entzun izan diotet bein baino geigotan, ezik, Probinzia onetako mugapean ezin batu leikeala txitxirioa. Jakin bezate, bada oek, eta osterontzeko guztiak, ezen, Don Franzisko Ignazio de Urretabizkaia Zaldibiako Bikario jaunak bere etxe-ko baratzen txilla erdi bat txitxirio erein, eta artu izan dituela zazpi lakari; zeñean batekin berrogei ta ama-sei biltzera datorren. Txitxirio onetatik neurk jan izan det, Gaztelatik ekarten dan oberenari ezertxu ere zor ez diona, ez anditasunean, ez biguñtasunean, ez guri-tasunean eta ez gozarotasunean. Izendatu dedan Bikario jaunak urte guztietan artzen du bere lurrean, etxerako bear deban ainbat txitxirio, eta esaten ere du, ezik, zenbat eta leorte andiagoa izaten dan, orduan are geiago eta obeagoa biltzen debala.

Gipuzkoako mugapean biltzen diran laboreen gañean izkribatu izan duten gizon guztiak ezarri izan dituzte uts-aldi andiak; eta oek agirian garbiro ifinteko, billatzen det ispillu bat ezin argigokoa.

Badaruskite bada kanpotar guztiak, ezen, ez dala batutzen Probinzia onetako lurretan bertarako bear

dan laborearen erdia ere, eta ezin bildu ere leikeala toki ain labur eta arritsuari. Bañan ez da ori egia.

Begiratu bedi bada ondo milla, zortzi eun, ogei ta amairugarrenetik emeretzirañoko sei urteetan, Gipuzkoako mugapean zenbat gari, arto, ta aragi ezkutatu izan dan bertako jaiotarrak landara, kanpoko soldadu talde anitz, eta abere samalda andiak bazkatzen. Eta suertez ere; esan ote dezake iñork Probinzia onetara ekarri izan zala urte aetan kanpotik labore eta aragirik? Ez, ez dezake esan orrelakorik egia maite dabenak; bañan edozeñek segurutu dezake, sei urte aetan eraman izan zituztela Gipuzkoatik Nafarroara gari, idi, eta bei samalda andiak martiztiak bazkatzeko.

Izanik badu au, geren begiaz argiroki ikusitako

Egia zierto garbia,

Ez da gauza mingarria?

Billatzea paperean jarria,

Balitz bezala fedeko egia!

Gipuzkoan biltzen dan arto ta garia,

Ez dala bertan bear danaren erdia

Eta nork daki zenbat onelako astakeria?

Jakin beza mundu osoak,

Gipuzkoako lur gozoak

*Ematen dutela maitaro,
Bertan bear dana ta geiago.*

IRUGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako mendi gogoangarrien azaldurea.

Gipuzkoako mendi gogor latz goitituak, beren izen egoki Euskarazkoetatik dira txit ezagunak gizon jakintsuaren artean, anziña anziñako eta are lendabiziko Ziazaldari zintzoak, ondorengo argibiderako, izkribuz ezarriak utzi izan zituztelako.

Zorioneko mendi maitagarri oezaz izakiak ondo doaindua arkitzen da Gipuzkoako Probinzia. Mendi gogoangarri oetan izan zeban Gipuzkoak bere lendabiziko asiera ona; mendi oparo oei zor die gerozko bere izaera gozatsua; eta mendi illezkor oetan dauka bere uste oso betea, gordeko dutela oraindano bezala aurrera ere, jaiotzako garbitasun parebagekoan, etsaien atzapar garratzetara erorten laga bage.

Gipuzkoako mendi goitituen babesaren zenbateranoa dan ez da bear bezala ezagutzen begiratu batean. Beragaitik irten izan dira gaizki, Probinzia labur au beingoan ta aixa menperatzeko ustean etorri izan diran etsai samalda andi izugarriak.

Itsasoz ta leorrez, Gipuzkoako mugape guztia osotaro arkitzen da mendi goititu zorrotzakin ondo esitua; ain egoki eta alako eran, ezik, datorrena datorrela nondik nai Probinzia au asaldatzera, mendi gogorrean izango du, nai ta nai ez, lenengo aztapoa; baita igaro bearko ere, jasa andiarekiko ekaitz portitza.

Españaiko Erresuma andiaren zaintzalle, eta gordeleku beti izan, ta izango ere diran Gipuzkoako mendi gogoangarri oek, ain dira itzal andikoak, bizar latz gogorrez janziak, eta buruak zuti goraturik dauzkatena, non idurin duten, kiñatzen dutela zerua bera.

Ikust dezagun bada argi eta garbi, zein mendirekin, non ta nola esitua arkitzen dan Gipuzkoako mugape guztia osotaro. Ondarribiako Igerren muturretik asi, eta Ondarroarañoko mugapean, Gipuzkoak itsasorontz zaintzalle ta murrutzat dauzkan mendi ta aitzak dira, Olearso edo Jaizkibel, Ula, Arando andia, Arando txikia, Arenga., Mirail, Ulia, Urgull, Arrobi, Igeldomendi, Txubillo, Ulamendi, Mendi-zorrotz, Txalin, Munioeta, Zubai, Talaiamendi, Garate, Malkorbe, Indo, Anduz, Tiziar, Elorriaga, Aranza, Arbe, Laranga, Arrikante, Zaturran, Miixemendi, Menditriku, Herminian, Burumendi, Iriburu, Leoiriz, Aranzamendi, Isasi-

mendi, Olaz, Gorostolamendi, Eskilantxarri, Arribinietak.

Franzesen sarrera zaintzen dute zintzoro San Marzialko mendiak, Aldabeko aitzak, eta Higerren musturrak.

Nafar-alderontz dauzka Gipuzkoak kontu artzalle ernai eta murru irmeak, Aiamendiko aitza, Urdan, Bidandi, Anbidegi, Lazarain, Lagarte, Zaria, Ortinzun, Magdalena, Irurdita, Anaikoz, Albizungo, Anzieta, Zuarzaieta, Bagoz, Usoko, Larburu, Loizta, Freza, Altxurru, Arbuza, Añoa, Mugon, Estuiza, Gartola, Amarola, Antxiota, Legarralde, Grino-suburu, Mendabio, Gorastarbe, Oberan, Usabaratza, Bimendi, Bidaburu, Adarra, Beleadia, Gardel, Artobi, Iporino, Ulimendi, Sarazain, Asketa, Enzingo, Lizarregi, Lizarrandi, Sagarminaga, Igorin, Akola, Erratze, Mugatz, Antxista, Esteiza, Osabia, Laparra, Urri, Iztupain, Galar, Lanuze, Langeta, Aralar, Ausoko gaztelua, Larrunarri, Ganboa, Oidogi, Arratebeltza, Pagabe, Onzanburu, Beraskin, Oniturrita-azpikoa, Oniturrita-garaikoa, Arrizaga, Igaraza, Errenagako-gaña, Puiterrri, Alleku, Akaitz-andia, Akaitz-txikia, Laredo, Nafar-iturri, Martxaneta, Urzulotak, Arrastaran, Insinsaro, Urruzti, Orabel, Koarre, Gorostinzu, Irisoro, Ataburu, Mendibil, Arransaro, Sas-

tarri, Inzarzu, Berrenoa, Aganz, Leizari, Malkorburu, Askoa, Irumugaeta, Insusburu, Izozkoa, eta Alzania.

Arabako Probinziaren mugaetan dauzka Gipuzkoak kontu-artzalle ernaiak, San Adriango mendia, edo Aitzulatu, Olaza, Aitzgorri, Iturbegieta, Urbia, Aranza-zumendi, Zاراia, Aloña, Artia, Anzuabar, eta Iruerregeta.

Bizkaiko Jabedearen alderontz dauzka gordetzalle Gipuzkoak, Arno, Bakue, Arrasate, Arranbizkar, Muru, Bedoñalarra, Iturritxipi, Udalatxa, Inzorta, Eguaspe, Larrabillburu, Azkonobieta, Larraluze, Elejamendi, Galdamuño, eta Murkaizu.

Izendatu ditudan mendi, sarobe, eta aitz oek dira Gipuzkoako Probinziaren gordegarri, beraren muga-inguru guztian izakiak jakintsuro apropos ifiniak. Eta oraindik, Maisu guztien gañeko Irakasle andi onek begiramen geiago ere izan zeban Gipuzkoarentzako. Ara nola eta zeren bidez.

Baldin iñoiz edo berriz gertatzen bazan suertez ere Gipuzkoako mugaren batean etsaiak atakaren bat edo beste irikitzea, jarri izan zituen Probinzia barruan ere, unetik unera, murru sendo eta gaztelu irmetzat, lenago aipatu ditudan mendiaz landara, berriro ezartera noan oek; zeintzuk diraden Irun-aranzundik asi,

ta Gatzagarañoko Errietan arkitzen diran ezagutue-
nak.

Arbitarte, Urteta, Oberan, Suerrin, Gorostegi, Biza-
rain, Aitzbitarte, Urdaburu, Artxipi, Santiago-mendi,
Galaur, Ula, Santa Barbara-mendi, Andalza, Azkorbe,
Buruntza, Loazu, Amasamendi, Garaño, Arremillosoro,
Eskui-iturri, Eskarga, Mugarrizpe, Usturra, Izazkun,
Osoribar, Mugaga, Madariaga, Urili, Azkuendaran,
Aldaba Zelaitxo, Zangainburu, Laarte, Astotagaña,
Otaza, Erdoza, Urkidi, Txinkintxurru, Leizeaga, Larraiz,
Erekonta, Pikueta, Albitzeta, Gaintzola, Urdanarrobi,
Arkaka, Urrizti-ederra, Aitzarte, Insusti, Andurio, Urba-
randia, Azkondagieta, Atxurburu, Amilleta, Murumen-
di, Arzate, Iurre, Barbaria, Hoa, Elustizain, Otañu, Aiz-
puru, Apasdoza, Oarrea, Aizpea, Meatzamendi, Kizki-
tza, Beloki, Argisano, Irimo, Ipinarrieta, Deskarga edo
Eskarka, Itxumendi, Gorostiaga, Usarraga, Elosu, Apo-
zaga, Zarimus, Murugain, Eguzkitza, Arizmendi,
Aldaia, Atxoroz edo Aitzorrotz, Arratemendi, Garator-
be, Epelde, Gerizaeta, Muskurrutxu, Aitola, Eguarte,
Arnikolatza, Izarriz, Izazpe, Pagotxoeta, Arauntza,
Oñatzmendi, Aiagelu, Andutxa, Ertxina, Endoia, Mau-
ria, Iromendi, Iturriotz, Loteburu, Aitzgorria, Urkizu,

Azkuendaran, Hernio, Pagoeta, Irumendi, Zarate, Andatza, Azarain, Oriamendi, Ametzaga-gaña.

Izendatu ditudan toki anitz oetatik txit gitxi izango dira len edo gero, eta oraindik gure egunetan ere, Gipuzkoatarak beren etsaien kontra jazarra gogor portitza egin bagekoak; eta ez bakarra ere, garaipendurik lenagoko bere oñ ta garbitasunean gelditu izan ezdanik.

Gipuzkoako mendi ta aitzak guztiz dira miraritsuak, eta maitagarriak txit. Udalako aitzaren erpiñetik ikusten dira argiro Kantauriko Erri anitz, beraren itsasoa, eta an dabiltzan ontziak; Idubeako mendien zati asko; Franziako Erribera, eta Itsasaldeak beste gauza geiagorekin.

Izarraizko aitzaren gañetik agiri dira Araba, Asturias, ta Errioja; bai ta Franziako lur asko eta itsasoak ere.

Zaraiako mendiaren txuntxurretik ikusten da itsasoa garbi sei leguako bidastian; baita Santo Domingoko aldamenen dagoen arkaitzerra San Lorenzokoa ere.

Aralarko aitz goititu Larrunarri deitzen zaionaren musturretik ikusten da argi eta garbi Gipuzkoako mugapearen geiena; Nafarroako mendi ta Erriak; Ara-

bako, eta Bizkaiko toki asko; bai ta zenbat, eta nolako ontziak Donostiako kaian arkitzen diran ere, zortzi legua bide dagoelarik batetik bestera. Aitz goititu onen erpiñera beste egiteko bage igorik, egon izandu naiz neur bein baño geiagotan, kanpo zabal ikusgarriai begira ezin aspertuz.

Gipuzkoako mendi zoragarri oek, beren Probinziaren gordegarri sendo, eta Españaren zaintzalle zintzoak izateaz gañera, dira doatsueraz beteak, eta maitagarriak txit; zeintzuk ematen dituzten ondasun andiak ugari ta oparo, beñere aspertu bage. Zuaitz eder galant askorekin beste gauza balioso anitzez landara, nolako larre gozo indartsuak ematen ez dituzte abere samalda andiak bazkatzeko? Eta, nork daki zenbat berar sendagarri ta osasungille egongo diran mendi oetan, billatzera saiatu bagez, iñork oraindik ezdakitzanak?

Aloñako mendian arkitzen dirade, bada, Plinio jakintziak billatuak, berak ontzat emanak, eta izendatuak berreun ta geiago berar mueta sendarri ta sendagille oetakoak; zeintzuk izan oi duten txit jaso andia Españako osasungilletegi askotara.

Baldin Aloñako mendi bakarrean topatu bazituen Pliniok ainbeste berar mueta sendarri ain eragilleak

nork daki zenbat geiago eta zer baliotakoak billatu izango ote zituen, ibilli izan balitz Aralarren, Urbian, Alzarian, Udalatxen, Arranbizkarren, Izarraitzen, Her-nion, Aiamendi, eta beste onelako asko Gipuzkoako mugapean arkitzen direanetan?

Orain ere, bada, Plinio bezalako gizon jakintsu bat jarriko balitz gogoz mendi oek azterzera, billatuko lituzke beretan gauza balio andiko asko oraindik iñork arkitu ez dituenak. Lanbide oneretsu oni ekin bear litzaiozkake jaioterriko Zaldun gazte jakinti aberats ondo bizi diran aetakoak beren maizter prestu, eta erritar ondraduai bizimodurako on dituzten gauza balioso asko argitaratzeko. Bañan oetako zenbaitek naiago izaten dute Franzia, Inghaterrara, Rusiara, Turkiara, Asiara, Txinara, eta nork daki nongo Akelarretaraño? joanik, beren ondasunak ondatuaz, osasuna galtzeko bide amilkorretan gazte denpora guztia igaro, ezen, ez jaioterriko mendi gozo aberats garbietan, naierara, egurastuaz, eguntxo bat bakarrean ere ibilli, izakiak munduaren asieratik ifiniak dauzkan gauza obetandezkoen billa.

Ez det esaten nik, ez eta esan nai ere, Erbesteeta-ko zenbait gauzaren barri jakitea ez dala on; bañan bai, bere jaiot-errikoak nondik norakoak, eta zer gisa-

takoak diraden ondo ezagutzea, preminazkoa dala txit
gai askotarako. Edozeñek daki, bada, bearragoa dala
askoz ere, nork bere aziendaren mugak, nondik nora
dauzkan, eta gozaten dituen etxe, baso, ta mendiak
non ta nola arkitzen diran jakitea, Paris, Londres eta
beste Erriburu askotako Karrika zirkullurik txikarrene-
tako barri ikastea baino.

Gipuzkoatar prestu zintzo ta argiak,
Gogoz maitatu ondo Erriko mendiak;
Beti izango dira guztiz naigarriak,
Beretan daudelako ondasun andiak.

LAUGARREN KAPITULUA

Zeñetan jarriko dedan, Gipuzkoan beren izen Euskarazkoakin ezagutzen diraden berarren argibidea.

Ikusten degun gauza da argiroki, nola Probinzia onetako mugapean jaiorik, bertan azi eta batutzen dituzten berarren izenik ere, Euskaraz esan nai ezdu-tela gizonik jakintsuenak, edo beinzat ezdakitela. Bein baino geiagotan egon izandu naiz sendagin eta osagille Euskaldunetara begira, nola eri dagoenaren aurrean ari oi diran beren erdara mordolloan sisi-basa ezin adierazorik, zer berar muetarekin ura egosi, edo zauria lotu bear zaion. Eta gaitz erdi litzake berak ez jakitea, edo ezin asmatuz egotea, baldin ausardi andian esango ez balute, ez debala izenik Euskarak berar oentzako. Jakin bezate, bada, gure anaia prestu oek, eta osterontzeko guztiak ere, ezen, badituela Euskara zintzo ernaiak; berarrentzako izen egoki bere berekiak; zeintzubetako banaka batzuk ifiniko ditudan abezekiro, bakotxari dagokion erdarazkoa alboan eskuiko aldetik debala. Izen oetan badira zenbait, Erdarazkoak diralako ustean dabiltzanak, Euskararen

odol garbitik jaiok, eta oei jarriko diotet *E* bat, zeñak esan naiko deban, Euskararena dala.

Aiena, *Rodrigon*.

Aienmetua, *Codadura de vid*.

Aindurria, *Almaro*.

Aingeruberarra, *Angelica*.

Akara, *Nardo*.

Albaka, *Albahaca*. E

Alegeria berarra, *Ajonjolio*.

Alegustrea, *Aleguste*. E

Alkaparra, *Alcaparra*. E

Alkarabea. *Alcarabea*. E. Izen oni dagokion esake-
ra bat badegu Euskaldunak, zeña dan Jaungoikoari nai
dakiola oregano izatea, eta ez, Alkarabea.

Allorbea, *Alholba*. E

Alpistea, *Triguera*.

Amamo berarra, *Amomo*. E

Ameloa, *Amelo*. E

Angurria, *Balaria*. Badea, *Melon insipido*.

Anisa, *Anis*. E

Arbia, *Nabo*. Astarloak esaten du ezik, Euskarazko
itza dala *Naboa*.

Arbitxikia, *Ruiponce*.

Argi-berarra, *Lucernula*.

Arioa, *Saradona, Laurcola.*

Arminka, *Bermellon.*

Arraiana, *Arrayana.* E

Arrautsi-berarra, *Salsafra, Salsifras.*

Arrinloa, *Coca.*

Arteria, *Enea.*

Asensioa, *Axenjo.* E

Askia, *Gramma.*

Astabostusa, *Alhargama, Ruda silvestre.*

Astaillarra, *Ahaca, Aphaca.*

Astakañabera, *Cañabeja.*

Astalbaka, *Albahaca silvestre.* E

Astamatsa, *Nuera, vid silvestre.*

Astamenda, *Mastrazon, hierba buena silvestre.*

Astatipula, *Basakipula, Cebolla silvestre.*

Astatxitxiroa, *Astragalo, garbanzo silvestre.*

Astaza, *Lampsana.*

Astazafraia, *Basazafraia, Azafran silvestre.* E

Astoregana, *Tragorigano, Oregano.*

Astorkia, *Onobryche.*

Asturaza, *Cerraja, o lechuga silvestre.*

Atauskia, *Sideritis, sideritide.*

Atxarioa, *Camedros.*

Atzberarra, *Escabiosa.*

Autsaria, *Calafraga*.
Aza, *Col, berza*.
Azafraia, *Azafran*. E
Azakoba, *Repollo*.
Azaloretsua, *Coliflor*.
Azamiña, *Zabila, Zabida*.
Azarimatsa, *Uba de raposo*.
Azitraia, *Axedrea*.
Azuntza, *Epidemio*.
Azuzena, *Auzuzena, Azucena*. E

Baberruma, *Maillara, Allubia, Judia*.
Bakaismiña, *Escordio*.
Bakara, *Bachara*. E
Balsamiña, *Balsamina*. E
Balsamua, *Balsamo*. E
Barakatza, *Baratzuria, Ajo*.
Baratzuri berarra, *Barakaitz berarra, Aliaria*.
Basafraia, *Alazor*.
Basara, *Nardo silvestre*.
Bitxaleka, *Xaramago*.
Bitxileta, *Bonina*.
Bitxilora, *Manzanilla, camamilla*.
Bilorria, *Bellosilla*.

Biola, Bioltxoá, *Violeta*. E
Biriberarra, *Pulmonaria*.
Basarraiana, *Brusco*.
Basastoa, *Onagro*, *asno silvestre*.
Batanitza, *Estaki*.
Berdalátza, *Allico correhuela*.
Berdana, *Verbena*. E
Berenjena, *Berengena*. E
Berigarkia, *Seseli*.
Bermidorra, *Tapsía*.
Berroa, zarra, *Berro*. E
Betarokia, *Mielga*.
Betibizia, *Siempreviva*.
Basakardebera, *Ajongera*, *Aljongera silvestre*.
Basamatsa, *Vid salvage*.
Basaoloa, *Bromo*.
Basaperegilezka, *Orcoselino*, *Ajoiomontano*.
Basarbia, *Bumo*.
Bizuaga, *Bizuaga*. E
Bolligoia, *Espargama*.
Bortusaia, *Ruda*.
Bostonaza, *Mustarda*, *Zeapea*, *zerba*, *Mostaza*. E
Batata, *Batata*. E
Bostorria, *Cinco en rama*.

Bedaspilla, *Berdura gallofa*.

Beeriñak, Berezerinak, Otariak, Larrarteak, *Bre-
ñas*. E

Beibegiberarra, *Bustalmo*.

Beiraberarra, *Sosa*.

Berarbedeikatua, *Valeriana*.

Berarlata, *Allico correhuela*.

Berarmiña, *Artemisia*. E

Beltxoria, *Anchusa*.

Berarakia, *Oruga*.

Buminka, *Mastuerzo*.

Burdilinda, *Filipendula*.

Buruiskea, txillarra, *Cabezuela*.

Karbia, *Carvi*. E

Kardabera, *Cardo*. E

Kardaberatxa, *Cardencha*. E

Kardaberaiska, *Cardillo*.

Kapelaberarra, *Sombrerera*.

Katuberarra, *Gatera*.

Zekalka, zikirioa, zekela, zekelea, *Ceteno*.

Zedoaria, *Zedoaria*. E

Zerba, *Acelga*. E

Zerpola, *Serpol*. E

Zeta, *Lino muy delgado*.

Txabarkoia, *Panplilla*.
Txaboiberarra, *Jabonera*.
Txarrangilla, *Barrila*. E
Txarrangilla garaiska, *Culantrillo*.
Txauruztia, Txauruztea, *Alxanxengi*.
Elturberarra, *Panychia*.
Txebilotserrea, *Camelca*.
Txitxareberarra, *Abrotano*, *Lombriguera*.
Txipraia, *Clavel*.
Txillarkia, *Alcarceña*. E
Txillarra, *Yervo*.
Txiribia, *Chirivia*. E
Txirritxura, *Falanjio*, *Falangitu*.
Txortaloa, *Polco*.
Txutesikia, *Salgada*.
Txuzendia, *Mirabel*.
Ziaberarra, *Galio*.
Zialora, *Acanthio*.
Zigiboilla, *Malvabisco*.
Zigiña, *Malva*.
Ziorlatxa, *Romaza*.
Ziorria, *Mausa*, *escandice*.
Zitorrigorria, *Martagon*.
Ziza, zuza, susa, *Seta*, *Setas*.

Kukusberarra, Ardiberarra, *Zaragatona*.
Kukutseria, *Calacanto*.
Kuiandiariña, *Chilacayote*, especie de *Calabaza*.
Kuia, Korkobita, *Curcubita*, *Calabaza*.
Edaskia, *Ranunculo*.
Egililia, Egilitxa, *Calamenta*.
Elturberarra, *Panychia*.
Emasalberarra, *Matricaria*.
Enadaberarra, *Celidonia*.
Eraberarra, *Beleño*.
Erbezgorra, *Ehtiopide*.
Erbioña, *Pie de liebre*.
Ereñoskia, *Camedaphuc*.
Ereñotza, *Mostajo*.
Eriotzorria, *Adelfa*.
Eritsitona, *Telesio*.
Erluzea, *Crocodilio*.
Erraboilla, *Cebolla en las plantas*.
Errarinoa, *Onagra*. E
Errozerba, *Betarraga*. E
Errolatxa, *Remolacha*. E
Erromeroa, *Romero*. E
Errosta, *Genciana*.
Erruibarbo, *Ruibardo*. E

Ersukaia, *Farfara*.
Esparragoa, *Esparrago*. E
Espikamiña, *Cantuesso*.
Espilikua, Belatxeta, *Espliego*.
Eskiluntza, *Campanilla*.
Estelaria, *Alchimilla*.
Ezamillua, *Eneldo*.
Ezkaia, *Tomillo*.
Ezmurtia, *Paralio*.
Eznabedurria, *Peplo*.
Garaiska berarra, *Cidronella*.
Garia, *Trigo*.
Garoa, Iñastorra, *Helecho*.
Garoiska, *Polipodio*.
Gireguzkia, *Girasol*.
Goraza, *Llanta*, *especie de berza*.
Gotxerreoa, *Regaliz*.
Goroldioa, oroldioa, *Moho*, *Muesgo*.
Girlanda, *Amaranta*.
Guztorria, *Biengranada*.
Hirrori, Minkatxa, *Aleluya*.
Hirusta, *Trebol*.
Itxabalkia, *Melilota*.
Itxarra, *Rubia*.

Idibegia, *Albihan ojo de Buey*.

Idimia, Oreinmia, Bildotsmia, Txakurmia, *Lengua de Buey, de Cierbo, de Cordero, de Perro*.

Eznaberarra, *Lecetrezna*.

Gaituna, *Pimpinela*.

Galanga, *Galanga*. E

Galapa, *Xalapa*. E

Galarta, *Triguero*.

Galtxuria, *Escanda, Escandia, Escaña*. E

Galkidea, *Colleja*.

Garadaiska, *Armuelle*.

Garagarra, *Cebada*.

Garagar berarra, *Herren, Alcaner*. E

Igaberatxa, *Anagalide*.

Igeberarra, *Nemifar*.

Ilara, *Tito, legumbre*.

Illarlatza, *Almorta*.

Illarra, *Alverja, Arveza, Alverjana*.

Illasuna, *Lelosina, Galiopsis*.

Ipurukia, *Nebrina fruto*.

Iraberarra, *Aconito venenoso*.

Irriberarra, *Sardonía*.

Isatsa, *Retama*.

Itsasubanarea, *Alga*.

Iyamea, *Bejuco*.
Iyurdintsua, *Paja de meca*.
Izarberar ezea, *Estrellamar*.
Izarberarra, *Hierba estrella*.
Latxaskia, Orrotxeta, *Eupatorio*, *Agrimonia*.
Latxortena, *Aliso mata pequeña*.
Lapa, *Cadillo*.
Lapatxikia, *Amor del hortelano*.
Lapaza, Lapaberarra, *Lampazo*.
Laraiña, *Alheli*.
Larania, *Toronjili*.
Larrarrosa, *Mosqueta rosa*.
Larrosa, Arrosa, *Rosa*. E
Lasturrina, *Calamo aromático*.
Lekazia, *Legumbre*.
Lekuziberarra, *Marrubio*.
Likurusna, *Hyperico*.
Lilipa, *Narcisoflor*.
Linoa, *Lino*. E
Liñorkia, *Linaria*. E
Lindingorria, *Tomate*.
Lirioa, *Lirio*. E
Liringoria, *Acoro*.
Loberarra, *Ababol*, *Amapola*.

Loerazlea, *Dormidera*.

Lolloa, zoragarria, *Ballico*.

Lorastunkia, *Floripondio*.

Loratartxa, *Escomonea*.

Luisalea, *Escaramujo y su fruto rojo*.

Lubeazuna, *Centaurea*.

Lutxarbia, *Rabano*.

Lupuberarra, *Cescorpion*.

Luzokermiña, *Cohombrillo, amargo silvestre*.

Luzokerra, *Cohombro*.

Matxalatxa, *chirle, Uba de vid silvestre, sin ninguna sustancia*.

Mardarroza, *Cameleuca*.

Martorria, *Culantro*.

Mastxuria, *Torrentes*.

Masusta, *Zarzamora*.

Matsaiena, *Vid*.

Matsikia, *Trago mata pequeña*.

Matslarra, *Uba espina o crespá*.

Mausa, *Osilapikoa, Audura, Yezgo mayor*.

Meagarza, *Magarza*. E

Meliria, *Epehemero*.

Meloia, Melaka, Meloio, *Melon*. E

Mendasamurra, *Sandalo, especie de hierba buena*.

Menda, Basana, *Hierbabuena*.
Mendaskia, *Sisimbrio*.
Mendaroa, *Ahonoraduz*.
Milatra, *Hinojo*.
Mineta, *Acedera*.
Minterra, *Sabina*.
Murriona, *Borraja*.
Murruntza, *Cimbalaria*.
Naslokia, *Anemona*.
Negakiña, *Palomilla*.
Neiida, *Nibeda*. E
Odarra, *Correguela*.
Ollaberarra, *Cenizo*.
Olleznea, *Leche de gallina*.
Oloa, *Abena*.
Olosoilkia, *Egilope*.
Orburuiska, *Argemone*.
Oregana, Moregana, *Oregano*. E
Orikaiberarra, *Gualda*.
Origorria, *Mermejo*.
Ormaberarra, *Doradilla*.
Ormerroa, *Cazuz*.
Ormeska, *Folio*.
Orriburua, Orburua, *Alcachofa*.

Orriteskua, *Altramuz*.

Ositxeka, *Sanicula*.

Osiña, Osina, Asuna, *Ortiga*.

Ostatxea, *Chocho*. E

Ostaiska, *Vellorita*.

Ostamiña, *Glaucio*.

Ostaza, *Gordolobo*.

Osteba, *Estepa*, muy poblada de ojas. E

Ostertxuria, *Escarola*, *Chicoria*, o *Endibia*. E

Otalora, Othona. E

Otea, Ota, Elarra, *Argoma mata espinosa*.

Otseria, *Anapelo*.

Otzerri berarra, *Cicuta*.

Papiroa, *Papyro*. E

Peonia, *Peonia*. E

Perraizta, *Perifollo*.

Perretxikua, *Seta mayor*. Ontoa, Ontiba, Gurittoa,

Gibelurdiña, Gibeloria.

Perrejilla, *Peregil*. E

Sugulberarra, *Dragoneta*.

Perrejil ezea, *Apio*.

Pillamina, *Colochytida*.

Piñuska, *Pinillo*. E

Piperra, *Pimienta*. E

Pita, *Pita*. E

Pitusgarria, *Sen, Sena*

Pitzigorka, *Saponaria*.

Porrostia, *Gamon*.

Porrúa, *Puerro*.

Saguberarra, *Alsine oreja de raton*.

Salbia, *Salbia*. E

Sandia, *Melon de agua*.

Sapalarra, *Tribulo*.

Sarrimentua, Sarmentua, Tximentua, *Sarmiento*. E

Sasilarra, *Abrojo*.

Sendikusa, *Euphasia*.

Sendopokia, *Escorzonera*.

Sengibrea, *Sengibre*. E

Sentinodia, *Sanguinaria*.

Serpillo, *Serpola*. E

Suagaritsua, *Xuagarlo, arbusto espinoso*. E

Sugeria, *Betonica*.

Tabakoberarra, *Nicociana*.

Tanteznea, *Camesyse*.

Tartikua, *Tartago*.

Tea, Txea, *Cha, o Te*. E

Tellatuberarra, *Uba de gato*.

Tipula, Kipula, *Cebolla*.

Torbiskoa, *Torvisco*. E
Trajioa, *Tragio*. E
Tuisarra, *Pata de leon*.
Tulipaia, *Tulipan flor*. E
Ubitazia, *Espondilio*.
Ugarioa, *Camedrys de agua*.
Ugazkarria, *Albohal silvestre*.
Umanzelorria, *Esteb, Steba*.
Untza, *Yedra, Hiedra*.
Urdinberarra, *Glasto*.
Urdingorria, *Hissopo*.
Urraza, *Lechuga*.
Urriloa, *Mandragora*.
Ursina, *Molo-orrika, Acantho*.
Usaigaitzberarra, *Zuzon*.
Usgozeilla, *Vara de jesse*.
Uzainberarra, *Alisma*.
Uztaberarra, *Alcara*.
Uztapikua, *Breba*.
Uztargiberarra, *Iris*.
Yaroa, *Barba de Aaon*.
Yuka, *Yuca*. E
Zainberarra, *Llantel*.
Zainoria, *Cenoma, Pastinaca*.

Zaliba, *Aloc, Acibar.*

Zalitzeikia, Zalitzunkia, *Sauzgatillo, Agnocasto.*

Zalkea, Lolloa, Iraka, *Zizana.*

Zerba, Betarga, *Acelga.* E

Zarzaparrilla, *Zarzaparrila.* E

Zarporria, *Tormentilla.*

Zizallea, *Xixalo, muy de gusto para obejas.*

Zizaña, *Vallío.*

Zokoba, *Zocoba.* E

Zolda, Ositxeka, *Consolida, consuelda.*

Zoragarria, Lolloa, *Joyo.*

Zornurrina, *Almicele.*

Zorriberarra, *Hierva piogera, Albarraz, Uba tami-
nia.*

Zulla, *Zulla.* E

Nor izango da orain esango debanik

Euskarak ez debala berarren izenik?

Naita ere sinistu ezin nezake nik,

Jaioko ere dala alako gizonik.

BOSGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako Arrobi baliosoen ugaritasuna, eta berak ematen dituzten arri bitore ikusgarrien doaiak.

Probinzia onetako mugape guztia da Arrobi eder naigarri anitzekin guztiz erara eta txit ondo janzia. Egia garbira au autortu izan dute argiroki, lanbide onen gañean izkribatu izan duten gizon jakinti arrotzak ere; esaten dutelarik, ezen, Gipuzkoako Eliza, Jauregi, Etxe, Plaza, Murru, Gaztelu, Karrika, eta gañerontzeko Ekida ikusgarriai begiratzea aski dala eza-gunmendura erorteko, zenbaterañoa dan bertako Arrobi ederran ioritasuna. Beragaitik andizkatu izan dituzte bada ainbeste bider Probinzia onetan arkitzen diran arrizko Egitade ederrak. Egiazki alaixen dira izatez ere! Eta ditxa andi au zor zaio, Izakiak Gipuzkoari oparo eman izan ziozkan arrobi bikain begitangoai.

Ez da bada arkituko Erri bat bakarra ere Gipuzkoa guztian, arrobi ugaritsu oetakoren bat bere menpean ez debanik, ez eta ere, beretako arri ederrakin egindako Ekida ikusgarriren bat edo geiago, agirian ez dauz-

kanik. Izendatuko ditut bada arrobi oetako berezituena, non ta nola eta zer gisatakoak diraden.

Artxipi deitzen zaion mendi Errenteriakoan dago arrobi bat, nabarri ederra ugari ematen debala; zeñetatik ateratako arriakin egiña arkitzen dan Erri bereko Elizan dagoen Aldare nagusiko Erretabloa. Egitade ikusgarri au egin izan zeban Don Franzisko Asurmendidi Gipuzkoatarrak, izen andiko Don Bentura Rodriguez'en buruz; eta azkenengo apaindura eman izan zion, edergarri askorekin, Don Alonso-Bergaz Maisu andi San Fernandokoak.

Oiarzungo mendietan badira arrobiak, Nabarri ederra, eta Kisu ona iori ematen dutenak. Andrerregia esaten zaion Elizatxoaren aldamenean dago arri bat emakume baten idurinekoa anzinaerako letraz betea; eta jendea oi dago sinistpen osoan, ezik, toki berpe-rean izan zala lurperatua Julio Zesarren emaztea. Andrerregiak esan nai du Euskaraz, Andre-Erregiña, eta izen onek adierazten du garbiroki, ezen, Erregiñaren baten autsak estalitako arria dala au. Erri bereko Eliza nagusiaren Epistola aldeko orman ikusten da arri bat guztiz miraritsua, zeñetan dauden otallatuak Aballa, eta Lanzak, gure asaba maitagarriak irabazi izan zituzten batalla andi anitzen oroitpengarri. Beragaitik

dauzka, bada, Oiarzungo Eliza txit anziñakoak ain maitaro gordeak, Kantauritarren Eskutarma joia oek. Beste leku batean ezarriko ditut argi eta garbi Eliza onen asiera, bizitza, eta mirariak noizdik, nondik, eta nola diran; eta orain jarraitu bear diot Arrobieen sailari.

Lezoko mendi guztia da arrobi areatsuz ondo josia; zeintzuk ematen dituzten ugari, arlanza eder naierakoak, eta eotarri galant aukerakoak.

Usurbilko mugapean ere ateratzen dituzte eotarri bitoreak toki askotarako; baita txorrotxketarakoak ere, iñon ere diran oberenetakoak.

Astigarragako Santiago mendian arkitzen dira Maskorra idurin duten arriak. Milla sei eun larogei ta irugarren urtean arkitu izan zan mendi onetan, balio andiko arriarekin egindako giza-buru bat; eta sinistaturik Santiagorena zala, jarri izan zuten maitaro, beraren izeneko Elizan Aldare nagusiko nitxo batean; non arkitzen dan geroztik agirian, inguromaiko jendeak jaiera andia gordetzen diola.

Donostiako mugape guztia da arrobi areartsu aberatsez betea. Begiratzea baizik ez da, denpora labur baten epean berriztatua dagoen Uri gogoangarri onetako Etxe ederrai; bertako plaza zar ta berri bitoreai eta batez ere, Batzartoki gaiñ gañekoari; zeintzubetan

agiri diran garbiroki, jakinduria andiko Maisu Gipuzkoatarren bidez, ondo landu eta egoki ifinitako arri eder galant begitango anitz, guztiak bertako mugapean atereak. Eta ez dira gitxiagoakoak batere, Uri onetan lenago egiñak arkitzen diran Murru sendo goitituak, eta Santa Mariako Eliza nagusi andientsua. Murru oek egiten asi izan ziran milla bosteun ta amaseigarren urtean; eta bukatu zituzten milla bosteun berrogei ta bigarreanean. Santa Mariako Eliza berria da egiten asia milla zazpireun, berrogei ta irugarren urtean, eta bukaera eman izan zioten milla zazpi eun irurogei ta laugarrenean. Eliza onen azala ta barrua arkitzen dira, gizonak arrian egin litzakean edergarri guztiaz gaindiroki apainduak. Arri areatsu au dalako berez ateratzen ain eroso, eta landutzen txit gozoa; zeña luze laburrean, zabal medarrean, eta lodi mean txit erraz ifintzen dan neurri guztietara, irteten da merke, eta bera-gaitik izaten du jaso andia beti toki askotara. Milla zortzi eun, ogeita amabigarren urtean eraman zituzten Donostiatik Puerto Rikora, bertako karridak apaintzeko, berrogei milla arlanza, lau aldeetara iru oñeko neurria betetzen zutenak; bakotxa amasei erreal pagaturik, ontzira sartu baino lenago. Eta oezaz landara nork daki zenbat arri kakaoa zeatzeko, eta txo-

rrotxketarako eramaten dituzten ontziak betean itsa-soz urrutietara? Errazki esan diteke bada, ezen, urrezko meatzeakin berdintzen direala Gipuzkoako arrobiak.

Hernaniko mugape guztia da, karearri piñakin ondo janzia. Ez da urte asko oraindik arri ikatza ere arkitu dutela Erri onetan bertako biztanleak, eta jarraitzen diote gogoz lanbide balioso oni, baliatzen diralako berarekin ondo karobia egosten, eta beste gauza geiagotan.

Urnietan ere badute kara-arri bikañenekotik naiko guztia; zeñarekin egindako Etxe eder galant anitz ikusi izan ditugun Erri onetan, erreki txarra eraman badute ere milla zortzi eun, ogei ta emezortzigarren urtean guda gaiztoen bidez.

Andoaingo mugapean badira arrobi asko, Nabarri ederra ugari ematen dabeenak. Beretatik ateratako arriakin Azpeitiko seme Don Franzisko Ibero Maisu andiaren buruz egiña arkitzen da Erri onetako Eliza nagusi bitore begitangoa. Eliza berriztatu onetan aurrenengo Meza eman zeban Urnietako Erretore jaun Don Juan Bautista Adarragakoak, milla zazpi eun, irurogei ta amaikagarren urteko otsaillaren bian, Ama Birjiña Kandel egunean, eta itzaldiatu zeban, bertako

seme Apaiz Don Sebastian Arizkun jaunak. Billera gogoangarri onetara batu izan zan alderrietatik guztiz jende asko, eta oen artean kontatu izan zituzten (jai egun andia zalarik) irurogei ta zortzi Apaiz.

Amasa Billabonako mendi Loazu esaten zaion batean, Erritik iru legua-laureneko bidastian arkitzen da arrobi bat, Nabarri beltz bikañenetakoa iori ematen debana; eta beste asko, karekizko arri urdin ederra ugari ematen dutenak.

Zizurkilko mendian badira arrobiak karegaia ugari ematen dutenak. Erri onetan aiñ eroso arkitzen da arri mueta an, ezik, non nai, soroaren aldamentxoan kare-bizuloa egin eta egosten dute, lurrak ongarritzeko bear ainbat kare. Kisua ere badute ugari eta guztiz ona.

Asteasuko mugapean ere badago kisua iori; baita kare-arria ere txit eroso.

Tolosako mendietan arkitzen dira arrobi asko, karezko arri eder piña naiko guztia ematen dabeenak; zeintzubetatik ateratako puska bikañakin egiñak ikusten direan Erri onetan, Ekida bitore anitz, beste gauza begitango askorekin batean.

Leaburuko mugape guztia da, arbela ta kisua iori ematen dituzten arrobiz josia. Erri onetako jendearen

irabaz-biderik erosoena da kisuarekiko lanbidea. Ain gertu, eroso ta ugari daukatelako arri mueta au, eta izanik berez, ateratzen txit erraza, eta egosten neke gitxikoa, edozein baserritarrek bere etxe-inguruan dauka prestaturik, lanbide onetarako leku egoki aukeraturua, non bear bezala landurik, eramaten duten beren abereetan Erri andietara txit modu onean; iru edo lau errealean ifinten dute beste ainbeste legua bideko Erribilduetan.

Aldaba mendian arkitzen dira arkantoin batzuk erpiñ zorrotzak; beste asko, leiarrak beteak; baita arri-tik askatuak dauden leiar zatitxo txau garbiak ere txit ugari, Boloniako meatze Semniskoan arkitzen direanen idurin berperekoak, eta bardin bardiñak; zeintzun gañean itzegiten dan garbiro ta luzeki, Bergarako Euskaldun Lagunkidak mill zazpi eun irurogei ta amaseigarren urtean zabalduetako izkribuetan.

Albizturko mendi Urtis izendatuan dago arrobi bat, Nabarri beltz bitorea ugari ematen dabena; eta beste bat ori-gorri eder bikaña ateratzen zaiona arkitzen da, Azkuendaran deitzen zaion mendi Erri berekoan.

Goiaz Bidanietan badira, karezko arri urdin piña iori ematen dabeen arrobiak. Damurik arkitzen dira toki desegokian, berezaz jendea baliatzeko.

Errezilko mendi Mauria eta Loteburua deitzen direanetan badira arrobiak Nabarri ederra ugari ematen dabeenak; zeintzuben lana izan oi duten bertako Argiñak geienez, eta irabazten dituzte alogera onak txit, lekuko barri ondo ikasiak daudelako.

Zestonako mendi Izarraitz, eta Ertxina deitzen zaiotenetan badira arrobiak kolore mueta guztietako Nabarria iori ematen dabeenak; zeintzuk izan oi duten guztiz jaso andia.

Azpeitiko mendi ospatsu Izarraitzkoan arkitzen dira arrobi balio andiko asko, eta beretatik ateratzen dituzte ugari Nabarri lasto kolorekoa, auts-antzera-koa, arretarakoa, eta ozpin iduriñekoa. Arauntza mendian ere badira auts-koloreko Marmol-arri pin ederrak. Arri bikain oetakoakin egiñak dira Erri onetako Eliza nagusiaren sarreran arkitzen dan Egitade begitangoa, eta Loiolako Ekida andi bitore gaiñ gañekoa. Ainbeste-rañoko aomena ta jaso artu dute Azpeitiaren mugapeko arriak, ezik, ifini dituzte bi lantegi urarekikoak Nabarria zerratzeko, eta landutzen dituzte beretan, lodi ta me, luze ta zabal, nai dan neurri guztirakoak.

Azkoitiko mugapean ere arkitzen dira, kolore askotako Nabarria iori ematen duten arrobi aberatsak; eta oetatik ateratako arriakin egiña arkitzen da Loiolako

Aldare nagusiko Erretablo eder ikusgarria. Erri onetako mendietan badira beste arrobi mueta anitz ere, ondasun asko ematen dabeenak.

Zumaiako Indo deitzen zaion mendian arkitzen dira arrobiak, Nabari ederra, areatsu ona, karezko piña ugari ematen dutenak.

Debako mugapean ere badira arrobiak karezko arri urdin pin ederra iori ematen dabeenak.

Motrikuko mendietan arkitzen dira arrobiak karezko arri urdin begitangoa ugari ematen dutenak; zeintzuk idurin duten, ondo landutakoan, Nabarri eder pin piña. Kisua ere ateratzen da mendi oetan, iñon ere dan oberena.

Elgoibarko Galdaramuño deitzen zaion mendian badira arrobiak, karezko arria, eta areatsua iori ematen dutenak.

Eskoriatzako mugapean arkitzen dira arrobiak, kisua eta arbela naroro ematen dabeenak.

Mondragoiko mendi guztiak dira arrobi baliosoz beteak; zeintzuketan ateratzen dituzten kolore guztietako Nabarri eder anitz; baita arri areatsua ere ugari. Guztien gañekoa da Udalako aitzia, zeñaren oñetik asi eta bururañoako guztia arkitzen dan, Nabarri pin ederez apaindua. Aitz ikusgarri oni kendutako arri bikain

ederrakin egin izan dira Ekida begitango asko, eta oen artean bat guztiz begiragarria, Erri bereko Batzar-etxe ospatsua, zeña egin izan zuten milla zazpieun, berrogei ta amargarren urte inguruan.

Aretxabaletako mugapean ere badira arrobiak Nabarri ederra ematen dutenak.

Oñatiko mendi andietan arrobi asko dira txit, Nabarri ederra, eta kisu oberenetakoa iori ematen dabeenak. Euretatik ateratako arriakin egindako egitate bikain anitz ikusten dira Erri onetako mugapean. Guztien gañekoa da, Eliza nagusiko Dorre berri goititu bitorea; zeña arkitzen dan eun ta larogei ta amar oñean jaso, autsanzerako Nabarri illun garbi txauaz egiña guztia, aomen andiko Maisu Don Manuel Karre-raren buruz. Ekida andi onen asierako lurra iriki izan zuten milla, zazpi eun, irurogei ta emeretzigarren urteko apirillaren amabostgarren egunean, eta bukaerako laburua ifini zioten erpiñean milla zazpieun larogei ta irugarren urteko urrillaren ogeita bederatzigarranean. Lan andi onen balio igo izan zan, ogei ta amabost millatik berrogei milla dukatetaraño. Aldare nagusiaren aurreko Apaiztokia dago Elizaren bardiñetik bederatzi oñean goratua; zeñaren anditasun itzaltsuak eta bukaera egokiak edertzen dabeen Elizan txit

asko; bai ta lagundu ere irozgarri sendo irmetzat. Bederatzi oñetan gora igotzeko dauzka amabost malla arrizko, bakotxa amabostna oñ luzekoak, eta guztiak puska osokoak. Ekida ikusgarri eder au arkitzen da Nabarri beltz pin ondo landuakin egiña guztia.

Legazpiko Erriaren mugapeko mendi Aitzgorrikoan arkitzen dira arrobiak, Nabarri ederra, eta karezko arri urdin piña ugari ematen dabeenak. Brinkola deitzen zaion baserri etxetik, Urolako ibaia jaiotzen dan tokira bitartean dago arrobi areatsu bat guztiz aberatsa, eta txit aomen andikoa; zeñaren erraietatik ateratako arriakin egiñak ikusten direan Erri onetako Eliza nagusia, eta beraren atari-aurreko leorpe begitangoa. Arrobi onetako arriakin milla zortzieun, ogei ta seigarren urte, eta urrenekoan egiña arkitzen da Zumarragako Elizaren aurreko estalpe bitorea. Lakirolako mendiarren aldatsean dagoen izen bereko baserri-etxearen alboan arkitzen da arrobi bat, eotarri eder galant anitz ateratzen zaiozkana. Aizeleku esaten zaion mendian ere badago beste arrobi bat, arri areatsu bikañeneta-koa ugari ematen dabena.

Billarealko mendi goititu Irimo izendatuan badira arrobiak Marmol-arri piña, eta areatsu ona iori ematen dabeenak.

Zeraingo mendi Hoa deitzen zaion artan ere badira arrobiak areatsu arri ederra ondo ematen dutenak.

Idiazabalko mugapean badira arrobiak, karezko arri piña, eta areatsu ona naiko guztia ematen dabeenak.

Ataungo mendietan arkitzen dira arrobiak, karezko arria, eta areatsua iori ematen dutenak, baita arroka oberenetakoa, eta zorrotz-arri ederrak ere ugari.

Zaldibiako mendietan badira arrobi mueta anitz. Ernaitzaga esaten zaion baserri-etxearen ondoan dago bat arri areatsua rekikoa, bañan garbitzen neke andikoa, aspaldiko urteetan lurrikara andiak gañera erori izan zaiozkalako. Gaintzola deitzen dan tokian arkitzen da arrobi bat, pizarri piña guztiz ugari ematen dabena ateratzeko neke bage. Albitzeta mendian beste bat, karezko arri ederra iori kentzen zaiona. Zuazolarekin Zubietako Errota inguru guztia da arri urdiñetarako lasai bigun gozandetsuz josia; zeña atera ta landu egiten dan kare arria baino errazago askoz ere, biak kolorez alkar idurin arren. Arbela eta arroka ere badira mendi oetan. Gauza arrigarria da, Erri onen mendiak arriz josiak diralarik, plaza inguruan ain gitxi arkitzea.

Amezketako mugape guztia da kare-aitzez betea, non ateratzen duten arri mueta onetatik, neke andi bage, edozein lanbidetarako bear duten guztia.

Abalzisketako mendian ere badira arrobiak karezko arri urdin piña ugari ematen dutenak.

Isasondoko mugape guztia da, Arbel, ta Tupaarriz osotoro janzia; non ateratzen dituzten aixta aski, arlanza eder zabal galantak, eta landu bear andirik ez dutenak.

Legorretan ere badira arrobiak, karezko arria, eta, Lapitza ematen dabeenak.

Aipatu bage lagatzen ditudan Probinziako Erri banaka oetan ere ez da arriaren bagetasunik, beren bizimoduari dagozkion arrizko lanbideak egiteko.

*Gizon arrotzak ere gure ondragarri
Autortu izan dute argi eta garbi,
Gipuzkoan dalako arria ugari,
Etxe ederrak non nai dirala agiri.*

SEIGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako Meatzeak non ta nola eta zer gisatakoak diraden.

Gutziz ezagunak eta txit aomen andikoak beti izan dira Gipuzkoako Menastak, berenez diralako beste toki askotakoak baino piñagoak, aro obeagokoak, eta balio geiagokoak. Probinzia onetako Menastaz itzegitean esaten ditu Batxiller Zaldibiak bere izkribu gogoangarriaren bigarren kapituluan, itz gozo indartsu oek.

«Estrabon, Diodoro, Sikulo, Solino, Ponponio, Osorio, eta beste askok, jarri izan zituztenean Españako menastak beste guztiai gañeraturik, etzan bestegatik, ezpada, lurbira onek ematen deban ugaritasunagaitik. Galdetzen det nik nork arkituko du Españan toki bat, beruna, burnia, kobrea, burnarria, alzairua, urrea ta zillarra ain ugari guztitik dariola diarduanik; Egiztatzan ere deban bezala Pliniok, izakiarekiko kondairan 3garren libru ta kapituluan, menasta, beruna, burnia, kobrea, eta Plinio beraren libru 4garren-

goan, 20garren kapituluaren bukaeran? Ez da bada sinistgarri billa ibilli bearrik ere, ikusten dalako argiroki, bi Probinzia oek bakarri (Gipuzkoa, ta Bizkaia) ematen dutela burnia España guztirako laiña, ez ezik, beste Dierra askorentzako ere, zeñarekin egiten diran gudarako eta lur-lanerako arma ta erremientak; eta ez da mirestekoa Pirineoko mendiak ain gertu daudeanean, zeintzuk izen au artu izan zuten, oñazkar ta tximistak botatzen dituzten su lodietatik; zergaitik Greziako itzkeran *Pirok* esan nai deban *Sua*, Isidorok dionez itzen jaiozako libru 13garrengoan 8garren kapituluan, asitzen dira oek goratzen, Ondarribiaren gertuan eta Diodorok libru 3garrengoan zabalkiro diarduanez, sualdi luzarokoak mendiai irazekerik, denpora askoan jariotu zuten errekek urre ta zillar naste; eta menasta au bertako jaiotarra, Greziako merkatariak erosirik gauza balio gitxikoen truke, Greziara eramanez batu zituzten ondasun andiak».

Gipuzkoako ondasunen gañean itzegitean esaten du aipatu dedan Batxiller Zaldibia berak 3garren kapitulu onela.

«Gauza bat euki diteke jakintzat garbiro, ezen, Erromatarran etorrera Española izan zan baino lenago, jendadi askok zebala joera toki artara, menasta'en ugaritasunaren bidez; beragaitik oi zetozen gizon samalda andiak, bertako ondasunen ots andia enzunik; orobat gertatu izan zan Zeltiberian; zeñagaitik Juanes Kamerziok adieraketan Luzio Florori, beraren aberastasunaz itz egitean, esaten ditu berba oek. "Nondik igarri ditekean, ezik, Zeltiberiren dierria izan zala urre ta zillar bitorez sarriztatua eta ioritsua, kanpoa arras solla izan arren"».

Aurkille geiago ere izendatu nitzake, premina balitz, Gipuzkoako menasta aberatsai gaiñ gañeko andizkatzeak egin izan diezatenak, berbaz eta izkribuz; bañan ez degu anziñako gizon jakintien sinistgarri bearrik, begien aurrean garbiro dakuskun gauza agirikoaren azaldurea egiteko.

Probinzia onetako mendietan unetik unera or emen arkitzen dira menasta balio andikoak ateratzen gure asaba maitagarriak egindako zulo luze zabal txit izugarriak; zeinuk beren ezagungarri egiazkoakin adierazten duten garbiroki, zertarako egiñak diraden, eta zer ematen zuten. Egiazko ezagungarri oek begien aurrean ez bagenduzka ere, gure Ama zintzo Gipuzkoak bere gordeleku zuzenean badauzka argibide sinist-garrizkoak, nola beraren mugapean atera oi zuten beruna, burnia, kobrea, burnarria eta zillarra ugari. Menasta balioso oek zein tokitan, eta zer nolakoak dauden, adierazoko dizutet garbiro.

Irun-aranzungo mendietan atera oi zuten beruna, burnia, kobrea, burnarria eta zillarra. Egia garbiro onen argibide zuzenak arkitzen dira Erri onetan zintzoro gordeak; eta ikusten ere ditugu, neke ta diru askoren gustuz egindako meatze zulo andiak.

Oiarzungo mugapean badira meatzeak beruna, eztañua, kobrea, burnarria, ta zillarra ugari atera izan zaiotenak, batez ere Aiamendian; non topatzen diran txit zulo asko ta andiak, lanbide onetarako egiñak. Beragaitik gizon andizki aberats anitz alkarturik, ekin izan zaiozka berriro mendi oni txit portizki, beren itz

onorezkoaren azpian argi bide irme indartsua eginik; zeñaren asiera edo burezardea dan modu onetan.

«Escritura de la Sociedad para la Esplotacion de las minas de Oyarzun y otras.

«En la Ciudad de San Sebastian á treinta de Julio de mil ochocientos veinte y nueve, ante mi el Escribano público de su Magestad numeral de ella y testigos infraescritos el Señor Conde de Villafuertes y Don Manuel Joaquin de Iguerabide vecinos de la villa de Tolosa, y Don José Lorenzo de Lavaca que lo es de esta Ciudad, por si y en representacion de los Señores Marques de Pontejos vecino de Madrid, Jonh Coekevill, Nicolas Maximiliano, Lessoinne, y Felipe Adolfo Lessoinne del Comercio de Lieja en Holanda, por quienes los tres primeros prestan voz y caucion de que aprobarán, este instrumento y cuanto en su virtud se practicare, digeron que tienen resuelto formalizar una compañia para el completo laborio de dos lunas de plata y otros metales, situadas en territorio del Valle de Oyarzun, de otra que se halla en la villa de Irun, ambas de esta Provincia, y de otras en que acaso pon-

drán la mira en lo sucesivo, teniendo por ahora denunciadas las tres primeras en la Diputación de la Provincia Delegada por la Dirección General de Minas de Madrid, y á este fin han invitado también por medio de un prospecto que han circulado, á los que quieran subscribirse, y adherirse á esta compañía manifestando sus bases, y reduciéndolo á efecto en este instrumento la establecen en los términos siguientes. Nota; el nombramiento de Director de esta Compañía se ha hecho en Don Pedro José de Anitua residente actualmente en Bilbao. Esta escritura se otorgó por testimonio de Don José Ellas de Legarda Escribano público y del número de la Ciudad de San Sebastian».

Indar andiko lagunkida itzaltsu au ekin zitzaion gogoz lanbide balioso oni, berari zegozkion prestamen guztiak erara ifinirik, bañan, Españaako Talde-agintearen gañean ustez ustekabe gertatutako naspilla ta goibetze andien bidez, denporarik oberenean izanduzan laga bearra guztiari beingoan.

Errenteriako mendietan badira meatzeak burni gaia ugari ematen dabeenak, oen artean izendatue-

nak dira Arbitarte, Urteta, Oberan, Suerrin, eta Garostegikoa, zeintzuk dauden Gabiolarekin Yanzi bitartean.

Urnietako mendian arkitzen da zulo bat guztiz miraritsua, zeña dagoen aitz bizi bizian modu onetan. Aitzaren oñetik erpiñara bitarteko lau zatietatik iru igarotzean, dauka inzirritu bat kare-arri pin piñean, zeñetatik gizona jatxi ditekean eroso lasaitasun guztiarekin. Ataka onetatik ondorañoko luzetasuna dauka zuzenean, ogeita lau oñean; eta zabaltasuna, ifarraldetik eguerdi-alderontz dauka berreun ta berrogei oñ; sortaldetik sartaldera irurogei. Beraren barrunpeko uts-uneak egiñeratzen du gela andi baten idurineko artzulo bat; goi guztia ta alboak dauzka, kare aitzari ixurten zaiozkan ur iragazietatik sortutako leiar distiatu ikusgarriariakin ederki apainduak, zeñea dan lurruspe guztiko gaia.

Zizurkilko mendian arkitzen da meatze zulo bat guztiz bide luzean ondoa daukana. Zulo andi onetan lan asko egin oi zalako entzuera badegu, zer menasta mueta ateratzen zuten garbiro ez badakigu ere.

Asteasuko mendietan arkitzen da kobrea; non, azaleko ibill-arriai ere arkitu izan diozkatzen menasta onen apurrak iori.

Anoetako Irumendin arkitzen da meatze zulo andi bat, ondoa baino ere are ondorangoan, ur asko beti daukala; zeñaren erraietatik atera oi zuten denpora batean likurta ugari.

Elduaiengo mugapean ateratzen dan menastarekin ornidutzen dira iru ola burnigintzan ari direanak, zeintzuk diraden Ollokiegi, Plazaola, eta Ameraun.

Berastegiko Erriak badu burni-meatze ugaria txit, Biskotx deitzen zaion toki eroso batean.

Aralarko mendi andi guztia da meatze baliosoz ondo janzia; zeintzuketan diraden beruna, eztañua, burnarria, burnia, zillarra, urrea, eta batez ere kobrea guztiz ugaria. Mendi onetan, Arritzaga izendatzen dan tokian, ezagutu izan ditut neuk bi ola, kobrea launtzen ari direala. Lantegi balioso onetatik egunoroko ogia ta alogera ateratzen zituztela ezagutu izan nituen, gutxienaz, irureun gizon bederik era batera, beren meza emallearekin. Bi olaen inguruan zeukaten egiñeraturik Alde-erri txiki bat, bere Elizarekin; bañan tellarik batere bage, zeñaren ordezt pipolakin estaliak zeuzkaten Eliza ta etxeak. Sarritan joan izandu nintzan lantegi au ikustera, beste eginkizun bage, bai ta sartu ere bi aldiz, menasta ateratzen zuten zuloan azkenengo kaboraino, iru legua laureneko bidastian,

aitz gogor biziaren azpian. Zulo gogoangarri onetan ikusi izan nituen gauza miraritsu guztiak zearo azaltzen denpora geiegi igaro ez dezadan, lagatzen diet beren oñean. Meatze aberats au agertua izandu zan, milla zazpieun ogei ta amalaugarren urtean, eta jardun zeban gelditu bage, milla ta zortzi eun urte ingururaino, eta geroztik arkitzen da, illa balitz bezala; ez, kobrea gitxitu zitzaiolako, ezpada, bestelako joan-etorrien bidez. Lantegi oni laga zitzaion egunetan bertan lanean ari ziran gizonai entzun izan diotet, topatzen zutela menasta atzerapen bage, bañan meatzaren jabeak alkarren artean ondo etzetozelako, lantegi artan etzegoela buruzpide eta eraen onik ezertarako. Azkenerako jarri zirala langilleak, nork kontu artu izan bagez, bearra egiteko ustean meatze zulora sartu eta lanen pitinik egin gabe aste osoak jokuan igarotzen zituztela. Orra zeren bidez lagatua arkitzen dan, ainbeste ondasun ematen ikusi izan degun Aralarko meatze aomen andiko aberatsa. Entzun izan diet gizon jakintiai, ez dala Españako Erresuma guztian topatzen Aralarko kobreaki alderatzekorik. Beragaitik izaten zeban onek ain jaso andia España barrura, ikusi izan ditugun bezala askotan Dunba andiarekiko mando erreskada luze Gaztelakoak, Arritzagan atera eta lan-

dutako kobre txapa ederrakin dijotzela. Aipatu dedan meatze aberats onezaz landara ere arkitzen dira Aralarko mendian, zulo andi izugarri anitz noizbaiten ere gizon ernaiak, lurraren azpiko aitz portizak epakirik ondasun baliosoak beretatik ateratzeko egiñak. Gizon argi gauza izkutukoen barri jakin naieko zenbait, jatxi izan dira inoiz lurruspe oetara, eun ta geiago oñeko bidean, beren biziak gordetzeko gogora aldakizkioten prestamen guztiak arturik, zeintzubei entzun izan diotedan, ezik, guztiz arrigarriak dirala zulo ezkutapetsu oetan arkitzen diran gauza ikusgarri miraritsuak.

Zaldibiako Erriaren mugapean, Aitzarte esaten zaion tokian arkitzen da kare-aitz erro bat, zeñari milla zazpieun, larogei ta zazpigarren urtean, kendu izan zioten urre garbi pin piña. Denpora artan Erri onetan bikario zegoen Don Josef Ignazio de Etxabe jaunak, ikusi izan ziozkalako aitzari, urre izar pikorta apur banakaren batzuk, erakarri zeban Aralarko meatzean kobre ateratzen ari zan Maisu-nagusia, amasei langillerekin; zeintzuk jardun izan zuten aitzari menasta billatzen bi illabete igaroan, eta kendu zioten urre txau piñak pisatu izan zeban iru onza ta erdi eta bi otxaba. Urre zatitxo au erabilli izan neban eskuetan, bein baino geiagotan; zeña bere jabe Etxabe bikario-

ak maitaro gordea oi zerabilen erakutsiaz eta esanaz, non aterea zan, eta nola kosta izan zitzaion berrogei onza urre bezalatsu. Egia da urre pitin au kosta izan zala berak balio zeban alako amabi, edo benturaz geiago, bañan esango ere ezin du iñork izendatu dedan aitzak urrerik ez daukala.

Ataungo Arzate-erreka deitzen zaion aitzean badi-ra meatzeak beruna, eztañua, kobrea, kupritsa, menaslora, bermejoia eta likurta ematen dituztenak. Milla, zazpi eun, ogei ta emezortzigarren urtean Lagunkida bat alkaturik, asi izan zan gogoz menasta billa mendi onetan; bañan aberastutzeko lainbat beingoan ematen etzebalako, laga izan zioten lanbideari, asko nekatu bage. Milla zortzieun ta ogei urte inguruan asi izan ziran berriro meatze zulo oek azterzen, baita topatu ere, izendatu ditudan menasta mueta guztietako zerrenda piñak. Bañan lanbide oni ekin zitzaiozkan gizonak algo gitxikoak ziralako, eta beste alde, guda gudaren gañean sortzen zalako, utzi izan zioten guztiari bat batean. Zulo oek ikusi izan dituzten gizon artarakoak badakit esan izan dutela, ezik, atera leikeala beretan kobre piñ baliosoa txit ugari.

Zeraingo mendi Barbaria izendatzen danaren aldatsean arkitzen dira, meatze eta lurruspe zulo

asko, langille anitz kabitzeko laiñekoak, eta euretan arkitzen diraden burnigai ondar apurretatik ezagun da argiroki, noizbaiten ere, eman oi zutela menasta mueta au iori. Erri onek ifarralderontz dauzkan mendi Elustizain, Otañu, eta Aizpuru deitzen direanetan arkitzen dira, burni gaia ondo ematen duten meatzeak. Oen guztien erdian dago beste mendi bat, bere aldats ta ixuriak eguerdi alderontz eta ifarraldera dituela; zeñaren aitzetan ikusten diraden, zulo, putzu eta iriki asko ta andiak, kobrea eta burnarria ateratzeko egiñak. Milla zazpi eun, ta ogeigarren urte inguruan ekin zitzaizkan mendi oni berriro menasta kentzen; bañan asi berrian ematen etzebalako beargilleentzako laina, utzi izan zioten geldirik. Mendi onen aldats beste-alderakoan arkitzen da burni meatze bat, berreun ta geiagor urtean arras lagatua egon dana, zeñari ekin zaizkan txit gogoz, denpora gitxiz onontztik, eta ematen ere du menasta ona ugari. Aldats beraren sort-alderontz daude, Erregiña Doña Juana la lokak Juan de Otalarari eman izan ziozkan burnarri meatze ospatsuak, zeintzutako eskubidea Otalarak artu izan zeban milla, bosteun, eta amabostgarren urtean. Meatze oek luzaro eman izan zituzten ondasun andiak, bañan egon ere dira lagatuak urte askoan, zeren bidez eta

nola ez badakigu ere. Beinere ez baino bein obe dala, esaera oi dan bezala, ondo dago alere, Zeraingo meatze ospatsuetan lanean asi direanean.

Mutiloako mendi Maskor edo Benera deitzen zaion artan arkitzen da burni meatze bat, legua lauren bateko inguru guztian menasta ona ta iori ematen dabena, zeñak jaso andia izaten deban Gipuzkoako ola guztietara.

Legazpiko mugapean badira bi meatze, bata da likurta ematen dabena, eta bestea, oraindik garbiro ezagutu bagea zer muetatakoa dan, iñor ekin etzaio-lako gogoz berari.

Oñatiko mendietan arkitzen dira meatzeak, beruna, eta burnia ematen dituztenak; bañan bakarrik berunezkoan diartute langilleak, lapiko ta jarroentzako likurta ateratzen. Langintza onetarako izan al leikean lurrik gozatsuen ta oberena bertan ugari arkitzen dalako, Oñatiko ontzi gauzak dauka ain jaso andia Españako toki guztietan. San Eliasko Elizatxo dagoen mendi eskargearen arrokan ikusten da Arzulo bat guztiz ikaragarria. Beste leze zulo anitz ere badira mendi arrokatsu andi onetan izugarriak txit. Oetako batean, ez da urte asko, topatu izan zirala amabi edo amalau gorputz illotz gizakien ezur ta ondakiñak

lurraz estalirik, ain egoki eta era onean ezarriak, nola Eliza andi batean dautzanak arkituko lirakean. Erri onetako mendietan badira lurruspe zulo geiago ere, gizaldi onetan iñork aztertu bagekoak, eta beretan nork daki zer billatu leikean?

Mondragoiko Udalatxa deitzen zaion mendi goititu andi artan badira meatzek burnia, beruna, eta lugortxeka ugari ematen dituztenak. Mendi onen sortaldeko aldatsean dago izen andiko meatze burni likurtasarena, zeñari esaten dioten Meatzekindariak, izoztua. Meatze au arkitzen da klera gorri batean, aiñ aberatsa, ezik, ateratzen dan menasta guztiak ematen du euneko berrogei alzairu garbi piña, Europa guztian dan oberentzat ezagaturik dagoana, gizon jakinduria andikoen autormenaren bidez. Milla zazpieun berrogei ta amargarren urtetik irurogeira bitartean, Don Diego Aranguren Zaldundien Buruzariak oroiterazorik, Erregeren aginduz egin izan zan frogantzaren bidez, eta milla zazpieun, irurogeita amaseigarrenean, Probinzia onek eskaturik, Errege Jaunak izendatu izan zituen Gudaburu-nagusien aurrean berristatutakoan, erabakia izan zan garbiroki, Mondragoiko alzairuari alderatze korik ezagutzen etzala iñon ere. Masdeu jakintsuak, beste Ipinle askoren eretxiari jarraitzen diola,

esaten du, ezik, Mondragoiko meatze au izan leikeala, anziñako denporan Zeltiberiatarrak eta beste jende Españakoa ornidutzen zituana, beren Ezpata irme sendo pin, aiñ izen andikotzat Kondairan aipatzen diradenak egiteko. Meatze au baino gitxi bat goitiago, eta mendiak daukan aldaparen erditsuan arkitzen da Udalako lurruspe aomen andikoa, zeña dan ustez ustekabe agertua, urte gitxiz onontz. Zulo onen ataka da medarra, eta sarrera nekosokoa; goitik berañoko luzetasuna dauka seieun oñeko bidastian bezalatsu; onen barrunpea ikusteko bear dira modu askotako argi izekiak; beraren txuntxurretik buka-ondora iragazitako urak, gatz ugaritsu indar andikoen bidez, egiñeratu ditu utsune artan izan al litezkean leiar distiatu, eta iduririk ikusgarrienak; lurruspe onetako goi, be, eta alboak idurin dute daudela arri bitore balio andikokin apainduak; aiñ begitangoak eta miraritsuak dira ikuskarri oek, ezen, arzulo onetara sartu izan diran gizon jakin-naiekoen gogoak ez ditu ainbeste betetzen, ez leiar mendikoak (zeñetatik ere ugari dan emen), eta ez lugortxeka baliosoak, nola bertan topatzen dituzten edergarri gaiñ gañekoak. Baldin lurruspe gogoangarri au jarri izan balu izakiak Uri bikain edo Erriburu andi baten inguruan, izango zan askoz ta

askoz ezagunagoa, eta aomen andiagokoa. Zulo onetatik ateratako arri banaka batzuk biraldu izan ziran Madrillera, eta bertako Gabinete kondaira izakizkora; baita, gizon argi jakin-naieko anitzen lantegietara ere; eta beretan andizkatuak izan ziran, ezin geiagoraño.

Aretxabaletako mugapean arkitzen da meatze bat zillar bizia ematen dabena.

Eskoriazako mendietan arkitzen dira burnia, ta likurta noizbaiten ere atera oi ziralako aztarna egiazkoak.

Zestoako Ertxina deitzen zaion mendian badira meatzeak leiar arrokazkoa ematen dutenak. Milla, zazpieun, larogeita bostgarren urtean mendi onetan atera zuten arri leiarrezko zuri bat, argia batetik bestera igarotzen zitzaiona, ispilluari bezalaixen. Arri onen neurri egiazkoa da, luzean kana bat, zabalean iru kanalauren, eta lodian ogei beatz igaroak. Leiarrezko arri ikusgarri eder au eraman-erazo zuten Madrillera, Erregezko kondaira izakiarenean begiragarri ifinteko. Gisa berpereko arri puskek topatzen dira Erri onetako mendi Izarraitzkoan ere.

Motrikuko San Blas mendian meatze bat agertu zutela ez da oraindik urte asko. Asi ziran bera garbi-

tzen; bañan azalean mamirik etzeukalako, laga zioten neke andirik egin bage.

Aipatu ditudan meatze oek guztiak dirade bada egiazkoak, eta beretatik gure guraso zintzo beargillet-suak ondasun andiak atera oi zituztenak. Eta orain ere, baldin jarraituko baginioke geren aurreragokoai gogoz mendiak aztertzen, berak ematen dituzten ondasunak maitatzen, eta gañerontzeko eginpide guzti guztietan, ez genduke nere ustez izango kalterik batere. Begien aurrean dakusku bada argiroki, Gipuzkako Probinzia dala mendietako aberatstasunaz doaindua.

*Onenbeste meatze ain toki gitxian
Nola arkitzen diran gure Probinzian;
Engañatzen ez banaiz nere iritzian,
Ez dira topatuko Europa guzian.*

ZAZPIGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako Iturri garbi on ugaritsuen azaldurea.

Esan al guztien gañekoak dira, Gipuzkoako mugapean arkitzen diraden iturri geza-gozoen ioritasuna, eta oek jaiotzatik berenez dituzten doain maitagarri pare bagekoak. Probinzia guztian ez da arkituko legua laureneko bidasti bat bakarra ere, edari mane onetatik naiko guztia ematen ez debanik. Udako bere ta leorte andietan aiñ ur otza eta ugari ematen dute, nola neguko euri-jasa ta elurte luzeetan epel garbia neurri bardiñean beti. Gipuzkoako jende beargilletsurik geienaren egunoroko edaria da, iturri oek oparo ematen dabeen ur geza-gozo garbia. Lurrarekin burruka ari oi diran nekazariak, eta baso eremuetan ikatzgintzan diarduten lagilleak ainbat neke izerdizko egiten dabenik, eta maizago egarritzen danik ote da besterik? Geienaz ere izango da indar bearreko lanean oek bardinduko dituana, eta ez geiagokoa. Eta zer edari mueta oi darabilte lanbide gogor oetan diarduten Gipuzkoatar nekatzalleak? Ez besterik, ezpada, bertako iturri garbiak ematen duten ur geza-gozo

txaua, zeñetatik edaten duten gogoz, izerdia gorputz guztitik txirrian dariotela egon arren, gaixotzeko beldurrik bage.

Asko aldiz entzun izan diet gizon jakintsu usteko-ai, ezen, guztiz dala kaltarkitsua izerditutako ondo-rean iturriko ura edatea; perretxikuen gañean are gaiztoagoa; arraina jandakoan illgarria, eta beste one-lako milla astakeria. Onelako gizonetan dagoala jakin-duria, sinistea ere da erakeria. Gisa onetan mintzo diraden guztiak egon ditezke bada jakiñaren gañean, ezik, gure Egilleak egarria illtzeko ain eroso eta oparo eman izan zigun edari garbi doarikako maitagarri au, ez dala osasun-galgarria, baizikan egillea eta senda-garria.

Gipuzkoako iturri miraritsuen doai andiak ondo zabalduak arkitzen dira Españako Erresuma guztian. Beragaitik ikusten dira uda guztietan datozela jende samalda andiak Probinzia onetako urak artzera eun ta geiago legua bidean. Euretako askori gertatu izan zaie, eritasun gaizto zarkoen bidez, oñen gañean txuti ezin egon direala etorri arren, iturri osasungille oetan denpora gutxi barru ondo jarririk, galgoa bezin pizkor ta arin beren etxeetara biurtzea, pozkidaz beterik. Eta oraindik are arrigarriagokoak dira, arako, ezkabi lizun,

legendar zikin, eta miñatza lotsagarri likits askorekin begi bietaraño beteak datozen aekin, iturri garbitzalle oek egiten dituzten mirari andiak. Gisa onetako gaitz eriotso gogorrakin etorritako anitz ikusi izan dira iturri oetako urak artzen dauden egun banakaetan, erdoi ta tortika likits nazkagarri guztiak arras botarik, zillar apaindua bezin eder, leun ta garbi jarten dirala.

Gipuzkoako mugapean ezagutuak dauden iturri osasungilleak eta edari geza-gozo garbia ematen dutenak, zein lekutan, nola, eta zer griñatakoak arkitzen diran ezarriko ditut emen, abezekiro Errien ize-nak dituztela. Arrobi ta meatzeakin ez det orrela egin, zergaitik Erri guztiak izendatu bearrik ez neba, iturria-kin bezala.

A

Abalzizketako mugapean badira iturri geza-gozo onak; baita erreka ziztorrak ere.

Adunan unetik unera daude, ur garbia iori ematen duten iturriak.

Albizturko mugapean iturri on asko dira; oetako bat arkitzen da Erri-barrutik gertu, bertako jendea ornidutzen debana. Aldabako erroaitzari dautson mendi Madariaga deitzen zaionaren aldatsean dago

izen andiko iturri *Salubietakoa*; zeñaren urak, eun ta irurogei eta amaika deztatu lerroko bidastia igarorik, sartzan diraden Tolosako mendi egoi aldekoetatik jatxitzen dan erre kara, eta jarraitzen debala bere joaira sortegi alderontz, berezitzen ditu Erri bietako mugak, alik eta, berreun ta sei deztatuko bidean joanik, lur-azpira kukuldutzen dan arteraño. Hernioko aitzaren besangan egoialderontz begira dagoen mendiska, Aitzgorria esaten zaionaren oñean daude zazpi iturri, izendatzen diradenak, Atxisaeta, Erausti, Larrarte, Lizarreta, Igeran, Apaiz-iturria eta Irisarri; zeintzuben jarioak egiñeratzen duten Otsaingo ibaia. Beste bi iturri ere jaiotzen dira toki berperean, deitzen zaiotenenak Lizarraga, ta Artutxa; eta urak berezitzen dituzte Urkizuko etxadiaren mugak.

Alegeriako Erri barrutik arrikada bateko bidastian dago iturri bat ur geza-gozo ona iori ematen dabena. Beste bat arkitzen da, Infermeri-erreka esaten zaion tokian, guztiz miraritsua; zeñak ematen deban Epailatik asi, eta Agorrilla bitarteko sei illabeteetan ur garbi ona iori, eta beste seietan ez pitin bat ere. Iturri onek ain zuzen darabiltza bere orduak, nola itsasoak marearen gora beerak. Erri onetan badira gitxienaz,

zenbat baserrietxe, ainbeste iturri; baita oetatik egiñeratuak lau erreka oneretsu ere.

Alkizako mugapean badira iturri onak iori; baita bi erreka ere, deitzen zaiotenak Arraiaga eta Aran-erreaka.

Alzagako Erriak baditu iturriak, onak eta garbiak, bertako jendea naierara ornidutzeko laina, eta geiago.

Alzako mugapean badira iturri geza-gozo anitz, eta oen artean ugariena ta begitangoena da, Madrigal esaten zaion tokian, itsas bazterretik gertu jaiotzen dana.

Alzo azpikoa eta goikoa, biak dira iturri garbi onakin guztiz ondo janziak.

Amasa Billabonaetan arkitzen dira iturri garbi geza-gozo on asko txit.

Amezketako mugape guztia da iturritz aberatsa; bertako mendietan jaiotzen diran urakin ari oi dira lau errota iringille, eta bi burni ola.

Anzuolako Erri inguru ta mendi guztiak dira iturri garbiz beteak; zeintzobetako urak bakarrik egiñeratzten duten beraren izeneko ibai txiki pizkor, karrikaren alboari ukitzen diola igarotzen dana.

Andoaingo mugape guztia da, iturri geza-gozo askorekin txit ondo janzia; beretatik ixurten diran urak adierazten duten bezala argiroki.

Anoetan iturri on anitz dira txit; baita erreka bat ere Alkizatik datorrena; zeñak guriatzen dituen lurra naierara.

Aramako Erria laburra ta medarra bada ere, iturritz ondo ornitua arkitzen da beraren mugape zerrenda guztia.

Arriarango median iturri gez-gozo asko dira txit, baita ugaiotarrak ere; zeintzuketatik egiñeratzen diraden erreka ziztor anitz.

Aretxabaletako mugapean badira iturri onak; oetako bat arkitzen da karrikaren erdian, eta beste bat, bide andiaren ondoan, Erritik arrikada bateko bidastian. Badira ugaiotar sufredunak ere; oetako bati topatzen zaio zillar bizia. Ur oetatik egiñeratzen dira Erri onetan zazpi erreka; zeintzubei deitzen zaioten, Urkalu, Landaeta, San Martin, Urgitxia, Lanzubieta, Murrakio, eta Arbinzelai.

Asteasuko mugape guztia da, iturri geza-gozo on anitzekin janzia uts-unerik bage.

Astigarragako Erriaren gertuan arkitzen da iturri bat ur garbi ona iori ematen dabena; eta mugape one-

tako baserri-etxe guztiak dituzte bakoetak bana ta geiago.

Astigarretan daude Erriaren inguruan lau iturri, ur geza-gozo garbia naroro ematen dutenak; eta oezaz landara txit asko dira bertako mendietan; zeintzuk egiñeratzen dituzten bi erreka pizkortxoak; oetako bat igarotzen da Erriaren erditik, eta bestea, Beasaingo Erriarekin mugatzen dan tokitik.

Ataungo mugapean badira iturri geza-gozoak iori; baita ugaiotarrak ere. Erri onetako plazatik legua bateko bidastian Aitzarte esaten zaion etxadian arkitzen da ugaio-iturri bat, guztiz ospatsua; zeñari deitu oi zitzaion anziña-eran *Iturri Santea*; eta orain esaten zaio Erremedioetakoa; beraren aldamenean ifini izan zutelako, izen onetako Ama Birjinaren Elizatxoa. Iturri onetako urak sendatzen ditu eritasun andiakiko asko, eta batez ere legenar zikin, ea maizanre likitsakin tortikaturik daudenak. Erri zabaldu onek bere mugapean dauzkan iturri ioritsuen bidez, egiñeratzen dira bertan amar erreka ziztor pizkortxoak; zeintzuk batutzen diran Aralarko menditik jatxitzen dan ibai Agauntzako-ra.

Aiako Erri barruan arkitzen dira iru iturri, edari on garbia naroro ematen dutenak; eta oezaz landara,

baserri etxerik geienak dituzte, norik bere iturri jakiñak atari inguruan; zeintzuketatik egiñeratzen diraden lau erreka azitxoak, ezagutzen direanak izen oekin; Gilzur-iturri, Erreka, Anzubieta, Alzolaras. Lendabizikoa dago ifarralderontz, burni ola bat, eta sei errota iringille darabiltzala; bigarrenak erabiltzen ditu lau ola, eta amairu errota; irugarrena, aurrenekoagana baturik, sartzen dira irurak Orioko atakan itsasora; eta laugarren errekatxoa, beraren izeneko etxadian arkitzen diran ola bat eta iru errota erabillirik, itsasoratzen da Zarauzko mugapean.

Azkoitiko mugapean iturri geza-gozoko asko dira txit, bai ta osasungilletzat ondo ezagutuak dauden ugaiotarrak ere bi; oetako bat sufreduna arkitzen da Larramendiko zelaiean, saiespeko oñaze eta arrimin edo usuria ezin egiñik jarten diranentzako guztiz eragillea. Iturri onetako uraren doaiak nolakoak diraden jakin nai dutenak, begiratzea daukate zintzoro, Bergarako Euskaldun Lagunkidak milla zazpi eun, irurogei ta amairugarren urtean, eta irurogei ta amalaugarrengan, egiteko onen gañean, zabaldu izan zituzten argibideetara, non ikusiko diran zearo, zuzenki, argi eta garbi, zer griñatakoak eta zein maitagarriak diraden. Bestea dago, Jaunsoroko olearen ondoan, eta da bur-

niatsua. Erreka anitz dira Erri onetan, bertako iturrietatik egiñeratuak, eta oen artean izendatuenak, Txalongoa, eta Egurbidekoa. Onen izeneko ola bat bertan arkitzen dana, eta beste bost errota iringille naierara ornidurik urarekin, sartzen dira Urolako ibaira, Erriarren gertuan txit.

Azpeitiko Baserri-etxe geienak dituzte iturri beren berekiak, eta Erri-barruko jendearen ornidurarako arkitzen zaiozka sei, ur geza-gozo garbia iori ematen dutenak, gertuan txit. Ugaiotarra ere arkitzen da bat, Erritik legua erdiko bidastian, Zestoarako bidean Lasako olearen aurkez aurke. Loiolako atari aurea, barrunpeko ibiltoki, sukalde eta gelaetarañokoak daude, iturri eder garbiakin ondo janziak. Erri onen mugapeko mendi Izarraitzkoan dago iturri bat miraritsua txit; zeñak ematen daben uda guztian ur garbi ona iori, eta ez neguan pitinik ere. Iturri ugaritsu oen bidez egiñeratzen dira bertako mugapean erreka pizkor anitz, zeintzuk amiltzen diran Urolako ibaira. Erri leial onetako seme, beti gogoangarri izango dan Don Jose Jabier Olazabalkoak, milla zortzi eun ogeita amairugarren urtean Amerikan, guztion egille aundiak beregana deiturik, munduko gauzai buruzpide ona emateko denporan agindu izan zeban, ezik, beraren

ondasunetatik egin ta ifini zitezela aren jaioterrian ogei ta lau arri lisiba eroso jotzekoak, beren estalpe edertasun andikoarekin, Erritar guztien onerako, eta beraren oroitpengarri. Gizon maitagarri onek Jaungoikoari kontu eman bezin preste, beraren emazte maitati Doña Nikolasa Megoñi ta Olazabalkoak, gaztigatuzion Azpeitiko Erriari zer ta nolako eginkizunaren azpian arkitzen zan, eta kezka onetatik lenbait-len atera zedin, egin zekiola mesede esateaz denporarik galdu gabe, zer balio izan bear zeban, garbikeraleku bitore au bear bezala egiñik Erri guztiko jendearen naierara ifinteko. Mandatu gozo ustez ustebageko au artu bezin laster Azpeitiko Batzartar Jaunak deitu zuten Maisu andi Don Mariano Laskurain Mutrikukoa, beraren buruz egiña izan zedin Ekida aiñ ospatsua. Maisu jakintsu onek autatu zituen bi toki garbikeraleku au egiteko; bata Albergako ondoan bertako urakin, eta bestea, Enparango Jauregitik zubi berrira bitarteko zelaiean iturritzakoakin, esaten zebalarik izkribuz garbiroki, ezen, Albergako urak arzulotsuetan datozelako arretzen dirala euri pitin bat asi orduko, eta jario gitxi-gokoak diradelarik, garbikeralekua oekin beren inguruan egiteko bearko dirala berreun ta iru milla, larogei ta lau erreal. Bañan Iturritzako urak direala garbi

sendo beñere loitutzen ez direanak; minutu bako-txean ematen dabeela eun ta amar pitxar ur; oek eka-
rri leizkeala aixa, izendatu dan zelai Enparan-bideko-
ra; eta emen egin leikeala, eun ta berrogei ta bedera-
tzi milla, eta eun ta ogei ta amabi errealetan garbike-
ralku naierakoa; Albergakoa baino, berrogeita amai-
ru milla bederatzi eun, berrogei ta amabi errealez
merkeago. Emen ezarri ditudan gertakari oei ondo
begiraturik, geroenean ifini dute garbikeraleku begi-
tango guztiz ikusgarri au, lau iturri eder bitore gaiñ
gañekoarekin, pillota-jokuko plazaren barrenean,
ikusle guztiak arritzen diran moduan.

B

Baliarraingo mugape laburrean arkitzen dira amai-
ka iturri onak, zeintzutatik egiñeratzen diran lau erre-
ka, izendatzen diradenak, Erbeta, Lopesarasu, Gabiza-
baso, eta Gomentz-iturri.

Beasaingo Erri inguruan badira amalau iturri, eta
beraren mendietan asko txit; zeintzutatik egiñeratzen
diraden zortzi erreka larritxoak, eta deitzen zaiote,
Marias, Murua, Maleza, Errekartetxikia, Uganerreka,
Erroiz, Egurola, eta Langala. Erri onetako ostatu andi,
Aranberri deitzen zaionaren ukulluan dago ifinia, abe-

reai edaten emateko toki eroso bat, aldameneko erreka azitxotik ur garbi ona iori beti dijoakiola.

Belaunzako baserri-etxerik geienak dituzte beren iturri garbi jakiñak atari inguruan.

Berastegiko plazaren erdian dago iturri eder bat ur garbi ona iori ematen dabela, eta beste iru Erri-inguruan gertu txit; baserri-etxeak ere gitxi dira, bere iturri jakiña bagekoak.

Bergarako mugapean ezagutzen dira irureun iturri eta geiago, ur garbi ona iori ematen dutenak; baita ugaiotarrak burniatsuak ere txit asko, Eguzkitzakoak dan bezalakoak. Beizaman ikusten dira ogei ta lau iturri ur garbi ona iori ematen dabeenak; beste bat ugaiotarra arkitzen da Amenalas, eta Osinalde deitzen diran baserri-etxe bien bitartean. Ur oekin egiñeratzen dira erreka ziztor asko; oetako bat azitxoa, zeñari deitzen zaion Ibai-eder. Erri onetako mugapean bi errota iringille erabillirik jatxitzen dira ur oek Urrustillako etxadiara; eta emen bertara biribillatzen direanakin bat egiñik, zortzi ola darabiltzatela sartzen dira Azpeitian Urolako ibai andira.

Berrobiko mugape laburra ere ondo janzia arkitzen da, ur garbi ona iori ematen dabeen iturriakin.

Bidaniako mugapean iturri on asko dira txit; eta beretatik egiñerutzen diraden erreka ziztor guziak alkargana baturik, erabiltzen dituzte iru errota iringille Erri berekoak.

Bilafrankan plazaren erdian dago iturri bat, lau txorro burniazkotatik ura iori dariola, eta abereak edan erazotzeko toki galant eroso bat inguru guztian arlantzaz egiña daukala. Erritik gertuan arkitzen dira beste iru iturri deitzen zaiotenak Iturritxo, Lorentziturri, eta Osinbiribillaga; oezaz landara ere badira Erri onen mugapean ur garbi ona ematen dabeen iturriak.

Billarrealko Erri inguruan eta baserri-etxeetan badira ur garbi ona ematen duten iturri geza-gozaok; bai ta ugaioak ere.

D

Debako Erriak baditu bere mugapean iturri onak eta asko; oen artean bat arkitzen da, ekin-aldi ikusgarriakikoa Mendaron Kilimon deitzen zaiona; zeña Kondairatzalleak aipatu izan duten maiz aski, berezko egikera eta griña guztiz miraritsuak dituelako. Iturri onek ura botatzen du irrin-arte batetik purrustaka, ain iori ezen, erreka pizkor larritxo bat egiñeraturik, berak bakarrik Debako ta Elgoibarko Errien mugak berezi-

tzen dituela, ordeka zelai laban joan arren, badara-biltzki bi ola andi eta amabi eotarri arrikada bateko bidastian; oen lankai guztiak gelditzen dira iñoiz bat batean sost, iturriaren urak usterik gitxienean kukul-dutzen direalako: eta orobat asitzen dira beingoan dinbi danba, urak botatzeko aldia iturriari etorten zaionean.

Donostiako Uriak bere mugapeko zazpi jaio-tokita-tik dakartzien urakin egiñeratua dauka plaza zarrean iturri bat, bederatzi txorro bronzekotatik ura dariola, bertako jendearen ornidurarako. Ur oen garbilekua dago ifinia, Izoztegi deitzen zaion tokian. Izen oneta-koa da zazpi jaio-tokietatik lendabizikoa, zeña dagoen sort-alderontz, esan dedan garbilekutik bosteun eta larogei oñeko bidastian; onek ematen daben ura da sendoeza eta arretzen dana. Bigarrenaren jaio-tokia izendatzen da Puiu, eta dago ere sort-aldean, aipatu dedan garbilekutik bi milla, lareun, berrogei ta bost oñeko bidastian; eta beraren urak sendoak izan arren, loitutzen dira euria egindakoan ordu gitxi barru. Irugarrenaren jaio-tokiari deitzen zaio Aroztegi edo Errizoko, zeña dagoan eguerdi-alderontz, eta bera izanik guztietan urrutienekoa, bi milla, zazpieun, berrogei ta amar oñeko bidastia dauka, esan dedan garbileku

Izoztegitikotik bera jaiotzen dan lekura; onen urak sendoak badira ere, arretzen dira Puiukoak bezalaixen. Laugarren eta bostgarren go-jaio-tokiak daude sart-alderontz, zeintzubei deitzen zaioten, Aiete, eta Melodi; oek biak dira sendoak izateaz gañera, garbiak eta geza-gozo onak; eta izendatutako garbiletatik daukate milla, eun, irurogei ta sei oñeko bidastia. Seigarrena, eta zazpigarren goa orobat arkitzen dira sart-alderontz; oetan aurrengoari esaten zaio, Santa Teresa-koa, zeñak daukan aipatu dedan garbiletatik milla, bosteun, irurogei ta amar oñeko bidastia; bestea da Lazkanokoa, eta onek dauka milla berreun, berrogei ta sei oñeko bidea garbiletatik jaio-tokira; azkenengo bi oetako urak dira sendoak; bañan euri pitin bat egin orduko loitutzen diradenak. Izendatu diran zazpi jaio tokietako urak, Izoztegitiko garbiletan alkargana baturik egiñeratzen dute beren errondoa, eta jarraitzen dute Urumeako ibaiaren ezker-aldeko mendiskaren oñetik murru lodi goituen gañean San Martingo etxadian berriaz artarako egiña dagoen ur-tokira, lau milla ta zortzieun oñen luzetasuneko bidastian; eta ur-toki onetatik, bi milla berreun ta berrogei ta amar oñ lerrokoetan joanik, Uriaren gordegarri dauden murru gogorretan bidea epakirik sartzen dira urak Erri

barruan, izendatua dagoen ur-leku bakar plaza zarrekora. Emen egin dan agerkeratik ikusten da argiroki, ezen, plaza zarreko ur-lekutik Aroztegikoaren jaiotokira badagoela bederatzi milla eta zortzieun oñ Gaztelako neurrikoen luzetasuneko bidastia. Ur oen anditasuna da, neguan zazpi orkoro eta lau udan. Beren etorbide eta gordelekuak arkitzen dira era bage egiñak, ardura gutxi eta utsune askorekin. Uri onek edo beraren Batzar ondraduak ikusirik argiroki, azaldura egin dan iturri bakar Izoztegikoaren urak direala izatez gitxi eta griñaz loituak, begiratu izan dio ardura andiarekin, ur garbia ona iori ematen deban iturri Madrigal esaten zaion tokian jaiotzen danari; zeña dagoen Loiolako etxadia buruan Urumeako ibaiaren eskui-aldeko bazterrean Alzatic Piñuetarako mendiskan aldatsaren erdian; bañan ur au Erri-barrura eramateko agertzen dira eragozpen andiak txit. Uri barrutik iturri onetara badago amasei milla oñ ta geiagoko bidastia. Bide luze au guztia arkitzen da lan gogor anitz egin bearrekoa, gañera dago iturri au guztia oso ta garbi Urumeako ibai andian igarokizuna; eta lanbide lodi oni ekiteko algorik orain orain bezala Uriari arkitzen etzaiolako, laga ditu asmo on oek guztiak, era obeagoren bat etorri dakion arteraño. Orobat arki-

tzen dira Antigua deitzen zaion etxadia alderontz, Igeldoko mendiaren muno andiak ixurten dituen ur garbi bitoreak iori txit; non ikusten diran argiroki, ur geza-gozo oek Uri barrura eramateko asmoan noizpaiten ere egindako lan neke andikoen aztarnak. Lanbide maitagarri au urte askoan oi dago arras lagatua, uraren ekarlekuak begitaratzen dituelako, Madrigalkoak baino ere eragozpen andiagokoak. Txofreenekoa esaten zaion beste iturri bat ere gertuan dauka Donostia-ko Uriak, iru txorrotatik ur garbia iori dariola.

E

Elduaingo plazan arkitzen da iturri bat ioria txit, eta Elizaren inguruan beste bi onak eta garbiak; baserri-etxeak ere badituzte ornidutzeko laina eta geiago.

Elgoibarko mugapean badira iturri onak, bañan erritik urruntxo. Plazatik iru ordu-laurenko bidastian arkitzen da bat, izendatua txit San Lorenzoko zelaiean, Aroztegi esaten zaion baserri-etxekoa. Badira ugaiotarrak ere iru, zeintzuk deitzen diran, Kaskan-te, Olasarraga, eta Alzola; azkenengo au da naigarriena, ur beroa, ematen dabelako.

Elgetan iturri garbi geza-gozo anitz dira txit, eta beretatik egiñeratzen dira iru erreka izendatzen direanak Ubegi, Ubera, eta Aingiozar.

Errezilko mugape guztia da iturri on geza-gozoz betea; zeintzutako urakin egiñeratzen dan ibai txiki pizkor bat; eta au, bi ola ta zortzi errota erabillirik jatxitzen da Azpeitiara, Urolako ibai andiarekin bat egitera.

Errenteriako Erriak badauzka iru iturri eroso txit, ura naroro ematen dutenak inguru guztiko jendea naierara ornidutzeko laina ta geiago. Erri onetako Jaun prestuak izanik bertako biztanleen onari amodiozko naitasunarekin begiratzen diotenak, iturri oekin ifini dute Erriaren sarrerako plaza andian, Azpeitiko garbikeraleku ospatsuaren idurin berpereko ekida begitango eder ikusgarria txit. Mugape onetako mendi guztiak dira iturriz josiak; eta beretatik ixurten diraden urak egiñeratzen dituzte bost erreka, zeintzuk deitzen diran Pontika, Monjaetakoa, Utxaleta, Arbitarte, eta Pundibandieta.

Eskoariatzan badira iturri geza-gozo anitz; bai ta ugaiotar sufretsu, eta menasloradunak ere. Bolibarko erreka bizitxoak ureztatzen du Erri au ondo egoialdetik. Iramaingo umanzia ere guztiz da ona bertarako.

Eibarko mugapean jaiotzen dira ainbeste iturri, ezik, esan leike Erri au guztia dala iturrizko itsaso bat. Ur oekin egiñeratzen dira amasei erreka pizkorrak, eta oetatik bost guztiz izendatuak, zeintzuk diran, Matxarka, Azitain, Zaturio, Urkizueta, eta Ibur. Oek dakartziten urak amalau errota erabillirik sartzen dira Egoko ibaira, zeña igarotzen dan Erriaren egoi-aldeetik, eta jarraitzen du bere joaira Debakoarekin batutzerara, Mahalzaga izendatzen dan tokiraño. Erri onek badu Debako ibaiaren bazterrean ugaio iturri bat menasloraduna.

Ezkiogako Erri inguruan eta beraren mendietan iturri asko dira, ur garbia naroro ematen dutenak; zeintzutatik egiñeratzen dan ibai txiki bat; eta au Ormaiztegiko ondoan beste batekin alkaturik jarraitzen dute biak Oriako ibai andira, berarekin gorputz bat egitera.

G

Gainzako mugape laburrean badira zortzi iturri ur garbi ona iori ematen dutenak; zeintzuk deitzen diraden Barriola, Goikogaña, Etxeberrikoa, Aranburukoa, Otaza, Erdoza, Urkidi, eta Txinkintxorro.

Gatzagako mugapean iturri geza-gozo asko dira txit; baita ugaiotar burniatsuak ere. Erri barruan arkitzen da bat ur garbi ona iori ematen dabela. Beste bat dago Erritik arrikada bateko bidastian, ur gatzduna naroro dariola, eta au daramate etxe jakiñetara, zezeneko bidea galerazorik. Etxe oetan dauzkate bakotxak biña pazia burniazko, lendanaz jarriak; eta beretan egiten dabe, su bizi portizaren bidez, gatza, zeña ziatzen duten linazarekin. Lau orduren epean ateratzen dute, bi arroba bezalatsu, eta urte osoan zortzi milla, bost eun eta amabi anega. Beargai au izanik emakumezkoak egiten dabena, lantegi bakotxa ez oi da lanean ari, ogei ta lau aste erditan baizik urte guztian. Alaixen agintzen ere du, etxe oen eskubideak erabakitzeko ifini izan zuten legeak. Erri onetako iturrien ioritasunetik egiñeratzen dira erreka anitz, bertako jendeari guztiz on andiak egiten diozkatena; oetako bat jatxitzen da sortegi-aldeetik; bestea jaiotzen da Gaztañagaztetako mugaetan; zeñaren joaira dan Arabako Probinzia-alderontz. Bide andiaren ondoan, Santa Kruzko Elizatxoan lur jorik dagoen toki goititu artan, sortzen diraden ur asko aetatik alde batekoak dijoaz, Debako ibaira sarturik Kantauriako itsasora, eta beste koak, Zadorrakoagana batu ta Arabako Probinzian

batetik bestera jirabira ibillirik, Ebrora. Erri onen mendietan asitzen da Debako ibai andia, bere kapitulu esleituan zabalkiro esango dedan bezala.

Gabiriako mugapean badira iturri anitz ur garbi ona iori ematen dutenak; baita ugaiotarrak ere. Eztanda sakona esaten zaion tokian, sortalderontz begira dago ura jaiotzen dan putzu zulo bat, Aztiriko ibarrean; zeñak egunaren ogei ta lau orduetan bi aldiz botatzen daben ura bide luzetxoan gora; aldia oetako bakotxak irauten du bi orduan bezalatsu, eta darion bitartean ematen dau kotarri bat erabilteko laina. Iturri miraritsu onek bere denpora jakiñetan, uda ta negu urte guztietan ematen du, ez gitxitu eta ez geiagotu bage; eta oraindik ere geiagokoa dana, egunik euri-tsuenetan ere gordetzen dau bere neurri din diñakoa. Putzu zulo onetan sortzen dan urik ez du iñork edan nai izaten, kirats gaiztoa debalako.

Gazteluko mugape laburrean badira iturri onak eta asko ur geza-gozo garbia iori ematen dutenak.

Goiazko Erri guztia da iturriz ondo janzia, eta oetatik egiñeratzen da erreka bat pizkortxo; zeñari eza gutzen etzaion izen berekirik.

Gudugarretako mugape txikian ere ezagutzen dira iru iturri jendearen ornidurarako txit eroso daudenak, zeintzuk egiñeratzen duten erreka txikitxo bat.

Getariako plazan arkitzen da iturri bat, lau txorrotatik ura iori dariola; baditu beste geiago ere baserrietxe inguruetan beretako biztanleen ornidurarako; zeintzutatik egiñeratutako erreka ziztor anitz amiltzen diraden itsasora.

H

Hernaniko Erriaren sarreran eta irte-eran txit gertu arkitzen dira bi iturri garbiak eta ioriai. Beealderontz dagoanari deitzen zaio Txillar edo Zillar-iturri, beinere arretutzen ez dalako. Bestea dago goierrialderrontz Erritik irten ta bereala, iru txorrotatik ura galanki dariola; eta garbikerarako, ta abereai edaten emateko toki zabal eroso bat berariaz egiñik alboan daukala. Iturri au izanik berez aiñ ioria eta guztiz leku egokian dagoena, beraren aldamenen arkitzen da arlanza ederrez egindako itxutu andi bat, alferrik joan bear lutekean uren zati bat gordea beti bertan egon dedin: izango balitz iñoiz edo berriz sua itzali bearra edo beste edozeiñ gertakaritarako, eta batez ere Arategitik bota bear izaten diran likiskeria nazkagarri guz-

tiak arras aienatzeko; zeñaren bidez Erri onetan egi-
ten dan garbitasun andia txit. Ezda oraindik urte asko
Erri ondradu onen mugapean jarri dutela, Donostiara-
ko bide andiaren bazterrean eskui-aldetik, abereai
edan-erazotzeko toki zabal galant bat arlanza ondo
landuakin egiña, iturriko ur garbia naroro gelditu bage
dijoakiola. Izendatu ditudanaz landara ere, guztiz itu-
rri asko dira Hernaniko mugapean; non ez dan izango
baserri-etxerik, bere iturri jakiña atari inguruan ez
dabenik.

Hernaldeko mugape guztia da iturri geza-gozo
ugaritsuakin ondo janzia.

Hernioko mendian Landetxaren azpiko aldean
arkitzen da iturri bat guztiz izen andikoa, zeñari esa-
ten zaion Iturriotz; beraren ura ona da txit eritasun
mueta asko sendatzeko, eta batez ere larmintz-aza-
lean agertu oi diran zanbro pikortatsu eta basasto
itxusi lotsagarriak kentzeko.

I

Ibarreko mugape laburrean arkitzen dira iturri
garbi onak iori.

Ikaztegieta badira iturri geza-gozo onak, jendea-
ren ornidurarako erosotasun andian.

Itxasoleorrearan iturri on ugaritsu asko dira txit, zeintzutatik ornidutzen dan bertako jendea naierara.

Idiazabalko mugapean iturri on garbi asko dira, eta oetatik iru izendatuak txit; zeintzuk diraden Oiar-bidekoa, Lapiritukoa, eta Lardizabalkoa. Erri onetako mendietan jaiotzen direan urakin egiñeratzen da ibai txikitxo pizkor bat, zeña plazaren gertutik igaroaz sartzen dan Oriara.

Isasondoko mugapean etxe gutxi topatuko dira beren atari inguruan iturri garbi on ugaria ez daukate-la, eta badira biña ta iruna dituztenak ere. Erritik legua erdiko bidastian dago ugaio iturri bat guztiz aomen andikoa, zeñaren egikunde onak ikusten diran sarrero miñantza mueta askorekin oi daudenetan; eta batez ere, legendar eta giltzurrunetako oinaze portitzak izan oi dituzten aetan. Plazako bide andiaren bazte-rreran dago iturri bat zurezko aska luzetxoa aurrean daukala, abereak bertatik eroso edateko jarria; beste onelako bat arkitzen da arrikada bateko bidastian beeraixeago, ostatuaren aurkez aurke.

Irun Aranzungo Erri-barruaren aldetxoan arkitzen da iturri bat, sei txorro bronzekoetatik ur garbi geza-goza ona iori dariola. Beste bat dago guztiz edate one-koa Elizako Janzitokian, bronzeko txorro bitatik ura

ematen beti diarduala; zeña arkitzen dan marmol arri piñ ederki landuan ifinia; eta bertan bear danaz gañerontzeko ur guztia igarotzen da Erri-barrura jendearen ornidurarako. Erritik legua laureneko bidastian San Marzialko aldatsean Aldabe deitzen zaion baserri-etxean dago ugaio iturri bat guztiz sendagarri ona. Osterontzeko kanpo-etxerik geienak ere badituzte beren iturri jakiñak eroso txit; oetatik egiñeratzen dira lau erreka azitxoak; zeintzuk deitzen diraden Aranzate, Olaberria, Alzubide, eta Primaut; bertako mugapean ur oek erabiltzen dituzte bi ola, eta amalau errota. Beste bat are ugariagoa da Endara-erreka deitzen zaiona; zeñak berezitzen dituen Irun aranzungo eta Lezoko mugaak, Urzango mendiskaren beeko aldetik asi, eta Bogako zubiraño.

Irurako mugape laburrean ere iturri asko dira, ur garbi ona iori ematen dutenak.

L

Larraulko mugapean iturri asko dira ur garbi ona iori ematen dutenak, zeintzutatik egiñeratzen dan erreka bat, Ibeltz esaten zaiona, eta au Erriko errota bat erabillirik igarotzen da Asteasura, non bertako

erreka batekin laztandurik jatxitzen diraden biak Amasa Billabonakora.

Lasarten badira iturri geza-gozo onak; bai ta ugaiotar bat ere, Ola-errotaen ondoan.

Lazkauko mugapean ezagutzen dira ogei ta amar iturri, ur garbi ona iori ematen dutenak.

Leaburun, Guriaga esaten zaion etxearen mugapean dago ugaio iturri bat, burni ur otz menasloraduna ematen dabena; zeñak osasuna ekarten dioten buruko miñ, erraietako estura, txixa ezin egiña eta gorputz osoko oinazeakin jarri oi diran askori. Iturri geiago ere badira Erri onetan, ur garbi geza-gozo ona naroro ematen dutenak.

Legazpiko mugapean jaiotzen dira iturri garbi anitz, ur ona iori ematen dutenak; baita ugaiotarrak ere; zeintzutatik asitzen dan Urolako ibai andia, laster azalduko dedan bezala. Erri onetan bertako iru ola eta zortzi errota erabillirik jarraitzen du ibai onek bere bide zuzenean.

Legorretako Erriaren mugapean guztiz iturri asko dira, eta beretatik egiñeraten dira berrogei ta amar erreka ziztor gitxienaz; zeintzuk jatxitzen diraden amilka, Oriako ibai andira.

Lezoko mugapean jaiotzen dira iturri geza-gozo anitz, ur garbia iori ematen dutenak; oetatik iru obere-
renatakoak arkitzen dira Erriaren inguruan gertu txit,
deitzen zaiotenak, Lakosta, Puntal, eta Olazar; berak
ematen dituzten urakin egiñeratzen dira ordu erdiko
bidastian bost erreka, deitzen zaiotenak Zaroizar,
Gainza, Huronekoa, Binkuda, eta Molinos; zeintzuk
batutzen diran Lezoko ibaira. Ibai oni esan oi zitzaion
anziñaeran, Oiarzungoa, Aiamendiaren erroetan jaiotzen
dalako.

Lizarza guztia da iturri garbi on geza-gozo ioritsuakin
ondo janzia.

M

Mondragoiko mugapean iturri geza-gozo asko dira
txit; bai ta ugaiotarrak ere. Guztietan ospatsuena eta
maitagarriena da, Erritik legua erdiko bidastian Santa
Agedaren Eliz-aurre Gesalibarkoan arkitzen dan sufreduna.
Izen andiko iturri onetara eun ta geiago legua bidean
etorten dira sarriro jende talde andiak osasun billa;
bai ta sendatu ere iñoiz berak uste baino lenago, gaitz
luze goikarriak azpiraturik egin al guztiak lenago egin
ta beren biziaz etsitako eri urrikarri anitz eta anitz;
zeintzuk ikusi izan diran asko aldiz beren etxee-

tara doazela atsegintasunezko pozkida bete betean. Erri leial onek ezaguturik ondo, ur osasungille oetara jendeak artu daben joera guztiz dala begiramen andikoa, artu ditu neurri egokiak beretara datozenai atsegin emateko. Ifini du bide zabal errosoa iturriko ondoraño; egin dira bertan bizitegi ederrak, jendea naierra jarteko, eta apaindu ere da inguru guztia txukunki edergarri askorekin. Erri onen mugapean badira ur menasloradunak ere iori, San Franziskoko Fraileetan dagoana bezalakoak; bai ta erreka anitz ere beretako urakin egiñeratuak.

Motrikuko mugapean badira iturri garbi onak iori; zeintzutako urakin egiñeratzen diran erreka pizkor anitz, eta oen artean ezagungarrienak dira Osandategi, eta Arzerain. Erreka oek biak, Mijoa deitzen zaion ibar buruan alkargana baturik, amairu errota iringille legua-laureneco bidastian erabillirik, sartzen dira itsasoan.

Mutilloako meatze-mendian jaiotzen dira iturri asko, eta beretako urakin egiñeratzen da erreka pizkor bat. Beste bat ere jatxitzen da Erri onetara Zeraingo mugapeko Aizpea-mendian sortzen diran urakin egiña.

Oikinako etxadian Manzizidor esaten zaion zubia-
ren alboan arkitzen da iturri bat guztiz miraritsua;
zeñari urtearen aldikada batzutan jariotzen zaion ur
garbi ona neurri ta denpora jakiñik bage. Aiñ prest
botatzen du purrustaran iori, nola gitxi ta pitinka.
Udako bero ta leortarik andienetan ematen du iñoiz
naroro, eta neguko euriterik ioritsuenetan asko aldiz
batere ez.

Olaberriko mugape laburrean ere badira iturri
onak iori; eta beretatik egiñeratzen diraden erreka ziz-
torrak amiltzen dira Lazkaura eta lurrera.

Oñateko mugape guztia da ur garbi ona iori ema-
ten duten iturriakin ondo janzia; badira ugaiotarrak
ere franko, eta oetako anitzek uzten dituzte burnia ta
berunaren aztarnak, igarotzen diraden toki guztian.
Erri onetako Batzar-etxearen ondoan dago ifinia iturri
bat bertako jendearen ornidurarako, zeñari deitzen
zaion Iturri-zarra. Ur onen etorbide luzea zerekin egin
eta nola jarri ezin asmatuz, lan nekoso balio andiko
anitz alferrik egin bearra izandu dau Oñateko Erriak.
Iturri au jaiotzen da Erritik ordu bateko bidastian, Alo-
ñako mendiaren aldatsean, Anzuabar esaten zaion
tokian. Ur au bere irten lekuan guztiz da ioria, otza eta
garbia, eta baldin gertatzen bada Erri-barrura ekartea

naikidatzen dan bezin ondo, bertako jendeari egingo litzaioke mesede andia txit. Erri onetako iturrien askotzatik egiñeratzen dira erreka pizkor anitz; oen artean indarrik andienekoak eta ospatsuenak dira, Aranzazukoa, Ubao, Olaberrieta, eta Anzuelas-erreka. Lendabizikoa jaiotzen da Artiako mendi goitituan, eta ureztatzen du beraren aldatsa sortaldetik sartaldera, alik eta arroka izugarri andi bat jo dezan arteraño, zeñaren irriñarte batetik lurperatzen dan guztia arras; arroka oni deitzen zaio Gesaltzakoa, izen berpereko baserrietxea gertu daukalako; eta lurraren erraietan zearka mearka legua laureneko bidastia igarorik, irteten da aitz beraren beste zirritu batean, zeñari esaten zaion San Eliaskoa, Santu onen Elizatxoa arzuloaren aurkez aurke jarria ikusten dalako. Bigarrenaren jaio-tokia da, Aloñako aitz eguerdi-alderakoan. Irugarrengoa dator sortaldeko mendietatik; eta laugarrenaren asiera da, Erri onen ifarralde eta sortegiko mendietan. Lau erreka oek beren joiran erabilten dituzte ogei ta iru errota iringille, iru ola, eta landiera bat.

O

Ondarribiako Uri inguruan badira iturriak, bañan ez beste toki askotakoak bezin garbiak. Uritik ordu

beteko bidastian Jazkibelkomendiaren oñari dautsola, Gaitzubia deitzen dan etxadian arkitzen da iturri garbi geza-gozo iori bat, Txorrotea esaten zaiona, zeñetatik ornidutzen dan Ondarribiako jenderik geiena.

Orejako mugapean badira iturri garbi geza-gozo onak ugari.

Orendaingo Erriak baditu iturri onak iori, zeintzutatik egiñeratzen diraden bi erreka deitzen zaiotenak, Ubiaga eta Anziain.

Orioko Erri-barruan arkitzen da iturri bat, iru txorrotatik ur garbi geza-gozo ona ematen dabela. Aiñ ugaritsua da iturri au, ezik, ordu baten epean betetzen ditu irureun eta irurogei gurbil, bakoxta bostna pitxarrakoak. Erri onetako baserri-etxerik geienak dituzte beren iturri jakiñak atari inguruetan.

Ormaiztegiko mugapean badira iturri garbi onak; bai ta bi erreka pizkor ere: oetako bata jatxitzen da Gabiriako mugatik, zeñari esaten zaion San Estebango erreka, eta bestea Alegeriako etxadiatik datorrena.

Oiarzungo Erri inguruan badira iturri geza-gozo garbiak, jendea naierara ornidutzeko laina ta geiago; oen artean izendatuena da Urdaide iturria, zeña dagoen izen bereko etxearen mugapean, Erritik legua-lau-reneko bidastian. Iturri onetako urak guztiz dira sen-

datzalle onak eritasun mueta askorentzako, eta batez ere saiespeko oñaze, eta arri miñ edo txixaren eragozle gaitz zarrentzako; ainbesterañoko sinistpen oso betea arturik oi dago ingurumaiko jendea, nola ez daben uste iñon ere dala miñantza onentzako sendarri eragilleagorik, Urdaide iturriko urak baino. Mendi andi oetako iturrien ugaritasunetik alkargana biribillatzen diraden erreka pizkorrak egiñeratzen dute Erri onen izeneko ibai andia, zeña azaluko dedan zabalki-ro, berari dagokion tokian.

P

Pasaia biak itsas bazterrean daudelarik arkitzen dira iturri on garbi geza-gozo anitzekin ondo janziak. Gauza arrigarria da itsasoak alde guztietatik inguratuak dauzkan Erri txiki oetan ainbeste iturri geza aiñ ioritsuak izatea.

Plazenziako Erriak badauzka bi iturri gertuan txit, deitzen zaiotenak, Aranekoa eta Errekalde; oezaz landara baserri-etxerik geienak dauzkate beren iturri jakiñak atarietan; zeintzutatik egiñeratzen diran erreka azitxo anitz; oen artean izendatuena dira, Otzegietakoa, eta San Andresen ibarrekoa.

S

Segurako Erri-barruan ikusten da iturri leor bat bi txorrorekin, noizbaiten ere neke askoren bidez urrutitik urak ekarririk ifinia, zeña ezagutu izan neban, orain irurogei urte inguruan, ura ematen zebala gitxi ta txarra bederik. Erri onek bere mugapean baditu iturri onak, baña urruti txit.

Sorabillako mugape laburrean badira iturri garbi onak ugari.

T

Tolosako mugapean arkitzen dira iturri on garbi geza-gozo anitz. Erri-barru onetan unetik unera ikusten da iturri eroso naierakoa, eta baserri-etxeak ere geienak dituzte bakotxak bana. Goierri-alderontz irte-teko atakaren ondoan dauka jarria, abereai edan-erazotzeko toki zabal eder bat arlanza bikañakin egiña, ur garbia naroro beti dijoakiola. Iturri oetatik egiñerutzen diran erreka gozatsuak ongarritzen dute Erri au, naiera guztira; zeintzutatik berezituena diraden Las-kuaingoa, San Zipriangoa, Otsaraingoa, Uretakoa, eta Magdalenakoa.

U

Urnietako mugapean ikusten dira ainbeste iturri eder geza-gozo, ezik, ezdakit arkitu ote litekean Erri guztian baserri-etxe bat bakarra ere bere iturri jakiña bagekorik; baña, bai biña eta iruna atari aldean dituztenak ere. Iturri oetatik egiñeratzen dira erreka ziztor asko, eta beretatik dator Urnietaren izena. Anziñaeran deitu oi zitzaion Erri oni *Ur-oneta*, bere mugapean iturri onak eta asko zituelako. Orain ere alaxen bear litzaioke esan legez ta bidez, baldin denpora doatsu artako Euskaldunak bezin maite oraingoak balute beren itzkuntz gozoa.

Usurbilko baserri-etxerik geienak dituzte beren iturri jakiñak, eta Erri inguruko etxadiaetan bizi oi dan jendea ornidutzeko dauzkate bi iturri gertuan, deitzen zaiotenak, Puntapies, eta Alzondo; zeintzuk egiñeratzen dituzten beren izenakiko erreka bi, eta oek batu-tzen dira, Txapaurenea, Zususpe, Lasao, Mapillerreka, ta Saria esaten zaiotenakin; azkenengo onek berezitzen du Erri au Oriokoagandik; Ardumbrekoak Aia, Urdaiaga, eta Amidia esleitzen dituen bezalaxen, eta sartzen dira Orioko ibai andian Errira baino lenago.

Zaldibiako Erriaren mugapean arkitzen dira berrogei iturri ta geiago, ur garbi geza-gozo ona iori ematen dutenak; ugaio iturriak ere badira bost, zer griñatakoak diraden oraindik iñork azalkeratu bagekoak. Oetako bat jaiotzen da Anduriora igarotzeko zubiaren goiko aldetik ibai nagusiaren eskuiko bazterrean ur andian azpitik gora, eta ifinten du urdin urdin bere irteten dan ur-ondoko aitz bizi bizia, bi oñ ta erdiko inguruan bezalatsu. Beste bat Osinberdetik goraxeago ugaio burniatsua; iturri oetatik egiñeratzen diranak ogei ta bi erreka ziztor biribillatzen zaiozka bertako ibai nagusiari, zeñari deitzen zaion Osinberdeko ibaia; eta au jaiotzen da Erri onen mugapeko osin zulo andi batean, azpitik gora pill pill pill ura botatzen dabela, irakiten ari oi dan lapikoak bezalaixen. Bere jaiotokian ibai au dan baino ugariagorik, ez det uste arkituko dala Gipuzkoa guztian besterik; ez eta ere, bera ainbat bidean aiñ garbi jatxitzen danik. Legua erdiko bidastian ez da arretzen, aitz bizien tartean datorrelako. Erriko plazatik ibai onen jaio-tokira dago ordu ta erdiko bidea bezalatsu, eta gitxi gora beera onen erdia igarotzean dauka mendiska goititu bat eskuiko aldetik, Erramutako aitzia esaten zaiona, zeñaren goiendea izango dan irurogei oñ bezalatsu, eta onek

bere musturretik, iturri batek txorrotik bezalaixen, botatzen dio ibaiari erdi erdira purrustadan, eotarri bat erabiltzeko laina ur. Gauza begiragarria eta miraritsua da txit, aitz goititu onek bere erpiñetik ixurten daben ur garbi ain ioria nondik eta nola datorren buru-taratzea. Ibai au baino amorraiz aberatsagorik, ez da billatuko Gipuzkoan andiago ez danik; ez eta ere onek bezin piñak ematen ditubanik. Zaldibiako amorraiak non nai du jaso andia, eta edozein denporatan egiten dau librak iru erreal; aiñ jakiña eta ezagutua arkitzen da balio au, ezik, gitxiagorik eskiñiko ere ezdau iñork. Izanik bada ibai maitagarri au, urtearen sasoi guztietan amorrai piñ izokitsuak aiñ iori ematen dituen, ez da mingarri berari obeto kontu ez egitea, orain berrogei urterañoko gizonak egin oi zioten bezala? Bai, mingarri ez ezik negargarri ere da, onelako ibai aberatsa sare, eta amu debekatuakin bidebagekiro galtzen ikustea; eta are illgarriagoa da, urak agortu, eta kare bizi ta sokaranak osin zuloetan botatzea. Guztiaz ere, sinisterazorik nago nere buruari, ezen, Erri onetako Jaun prestuak oraiñ arkitzen diraden lozorro astunetik irazarririk artuko dituztela bide zuzen egokiak, beren gurasoak idurikatuaz ibai goixo au bear bezala gordezeko.

Zarauzko mugape guztia da iturri garbi eder geza-gozoz ondo janzia. Erriko Batzar-etxearen aurkez aurke dago bat, lau txorrotatik ur ona iori dariola, eta beste asko gertuan txit; baserri-etxerik geienak ere badituzte beren iturri jakiñak, zeintzutatik egiñerutzen diraden erreka ziztor anitz; oen artean izendatuena dira, Astarubiakoa, eta Abendañoeko errotatik datorrena; Erriaren bukaeran biak sartzen dira Iturritzako ibaitxora.

Zegamako Erri barruan badira bi iturri, ur garbi ona iori ematen dutenak, zeintzubei deitzen zaioten, Ormapea, eta Ibarreta. Erri onetako mendien oñetan arkitzen dira beste anitz ur geza-gozo ona iori dariotela; oen artean izendatuena da, Iturbegietakoa, bere ugaritasun andiagaitik; zeña dagoen Aitzgorriko mendian, laburua arkitzen dan lekutik ifarpe alderontz jatxitzean, ordu erdiko bidastian. Iturri oni uda ta negu beti neurritsu batean dario errota bat erabilteko laina ur; eta beragandik asitzen da, Oria deitzen zaion ibai andi Gipuzkoakoa, laster azalduko dedan bezala bere kapituluan. Mendi onetan badira iturri sufredunak, baita gatzdunak ere. Milla, zortzi eun ta amabigarren urte inguruan, gatz asko egin izan zuten Zegamako mugapean. Alzarian ere badira ugaio-iturriak naroro.

Zeraingo mendi, Oarrea, eta Aitzpea-erreka deitzen direanetan jaiotzen dira bi iturri guztiz ugariak; zeintzutako urakin egiñeratzen diraden bi erreka izen berperekoak.

Zestoako Erriaren mugapean iturri on asko dira txit; oen artean ioritsuena da, amabi-iturrietakoa; bañan dauka uts-aldi andi bat, euri denporan loitutzen dalako prest. Anbiakoa ere, griña berperekoa da. Osin beltzekoa beti da garbia. Pagari-gastañarikoa da guztietan oberena, jario gitxiagokoa bada ere. Beste geiago ere badira jendea naierara ornidutzen dutenak, aĩ izendatuak izan bage arren. Urolako ibaiaren bazterrean, Erritik iru arrikadako bidastian arkitzen dira bi iturri ur berodun guztiz izen andikoak, zeintzuk sendatzen dituzten sarritan, eritasun gogor zarko ustel, eta oinaze portitz illgarri gaitz mueta askotakoakin etortzen diran anitz ta anitz. Zorioneko ur bedeinkatu oek aspaldiko urteetan egiten dituzten mirari andiak nork ez dakizki bada? Egia garbi onen argibiderako, begiratzeari baizik ez da uda guztietan, eta neguetan ere iñoiz, Zestoako urak artzera biribillatzen diraden jende samalda andiai. Jende askoren etorrera baino sinistgarri oberik ezin izan diteke bada, ur oen doaiak nolakoak diraden jakiteko.

Zizurkilko mugapean badira iturri anitz ur garbia iori ematen dutenak, eta beretatik egiñeratutako erreka pizkorrak badarabiltzate burniola bat eta lau errota iringille.

Zumarragoko mugapean iturri asko dira, ur garbi geza-gozo ona iori ematen dutenak.

Zumaiaren mugapean badira iturri onak eta asko, ur geza-gozo garbia naroro ematen dutenak; eta oetatik egiñeratzen da Arroako aldetik jatxitzen dan erreka azitxo.

Ikusi degu bada argiroki, Gipuzkoako mugape guztia dala iturri garbi edate gozoko, eta osasungilleakin gure Egille andiak oparo doaindua. Ez ordea edozein modutan moldakaitzkiro janzia, baizikan jendearen ornidurarako unetik unera neurri zuzen egokietan erara jarria.

*Gipuzkoan arkitzen diran iturriak
Izan ta izango dira txit maitagarriak;
Berenez diralako osasungarriak,
Gaiñ gañeko tokian daude gaur jarriak.*

ZORTZIGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako Ibai andien azaldurea, beren jaio-tokiak non dituzten, zer joaira darabilten, eta nor zein lekutan itsasoari laztantzen zaiozkan.

Sei ibai andi dira Gipuzkoan; lenengoa da Deba esaten zaiona; bigarrena Urola; irugarrena Oria; lau-garrena Urumea; bostgarrena Lezo edo Oiarzungoa, eta seigarrena Bidasoa. Ibai andi oetara biribillatzen dira, aurreragoko Kapituluari izendatu ditudan iturri-ugaritsu, erreka ziztor, eta ibai txiki guztietako urak, bata bestearen leian amilka txit gogoz, nor bere bide jakiñetik zuzen ta zintzoro, aur txiki bularrekoak beren ama maitatien kolko zabal gozatsuetara joan oi diran bezalako pozkida eta atsegintasun oso bete betean. Modu onetan ibai andi bakotxak bere auzo inguruetatik jatxitzen zaiozkan ur zerrenda guztiak maitaro arturik, igarotzen dituzten toki ta Erriak ondo ureztatu eta gururo ongarrituaz, aurkeztutzen zaiozka itsaso ikaragarriari bere atarira, eder ta galant, pizkor ta leialkiro, seiak toki banatatik, bañan guztiak Gipuzkoako mugapean.

Zenbaitek uste duten baino begirapen andiagoak dira ur maitagarri oen griña ta doaiak. Guztiz da arri-garria oen izaera eta ibillera, oarrez begiratu ezkeror; zeintzuk erakusten diezaten beren Erritarrai zer egin eta nola bizi bear lutekean. Ur zoriontsu oek jaiotzen dira Gipuzkoan; ongarritzen dute Gipuzkoa, beraren bazter guztietan jira-bira dabiltzala; eta azkenean itsasoratzen dira Gipuzkoako mugapean. Egiatzko ispillu argi onetan ikusten da garbiro, Gipuzkoako ur garbiak naspillatu nai ez dutela beñere, erbesteko belubi zakar loitsuakin. Ikust dezagun bada Gipuzkoako ibai andien jaiotza, beren ibillera, eta bukaera nondik nora, eta nola dan.

Lendabiziko ibaia

Gipuzkoaren aurrengo ibaiari deitzen zaio *Deba*, Probinziaren iru zatietatik lenengoa berezituaz itsasoratzen dalako; zeñari deitzen diote bertako jaiotarrak *Zertan*-ez. Ibai au berpera da arako, anziñaerako gauza-azaldari Ponponio Mela, eta Tolomeo jakintziak beren izkribu gogoangarrietan izendatu izan zutena, ark izen berperarekin, eta onek Deba deitzen diola.

Aomen andiko ibai onen jaio-tokia arkitzen da Gipuzkoan Gatzagako mugapean, Pirineoen ifarraldeko aldatsean, Arabako Probinziarekin Gipuzkoaren mugaak berezitzen diraden txuntxurrean, ezagungarritzat ifinia dagoen mugarritik gertuan; bereala sartzen da zulo batean, eta andik aurrera bide-alditxo bat lurraren azpian dijoala igarorik, irteten da iru puskatan Iruerreketa esaten zaion tokian. Beste errekatxo bat, sortegialdetik jatxitzen dana laztantzen zaio Dorlasko etxadian, eta Gatzagako Erria arrikada bateko bidastian ezkererontz lagarik igarotzen da Zarimuzko Eliz-aurrea eskuitik dabela, Gaztañariko etxadiara, zeña dan, Mazmelako Eliz-aurrea berezitzen duten bietako bat; emen arkitzen dan zubipean igarorik jarraitzen du bere joaira Ezkoriatzako Erriaren erditik, eta bertako irteeran artzen du Bolibarko ibai txikia; igarotzen da Aretxabaletan Erria eskuitara utzirik, eta badoa Mondragoiko Errian ezkererontz egoi aldeko lurra naierara ureztatuaz; beitiago artzen du Aramaionako ibaia, eta andik legua bateko bidastia igarotzean bereganatzen du San Prudenzioko Elizatxoaren ondoan, Oñatetik jatxitzen dana: jarraitzen du Bergarako Errira, Anzuola bide andiaren gañean eskuirontz, eta ezkerretarako txuntxurrean Elgeta dituela; Santa

Mariako etxadia ureztaturik ongarritzen du naiera guztira, eta onerañokoan bide zuzena ekarri deban ibai au, aldondutzen da Bergara eskuitara utzirik ezkererontz, eta igarotzen da Plazenziako Errira: legua erdi batez lenago batutzen zaio beste bat ifarraldetik, Bizkaiatik jatxi eta Eibarko Erria ezkerretara gertuan lagarik datorrena, eta beste aldetik sartzen zaio Elgoibarkoa, ez txit urrun: Erri au eskuitara utzirik ekiten zaio bere sallari, Markina-Elgoibarkotik barrena Alzolasko etxadiara; zeñaren mugapera iritsi ezkerro ugarotu ditekean ibai onetan; beitiago ureztatzen du Mendaroko ibarra, eta andik gertuan San Franziskoko konbentu Sasiolakoa. Geroenean, toki onetatik aurrera geldi-une andiak egiñaz igarotzen da emekiro Debako Erriaren ondora: eta au eskuirontz lagarik, Motriko legua bateko bidastian daukala, sartzen da Kantauriako itsaso zabalaren kolko gozatsura gogoz ta leialkiro.

Bigarren ibaia

Gipuzkoako bigarren ibai andiari deitzen zaio *Urola*; izen au da Euskararen bere berekia, eta esan nai du *Ur-ola*, edo olaak erabilten ditubana, zergaitik

bera igarotzen dan Erriberan txit asko diraden. Ibai au jaiotzen da Segurako Erriaren mugapean Araia-mendian, Gipuzkoaren guenean, eta Arabako Probinziaren gertuan. Toki au zan denpora batean Seguraren mugapekoa, beste alderri txiki anitzekin batean, bañan orain Legazpiko Erriaren bere berekia da, gozitzen ere daben bezala legez ta bidez, zeñetara jatxitzen dan ibai au lendabizi, eta gero dator Zumarraga Billa-errealetara. Bi Erri oek berezitzen ditu guztiz egoki eta txit era onean bere urakin; alako moduz ezik, bertako barri ez dakien edozeñek begiratu batean esan leike, bi Erriak bat dirala eta ibaia erditik dijoakila, zergaitik jendea batetik bestera igarotzeko beraren gañean dagoen zubitxo beste ezagungarri agirikorik arkitzen ez dan batere. Zumarraga gelditzen da eskuitara, eta ezkererontz Billa-erreal; lagatzen ere ditu bidasti-aldi batean eskuirontz Gabiria, Ezkioga, eta Ormaiztegi. Jarraitzen du bere joaira Azkoitira, eta Azpeitira: bi Erri oetako ordeka zelaiak ureztatzen ditu murrak jotzeraño: lagatzen du ezkererontz Azkoitia, eta eskuitara Loiolako Jauregi ta Eliza andi ospatsu Erri bien bitartean dagoana: Azpeitiko Erriaren ondoan artzen ditu eskui aldetik Beizama, Urrustilla, eta Erreziltik jatxitzen diran urak, eta

oekin ioritu ta andizkaturik igarotzen da ausardia betean Lasaoko etxadia eskuitara utzirik, Aizarnaren auzoko txuntxur batean dagoen Erri Zestoakora, zeña inguratzen daben biribillerdiaren idurian; emendik jarraitzen du Arroako ibarrera, eta andik Iraetako etxadiara; Aizarnazabal, eta Oikiñaren gertutik igarotzen du Zumaiara; eta emen egonaldi batzuk egiñaz Erri au ezkererontz, eta Getaria, ez urrun, eskuitara lagarik, Kantauriako itsaso gozoari laztantzen zaio naitasun bero bizi gartsuarekin.

Irugarren ibaia

Gipuzkoako irugarren ibaiari deitzen zaio *Oria*, zeña dan probinzia onek dituen guztietan ugaritsueña, eta joairarik luzeenekoa. Beraren jaio tokia arkitzen da aomen andiko Aitz-zulatuan, zeñari komunkiro esaten zaion San Adriango portua, beraren izeneko arkaitzaren zatia dalako; toki au dago Zegamako mugapean, Erritik legua bateko bidastian bezalatsu, eta ura jaiotzen dan tokiari esaten zaio Iturbegieta. Emendik asitzen dan ibaiari irteten zaiozka bidera Aitzgorriko aitzak botatzen dituen erreka anitz, eta

oen urakin geiagotu, eta indarturik ongarritzen du egoialdetik Zegamako Erria naierara; eta bereala ifarraldera igarorik jarraitzen du Segurako Errira; au eskuirontz, eta Zerain ta Mutiloa ezkerretara lagarik dijoala artzen du beitiago Mutiloako ibai txiki, izen bereko mendian jaiotzen dana, eta ekiten zaio bere bideari: Idiazabalko Erriaren gertura beraren ezker aldetik iristean, laztantzen zaio Erri onen erditik datorren ibai txiki izen berperekoa: andik igarotzen da Beasaingo Yarzako etxadiara, non sortaitz-aldetik bereganatzen daben Aleriako ibarretik jatxitzen dan errekatxoa; lagatzen dituelarik ezkererontz bidasti aldi batean Astigarreta, Itxasoleorra, Arriaran, eta Gudugarreta, igarotzen da Beasaingo Erriaren eskui-aldetik; andik laster itsasten zaiozka Aralarko mendi ospatsuan jaiotako ibai Agauntzakoa, Ataun eta Lazkau igarorik Olaberriko itur-urakin datorrena eskuiko aldetik, eta ezkerrekotik Mariarasko erreka pizkor Murumenditik amiltzen dana: iru Erri oek eskuitara utzirik, eta ezkererontz Billafranka, zeñaren ordeka zelaiak ureztatzen dituen, bere bide zuzenari jarraituaz naierara, iristen da Erri onen, eta Aramaren mugako Arkarte esaten zaion tokira; emen artzen du beregana Zaldibiako mugapean jaiorik Erria eskuitara

utzi eta bere ogei ta bi erreka ziztorretako urakin jatxitzzen zaion ibai pizkor amorraitsua; Erri au, Gainza, Alzaga, eta Arama eskuirontz lagarik igarotzen da Isasondora, eta au ezkerreko aldera utzirik, badoa Legorretan barrena Beroztegiko urak arturik Ikaztegiatara; Erri oek biak eskuirontz lagarik iristen da Alegeriara, zeñaren eskuiko aldetik sartzen zaion Amezketatik datorren ibai bizitxo. Erri au, Orendain, Baliarrain, Abalzizketa, eta Alzo biak eskuirontz lagarik igarotzen da Otsaingo errotaren ondora, non itsasten zaion Albiztur aldetik amiltzen dan ibaitxo; bereala artzen du Iraramendiren ondoan, Araxes deitzen zaion ibai, Nafarroan jaio eta Lizarzatic datorrena, eta emendik txit gertu, Elduain-aldeetik jatxitzen diraden urak bereganaturik, ingurutzen du Tolosako Erria Santa Mariako Eliza-nagusiaren azpiko aldetik; Erri au ondo ureztaturik igarotzen da bertako Arramelean bost arruztairekin arkitzen dan aomen andiko zupian, lagatzen ditubala eskuirontz Eldua, Elduaien, Berastegi, Lizarza, Oreja, Gaztelu, Berrobi, Leaburu, Belaunza, eta Ibarra. Tolosatik irten eta laster artzen ditu alde batetik Zuloagara eta bestetik Iturraldera eta Malakapiora amiltzen diran urak. Hernialde, Alkiza, Larraul, eta Anoeta ezkerreko, eta Irura eskuitara lagarik, joaten da Amasa

Billabonakora; zeñaren sarreran itsasten zaion bertako menditik jatxitzen dan erreka, eta irteeran Asteasu aldetik datorrena; Billabona eskuitara, eta ezkerretarantz Asteasu, Zizurkil, Aduna eta Sorabilla utzirik igarotzen da Andoaingo Santa Kruzko zubiaren ondora; non laztantzen zaion gogoz Leizarango ibai pizkor, Berastegikoarekin batean, Nafarraldetik datorrena; eta jarraitzen du bere joaira Andoaingo Erria ukitzen dabela eskuitara lagarik. Ubalategiko atarian artzen du bertako itur-urakin egiñeratzen dan errekatxoa, eta igarotzen da Lasarteren erditik Zubietara; au ezkerretara utzirik badoa Usurbilko Errira, zeñetara iritsi ezkerre ugarotu leikean aixa ibai andi onetan; Erri au eskuirontz lagarik jarraitzen da Agiñagatik aurrera, ezkerretarako aldatsean Aia ikusten dabela, Orioko errira; au eskuirontz eta ezkerretara Zarauzko Erria bere Portuarekin legua erdiko bidastian utzirik sartzen da naitasun andiarekin, Kantaauriako itsasoaren errai gozatsuetara.

Laugarren ibaia

Gipuzkoako laugarren ibaiari esaten zaio *Urumea*, zeña jaiotzen dan Nafarroako Erresuman Iruñaren menpean dagoen Basaburu txikiko ibarrean Goizueta-
ren auzo-mendietan. Erri onen erditik igaro ta laster
itsasten zaio erreka txikitxo bat; bereala irteten da
Nafarroako lurretik, eta sartzen da Gipuzkoako Probin-
zian; Urrietako Erriari bidasti-aldi batean aldondurik
jatxitzen da Hernanira; zeñaren erribera luzeak urez-
tatzen dituen naierara, eta Erria ezkerrerontz utzirik
igarotzen da Astigarragara; au eskuitara lagarik jarrai-
tzen du bere joaira legua bateko bidastian Alzaren
azpiko aldetik Loiolako etxadi andi ospatsura, non
arkitzen dituen eroso Donostiako andizkiak gozotoro
egurastutzeko egiñak dauzkaten etxe eder begitango
anitz ikusgarriro apainduak, beren baratza bitore
galant eta loretoki bikain gaiñ gañekoakin; oek guz-
tiak naierara ongarriturik ekiten zaio bere bideari, eta
azkenean, Donostiako Uriaren murrak ureztatuaz
ezkerrerontz bera lagatzen dabela, Santa Katalinako
zurezko zubi lau eun berrogei ta zortzi oñ luze, eta
ogei ta sei zabal arkitzen danaren azpian igarorik,
Zurreola esaten zaion atakan laztantzen zaio itsasoari
amodioz leialkiro pozkida betean. Urumearen izena
Euskaraz aditaratzen da bi modutara; esan nai du

batera, *Ur-mea*, eta bestera, *Urre-mea*. Bigarren onen alde diraden gizonen eretxia da, ibai onek berekin eramanean oi zebala *Urre-pikorta*; eta Garibay jakintsuak ere esaten dabela, ezen, aren denporan ibai onetan urrea bildu eta landu oi zutela Baionatarrak. Euskaldun kondairatzalle gogoangarri onek, Florian de Okanporekin batean sinistatzen zeban, ezik, Urumeako ibaia dala, anziñako Gauza-azaldariak beren izkribuetan izendatzen duten *Melasko*; bañan Don Pedro Santxez Nafarroako Erregeak milla eun eta batgarren urtean Gipuzkoari emandako Gallaldi batean ikusten danaz, Xlgarren eunkidan deitzen zitzaion *Urumea*. Felipe Ilgarrenaren Erreinaldian asmoa artu zan ibai au Oriarekin bat egiñik Donostiatik Tolosara urezko ibilbidea ifinteko, saldu-erosiko gauzen eraman-ekarria merkeago izan zedin. Lanbide onen gañean, izen andiko Gomez de la Puerta jaunak eman zeban bere eretxia, beste lau gizon jakintik lagundurik, adierazten zebala argiroki, ezen, egitade andi au erara jarteko urean egin bear diran lan nekosoan balioak igoko zebala amabi milla dukatera. Geroztik ere itzpide au aipatua izan zan berriro milla zazpi eun irurogei ta amabigarren urtean Hernaniko Errian Probinzia guztiarekiko Batzarrean;

bañan erarik oberenean gelditu izan zan leneko oñean.

Bostgarren ibaia

Gipuzkoako bostgarren ibaiari deitzen zaio *Oiarzun*, izen onetako Erriaren mendietan jaiotzen diran itur-uretatik egiñeratzen dalako Gipuzkoaren mugapean. Mendi oetatik jatxitzen da bere Errira, eta onen ordeka zelai luzeak ondo ureztaturik bera eskuirontz lagatzen debala, igarotzen da Errenteriara, zeñetara iritsi ezkeroztik ugarotu ditekean errazkiro; Erri au ezkerrerontz, eta Lezo eskuitara utzirik aurkeztutzen da Pasaia bien erdian; non egiñeratzen deban itsasarte bat, bai ta edozein ontzidientzako suple dan portu segurua ere; eta eskuitara lagarik San Juangoa, eta ezkerrerontz San Pedrokoa, menperatzen zaio itsaso andiari emekiro pozkida bete betean. Portu aomen andiko oni orain Pasaiakoa esaten zaion bezala, anziñaeran, alik eta XVgarren eunkida iritsi arterañoeko guztian, deitu oi zitzaion *Oiarzungoa*. Batzuk ifini diote ibai oni izen berria *Lezo*, eta anziñako izkribue-tan arkitzen da esaten zaiola *Lezo* baino geiagotan

Oiarzun. Egiazki bakusku bada argi eta garbi, ibai au sortzen dala Oiarzungo mugapean munduaren asieratik; baita ere, bertako erribera luzeak ongarrituaz Errenteriako erribera igarorik Lezora jatxitzen dala ausarki, eta alere, ez da gauza arrigarria ibai oni ez opa izatea izen egoki gozo ain bere berekia? Beste gauza geiago ere Oiarzungo Erriak anziñaeran bereztat ezagutzen zitubanak, ikusten dira orain eskualdatuak bidez edo bide bage; egin izan diranak onelakoen jabe, berenak dituztelako ustean oi daude; bañan mendi ta ibaiak beti ezagungo dirade.

Seigarren ibaia

Gipuzkoako seigarren eta azkenengo ibai andi zabal ioritsua da *Bidasoa*. Ibai au jaiotzen da Otanburdi, Otsondo, Ausa, Ariete, Izpegi eta Urritxikia deitzen zaioten mendi Pirineoen erroitzatetan, zeintzuk ingurutzen dabeen Baztango Ibar Nafarroaren Erresumakoa. Atxuela, eta Arakan izendatzen diran mendietatik amiltzen diraden urakin loditu eta pizkortzen dabela-rik bere joaira, igarotzen da ifarraldetik sartaizara, eta egiñeratzen dira bi erreka, zeintzuk banakaturik joa-

ten diran bidasti-aldi batean ifarralde ta sortegitik sar-
taizara ondo ureztatuaz Maiako Erria, eta Errazu;
alkarganaturik gorputz bat egiten dira gero Arizkune-
kin Azpillkuetaren bitartean; au eskuitara, eta hura
ezkerrerontz gelditzen dirala. Baztango Ibarrean ber-
tako Erri batzuk ezker eskui laga eta beste zenbaiten
erditik igaroaz batetik bestera jira-bira dabillen bitar-
tean deitzen zaio *Baztan-zubi*; Askapeko eztarrian
estututzen da anitz, Oronoza iritsi baino lenago, zeña
lagatzen daben ezkerrerontz. Ernazabal, Arzesia, eta
Belateko urakin ioritzen da galanki; eta erreka oetatik
egíñeratzen dira bi ibai; zeintzuk, Irurita eta Almandoz
igarorik batutzen diraden alkargana Zaraiako zubian,
Ornoz baino beitiago Mugariko landetxan, Baztango
eta Bertizarango muga bi ibarretakoak Baztan-zubire-
kin berezitzen diran tokian; andik badoa, Reparazeako
Jauregiaren ondora;

emen artzen ditu indar berriak ugari, eta igarotzen da
bertan daukan arrizko zubiaren azpian, nondik asitzen
zaion *Bidasoaren* izena, Bertizko Erriarekin mugatzen
diraden mendiak izen berperekoak direalako; jarrai-
tzen du San Esteban Leringoaren ibarrera, eta emen,
bost Erri menditarretatik datozen erreka pizkorrak
beregaturik loditu eta ibai zabal andi egiñik sartzen

da Gipuzkoan, Endarlasa igarotzen dabela. Iristen da Irun aranzungo Errira, zeña lagatzen deban ezkerre-
rontz, Nanderran ugarte ospatsua egiñerutzen dan
tokitik ez urrun; eta jarraitzen du bere joaira Gipuzko-
ako Probinzia, eta Franziako Erresuma berezitzen
dituela argi eta garbi, bere ur iori oparoakin. Geroe-
nean, Ondarribiako Uria ezkerre-rontz, eta Endaiakoa
eskuitara utzirik, Olearsoko Munoaren ondoan, edo
Higerren bukaeran sartzen da Kantauriako itsaso
indartsuaren bizi-leku zabalera, atsegintasun ezin
andiagokoan. Bidasoak esan nai du Euskaraz, bide
Oeaso, edo Olearsorakoa. Ondarribiako mendia, eta
Higerko Gaztelua izen onekin bakarrik ezagutzen dira
denporarik anziñakoenetik gaurko-egunerañokoan
Errian eta Erbesteetan, bertako jaiotarrak itzez eta
Kondairatzalle arrotzak izkribuz; ikusten dalako milla-
ka urteak igaro arren argi eta garbi, ibai au datorrela
beti bere bide zuzen jakiñean euretarontz. Egia onen
sinitspen osoa artu nai debanak begiratzea dauka Iru-
ñeko Apaizaitagoaren mugaak erabakitzeko Errege
Don Santxo Andienak agindurik, milla ogei ta zazpiga-
rren urtean egindako argibide ospatsu Sandobal, eta
Moretek azaldutakoa;

non ikusiko daben argiroki, dagoela ezarria *Bidasoa* bere ezagungarri guztiakin, garbiro eta zuzen. Ibai au anziñæeran Españarena zan guztia osotoro, esaten duten bezala egiazki, Gipuzkoako gordeleku zuzenean topatzen diraden argibide eta sinitsgai asko ta askok. Probinziak luzaro eutsi izan zion bere eskubideari irme ta sendoki; bañan nork esan nolako jazarra gogor eta auzi aserretsua egin izan zituen Urtubiako Etxejaun andi, eta Endaiako Erriaren asmo biurri kaltarkitsuen kontra? Despita amorruzko oen bidez gertatu izaten ziran sarriro odolgirozko eriotza izugarriak, errazoiak baino indarrak geiago agintzen zeban era ta tokietan. Alde askotatik dakigu bada seguru Españak beretzat ezagutu ez ezik, berak bakarrik gozatu ere oi zebala Bidasoako ibaia. Gaztelako Errege Enrike IVgarrena, eta Franziaiko Luis XIgarrengo milla lau eun, irurogei ta irugarren urtean adiskidetasun andian alkar ikustera eta beren ixil gauzak batak besteari adieraztera etorri izan ziran Ibai onetara, Erresuma andi bien mugakoa dan bezala; eta emen beren gozarotsuko egon-aldian pozkidaz beterik jostaldiatzen gabarrarekin urean arontz onontz zebiltzala gertatu zan itzpide gogoangarri bat. Bein batean Errege biak Franziaiko alderontz ibaian zijoatzela leorrera irteteko denporan,

Gaztelakoak oñ bata gabarran eta bestea Franziaiko ur bazterrean jarria zeukala esan zion, ezik, *nere lurrean nago oraindik*. Eta autortu zion Luisek egia zala. Errege bi oen arteko itzaldi gozo begiramen andiko au adierazten du garbiro Garibay jakintsuak.

Ibai onen jabetasunaren gañean sarriro gertatu oi ziran eztabaida guztiak beingoan betiko bukatzeagaitik, Errege fededun biak eginkizun andi oni zegozkion eskubideak emanik, izendatuak izan ziran erabakitzaile, Españaikoagandik Lizenziadu Kristobal de Akuña Gaztelako batzarrekoa, eta Franzisko Tellez de Ontiberos Korrejidore Gipuzkoakoa; eta Franziaikoagandik Maestre Modot de la Martonie Burdeosko Dianagusia, eta Gillermo de La-Dux Baionako ule-kontu eskatzailearen ordekoa. Lau gizon eldu itzal andiko oek alkarren artean ondo baiendurik eman zuten beren epaia milla bosteun eta amargarren urtean Done Juango Errian adierazten zutelarik inkimako bage zuzen ta garbi, ezen, Portuga eta Bidasoako ibaia, beraren urak, Franzia aldeko bazterrean ukitzen zuten mugape guztiarekin izan zitezela lenago ziraden bezala aurrera ere beti Ondarribiako Erriaren menpekoak. Erabaki ospatsu gogoangarri au ondo egiaztua eta zuzenkiro gordea izan zan urte askoan txit. Gipuzkoako Korreji-

dorea, Ondarribiko Alkatea, eta Probinzia bere Batzar guztiakikoan autaturik, kanpora ateratzeko gauzen kontu-artzalle Irun aranzungo Errian ifinten deban Buruzaria, beren agintaritzako zigor jasoakin ibilli oi ziran ibai onek Franziako aldetik daukan joaira guztian; eta Gipuzkoako Eskribauak ere ur onen alde artako bazterrean egiñeraturik sinitsgarrirrotu oi zituzten beren langintzari zegozkion agerkai eta argibide guztiak.

Orra zer eskubide andi ta gozoak
Lenago oi zituen Ama Gipuzkoak;
Maitaro izan ziran gorde ta jasoak,
Bizi ziran denporan gure Gurasoak.

BEDERATZIGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako Baso zabal andi eta zuaitz liraiñ galanten barri zuzen egiazkoa.

Gipuzkoako mugape guztia da, baso edo oian galant begitango anitzekin osotoro josia, eta zuaitz mardul lirañaz ondo janzia. Berenez jaio ta aziak dira ugaritsuenak, bikañenak, eta baliorik andienekoak. Probinzia onetako lurak bere griñaz ematen dituen zuaitzik ezagutuenak dira Aretxa, Pagoa, Artea, Zumarra, Agiña, Lizarra, Ametza, Elorria, Alza, Gorostia, Urritza, Lertxuna, Zumalikarra, Ezkia, Astigarra, Makala, Ostatxuria, Kurkutxa, Intxusa, Ezkerraina, Likabra, Erika, Elotriska, Itsasa, Zurbeltxa, Artanozka, Gurpitxa, Zamandorra, Maalza, Otea, Sosatsa, Zumea, Zaika, Aiena, Nekosta, Arantza beltza, Arantz-zuria, Arkasatza, Txillarra, Erramua, Ziga, Ezpela, Gañabera, Kotala, Udalatxa, Zurikotxa, Friskua, Ziurza, Lekeltxorra, Biñorria, Karraska, Urkia, Otsalizarra...

Izendatu ditudan zuaitz oen artean ugaritsuenak, bikañenak, eta ondasunik geiena ematen dutenak dira

Aretxa ta Pagoa; zeintzuk izan oi duten jaso andia txit lanbide askotarako, eta batez ere itsasoz ibilteko nai ta nai ez bear diraden ontzidiak, arraunak, eta pipa-olak egiteko. Probinzia onetako barri ez dakienari ezda erraz buruan sar-eragiten, zenbat eta nolako zubage eder liraiñ galantak ateratzen diran baso edo oian oetatik kanpo-errietarako; eta oraindik are neke-zagoa da, ikatz-gai, eta ezkurrarekin ematen duten aberastasuna zenbaterañokea dan, bear bezala adieraztea. Guztiaz ere azalduko ditut agirieneko banaka batzuk, erdizka motzka bederik, Gipuzkoaren ondrrarako, eta Erbestekoen adigarri.

Nere eskeñi oparo au enzutean izan leike nor edo nor esango dabena, ezik, zer bada? Gipuzkoako zuaitzen errazoi egiazkoa ez da arkitzen zearo eta garbieroki ezarria Españako Itztegi Kondairazko ta Luzeazaltar Nafarroako Erresuma eta iru Probinzia Euskaldunak aditaratzen dituen izkribu gogoangarri aomen andikoan? Egia da izendatuak daudela toki berperean, Gipuzkoaren mugape guztian zenbat zuaitz, zer gisa ta sasoitakoak arkitzen diraden, bakotxa bere eran egoki ifiniak; bañan guztiz daude utsaldi andiakin jarriak, laster ikusiko dituzuten bezala.

Gipuzkoako baso maitagarriak nolako ondasunak eman izan dituzten ezagunmendura etorzeko, agirian dauzkagu egiazko sinistgai asko ta asko; oetako bat ezagungarriena da Probinzia labur onen mugapean zenbat onzitegi, non ta nola eta noiztik nora ezagutzen diraden jakitea. Beragaitik izendatuko ditut emen denporarik anziñakoenetik gaurko eguneraño Gipuzkoan ezagutu izan diran onzitegiak.

Irun aranzungo Errian ezagutu izan da onzitegi ospatsua, eta gaur ere izen onekin deitzen zaio toki berari.

Erreterian baziran iru onzitegi gaiñ gañekoak, beti lanbide artan ziardutenak Erregerentzat eta Merkatariantzako; non egin oi zituzten laurogei tonelada-koak asko ta asko. Denpora aetan izanik saldu eresia aiñ baliosoa eta oneretsua baziran Erri onetan eta beraren auzo inguruan bi milla ta geiago itsasgizon ugarotariak. Egia garbiro onen argibide sinistgaituak gordetzen dira Erreteriako erriaren gordeleku zuzenean.

Lezoko Erriari arkitzen zitzaiolako toki zabal eroso lanbide onetarako, milla bosteun, laurogei ta amazpigarren urtean Errege Jaunak agindu zeban, ezik, ifini zitezela bertan onzitegiak: eta emen milla sei eun,

eta bederatzigarren urtean egin izan zuten, arako, aomen andiko ontzi *La Capitana del Oceano* deitu izan zitzaiona; bai ta beste amabost ontzi andi ere gelditu bagetanik bereala.

Pasaia bietako onzitegietan egin izan dirala ontzi andi ospatsu anitz, badaki mundu guztiak. Milla sei eun eta irurogeigarren urtean Pasaian egiña zan, Europa guztian ondo ezaguna izan zan *La Capitana Real* milla bost eun ogei ta bi toneladakoa; eta au ikustera etorri izan zan Felipe IVgarrena Madrilletik beste eginkizunik bage. Erri onetako onzitegien artean bat esleitua zan, Pilipinasko merkataritzak bear zituen ontziak egiteko bere gaiñ zeukana.

Donostiako Santa Katalinan eta inguruko ondartzetan ezagutu izan dira onzitegi ospatsuak, esaten ere duten bezala garbiroki, anziñaerako argibide askok, eta batez ere Erregiña Doña Juanak milla bost eun ogei ta amalaugarren urtean emandako txartel batek. Jorge Barraunen izkribuan arkitzen dan Donostiaren andigarri milla bost eun irurogei ta amaseigarren urtean moldizkidatuak ere adierazten du garbiro, nola Uri onen ikuskeran gertu txit ari oi ziralara ontziak egiten. Milla sei eun berrogei ta amar urte inguruan baziran onzitegiak Ergobiako zubiaren aldetxoan, Uru-

meako ibai bazter, Donostiarekin Hernani eta Astigarra mugatzen diraden tokian. Denpora aetarako geiegia zan Donostiako inguruan egin ta prestatzen zituzten ontzidi andien kopurua; zortzi eun tonelada, eta bederatzi eunekoak ere egin oi ziran asko. Felipe Illgarrena eta bere Alaba maite Doña Ana Franziaiko Erregiña begira arkitzen zirala bota izan zan urtara, *Santa Ana* deitzen zitzaion Almirante andi ospatsua; zeñari Erregiña gogoangarri onek ifini zion izen bere bereki au milla sei eun eta amabostgarren urtean. Europa guztian aomen andikoa izandu dan ontzi oroit-pengarri onen barriak emango ditut zearo, garbi eta zuzenkiro, Gipuzkoatarrak itsasoz egindako guda gogor portitzen azaldurako Kapituluian.

Usurbilko Agiñagan beti ezagutzen dira bi onzitegi zabal erosoak, zeintzubetan egiten diraden ontzi eder ibilte andiko guztiz naierarakoak.

Orioko Erriaren gordeleku zuzenean arkitzen dira argibide egiazkoak, esaten dutenak, ezen, bertako kaia izanik aiñ era onekoa, bazirala onzitegi egokitsuak, eta egin oi zirala oetan, Erregeren izeneko ontzidi andi gudarakoak eta merkataritzarakoak txit asko, baita zillarbizitarakoak ere.

Zarauzko Erriari Txiliku esaten zaion tokitik *Mirador* izendatzen dan etxearen inguru bitartean baziran onzitegiak, lan asko egiten zutenak; nondik irten oi ziran ontzi andiak, bitarteak, eta txikiak naroro; bai ta iñoiz sei eun toneladakoak ere pleitarako.

Debako Erriak ere bazituen anziñan onzitegiak, bere izeneko ibaiaren bazterrean; zeintzuetan egin oi ziran ontzidi andi asko, egia onen argibide anitzek adierazten duten bezala garbiki.

Gipuzkoaz landara beste Probintzia batean, eta toki aiñ laburrean non topatuko lirake ainbeste onzitegi, nola nik emen izendatu ditudan? Eta zein lekutan egin izan dira beretan ainbat ontzidi eder galant ospatsu, guztiak erri-barruko gaiakin, eta bertako jaiotarren eskuz? Lanbide onetan Gipuzkoari alderatuko zaionik izango ere ez dala uste det nik. Eta Probintzia onetako mugapean egin izan diran ontzidi andiaz gañera nork daki zenbat zubage lodi lirain eraman izan dituzten Gipuzkoako baso aberatsetatik Santander, Ferrol, Koruña, eta beste tokietara ontzigiteko? Eta oen ostean zenbat pipol, arraun, allere, barrika ta tonelanduak eta landubagekoak igorritzen dira Erbeste urrunekoetara ontziak betean? Ez da asmatzen erraz! Zertxobait badira beraz!

Kanpoetara biraltzen diran zubage oen guztien balioa deus ez da Errirako ematen dituzten ondasunen aldean. Zerekin berdintzen dira, bada, baso maitagarri oetatik ateratzen direan ontzidi ta etxegintzako zubage eder galant, ol zabal piñ, Elizaetarako abe luze kateatu, dolareetako ardatz liraiñ portitz, olaetan bear diran gabi lodi indartsu, ikatz-gai balioso, karobi eguriori, ezkur gozo, osto berde, orbel igar, eta beste etekiñ geiago? Beren aberatstasuna zenbaterañokoa dan ondo jakiteko, ifiniko ditut ezagungarri banaka batzuk agiri agirian.

Laurogei eta amasei ola bezalatsu kontatzen dira gaurko egunean ere Gipuzkoan, eta lenago askoz geiago. Oetako bakotxak naiko ura dabela, egingo ditu astean berrogei ta amar kintal burni seiña arroba-koak; eta kintal burnia ateratzeko bear dira bost zama ikatz gitxi gora beera. Burniola oezaz landara badira Gipuzkoan laureun, berrogei ta amar sutegi bezalatsu, nekazari lanerako ermentari, perragin, iltzegille, txispagin, ainguragille, eta gudarako iskillu mueta guztietakoak egiten ari direanenak; sutegi oetako bakotxak bear du lan-egun guztietan zama ta lauren ikatz. Nekazaritza zerbait ondotxo darabilenetakorik txit gitxi izango da Gipuzkoan, urtean karobi bat txiki edo

andi egosiko ez debanik, berak darabiltzan lurrak guriatzeko; badira biña ta iruna egiten dituztenak ere, beren alorrak ongarritu eta gañerontzekoak saltzeko. Tella, kisu, eta auski erretzen ere egur asko esekutatzen da Gipuzkoan. Sukaldeetan desegintzen danaz ez dago zer esanik batere; zergaitik, Probinzia onetan sarrero igarotako gizon andizki arrotz askok autortu izan duten garbiro, ezen, neguaren biotzean Gipuzkoako ostatu garbi txukunetan egiten diran su-aldi galanten ondoan artzen diraden gozaldi oso beteak, ez dirala pagatzen diruz. Orra zenbaterañoiko ikatz ta egurtzak esekutatzen diran Probinzia labur onetan. Guztiaz ere, beraren mugapeko Erririk geienetan erosten da amabi erreali dagokala zama ikatza, eta oni dagokion moduan egurra.

Nere irakurle Euskaldun prestuai adierazo nai izan diotet gitxi gora beera, Gipuzkoan zenbat ola diran; oetako bakotxak naiko ura dabela zenbat burni dagi-kean: kintal burnia ateratzeko zenbat ikatz bear dan; Ermentari sutegietan zenbat bezalatsu erretzen dan; karobi, arrao, tella, auski eta kisu egosten, nolako egurtzak esekutatzen diraden: eta su-gai oen balioa noraño igotzen dan. Eta zeren bidez jarri dedan au guzia, berealaixen dezute ikusia.

Milla, zortzieun, ogei taamargarren urtean Barzelonan moldizkidatutako Itztegi Luzeazaltar mundu osoarekikoaren laugarren liburuan, irureun, irurogei ta amargarren orriatik aurrera, Gipuzkoako burnigintzaz itzegitean esaten ditu itz oek.

«Lurbira meatzeak ematen du gaiñ gañeko doaia daben burnia naiko guztia, baldin gai guztiak balirake bear ainbat, *besoz, egurrez, olaz, eta uzearlez*; meatze oetako menasta izanik aiñ gozatsua, eskillosa mueta guztietarako da arras egokia; bañan urte oro ateratzen dan burniaren pisu guztia dator izatera, 233.200 arroba».

Itztegi aomen andiko artan Kapitulu au irakorten dabeenak, sinisturik egongo dira uste oso betean, ezik, beso, egur, ola, eta uzearleen bagetasunen bidez ez dala Gipuzkoan egiten burni geiago. Nork ezagutu ote du bada Probinzia au azal ta barru, esateko aiñ biribilki, ezen, bertako mugapean burnigintzarako ikusten dala, izendatuak dauden lau gauzen bagetasuna? Baneuka arterañoeko bizia ta osasuna. Ha zer ondasuna! Eta suertez ere ez ote da urte osoan egiten Gipuzkoako ola guztietan ogeita emezortzi milla, zor-

tzi eun, irurogei ta sei kintal eta lau arroba burni bai-
zik? Gañerontzekoak baneukazki! ez nengoke gaizki!
Paperetan ifinten da bost onelako; bai ta sinistu ere
egiak diralako; ordean Gipuzkoan lanbide onetarako,
badira beso, egur, ola eta urontziak franko.

Aipatu dedan Itztegi ospatsu onek badakartzi
Gipuzkoako Kapitulan beste gauza geiago ere, egiaz-
koak ez diran moldakaitz itxura bageak, zeintzuk azal-
duko ditudan bakotxa bere leku egokian; eta bitartean
jarraitu bear diot asitako sallari, zeña dan Gipuzkoako
baso edo oianen aberatstasuna argitaratzea. Onetara-
ko ekin bear natzaio beste Itztegi bati; ikusiko dezute
zergati.

Milla zortzi eun eta bigarren urtean, Madrilleko
Ikasola Erregezkoak argitaratu izan zeban Itztegi
Luzeazaltar Kondairazko Nafarroa eta iru Probinzia
Euskaldun Araba, Bizkaia eta Gipuzkoa aditaratzen
dituanaren lenengo liburuan, Gipuzkoako Kapitulan,
irureun ogei ta zortzigarren orrikan dago ezarria, Pro-
binzia onetako zuaitz guztien errazoa, zar ta gazte,
txiki ta andi, bañan ez ongi.

Ara emen garbiro Itztegi aipatu dedanak toki
borean ematen daben errazoiaren zati bat, akastuna
dala edozeñek dakiena.

Alamos

Jóvenes: 102

Sazonados y viejos: 196

298

Olmos

Jóvenes: 92

Sazonados y viejos: 608

700

Alisos y chopos

Jóvenes: 71

Sazonados y viejos: 128

199

Beraz, Gipuzkoako mugape osoan arkitzen diran Ezkiak, zar ta gazte eta sasoiko guztiak 298 baizik ez dira. Kontatzallea nora ote zegoen begira? Joan izan balitz Aralarko mendira, arkituko zituen bertan nork daki zenbat milla? Usterik gitxienean agertzen da gauza moldakaitzki egiña!

Zumarrak, gazte, sasoiko eta zarrak 700 bakarrak direala Gipuzkoako mugape guzian, sinistuko dabenez gizonik ez da nere iritzian.

Eta 199 baizik ez Ostotxuri eta Alzak. Orra nolako gauzak, leunak diralako ustean latzak, ifinten diran inoiz paperetan; bañan nork ez daki mene-menetan, ugariagorik badala Gipuzkoako erreka bazterretan?

Izendatu dedan liburu andi artan Gipuzkoa guztirako jarriak dauden Ezki, Zumar, Ostotxuri, eta Alzak baino askoz ta askoz geiago, beren mugape bakarretan dauzkaten baserri-etxeak izango dira Probintzia onetan, gitxienaz laureun edo bost eun. Desberdintasun aĩn andi egiaren antzik ere bageko au, mundu osoaren aotan ibiltea, mingarri ez ezik lotsagarri ere da Gipuzkoako baso ospatsu aberatsentzako.

Itztegi beraren irureun, ogei ta zazpigarrengo orri-karen bukaeran arkitzen dira itz oek.

«Mendi batzu dira alako ditzakikoak, ezen, berak berenez ematen dituzte zugazti andiak, gertatzen dan bezala Gatzagako Errian, Lenizko ibar errealean, eta Hernioko mendietan».

Kapitulu au egiñeratu zebanak etzekien ondo, nere ustez, Gipuzkoako basoen barri. Baldin jakin izan balu bada zergatik bear zituen utzi aipatu bage txokotan Aralar mendiko baso andiak, Errenteriako Erriarenak, eta beste geiago, Probinzia onetako mugapean diraden ugarietak, oberenak, andienak, eta aberatasunik geiena eman izan dabeenak? Zer dute bada zer ikusi oen aldean Gatzagako, Lenizko, eta Hernio-mendikoak? Ez gauza andirik! Edozeñek daki bada, gisa onetako Kondaira bat azaldu bear danean, gauzarik begitangoenak lenengo mallan jarri oi dirala, bañan Gipuzkoako basoen Kapituluak ez da ikusten ala.

Ez det esaten nik, ez eta esan nai ere, Gatzagako mugapea, Lenizko Ibarra eta Hernioko mendia ez daukela zuaitzez ondo janziak, baizikan, badirala Gipuzkoan baso ugariagoakiko tokiak, kondaira andi ark izendatzen ez dituanak. Egia garbi onen argibiderako ifiniko ditut bertan ezagugarri agirikoak.

Milla zazpi eun laurogei ta amabigarren urte inguruan saldu izan ziran beingoan Aralar-mendiko basoetatik, bederatzi eun milla zama ikatzen gaiak, bakoitza zortzi marabedi ta erdiren balioan, zeñean zetorren erreal bat lau zamarentzako. Beretatik atera izan zan

diru andi onen bidez ixildu ziran Amezketako Erriaren kontra Unioko beste amairuak, bost eun ta geiago urtean zerabiltzaten auzi ots andiko kaltarkitsu guztiak. Mendi onetan egon izandu naiz eguzkiak argi egiten dabela egunaren erdian basora sarturik gora begira jarri arren, zerurik eta odeirik agiri ez dala zuaizen ugaritasunaren bidez. Ikusi izan det bertan aretxa, bost gizonak eskuak alkarri eman eta besoak zabalduarik, beraren gerriko loditasuna ezin iritsi dutela. Beste onelako bat, edo are geiagokoa ezagutu izan neban Elgetako Erriaren mugapean. Aretx onen barruan zeukaten arrizko mai andi bat jarria, Erriko Buruzari ta andizkiak egurastu nai zutenean bera zegoen tokira joanik, alkarrekin atsegintasun andian bazkari gozaro-tsuak egiteko. Mai ikusgarri oni begira nengoela esan izan zidaten bertako jaun prestu bik, ezen, jan aldi bakotxean amabi lagun kabitzen zireala bertan, lasaitasun andian eseririk naierara, eta iñoiz bai amasei ere.

Don Pedro Manuel Ugartemendiako Maisu andi jakintsuak, beinbatean Gipuzkoako basoaz itzegiten biok geundela kontatu zidan, ezik, nola bere eginkizun baten bidez izan zeban milla zortzi eun eta amalaugarren urtean, Errenteriako Erriaren basoetara joan bea-

rra; eta beretan arkitu zituela, orduraño iñon ere ikusi ez bezalako zugaztiak. Beragaitik, edertasun aiñ zoragarriari begiratu izan ziola arreta andiarekin txit gogoz, eta bere iritzian bazerizkiola, baso aetan arkitu zituen zuaitz eldutakoakin bakarrik egin zitezkeala zortzi eun ontzi andienetakoak.

*Gipuzkoan arkitzen diraden basoak,
Ugariak dira txit, eta erosoak;
Emango lituzkete ondasun gozoak,
Baldin bear bezala baleude jasoak.*

AMARGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako mugapean bildu oi diran garauen errazoi.

Probinzia onetako lurrak ematen dituen garaurik ezagungarrienak dira Gaztaña, Sagarra, Matsa, Intxaurra, Udarea, Gerizia, Ginga, Arana, Muxika, Albertxigua, Pikua, Urra, Mizpira, Irasagarra, Masusta, Baixakarana, Zidroña, Larantia, Almendrua, Mingrana, Marrubi, Ziza, Onto, Amoroto, Gidelurdin, Gidelori, Zizori, Zizgorri, eta ezkur mueta balioso anitz.

Garau maitagarri oen artean ugariena ematen dabeenak eta baliorik geienekoak dira Gaztaña, Sagarra, Intxaurra eta Ezkurra. Ikusten da bada argiroki, Tolosaz beerontzeko Erri eta itsasbazterrekoetan sagarra ta matsa biltzen dala ioriago, goierritan baino; eta oetan gaztaña ta intxaurra askoz geiago, aetako aldean. Eta baldin galdetzen bazaiote bi aldeetako nekazariai, desberdintza au zeren bidez datorren, erantzungo dute itzetik ortzera itxu itxuan, ezik, lurraren berezko griñatik datorrela, eta ez bestetatik; bañan badu onek zer ikusi, abuntun itzezin bagetanik.

Goi-errietako lurrak aiñ ondo ematen dituzte sagar guri mardulakin mats ezadetsu gozoak, nola bealdekoak; baita oetakoak ere, aetakoak bezin gaztaña galant biguñak eta intxaur pin mamitsuak. Beraz etzaiote bear atxakia egotzi lurrai, zergaitik ez diran artarako gai; bañan beste gauzaren bati bai; esango dizutet jakin nai dezutenai.

Begiratzea dago bada Goi-erriko Etxalde Purubetar anziñakoetara, eta ez da arkituko bat bakarra ere, bere dolare eder galant erazkoak ez dauzkanik. Gauza jakiña eta sinistgarria da, bada, dolare oek dirala ifiniak noizbaiten ere, sagardoak egiteko; eta edari gozo osasungille au egin oi zala iori anziñaeran Gipuzkoako Erri guztietan. Egia ziertoro onen sinistpenerako ifiniko dizutet begien aurrean argiro, gure Ama maite maitagarri Gipuzkoak bere lege zarretako liburu gogoangarrian XXIgarren tituluko kapitulu lenbizikoan jakintsuro ezarria daukan Erabaki zuzen bidezkoa.

«*Probinzia onen Erri guztietako* sagastien kopurua izanik aiñ andia beraren zumua sagardotara biurtzeko, zeña saldutzen dan euretan, bertako etxetar geienen bizikaitzat, eta sagardo edari au bere izatez dalako indar gitxikoa, urik

egozten etzaiola ere, eta onek kemen bageturik maluskatzen dabelako; begiraturik ondo, sagasti jabeen gutziak kaltarkitu ez dezan, sagardo edarira jarriak dauden guztien ona, ur asko edo gitxi ezarriaz, zeñaren gañean ezin izan leikean neurri zuzenik, jabeak asmo garbiarekin egin nai baluteke ere. Agintzen eta erabakitzen degu, ezen, orain ta beti gaurtik aurrera iñor ere Probinzia onetako biztanle eta ez etxetarrek ezdegiola egotzi urik saltzeko egiten dan sagardoari, lagatzen zaiola eskubidea nork bere etxean morroi, neskame ta osterontzeko etxetarrakin edan bear dabenari nai debana egiteko, sei milla marabediren nekepean bakotxak, eta gañera izango dabela galdua, ura emanik saltzen daukan sagardoa; zeintzuben iru zatietatik bat emango zaion Erregeren Ganbarari, beste zatia salatzalleari, eta irugarrena epaia ematen deban Ekadoiari: eta Probinziako Alkatteak, Batzartarrak, eta Auzoak onela bete-erazorik gorde-eragin dezatela zuzenki; eta Agintari ta Buruzariak jarri ditzatela berpertatik aginde oek bear dan bide zuzen egokian irozotzeko moduan, ogei dukaten nekepean, baldin iñor

zabartzen bada, lenago esan dan gisan irunaka zatiak ematen dirala».

Begien aurrean dakusku bada argiroki sagardo on txauak egin oi zirala Gipuzkoako Erri guztietan; ez alere bertarako lainbat a-ten konten, baizikan, kanpo-etara ere biraltzen zirala, eta Erbesteetatik onera ekartea eragozten zala. Itzbide oni dagokion argibide bat ezarriko det emen, aipatu dedan liburu Gipuzkoaren lege-zarretakoan arkitzen dana.

«Probinziako mugapeko sagarrakin egiña ez dan sagardorik, ezin bertara ekarri diteke saltzeko, emengo garauakin egiña, kanpora ematea zillegi bada ere». Tit. 21. Cap. 2. pag. 269. c. 2

Badakigu bada ziertoro, Probinzia onetatik eraman oi zituztela sagardotza andiak Erbeste urrunekoetara ere; Franzian eta beste toki askotan egiten dituztenak baiño bitoreagoak diradelako. Ameriketatik ere eskatu izan dute iñoiz edari garbi gozo osasungille au, non oi daukaten gaiñ gañekotzat.

Gipuzkoatarrak beren ontzi andiak irten oi zireanean Terranoba eta Groelandiara baleak arrapatzera, eraman oi zituzten sagardotza andiak, arraintza mueta onetara zijoatzenen ornidurarako, zeñaren bidez aserre andiak, eta leia gogorrak izan oi ziran Franziaiko Euskaldun Labortarrakin Gipuzkoatarren artean. Milla seieun, eta amabostgarren urtean, bale arrapatzera joan ziradenetik etorri bitartean arraintzale oek bakarrik edan izan zituzten iru milla, seieun, laurogei barrika sagardo baxotxa iruna zamakoak.

Izendatu ditudan denpora joanetan Gipuzkoako sagardoaren ugaritasuna aiañ andia bazan ere, egia da bi, edo iru gizaldi oetan sagardogitea arras lagatua egondu dala Tolosaz goitiko Errietan; zeñaren bidez dirutza andiak balio izan dituen sagarrak bealdean aspaldiko urteetan. Bañan orain Goierriako nekazariak sagardoaren balio andiaz (noizbaiten ere bearda), oarketurik, ekin zaiozka berriro sagastiak ifinteari; eta baldin ogei urtez onontz ari diraden bezalako gogoarekin aurrera jarraitzen badiote lanbide oni, denpora gitxiren epean ikusiko dira Gipuzkoako aldats, aitzarte, eta lur arro guztiak sagastiz beteak. Eta orduan zer gertatuko da? Lenago ikusi izan dana berpera.

Gauza jakiña eta egiazkoa da txit, Erri txiki saka-banatueta sagar-jabeak ezin baliatuko dirala beren sagar ta sagardoaz, Erri bildu andiak gertuan dauzkatenetakoak bezala. Ara zergaitik eta zeren bidez.

Erri andien inguruko nekazariak beren etxeetako dolareetan edariak egiñik eramaten dituzte erostunetara, nork bere abelgorriekin txolarteetan lanik galdu bage, eta baliorik goienengoan emateaz gañera, gelditzen zaiote etxean pats guztia doarik, abereak negu beltzean naierara bazkatzeko. Bañan goialdeko Erri txiki barraiatuetan ez dago onelako ditxarik, zergaitik eraman bear duten sagarra osorik, eta bide luzean Erri andietara, baldin dirutuko badute, eta geienak besteren abelgorri alogerakoetan. Modu onetan saldutzen dan sagardoaren balioa, orain diru asko egiten daben denporan zertxobait izan arren, ugaritasunak merkatzera dakarrenean, utsera biurtzen da Goierriko sagar-jabeetara iritsi orduko. Eta baldin beren Errietan sagardoak egiteko asmoa artzen badute, be-aldean bezala, are gaizkiago irtengo zaiote askoz ere. Esango det nola.

Edari maitagarri onekin ondo baliatzeko gauzarik bearrena da upela asi, eta bereala saltzea: bestela galdurik gelditzen da guztia. Bertako jaiotarrak beste-

rik ez dabillen Erri txiki batean nola saldu al diteke, bada, goizetik arratsera ez ezik, aste bat, bi, iru ta lauean ere upela sagardoa? Iñork ezin uka dezake bada bide onez, zergaitik dan gauza jakiña, guztiak ekiten zaiozkan lanbideak laka gutxi eman oi dabela. Bada auxen berpera gertatu izan zala uste det nik, Goierrietan sagardoak egiteari lagatu zioten denporan.

Badira zenbait txoriburu uste dutenak, ezik, Tolosaz beetiko Erri, sagardo anitz orain egiten dituztenak idurikatzen asi dirala Goierritarrak. Ezda ordea ori egia, ez egiaren antzekoa ere; zergaitik goialdeko Erri txiki mendi-ondoetakoak askoz lenagokoak diraden, bealdeko Erri bildu andiak baino. Oen izenik ere iñork etzekien denporan, egin oi ziran sagardoak aetan, eta berai ikasia dute langintza zorioneko au, zeñari zor dioten bealdeko nekazariak beren izate guztia. Milla zortzi eun ogei ta amabigarren urtean, Donostiako baserri-etxe Goiatz-txiki deitzen zaionaren mugapean golde bat lur betebageko tokian badakit bildu izan zirala laurogei sagar ondozkotatik, laurogei ta bi zama sagardoren gaiak, eta oek saldu izan zirala zama bakotxa berrogei ta amabi errealen balioan, zeintzuk dakarten lau milla berreun irurogei ta lau erreal. Golde

bat lur bete bageko alorrean, eta neke geiago egin bagetanik, atxurkintzan diarduanik, ez maizter eta Etxe-jaunik, ainbeste diru artu izan dabenik, iñon ere dela ez det uste nik.

Goialdeko Erri txiki sakabanatuetan asi dira egiten bealdeko sagardorik oberenai ezer ere zor ez diotena, edo geiagokoak. Ormaiztegiko Errian bertako sagarrakin Don Martin Etxezarretakoak beren etxean egindako sagardoa ikusi det Bitoriako kafean, iru txikiko bonbilla zazpi errealean saltzen. Jaun prestu oni eskatu izan niozkan sagardo beretik bi bonbilla Donostian bizi nintzala bertako iru edo lau andizkiri erakusteagatik; egin ziran mesede biraltzeaz, eta arriturik gelditu izan ziran frogatu zutenak beraren indar eta gozotasunaz.

Maietarako jan sagarrak ere badira Gipuzkoan, beste lekuetan ezagutzen ez dituzten gisakoak. Oeta-ko bati deitzaio, Panpanduja, zeñak debal aixal mea, mami guria, eta jate gozarotsua txit; bai ta usteldu bage egoteko iraupen luzekoa ere, eta beragandik zabaltzen dan urriñ gozoak ez du minberatzen burua, geza-gozoen geiegiak bezala. Sagar mueta oek, eta beste aixal medun asko goierrietakoak ez dira aiñ ustelkorrak, nola bealdekoak. Urte osoan, eta bian ere

irauten duten sagar mueta anitz nekez biribillaturik ifini ditu Don Joakin Aldamarko jaunak bere mugape zabaletan ugari txit, zeintzuk daukaten jaso andia maietarako. Sagar oei izena jarri zaiote, *Aldamar-sagarrak*: beretakorik gitxi agertzen da merkatu agiri-koetara, Garaizuma sartu arteraño; eta nola denpora artarako osterontzekoen geienak usteldu oi diran, Aldamar-sagarrak orduan datoz plazara guztiz ezadetsu eta guri guri sasoirik oberenekoak. Uste det bada, ezen, urte gitxi barru zabalduko dala Gipuzkoako Erri guztietara sagar mueta piñ, gozo, iraunkor oen txertakera, zeñaren bidez urte osoan izango ditugun iori sagar eder bikain mamitsuak.

*Aberatsak dira ta gozatsu eztiak
Gipuzkoan arkitzen diran sagastiak;
Gure asaba onak oparo utziak,
Arras maitagarriak dirade guztiak.*

Matsaren doaiak

Gipuzkoaren mugapeko lurrak matsarentzako aiñ onak dira, nola sagarrarentzat. Argibide gogoangarri

askotan arkitzen da ezarria garbiroki, matsdi andi ugaritsuak izan oi zirala anziñaeran Probinzia onetan; eta beretan bildutako zumu gozadetsuarekin egiten ziraden txakolin-ardo guztiak edan edo aitu arteraño, etzala zillegi erbestekorik ekartzea, eta are gitxiago oetakorik Gipuzkoa barruan saltzea. Ara zer esaten daben, bada, lenago izendatu dedan Itztegi Luzeazaltar Nafarroa eta iru Probinzia oetakoak Kapitulu Donostiakoan, irureun berrogei ta bederatzigarren orrikatik aurrera.

«Anziñaeran Donostia inguruko uztabiltzerik geienetakoa zan *txakolina* non nai deitzaion ardoarena, zeña beratxoa eta gorputz gitxikoa izan arren, bazkatzeko aiñ ona zan, nola Kabretongoa, Kastrokoa, eta Gipuzkoako beste Erri itsas bazterrekoetan biltzen dana. Egiazki, guztiz zan andia Erriko ardo onen salera, eta Errege Fedariak 1489garren urtean ontzat emandako Donostiaren aginde anziñakoak debekatzen zuten besterik sartzea, alik eta txakoliñak bukatu zitezten arteraño, zeña gertatu oi zan Maiaztzeko illean; eta oraindik goarnitzalle zeuden soldaduai ere ifini izan zitzaizten eragotzpen

batzuk, Felipe II eta IIgarrenaren aginduz, erbesteko ardoaz oitza egiteko, Errikoak kaltar-
kitu etzitezzen. Ortik dator bada, urruneko den-
pora artan mats-jabeak beren ardauaz egin oi-
zuten merkataritza, petxa guztietatik aterarik,
beste tokietara eramanez; ikusten danez argiro-
ki, Santxo IVgarrenak Apirillaren 3an
1286garren urtean emandako gallaldia batean;
ortik Podatarien anziñako anaiatasuna, izenak
adierazten daben bezala jardun oi zutela mats-
diak podatzen, zeñari baiendu ziozkan bere
agindeak Erregiña Doña Juanak Balladolin
1509garren urteko Maitzeko illaren 7an, eta
anaikidara goratu zeban Aita Santu Sixto Vga-
rrenak. Gaurko egunean eroria dago arras
atxurkintza lanbide au, eta bakarrik irauten
dute nolapait matsdi banaka batzuk, besteen
aztarnak ikusten diralarik ondar mordo molda-
kaitzetan, zeintzuk aspalditik onara altxatu
diran ez arian pitinka Uliako aldean, aizeak bul-
tzatuaz, eta itsasoaren betiko leia ta ekiñaren
bidez».

Gure Ama on Gipuzkoak ere aditzera ematen du argiroki, lege zarretako bere liburu maitagarrian, matsdi andiak oi zirala noizbaten ere Probinzia onetan. Beragaitik debekatzen du Tit, XL, Kap, 1322garren orrikan abereak matsdietan sartzea eta erabiltea. Podagiñen izen Euskararen bere berekiak ere argitaratzen du garbiro, mats asko podatu oi zala Gipuzkoan. Izen ondra andiko onekin ezagutzen ziran anziñaeran baserri-etxe purubetarrakin mendietako Buruzari edo agintariak. Izen onek irauten du oraindik ere Donostiako Uriaren paperetan, eta beraren mugapeko baserritarren artean; bañan ez agindeak, eskatu izan badute ere asko aldiz beren eskubide legezkoa. Askotan ifini oi dituzte Erriak beren naierako lege berriak, zeñaren bidez galtzen diran oitura maitagarriak!

Ezlitzake bada kalterik orain ere, anziñaeran bezala baleude Podagiñak matsdiak ifinteko; zergaitik Nafarroara biraltzen dan dirutza andiaren erdia bederik geldituko litzakean Errian. Ez du bada iñork ere zer atxakiarik eman Gipuzkoaren mugapeko lurrai. Ikusi degu argiroki, gure asaba maitagarriak anziñaeran, matsdi ioriak ifinirik txakolin-ardantza andiak egin oi zituztela; eta badakusku oraiñ ere garbiro, bertako

itsasbazterretako Errietan biltzen dala edari onen gaia ugari; bai ta ere gure Ama oneski Gipuzkoak petxarik eraztea nai ezdabela beñere beraren mugapean egiten dan gauzari. Ditxa andi ezin obeagoko oek begien aurrean daudela zer eragozpen arkitzen da, bada, matsdiak lenago bezala ez ifinteko? Batere ez nere ustez. Beraz asi ditezke Gipuzkoatarrak gogoz matsdiak ifinten beren lur gozoetan Asaba maitagarriak idurikatuaz, sagasti eder galantak berriro jarteari ekin zaiozkan bezalaixen.

*Anziñako denporan Gipuzkoan matsak
Badakigu zirala guztiz aberatsak;
Bide bagez galtzera onelako gauzak,
Mingarri da uztea gizonaren antzak.*

Gaztañaren ontasuna, eta ondasunak

Gaztañak ematen daben garau maitagarria, sagarra ta matsa baino ere askoz ohea eta bearragoa da Gipuzkoarako, zergaitik negu beltzaren zatirik andienean berarekin bazkatzen dan bertako langillerik

geiena; eta ori, biltzen dutenaren erdia, edo irutatik bat plazan saltzen dutelarik. Au da janari mueta bat aih merkea, goseiltzalea, eta osasuntsua, ezik, gatz pitin bat egotzi eta beste gozagarri bage, berarekin bakarrik dago prestatua noiz nai otordua. Ez eo bearririk dauka, ez laka emankizunik, eta ez beste arazorik batere, ezpada morkotsetik artu, pazian egosi, edo zartanean erre eta jan zaka zaka. Gai guztietara ondo begiratu ezkeru, nekazariak ez du lurrean ifinten landare oberik, ondasun geiago ematen dabenik, eta ero-soago datorrenik, nola dan gaztaña. Edozein zoko une eta sasi bazterretan alea edo sapia sartu eta txertatzearekin bakarrik, neke geiago bage artzen ditu bera-gandik garau eder galant ugariak prest aski. Sagardi ta matsdiak bezalako laguntzarik izaten ez dute gaztañadi ontsu oek ez ongarriz eta ez lanketaz. Eta zer litzake baldin lagako balioiteke ondoan, berak botatzen daben orbela gosea elikatzeko? Nekazariak bera datzan oe-aurrea ta gela ez ditu erratzarekin aih ondo garbituko, nola eskuareaz soildurik utziko deban gaztañaren inguru guztia, arkitu aldezan zabarra ta sas guztia okullura daramala.

Esan ditudan gutiperiak baizik etzaio bada egiten gaztañadiari, alik eta ale eder galantak ematen asi

dedin arteraño, eta orduan ere ara zer ta nolako palagu gozo eta leunketa eztitsuakin egingo zaiozkan, bere erraietatik oparo eskintzen daben janari ain maitagaria (eman nai ez balu bezala) nai ta naiez gogorrean kentzen. Zardai andiak in erasotzen diote goien bean dinbi danba portizki, bere erpin maite, eta muskil mimerakorrak zatitu ta urratuaz amiltzen diozkate-la urdurikerian lurrera morkots mardul ale gizenez ondo beteak. Eta oek bildutakoan? Agur besteraño!

Guztiaz ere, zuaitz mueta au da aiñ ondradua, eta opaia, ezik, batere zapuztu bage ematen du bere garau baliosoa gogoz; eta ora indik are geiagokoa da landare onen ontasuna. Arras zartu, eta barrunbeko mami guztia arrak janik dagoela ere, azal uts utsa txutik daukan arteraño ematen du alea. Eta azkenean ezin bizituz erorten danean ere, berarekin egiten dan ikatza da oberena ermentarientzako.

Gipuzkoan badira etxeak, asko ta asko alere, beren mugapean bildutako gaztañatik sei edo zazpi illabeteko goiz arratsetan naierara bazkaturik, txiki arki guztia abereai jan-erazo, eta gañera irurogei anega ta geiago azokean saltzen dituztenak. Probinzia onetako mugape guztia da gaztaña tokia; eta onen ale gozo eldurik jalkia, bera da janari ta jakia.

*Gipuzkoako maizter, ta Etxe-jabeak
Ezdira alfer, nagi, ardura bageak;
Osotoro gorderik alor, ta larreak,
Gaztañadi galantak dauzkate pareak.*

Intxaurraren etekinak

Zuaitz mueta onek naien dituen tokiak dirade, bada, ibai ertzakin erreka-ondoak, eta nola dan Probinzia onetako mugape guztia aiñ guriro ureztatua, gogoz ematen du oetan beren garau maitagarria. Beragaitik ikusten dira Gipuzkoako ur bazter eta arkaitzarte ezadetsuetan intxaur eder galantak ain ugari. Zuaitz oetatik badira asko ta asko, anega bana ale ematen dabeenak, eta batz-beste anega erdi bana geienak urtabe onean. Sasoia duten arte guztian eman alak eman ta ere, azkenean balio izaten dabe zubagetarako bikain arkiak bost eun bana erreal ta geiago; et osterontzekoetatik ere geintsuak, erdia bederik, intxaur olak jaso andia dabelako beti gauza askotarako.

Gipuzkoako nekazari zintzo beargilletsu argiak ezaguturik ondo landare onek ematen dituela ondatsun andiak, ekin zaiozka gogoz bera ifinteari istingadi eta urnegar leku guztietan; eta uste det ikusiko dirala urte gitxi barru erreka ondo ta ibai ertzak, ematen dituztela askorentzat, ale mamitsuakin ol balioso beltzak.

*Intxaurrak izatea Errian ugari,
Eskerrak zor zaiozka bertako lurrari;
Eta gitxiago ez batere urari,
Ditxa on au Jainkoak eman zigun guri.*

Ezkurraren mirariak

Ezkurra da garau mueta bat guztiz etekin andiak ematen dituen, eta anziñaeran are andiagoak eman oi zituena. Gizon jakinti askok esaten dabe, ezen, zuaitz mueta anitzek txertatu ere bage berenez dakartziten garau ugaritsuakin bazkatu oi ziradela abereak ez, ezik, gizakiak ere munduaren lendabiziko asieran; bai ta oraindik, gure Aitalenen Tubal Euskaldun garbia bere etxetarrakin Españara etorri ezkeroz-

tik ere. Anziñako denporan gizakiak ezkurra jan oi zutela entzuteaz, ez du zer miretsi iñork ere; zergaitik gaurko egunean ere askok eta askok artzen degun gauza ontzat txit gogoz ezkurra egotzitako txokolatea, ezjakiñean bada ere. Iñork ere ezin uka dezake, bada, lurrari erraiak idikitzen gizona asi baino lenagoko denpora doatsu aetan, Gipuzkoatik ezkur anitz eraman oi zutela Erbeste urrunekoetara. Beragaitik zeban Probinzia onek anziñaeran ezkurraz txit kontu andia. Begiratzea dago, bada, gure Ama maitati Gipuzkoak bere Fuegoetako liburu gogoangarrian XLgarren Tituluan, Kapitulu lan 323garren orrikan ezarria daukan legeari, non arkitzen dan argi eta garbi, ezen, Ama Birjiña Aboztukotik Eguerri bitartean besteren ezkur lekutan ezin sar dezakela iñork ere abererik bazkatze-
ra. Orra zer kontu andia zuten ezkurraz gure gurasoak, orain arras aztua badago ere. Esan al guztien gañekoak dirade, bada, Probinzia onetan ezkurak eman izan dituen ondasunak. Anziñako denpora zar igarotakoen billa ibilli bage, geren egun laburretan ere ikusi izan degu argiro, garau maitagarri onek aberats-
tasun andiak eman izan diozkala Gipuzkoari. Nere jaioterrian ezagutu izan ditut nekazariak, ezkur urte onean, Aboztuko illaren erdi alderontz bost edo sei

zerri-ama beren umeakin erosi, Aralarko basoetara bazkatzera bota, eta Eguerrietarako irureun bana dukaten irabazia artu izan dabeenak, zaintzalle bat bakarra iru edo lau zerri-jaberen artean ifini, eta beste neke ta kasturik bage. Nekazariarentzat zer izango da irabazi eroagorik au baino? Beragaitik bear litzaioteke, bada, ondo kontu egin Gipuzkoako basoai, ikatzgilleai ainbeste eskubide eman gabe. Oek bein sartzen diran basoa, illa gelditzen da betiko; bañan ezkurak urteoro ematen daben laka da sekula guztirako.

*Zuaitzak aizkorari diola beldurra,
Sinistatu bear da, ez dala gezurra;
Baldin artzen ezpada denporaz ardua,
Agur gure basoak, ta agur ezkurra!*

Gerixa, Ginga, Alberetxigu, Aran, Udare, Muxika, Piku, Mizpira eta osterontzeko garauak ere, aiñ ederrak, gozoak eta galantak izan oi dira Gipuzkoan ugari, nola beste edozein tokitan, edo benturaz guriagoak, piñagoak, eta osasungilleagoak, gizon jakinti anitzek autortu izan dabeen bezala.

Baratza berarrak

Gipuzkoako baratzaetan egiten dan janari gauza guztia da begitangoa, guria eta gozarotsua txit. Tokirik aurrengoetan mairik andienetara agertu oi diran berar mueta guztietatik da ugari Probinzia onetan. Beragaitik aiñ merke berdura ikusten da Erri-bildurik andienetan ere. Donostiako plaza izanik garestienetako bat, egunik geienetan erosiko da bertan zortzi edo amar libranko azaburu bildua sei edo zazpi koartean; bai ta lau edo bost urraza-buru galantak ere txanpon batean. Esparrago mardul biguñak, azaloratu guri ederrak, orbura begitango gozoak, tomate leun mami-tsuak, zainhori bikaiñ lodiak, borraja egostbera ez-tsuak, tipula ezadetsu galantak, baratzuri pin gogor-rak, piper me pizkor ta gizen gezarotsuak, eta oste-rontzeko baratza berar guztietatik egiten da Gipuzko-an ugari. España guztiko Erri-burua dalarik Madrill, urterik geienetan eraman erazo izaten dituzte bertara esparrago samalda andiak Probinzia onetatik aste Santurako. Gizon prestu goienengo zenbaitek aldeau-rrez kontuan ifinirik, biraldu izan ditut neronek asko aldiz. Sebillako Zaldun gazte aberats bat ikusi izan det Donostiako plaza berrian esparragoak erosten, osoba

maite bati bere jaioterrira igorritzeko, zeñari entzun izan nion, ezik, ibilli izan zan tokietan etzebala arkitu mardulago ta ederragorik; eta nai ziela adierazo osoba jaun ari eta bere lagunai, ezen, aek uste baino gauza bikañagoak egiten dirala Gipuzkoako arkaiztar-teetan. Sarritan gertatu oi da, bada, iñork usterik gitxiena daben tokian, gauzarik oberenak arkitzea. Ez da, bada, oraindik urte asko auxen berpera gertatu dala azaburu-bilduakin Probinzia onetan. Esango dizutet nola, non, eta zeren bidez.

Aralarko mendi goitua elurraz janzia ikusi oi dala-ko sarritan, etzitzaion iñori bururatzen amesetan ere, aiñ toki gogorrean baratza gauzak ezer eman al zezakeanik; bañan alabearrak nai debanean uste bageko gauza asko agertu oi dituen bezala, au ere argitaratu izan zan utskerria batetik. Zaldibiako Miranda-etxean gaur bizirik arkitzen dan artzaiaren emazteak senarrari arto-iriña mendira biraltzeko zeuzkan anekatxoak arkitu izan zituen urratuak, eta une artan arabatzeko betarik etzeukalako, jarri zituen zuloen iskarri, aurre-ragoko egunean sukalde bazterrera botarik zeuzkan azalandare kaiska banakaren batzuk: eta oek gizonak mendian anekak ustutzeko denporan arkitu zituen ustez ustekabe. Artzain oni ez nondik eta andik ala-

bearrak ekarri zion burura, azalandare erdi igartu oek txabola inguruan landatzea, eta ifini ere zituen lurrik oberena zerizkion tokian. Beraren txabolako lagunak farra ta ixeka egiten zioten, azalandareak Aralarko mendi tontorrean jarri zituelako, bañan ikusi zutenean egin zireala beretatik azaburu bildu galantak, mendi guztiko artzainak erori ziran kontura, eta geroztik Aralarko mendian egiten dira arrigarrizko azatzak. Mendi onetan badira artzainak beren artizkuna inguruan egindako azarekin laureun bana erreal artzen dabeenak. Guztiz jaso andia izaten du mendi onetan egindako azaburu bilduak, Erriberaetakoa baino biguñagoa, guriagoa, kizkurragoa, piñagoa, ezadetsuagoa, eta gozoagoa dalako askoz ere; eta doai eder oezaz gañera du beste ditxa bat ona txit, zeña dan lurean ifini ta egun gitxiren epean burubildurik anditu, eta bear bezala eldutzekoa. Milla zortzi eun, ogei ta amaikagarren urtean biraldu zidan neuri Zaldibiako adiskide batek Donostiara Aralarren egindako azaburu-bildu bat emezortzi libra pisatzen zituana, esaten zidalarik, ezen, beraren landarea lurean ifinia izan zala Garagarriaren ogei ta irugarren egunean, Mendibil deitzen zaion sarobean, eta kendu zutela toki beretik, Urri-illaren bostgarrenean. Eun ta lau egunen barruan ain

mendi goitituan egindako garau ikusgarri eder galant
au, erakutsi izan nioten Uri bereko andizki askori, jakin
zezaten garbiroki, ezen, erriberaetan bezin gauza
onak edo obeak eta piñagoak badirala arkaitz tartee-
tan, billatzera saiatu ezkerro. Aralar-mendiko azaburu-
bilduen agerkeria zorioneko au zorko zaiote, bada,
izendatu dan Miranda-etxeko senar emazteai. Gerta-
kari onen barri ez dakiten askok esango dabe mentu-
raz, Kapitulu au luzegia dijoala, eta ez dala ainbeste-
raño aintzat artzekoa; zergaitik azaburu galanten
bagetasunik ikusten ez dan Gipuzkoan. Ordea bear
zaie begiratu beste gauza geiagori ere. Gauza jakiña
ta egiazkoa da txit, toki baterako ona dan eguraldia,
besterako izan leikeala kaltarkitsua. Udako egun
luzeetan eguzkia goienengo mallara igotzen danean,
beraren berotasunak kiskaltzen ditu Erriberako bara-
tzaetan arkitzen diran aza guztiak, burubiltzeko leku-
rik eman bagez arroturik lagatzen dituela; bañan Ara-
lar-mendikoak orduan ta geigo irabazten dabe, eta
mardulago ta guriago agertzen dira. Beragaitik izaten
du mendi-aza onek ain jaso andia uda azkenean.
Legorte urtean ikusi izan det Billafrankako merkatuan
aza onetatik saltzen arroaka, libra bakotxa lau koarto-
ren balioan. Garesti saltzeaz gañera daukate aza onen

egilleak beste ditxa bat ezin andiagokoa. Doarik daukate bada mendian, nai duten ainbat kanpo baratza ifinteko. Eta nolako lurra? Ongarritu bearrik ez dabe-na; zergaitik beren ardiak egindako zimaurre pisakin guriaturik ondo, arkitzen zaiozkaten txabola inguruan, nai baino ere geiago, esitu eta landarea ifintea beste lanik ez dabeenak. Zer izango da, bada, bere artaldea-
rekiko lanbideak egindakoan, mendian geldirik egon bear daben artzainarentzako au baino irabazbide erogorik aiñ denpora gitxirako? Nork sinistuko zeban, bada, orain ogei ta amabost urte inguruan, aza buru bildu eder galantak egin zitezkeela Aralarko mendi goitituan? Iñork ere ez, nik derizkioanez. Beragaitik nai izan det, bada, ustez ustekabeko agerkera berri au jarri zearo ta garbi.

*Aralarko mendia izanik aiñ latza,
Nor asiko zan bertan landatutzen aza?
Iñori gogoratzen etzitzaion gauza!
Oraiñ non arkitzen da alako baratza?*

**Lore begitangoakin,
usan berar gozoak**

Gipuzkoako loretoki eder txukunki apainduetan arkitzen dira, Europa osoan arki al ditezkean mueta guztietakoak, aiñ bitoreak, ikusgarriak, eta usai gozodunak, nola beste edozein lekutakoak; eta gizonaren laguntzaren bidez ugaritzen diran berar begitango oezaz gañera da Gipuzkoako mugape guztia berenez bertan jaiotako lore eder kolore askotakoakin txit ondo janzia. Mendi goititu, arkaitzarte, basozakon, erreka-ondo, ibai-aldamen, itur-inguru, bide-bazter, eta tokirik izkutueneakoak arkitzen dira Probinzia onetan berar gozarotsu ta lore ikusgarriz arras beteak. Eta oraindik are geiagokoa da, errolla, luepaki, erreten, zingidadi, aldats ta malloetan sortzen diran arantza-beltz, laarzuri, sarats, ezkerain, txillar, zume eta oen lagun askok, alkar maitaro laztandu ta bata besteari irme josirik, egiñeratzen dituzten sasi andien nabardade ederra eta eoera miraritsua. Arbiak gartzzen diradenetik gaztañak bildu arterañoko zortzi illa-beteetan ikusten da lore ederrez janzia Gipuzkoako mugape guztia, eta osterontzeko lau-illetan ere berde berde irauten dute, abereak negu beltzean bazkatzeko lurra berez ematen dituen gorosti, agin, ota, erramu, isats, untz, eta beste zenbait orni mueta, zeintzu-

ben edertasunak alegeraturik pozkarritzen dituen mendiak, abereak, eta gizakiak.

Esan al guztien gañekoa da, bada, Gipuzkoako mugapean berenez jaitzen diran berar ta lore eder usai gozokoen ugaritasuna; eta oraindik are geiagokoa izango litzake, baldin Oñatiko jaun prestuak bezalako gogoia beste zenbait andizkik balute, toki urrunekoetatik landare ta aziak biribillaturik beren baratzaetan ifinteko. Erri onetan arkitzen dira Asiatik, Siriatik, Armenia, Ejipto, eta beste Probinzia Europaz kanpokoetatik nekez eskuratutako landare mueta asko, bertako lurrak ondo arturik, eder ta galant, sasoirik obere-nekoak. Lore ta berar Erbesteko oek, beren jaioterriko izenakin deitzen dituzte Oñatian, euskarazkorik oraindik ez dutelako. Ara nola.

Alelia

Anemon

Arrayan

Chauta de Brasil

Chopo de Lombardia

Ebano

Estramonio

Fitolaca

Heliotropio
Hierva Camin
Igotunaco
Jalapa
Jazmin
Magey
Palo Santo
Pasionaria
Perpetua
Pita
Solano
Talay
Tilo, Tila o Cinanomo

Oen guztien gañekoa beste landare bat ezagutu izan da Oñatiko baratza batean, zeñari deitzen zitzaien *Minosa sensitiva*, nork daki nondik eta nola eskuratua?

Landare miraritsu au azi izan zan urte bete barru iru kana laurenen luzetasunera, eta beraren orri ederrak gorputz bat egiñik, artzen zuten zabaltasunean kana-erdiko ingurumaia. Lore onen nabardade ederra izanik ain ikusgarria, beragana begira jarten ziraden guztiak gelditzen ziran zoraturik. Bañan nondik eta nola etze-

kitela gertatu zan, ezbearren baten bidez edo bestela, alako landare bitore maitagarria izkutatzea bat batean, beraren azirik gordetzeko ere lekurik bage.

Borraja loreak ere biltzen dira Oñatiko mugapean iñon ere bezin onak, edo obeagoak; eta berakin egiten dan goixo gordegarria izanik aiñ bikaña, eramaten dute Españaiko Erresuma zabalaren tokirik geienetara, zeintzubetan ezagutzen dabeen ondo berezko guritasun ezadetsutik, eta Erriaren izeneko txarrotxoetatik.

Begien aurrean dakusku bada argiroki, lore mueta guztietara diradela saiatuak Oñatiko Etxejaun ondraduak; baita ere, emengo lurrean zapuztutzen ez diradela Asia inguruko landareak. Beragaitik uste det bada nik, ezen, Gipuzkoako mendi, aitzarte, txara, eta basoetan izan ditezkeala menturaz, toki urrunekoetatik erakarri diran landareak bezalakoak, zergaitik berrogei ta amar urtez onontz gertatu izan dan Beasaingo Errian lanbide au berpera. Ara nola eta zeren bidez.

Europaz kanpoko Erresumarik izendatuenetan gauza begitangoen billa zebillen gizon andizki Franzia-ko batek ekarri izan zituen, beste gauza geiagorekin batean, landare ikusgarri batzuk Persiatik, Europa guztian alakorik arkitzen etzalako ustean: eta sinits-

pen oso bete onetan erregalatu ere ziozkan Errege Franziskoari. Onek, aĩn toki urrunekotik zetozkion landare ospatsuak maitaro arturik, beretako batzuk igorri ziozkan oparo Españako Erregeri. Landareak Madrillera zeramazkien Franzes mandatariarekin batu zan Irun aranzungo ostate batean gauaz On Joakin Irizar-ko jauna, eta beren ezaguerak alkarri emandakoan jalki zitzaion francesari zeren bidez zetorren Españara. Irizar jaunak entzun zebanean nondik norakoak ziraden landareak, egin zitzaion beretako baten gutizia; baita aditzera eman ere Franzesari guztiz moduzki andian, baldin eman al bazezakean; eta onek ikusirik aren prestutasunezko arpegiera ona, eman zion landare bat Erregerentzakoaz ostean bere adiskide mamientzat zeramazkienetatik; zeñari esker andiak emanaz gelditu zan Irizar jauna bere landareekin pozkida bete betean. Bigaramun goizean goiz landare au biraldu zion bere arreba Doña Mariari Beasaingo Errira Irun aranzun arkitu zeban oñezkorik azkarrenarekin, esaten ziolarik izkribuz, nondik norakoa zan eta zer bidetatik eskuratu izan zeban ustez ustekabe aĩn gauza begitangoa; eta beraren baratzen arkitzen zan tokirik eguteraenekoan ifinierazo zezala denporarik galdu bage. Etxe-andra andi onek anaiaren manda-

tuarekin landarea artu bezin prest, erakarri zeban bere maizter nekazari bat etxera, zeñari adierazo zion garbiro anaiak gaztigatzen zeban guztia, eta zer egin bear zeban. Maizter zintzo ernaiak landarea eskuan artu orduko esan zion Doña Mariari, nere Etxeandra ona; ez da landare au bedorren anaia jaunak uste deban bezin bakana. Nola ez? eranzun zion Doña Mariak. Eta maizterrak; zergaitik Beasaingo txaraetan dauzkagun onelakoak ugari. Doña Mariak Ha gizajoa! ez daukazu burua leku txarrean! zoaz bereala baratzara, eta landare au ifini ezazu tokirik obeenean, anaiak gaztigatzen daben bezala. Maizterrak; bai andrea, egingo det gogoz bedorrek agintzen didana. Esan ta egin, jarri zeban landarea baratzan arkitzen zan tokirik alaienean, eta joan zan bere etxera. Andik urte betera bezalatsu Irizar jauna etorri zan Beasaina, eta arrebaren etxera sartu bezin laster galde egin zeban berak igorritako landareaz, zeñari erantzun zion Doña Mariak, beatza jasota baratza alderontz ifinirik, ara non dagoen eder ta galant, lurrak maitaro arturik sasoiekoa txit. Bereala joan ziran anaia arrebak landarea zegoen tokira eta bera ain mardul begitangoa arkitu zebalako zoratu nai zitzaion Irizar jaunari pozaren pozez; eta asi zitzaion arrebari kontatzen

landare arekiko gertaerak, lenago izkribuz gaztigatu zion baino luzeago. Mirari andi aek entzuten zegoela oroitu zan Doña Maria landarea landatzera erakarri izan zeban maizterraren atera-aldiaz, eta esan zion Irizarri. Ez dakizu esan zidala landare au ifini-erazo nion maizterrak, ezik, onelakoak ugari bazeudela Beasaingo txaraetan? Ixekazko algara andi bat egin ondoan Irizarrek galdetu zion arrebari non bizi da Astolapikotzar ori? Emendik ez urrun, erantzun zion arrebak, eta nai badezu erakarriko det. Anaiak, datorrela bada. Bereala gaztigatzen diote maizter gizajoari etorri dedilla prest; eta badator au estura larrian, zer bear ote dioten ezin asmatuz. Baratzara iritsi ta arratsalde onak emanaz ongi-etorria egin orduko, Irizarrek galdetzen dio maizterrari, ezen, non ikusi izan dituzu zuk landare au bezalakoak? Erantzun zion maizterrak; jauna, Beasaingo txaraetan ugari. Au enzutean irazeki zitzaion Irizar jaunari su ta gar, eta bere berotasunarekin eraso zion goien bean maizter zintzoari, asmatu-al guztia esanaz; Ea uste al zeban Beasaingo mugapean, ez ezik, Europa osoan ere arkitu al zitekean aren landarea bezalakorik? Ea zeri dagokala eta zeren bidez esaten zituan ezkaida aek? Ea lotsatzen ere etzan farragarrikeri aek iñork entzutea? Ezagun

zebala ondo, Astoa ispillu iduritzen zaioten basatieta-
koa zana... Maizter gizagaixoak burua makurturik oek
guztiak entzundakoan esan zion emeki; jauna, bedo-
rrek ala uste ez badu ere, egia garbira da nik esan
dedana, zeña on egingo diodan bigar ordu onetarako,
baldin Jaungoikoak oñen gañean banau eta Beasaingo
mendiak bitartean ondatzen ezpadira. Au esan ta irten
zan maizterra arras mindurik aserre bizi bizian, eta Iri-
zarrek ixekaz esaten ziola, oa, oa, buru gogortzar ori,
ez aiz nekatuko alfer gaiztoan. Bigaramun eguerdi-
alderontz maizter prestu argi au badatorkio Irizar
jauanri, landare pilla andi bat bizkarrean dabela;
zeñaetan zekartzien, batzuk pipitadunak, besteak
loratzen asiak, asi bagekoak bere orri, besanga ta sus-
traiaikin, zar ta gazte, txiki ta andi gisa guztietakoak,
urtearen sasoiak suertez alan agintzen zebalako. Eta
beraren aurrean sortabotatzearekin batean esan zion
maizterrak emekiro, Jauna, ona emen non dauzkan
bedorren landare ospatsu toki urrunekoetatik ekarri-
takoaren senide egiazko garbi garbiak, Beasaingo
menditik dakartzidanak; eta begira begie ondo berai,
astoa ispillu iduritzen ote zaidan edo ez. Irizar Jaunak
ikusi zebanean maizterra arras mindurik menetan
zebillela txit, eraman-erazo zeban bere sorta pilla

andiarekin baratzako landarearen ondora; zeñarekin bekaldu zituen maizterrak ekarriak bat banaka; eta nola etzeban ikusten beretan desberdintza agirikorik, asi zan purrustaka bein batari imurtxi, gero bestea tximikatu, zañak eten, besangak ausi, azalak zanpatu, mamiak miaztu, loreak usandu, orriak igortzi, pipitak otzkatu, eta beste asmakari burura ekarri al zitzakean guztiak egiten, beraren landare Persiatarraren antze-korik ere, Beasaingo mendian ezin izan zitekealako uste oso betean; bañan etzuten deus balio izan aren aztalka guztiak, zergaitik mueta batekoak zituzten sustrai ta aziak. Beasaingo andizki-arki eta Apaiz jaunak zekitelako Irizarrekin maizterraren arteko auzia- ren barri, eta ikusirik biak argurion zeudela baratzan, joan ziran beretara; zeintzuk erabaki zuten garbiro, ezen, Irizarren landare Persiatarra, eta maizterrak Erriko txaraetatik ekarriak, ore bateko senide egiazko- ak zireala, *Otsalizarra* deitzen zaioten garbi garbiak. Geroenean erori zan kontura Irizar jauna, eta gaztiga- tu izan zion Parisera landareaemateaz mesede egin- dako gizon prestuari, berarekin zer gertatu zitzaion. Orobat izkribatu zeban Madrillera ere, bañan etzioten jaramonik egin, ez batetik, eta ez bestetik.

Orra nolako gauzak agertu oi diran iñork usterik gitxiena daben tokietan. Beragaitik nai izan det, bada, gertaera au ezarri zearo ta zabalki, jakin dezan mundu osoak, Gipuzkoan badirala basoak, iñon ere bezin gozoak.

*Probinziako aitzak dauzkate gordeak
Landare ederrakin berar ta loreak;
Txuri, beltz, urdin, gorri, berde ta moreak,
Zer nai gauzatarako non dira obeak?*

AMAIKAGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako abereen izaera, eta berak ematen dituzten etekiñak.

Gipuzkoako mugapea beti ezagutu izan da aberez ondo janzia, zeintzubei zor zaioten bertako jendearen zorientasunik geieana; ez bakarrik berenez dituzten etekin baliosoak oparo ematen dituztelako; bai ta ere tokiaren laztasun geiegikoaren bidez neke andiko lan gogor asko egiten gizonari leialkiro laguntzen diotelako.

Probinzia onetan komunkiro jaio ta azi oi diran abere eskurakoiak dira abere txea edo geria, abelgorria, abere zamari edo zamarakoa, etaazienda beltza esaten zaion aberea.

Abere txee edo geriaren izenarekin adietutzen dira Ari, Moixo, Aritxikiro, Ardi, Bein-ardi, Bildots, Arkume, Aixuri, Umerri, Aker, Akertxikiro, Auntz, Auntztika, Auntxume, eta Arteliari dagozkion gañerontzeko guztiak.

Abelgorria esaten zaiote Zezen, Idi, Zekor, Idisko, Idigai, Bei, Bigaintxa, Txal, Bigain, Aretxe, eta Beitaldeari darraizkion osterontzekoai.

Zamariaren izenaz ezagutzen dira, Garaino, Gañezari, Gegua, Beor, Beoka, Zaldi, Zaldiño, Moixal, Potxo, Mando, Mandaeme, Mandako, Asto, Astoeme, Astokume, eta beste abere zamarako direanak.

Azienda beltza deitzen zaiote, Apote, Bargo, Bargasta, Ordots, Zerri, Zerrama, Arkotx, Zer-ardi, eta gañerontzeko Zerri-abereari dagozkietenak.

Lau abere mueta oek Euskarazko itzkuntzan orobat dituzte bakotxak bere izen jakin txit ezagunak, ernari jarteko sasoiak arrapatzen dituen denporan, nor nola eta zeren eske dauden adierazteko. *Arker*a dago, entzutea beste bage daki edozein Euskaldunek, ardia dala umea artu nairik dagoena. *Susara* dago, esaten bada, gauza jakiña da abelgorria dala. *Yel* dago, aditzearekin bakarrik daki, zamarietakoa dala. *Irausi* dago, esatea aski da, azienda beltzetakoa dala jakiteko. Orra zein erraz, egoki, ta garbiro adierazten daben gure Euskara jakintsuak, beste itzkuntzak ez bezala, abere mueta oek, esan dedan sasoiara iristean, nor nola arkitzen diran. *Arker*a, *Susara*, *Yel*, *Irausi*, lau izen bakar oetatik dakite Euskaldunak, ardia, beia,

beorra, edo zerria dan ume eske dagoena, erdarak bezala esan bagetanik, *la obeja está alta; la baca está alta; la yegua está alta; la cerda está alta.*

Abere txea, Geria edo Ardi-elia

Gipuzkoako mendi goititu zorionekoak beren jatorrizko doaiaren bidez ematen dituztelako larre piñ gozarotsu indar andikoak ugari, ezagutu izan dira beretan beti aberetxe geri, edo ardi-eli samalda andiak; eta iñoiz ere baino geiago urte oetan. Probinzia onetako nekatzalle zintzo argiak jaiozatik dira mendirakoiak, eta ikusirik garbiro ardi-abereak ematen dituala ondasun andiak, ekin zaiozka gogoz bere-tako talde andiak ifinirik, geiago ta geiago ugaritzeari. Egiazki, guztiz da arrigarria Gipuzkoako mugapean gaurko egunean arkitzen dan ardidia, eta ez da gitxiagokoa berak modu askoz ematen dabeen lakaren balioa. Lanbide onen gañean ifiniko dizutet begien aurrean argi eta garbi Gipuzkoako Erri txiki bateko izaera doatsua.

Zaldibiako Erri labor ta medarrean (zeña dan nere jaiotokia) arkitzen dira eun ta amalau etxe. Oetatik

laurogei ta amasei, nekazaritza darabiltenak, eta beste emezortziak dira, plaza-etxe lurrik ez darabiltenak eta baso bagekoak; zeintzubetan bizi diran milla ta irureun arima bezalatsu; eta oek badarabiltzate mendian eun artaldetan, amar milla ardi, eta bi milla bildots urte betenakoak, gitxi gora bera. Artalde bako-txa kontatzen da komunkiro eun ardi eta ogei bildots urte betekoakin. Samalda oetako bakotxak urterik geienetan izango ditu laurogei ardi umegitekoak, beste ogeiak lagatzen diralarik antzu eta illurtu gertatzen direanentzako. Laurogei arkume jaiot-berrietatik, ogei ta amar bezalatsu utziko ditu Artzainak aurrera-ko azitzen, leneko oñean artaldea irosoz dedin, eta osterontzeko berrogei ta amarrak gelditzen zaiozka berritan saltzeko. Udako bost illa beteetan egingo ditu Artzain bakotxak bere artaldeak ematen dion esnea-ekin berrogei ta amar arroba gazta bezalatsu. Bi motxaldietan amairu arroba ille gauza gitxi gora bera kenduko ere diozka. Gazta egiten daben denpora guz-tian gazurarekin bazkatuko ditu guriro bost edo sei zerrikume beren amarekin. Uda-azkenean amar bat ardi zar izango ditu saltzeko, artaldea leneko oñean art-gazteakin ornidurik lagatzen dabela.

Agertaratu det, bada, garbiro artalde bakotxak zenbat etekin, zer nolakoak ematen dituen; eta ikusi ere bear degu Erri txiki onetako eun artaldean obariak pilla batera batu, eta noraño igotzen dabeen.

Bost milla arkume berritan saltzekoetatik ezbearren baten bidez, artalde bakotxean lau galtzea gertatzen dala ere, gelditzen dira lau milla ta sei eun, eta oek batatz beste seinaren erreal egiten dutela dakarte ogei ta zazpi milla eta sei eun erreal: 27.600

Bost milla arropa gaztaetatik artzai bakotxari bi arropa uzten zaiozkala bere galdu-gordeetarako, gelditzen dira lau milla ta zortzi eun arropa; eta oek arropa ogei ta bost errealean balioan dakarte eun ta ogei milla erreal: 120.000

Milla ta irureun arropa illeak bakotxa ogei ta emezortzi errealean balio dute berrogei ta bederatzi milla eta laureun erreal: 49.400

Zerri samalda bakotxak gazurarekin bazkatzan dan denporan ematen daben irabazia da amar dukat bezalatsu batatz beste, eta guztien balioa dator amaika milla erreal: 11.000

Milla ardi zarrak baxotxa ogei errealean ogei
milla erreal: 20.000

Igaburutzen dute errealak: 228.000

Guztiak batera jorik, igotzen dira berreun, ogeita zortzi milla errealetaraño; zeña dan Zaldibiako esku artaldeak urte oro ematen dituzten etekiñen balioa. Ardi aberearen barri dakiten guztiak ezagutuko dute garbiro, ifinia dagoela apaiñgarri bage, eta ez dakite-nak ere ikasi dezaten, nai izan det ezarri zearo lanbi-de au, zeñari arkitzen diodan beste obari bat ere aipa-tzea merezi dabena. Bañan nor da gai bear bezala erabakitzeko zenbaterañoakoak diraden eun artalde oek egindako zimaurtza andiaren bidez Zaldibiako buztin lur gozakaitzak ematen dituzten ondasunak? Erri onetako artzaiak eta artzain ez diranak ere txit gitxi izango dira, asto ta zaldi txikitxo bana edo biña ez dauzkatena, menditik altxeria ekarteko; eta baldin onekin ez balituzteke ongarrituko bertako lur elkor gogorak, ez litzake artuko biltzen dan laborearen lau-garren zatia ere.

Abere mueta onek modu askotara ematen dabena aberatstasuna ikusirik dala aiñ andia, Gipuzkoako biz-tanle ernaiak berari jarraitzen diote gogoz ta zintzoro.

Eta gauzarik arrigarriena da, zenbat eta geiagotutzen dan ardi-abere au, orduan ta geiago balio izatea berak eta berai kentzen zaiozkaten etekiñak. Orain irurogei urte inguruan Gipuzkoako mugapean ez oi zan, gaurko egunean ikusten diran ardien erdirik; eta alere eza-gutu izan nituen gizonak ifinten zituztenak artalde osoak erdirako izenarekin, ogeita biña errealeko balio-aren oñean bakotxa, eta zenbat buru, ainbeste erreal beste irabazirik bage urte guztirako. Denpora artan arkume berritakoak erosten ziran launa errealean. Gazta ere bai libra bost koartotan. Ardi-larruak zortziña koarto; Arkumeenak bostna; Illea emezortzi erreal arroba. Bañan ikusten da orain noraño igo diran oen balioak.

Oroitzen naiz, bada, Probinzia onetako ola, burni, eta langilleaz itzegitean nola esan nizuten, Itztegi Luzeazaltar Barzelonan moldizkidatuari, Gipuzkoako kapituluan arkitzen niozkan utsaldi andiak agertaratu-ko nintuela zein bere toki egokietan. Ara emen bere-tako bat, lenago ezarri nebana baino ere agiriagokoa.

Abere eliari dagokanaz, berak ematen daben laka bekaldutzen da.

Zekorrak: 2.100

Arkumeak: 14.400

Antxumeak: 584

Zerriak: 1.227

Illea: 9.800 ar.

Eta oraindik are geiagokoa dana esaten du Itztegi onek kapitulu berean ausardi andiarekin, egia balitz bezala.

«Probinzia onetan dala arkumeen bagetasuna, zeñetara batzuk sartzen diran Nafarroa eta Franziatik».

Baldin aomen andiko Itztegi onek Gipuzkoako Kapituluarekin baino azertada oberik egin ezpadu beste Probinziaetakoetan, badagoke txokora bazterturik ixil ixilla.

Gipuzkoako barri dakitenak nola sinistu al dezake-teke bi milla ta eun zekor baizik jaiotzen ez dala urte osoan bertako mugape guztian? Kontura bedi, bada, nor nai, Probinzia onetako arategi eta etxe berezietan urtearen buruan iltzen dituzten abelgorriaz; baita ere Nafarroara, Arabara, Errioja eta beste tokietara eramaten dituztenaz; eta ezagutuko dau argiroki,

egiagandik zein urrun dabillen izendatu dedan libru andi ospatsua. Begira izan ez lezakean Gipuzkoak bere mugapean Erri bat bakarra ere, bi milla, ta eun zekor jaiotzen zaiozkana urte barruan.

Amalau milla, ta laureun arkume dirala esaten dau Gipuzkoan urte osoan jaiotzen direanak, zeñari erantzuten diodan, gezurtatzeko beldur bage, ezen, Amezketeta, Zaldibia, Ataun, eta Idiazabal, lau Erri Probinzia-ko oetan diraden ardiak, urte bakoitzean egiten dituztela ogei milla arkume, gitxi gora bera. Eta zenbat onelako osterontzeko Erri Gipuzkoaren mugapekoetan?

Bost eun laurogei ta lau antxume dirala, dio, urteoro jaiotzen diradenak Probinzia guztian. Uste det bada nik, ezen, Idiazabalko mugapean bakarrik jaiotzen dirala kopuru au ta geiago; eta ori, Gipuzkoak debekatua daukalarik, nork bere lur esituetan baizik, auntzak erabiltea.

Milla, berreun, ogei ta zazpi zerri bekaldutzen ditu urtean Gipuzkoaren mugape guztirako; eta badakit seguru oek baino geiago jaio ta azi egiten dirala Ataun, Zaldibia, eta Idiazabal, iru Erri oetan bakarrik bestera bage.

Esaten ere dau, ezik, bederatzi milla, eta zortzi eun arroba ille biltzen dirala Gipuzkoan. Bere itzetik arrapatzen da, bada, Kondairatzalle au, zer ifinten zeban etzekiela jardun izan zebala Gipuzkoako Kapitulua ezarten; eta egia garbiro au jarriko dizutet begien aurrean argiroki. Ara zein erraz, eta ondo ezagutzeko moduan.

Ardi bakotxak bataz beste ematen daben illeak pisatzen dau iru libra; eta bederatzi milla ta zortzi eun arroba ille batutzen diran tokian, nai ta naiez bear dute izan laurogei ta bat milla, sei eun, irurogei ta sei ardi bezalatsu; eta kopuru au ardiz betetzen dan lekuan, jaioko dira gitxienaz, irurogei ta bost milla, berreun, laurogei ta sei arkume. Izanik, bada, au aiñ gauza jakiña nola izango ez da arrigarria, Itztegi aomen andiko artan ifintea amalau milla arkume jaiotzen dirala, bederatzi milla ta zortzi eun arroba ille biltzen dala berak autortzen daben Probinzian? Illearekiko pisu onen gañean ere arkitzen det desberdintza, bañan, nola ez dan aiñ andia, lagatzen det bere oñean.

Azkenik esaten dau, ezik, ez dala izaten Gipuzkoan bertarako lainbat arkume, eta Nafarroa ta Franzia-tik etorten direala. Auxen da, bada, itsasoko uren

bagetasuna, leorretik dijoatzen ibaiak ornidutzen dutela esatea bezalaixen. Egia da Eguerrietako denporan iñoiz edo berriz, arkume banaka batzuk ekarten dituztela Nafarroatik erregalo Gipuzkoako Andizkieta-
ra, bertakoak udaberrira artean jaiotzen ez diralako. Eta geienera jota ere zenbat izango dira onela datozen arkumeak? Berrogei edo berrogei ta amar buru burutik. Bañan nork ez daki, Pazkua garaizumakotik asi ta ondorengo illabete ta erdian, mando erreku osoak betean arkumeak millaka eramaten dituztela Nafarroara? Nere ustez ez du, bada, inork ere gogoan, arkumeen bagetasunik ikusia Gipuzkoan. Gaztaren gañean ez digu ezertxu ere esaten Itztegi andi ark; iñolaz ere usteko zeban esne bageak dirala Gipuzkoako ardiak.

*Zer nai gauza jarten da paper berrietan,
Argaitik nago, bada, orain erriertan;
Mundu guztiak dakuts bere begietan,
Arkume asko dala gure mendietan.*

Abelgorriak

Esan al guztien gañekoa da Probinzia labor onetan jaio, azi, eta gizentzen dan abelgorri taldea, baita berari eragiten zaiozkan neke andiko lan gogorak, eta denpora berean oparo ematen dituan etekin balio-soak ere, eta ez da gitxiagokoa batere azkenean larruta aragitan lagatzen daben aberastasuna. Beragaitik ikusten da Gipuzkoako nekazari jendea ari dala aïñ goaltsu, abere mueta au geiagotutzeko bide zuzenak iriki ta zabaltzen. Badakizkit Probinzia onetan baserri-etxeak, lenago bei bat bakarra doi doi bazkatzen zutenak, orain uztar-idi galaren galakoa, eta iru edo lau bei txaaldun naierara ornidurik dauzkatena. Desberdintza andi au zeren bidez etorria dan, nai dizutet adierazo kapitulu onetan.

Nere adiñeko Gipuzkoatar guztiak badakite irurogei urtez onontz abelgorria ugaritu dala Probinzia onetan txit asko, eta batez ere, Erri-bildu andien ingurumaian. Izendatu dedan denporaren aurretik, eta geroago ere, ikusten ziran argiroki, nolako abelgorri samalda andiak sartzen zituzten Franziatik txit sarriro, Probinzia au aragiz ornidutzeko. Beragaitik emengo arakiñak zillegi zuten diru jakin bat lanbide onetarako Franziaara eramatea. Bañan geroztik gure Ama zintzo Gipuzkoak bere mugapean ikusirik abelgorria ainbes-

teraño ugaritua, artu izan zituban bereala bere seme langilletsuen onerako bear ziran bide zuzen egokiak.

Milla zortzi eun ogei ta bederatzigarren urtean Tolosako Erri leialera biribillatutako Batzar guztiakikokan, Ama jakinti onek erabaki zeban garbiro, debekatzan zebala Franziatik abelgorria sartzea Gipuzkoa barrurako; eta bertatik eskubidea ematen ziola edozeñi, Probinzia onetan jaio ta azitzen diranetik nora nai eramateko. Eginbide onetatik ezagun da argiroki, abelgorriz dagoala ondo betea Gipuzkoako mugapea.

Giza-aldi onetan ikusi dira Gipuzkoan bi gertakari gogoangarriak txit; zeintzuben bidez etorri izan dan nere ustez, mugape onetako abereen ioritasuna. Gertaera oetako bata da Donostiako merkataritzaren batetako erortea, eta bestea guda kaltarkitsuak oi dakartzien ausiabartza gaiztoai arpegi emateko Erri leialak beren otadi mardul, txillardi zabal, itsasti andi, eta beste zenbait mendilur gozo saldu bearrean arkitu diralako. Itsumustuan jauzitako lanze oek biak izan dira Gipuzkoako nekazariantzat, etorrera baino ondo-re ohea erakutsi dabeenak. Askotan gertatu izan da sendatzea barrunpeko gaitzak, gogo bage artutako edari minkaitzak. Bada auxen berpera ikusten da

Gipuzkoan, izendatu ditudan bi gertakariakin. Esango det zeren bidez ta nola.

Donostiako merkataritza irabazi eroen bidez berturik pill pill irakiten zegoen denpora ospatsu aetan, bertako nekazaritza arkitzen zan arras eroria, eta alde Errietakoa ere zabuan zinzilika; zergaitik irabazi berriaren billa langille guztiak amilka zijoatzen. Gauza jakiña da, bada, nekazari gaiñ gañaeen ez dauden guztiak atxurra, laia eta osterontzeko lankaiak zokora botako dituztela egunoroko irabazi apurragaitik. Donostiako saldu-erosia goienengo gailurrera igoa arkitzen zan denpora txintxarri andiakiko artan, beraren mugapeko baserri-etxerik geienetan etzan arkituko bei txaaldun bat bakarra ere. Baziran zenbait etxetan uztar-idi banaka batzuk, kaia, portu, eta karrika lanetarako zeuzkatenak, eta beren oekin itzaiak irten oi ziran eguna argitzen asi orduko lan billa Urira; baita etxetarrak ere otarra ta iritaia arturik errolla bazterretara idientzako janari eske. Zalantzako irabaziaren pozean zijoatzen itzaiak, baldin arkitzen bazuten lanbidea, ekingo zitzaiozkan berari bero beroan portitzki, bai ta jardun ere goaltsu, beren lagunari aurea artu nairik ito itoka, idi gaixoak lertzeko zorian zerabiltzate-la, ibil-aldi bat geiago arrapatzeagatik. Eta baldin ez

bazuten irabazbiderik, idiak edozein bazterretan nola nai utzirik, sartuko ziran sagardotegietara, non igaroko zuten egun osoa barbullerian ta jokuan bakallao kiskaldu ta sardin gaziak janaz, sagardoaz bete bete egin arteraño; eta oek zeramaten diruagana begira egongo ziran beren emazte ta alabak, etxetarren afa-ria ifinteko. Arrastegian guztiak alkargana biribillatu-takoan, baldin itzaiak diruaren otsa zirrin zarran eragiten bazion zizkuari, pozkida betean sagardoaz aserik guztiak jarriko ziran dantzari. Bañan eramaten bazeban itzpide luzea eta irabazi motza, gau artan izango zan sagardo gitxirekin apari otza. Eta jakiten bazuten itzaiaren sagardotegiko egona, gizonezkoak kopetak zimur ta illun, eta andreak txipiritona. Alako bizimodu-
dua nekazari-etxerako ez da txit ona!

Merkataritzako irabazi ots andiko aek iraun zuten arte guztian, nekazaritza onik egin izan etzan Donostiako mugapean. Egia garbi onen ezagungarri agirietako bat, ifiniko dizutet begien aurrean argiro. Gaur bizirik arkitzen diran gizonetatik asko ta asko dira Gipuzkoan, ikusi izan zituztenak Donostiako Uribarruan zimaurrea pillak andiak karrika bazterretara atera, eta beretan iñor itsumustuan sartu ta zikindu etzedin, inguru guztitik esituak zeuzkatela, baserritarrak beren

lurretara doarik ere eraman nai etzituztelako. Gertakari onetatik ezagutu diteke bada ondo, nolako nekazaritza egin al zitekean, ongarrinari aiñ aixa lagatzen zitzaion tokian. Onela oi ziran orduan Donostia inguruan nekazari anitz bizi, beren langintzari ziotelako utzi; zorroa alzopean, eta laborea azokean. Bañan oraiñ bestera; goazen ikustera.

Merkataritza erori bezin laster, nekazaritza asi izan zan altxatzen. Gaur emen, bigar an, eta etzi Akelarren oi dabillen irabazi apur airekoak iges egin zebanean, ekin zitzaion nekazaria, oberik etzekutsanean, denpora ta leku guztietan beti balio deban, eta balioko ere daben atxurkintza ondrosoari. Bereala bata bestearen leian abiatu ziran, lenago arras lagatuak zeuden soroak ondeatu, zelaiak atxurtu, ondartzak itxitu, aldapak berdindu, sasiak erre, errollak garbitu, luberriak atera ta ongarritu, eta beste onelako lanbide ikusgarri eder asko egiñaz, laboretza andiak bildutzeaz gañera, abelgorriz bear bezala jantzitzeko pozean. Eta beren asmo zuzen bidezkoak ikusi dira ondo beteak uste baino ere lenago.

Gizonaren neke izerdizkoari ondo erantzuten dakien lur leial maitagarria asi izan zan fite, beraren errai garbietan ifinten zituzten azi mueta guztietatik

garau baliosoak oparo ematen; eta langilleak ezagutu zutenean garbiro, merkatarien atzapar eutsietatik noizean bein atera oi zuten diru pitiñaren aldean, ondatsun andiak kentzen ziozkatela lurrari, egunean baño egunean goaltsuago jarraituaz berari, Donostiako mugape guztia ikusten da gaur abelgorriz ondo janziarik nekazaritza gaiñ gañekoa egiten dala. Ez du oraiñ iñork arkitzen zimaurren pillarik Uri-barruan lenago bezala karrika bazterretan esituak daudela, doarik ere eraman naiezik. Gaurko egunean Donostiako baserritarak alde aurrez ematen dabe dirua zimaurrenagaitik, bata bestearen leian; ez bakarri gorotza beren etxeetan seguru egiten dabeenai, baita karrikaetan bildutako satsakin gero noizbait izango dutelako asmo utsean daudenai ere.

Milla baserri-etxe bezalatsu kontatzen dira Donostiaren menpekoak, eta guztiak merkataritzako denporan arras eroriak egon izan ziran bezala, orain arkitzen dira goratuak. Beretako bat ezagutu izan det *Ginitzene* esaten zaiona, orain dalarik irurogei urte, alogerarako zaldi bat bakarra beste abere muetarik izaten etzebana; zeñetan ikusi izan diozkadan bertako maizter Jose Gil de Etxaberi milla zortzi eun ogei ta ama-bostgarren urtean, uztar idi galanta soro lanetarako,

urte biñako zekor pareta salmentarako, iru bei txaal-
dun, bat anzua, eta bi zerri gizenduak; eta gañera
esan zidan nekazari beargilletsu onek, ezen, abere
oek, eta amabi lagun etxetarrak bazkaturik, ogei
anega arto bazeuzkala saltzeko. Guztiz begiragarria
dan desberdintza andi au, abuntun ezarri dedala iñork
uste izan ez dezan, aipatu ditut egikari au gertatutako
baserri-etxea eta bertako maizter gaur bizirik arkitzen
dana.

Ikusi degu, bada, argi eta garbi Donostiako merka-
taritza ospatsua erortiaz, kalte baino mesede geiago
izan zebala nekazaritzak. Eta goazen oraiñ, Erri leialak
beren estukuntza andietan saldu izan dituzten lur,
mendi, ta basoen buruzpideari arretaz begiratzera.

Erriai erositako tokietan berrogei urtez onontz
Gipuzkoako mugapean egiñeratuak arkitzen dira
baserri-etxe asko, berai dagozkioten alor, baso, berar-
di, eta abere mueta guztiaz ondo janziak, zeintzuk
ematen dituzten ondasun andiak, bertako jaiotar
beargilletsuen neke izerdizkoaren bidez. Esan al guz-
tien gañekoa da, bada, erostura oen bidez Gipuzkoa-
ko nekazaritzak egin daben aurrerapena, eta bertako
atxurlariak artu duten lasaitasuna. Eun baserri-etxeta-
raño izango dira Oiarzungo mugapean erostura berri

oetan egiñak; eta Azpeitia, Azkoitia, eta beste Erri askotan nork daki zenbat? Guztiz da, bada, begiramen andikoa, lenago abereentzako larre pitin bat beste etekiñik ematen etzuten lurretan, orain aberatstasun andiak artzen erritarrak ikustea. Egitura berri andi oek guztiak egin izan dituzte bertako jaiotarrak, eta gozatzten ere daude berak. Beraz lur oekin ez da gertatu beste gauzarik, ezpada kolkotik eroria magalean gelditzea.

*Lurrak ematen daben ondasun garbia,
Goieneneko mallan oi dago jarria,
Izan ta izango da txit maitagarria
Nekazaria ongi bizi dan Erria.*

Zamari edo Zama-abereak

Abere mueta au, ez geiagotu eta ez gitxiagotu beti neurritsu batean, eta gisa batekoa ezagutzen da Gipuzkoan, zergaitik beraganako ez daben ifinten nekazariak ainbeste ardura, nola abere txe, abelgorri, eta azienda beltzetara, ikusten duelako anziña anziñatik argiro, obeto baliatzen dala oekin, arekin baino.

Gauza jakina ta egiazkoa ere da, Probinzia onetako jaiotarrak naiago dutela jardun nekazaritzan, ikatzgiten, mea ateratzen, burnigintzan, itsas lanetan, eta beste beargai nekosoetan, ezen, ez ibilli zaldi mutil eta mando zaintzan. Beragaitik ez dira izan berak aiñ zamari zaleak, nola beste leku askotakoak, naiago ere dituztelako idi ta beiak lan gogorretarako, zaldi ta mandoak baino.

Guztiaz ere, bide andiak arrapatzen dituen Erribilduetan arkitzen dira zamari mueta guztietakoak zer nai lanbidetarako, eta edozein gizon prestu bere naierara serbitzatzeko. Osterontzeko Erri txiki sakabana-tuetan dauzkaten zamariak dira menditik olara ikatza eramatekoak, altxeria etxeratzeakoak, errotarako laborearen eraman ekarrirakoak, gazta ta arto gariak azokera eta etxera erabiltzeakoak, eta beste onelako txirri mirri beren bizimoduari dagozkionetarakoak. Oetako geienak dira zaldiño gazte, beokatxume, eta asto txikitxoak, zeintzuk diraden balio gitxikoak, eta beren lan jakiñak egiteko zaldale bearrik ez dabeenak. Zamariki oek aproposak dira txit Gipuzkoako mendi goititu arkaitztartetsuetan ibiltzeko. Amil-biderik gaiztoen, eta aldatsik pikoenetan aiñ zuzen, zintzo ta seguru oi dabiltz, nola ordeka zelai zabaletan, eta are

arrigarriagoa da beren lanbide guztiak nola egiten dituzten aïñ ondo, kabresturik, txalmarik, ubalik, eta perrarik bage, bizkar soill garbian soka batekin zama lotu, ta geiagoko laguntzarik egiten etzaiola.

Bertako mugapean jaiotako zamari txume oetakoak Gipuzkoako Erririk geienetan arkitzen dira txit ugari. Nork daki, bada, zenbat zaldiño, moixal, ta beoka eramaten dituzten Probinzia onetatik Arabara, Bizkaira, Erriojara, eta beste lekuetara? Gipuzkoan ezagutzen dira gizonak, zamari txume oetakoak bertan erosi, eta Erbesteetan saldu, urtearen zatirik geienan beste egiteko bage dabiltzanak. Eta guztien gañekoa da Santa Luzia egunean Zumarraga Billae-rraletara batutzen dan zamari txiki oetako samalda andia. Beragaitik esaten zaio, bada, bi Erri oetan egun artan izaten dan merkatuari *Moixalen Feria*.

Kapitulu au irakurtean izan leike benturaz nor edonor esango debana, ezik, zaldiño, beoka, eta moixalak aïñ ugari diran Probinzian, gauza arrigarria dala, galaren galako zaldi eta mando andietakorik bat bakarra ere ez jaiotzea; eta oetakorik batere ez dan tokian ea nola izan al ditezkean aetakoak aïñ iori? Argurio mueta au ifinten dabeenai erantzuten zaiote, ezik, ez dala Gipuzkoan zaldi ta mando andien bearrik, España

barruan bezala, lur gogorrek ondo irikirik bear bezala landatzeko, eta mendi-bide txiorretan zama andiak nora nai erabilteko. Neke andiko lanbide oek egiten dira Gipuzkoan idi, zekor, ta beiakin, Gaztelan ta beste toki askotan zaldi mandoakin egin oi dituzten baino lasterrago, errazago, merkeago, eta obeto askoz ere. Eta zerekin ordaintzen da zaldi, mando, eta idi beiak zaturik, edo bestelako ez bearren baten bidez, ezin egiñera etorten direanean, berai azken bukaeran billatzen zaioten desberdintza andia?

Lanbide onen gañean izkribatu izan duten gizon jakintsuak esaten dute, bada, garbiro, obeago dala askoz ere Gipuzkoan bezala abelgorriakin lurrak iriki ta landatzea, ezen, ez zamariakin España barruko modura. Itzbide balioso au adierazten du zabalki eta ondo Don Gaspar Meltxor de Jobellanos ernaiak atxurkintzako legearen gañean argitaratu izan zeban Vgarrren liburuan.

*Lurrari agertzeko barrungo mamiak,
Ez dirala ain onak mando ta zaldiak,
Jobellanosek ditu esaten egiak,
Obeak diradela beiakin, idiak.*

Azienda beltzak

Azienda-beltza esaten zaion zerri-abere au Gipuzkoan ugaritu da txit asko gizaldi onetan, lenago izendatu ditudanak bezalaixen. Denpora batean baserrietan bakarrik izan oi ziran zerrikumeak; bañan oraiñ Erribilduetako aiton-umeak ere ekin zaiozka azitzeari, berakin ondo baliatzen diralako. Ez da oraindik urte asko Franziatik ekarten zituztela zerri talde andiak Gipuzkoako merkatuetara, bañan merkataritzari nekaritza gañera igo bezin laster gelditu izan zan Franzia-ko azienda-beltzen etorrera, abelgorriena bezalaixen. Begiragarria izateaz gañera da arrigarria txit, urte guztiko asteazken, eta laurenbatetan Billafrankara, eta Tolosara Gipuzkoako Errietatik biribillatzen dan zerri gazte sail andien kopurua. Ogei gizonezko bederik gaurko egunean Probinzia onetakoak badira, izendatu ditudan bi Errietako merkatu guztietan zerriak erosi, eta Gipuzkoaz kanporako tokietan saldu, beste egiteko bage beti lanbide onetan dabiltzanak. Eta oezaz landara, Santiago egunean Segurako merkatutik, San Andreskoan Azkoititik, Santa Luziaz Zumarraga Billaerrealetatik, eta San Tomasetan Azpeitian,

Seguran, eta Mondragoiko Errian egiten direanetatik nork daki zenbaterañoiko zerri samaldak eramaten dituzten Bizkaitar, Arabatar, Erriojatar eta beste askok berariaz artara etorririk?

Erbestetar oek oituraz dakite, bada, ondo, Probinzia onetako mendi-zerriak obeak dirala, Erriberaetakoak baino. Beragaitik izaten dute aiñ jaso andia urtearen sasoi guztietan; eta baldin iñoiz edo berriz Nafarzerri banakaren batzuk agertzen badira, aipatu ditudan merkatuetara, belarrietatik ezagutzen dituzte dirala Gipuzkoakoak. Gauza jakiña da belarri txiki zuti-tuak dituen zerria, ez dala izango lodi ta andia.

Zerri gazte samalda andia aurrerako azitzen dituztenaz gañera, Probinzia onetan gizentzen dira ordots, irindu, eta txer ardi txikiratuak guztiz asko ta txit pisu andikoak, zeintzubetatik eramaten dituzten Nafarroara ugari, bizitan ez ezik, gazitutako urdaitan ere, koi-patsuagoa eta gozoagoa dalako au, angoa baino. Badakit Azpeitiko Errian Don Bizente Alzibarko jaunak bere etxean gizendutako zerriak pisatu izan ziola ogei ta lau arroba, eta zortzi libra. Don Juan Franzisko Jaurregi Bikario Zaldibian zegoela, beraren etxean gizendutako zerria ikusi izan det pisatzen ogei arroba eta bost libra. Erri onetako errotari Franzisko Nazabalek

urterik geienetan gizentzen ditu amaseina eta amazazpina arrobako zerriak. Ez dira amar urte oraindik, Beasaingo etxe batean Ignazio Maria Muxika deitzen zaionak gizendu ditubala txer-ama bat, eta beraren bost ume; zeñean amaikana illabete zituzteneko, bost umeak pisatu izan zituzten amabostna arroba bat az beste; eta amak ere bai amairu igaroak.

Gipuzkoako zerrien ugaritasun andi au irakurtean zer esango ote dabe, Barzelonan moldizkidatutako Itz-tegian egiazat ezarria dagoela ikusten dutenak garbiron, Probinzia onen mugapeko zerrien kopurua milla, berreun, ogei ta zazpi baizik ez dala?

*Sinitspen osoa da gizon andietan,
Gezurrik ez dutela jarten paperetan;
Bañan iñoiz arkitzen dirade beretan,
Andienetako bat ona emen bertan!*

Beste gauzatxo bat ere badakar Itztegi andi ark, ixilik uztekoa ez dana. Gipuzkoako laboreaz itz egitean esaten du, bada, ezik, beraren mugapean egiten dirala berreun, ta laurogei, eta amar milla anega gari; eta artoa, berreun, ta irurogei, eta amaika milla anega. Beraz garia geiago biltzen da emeretzi milla

anegataraño, artoa baino! Onelakorik entzun ez degu
oraindaño! Utsaldia bat aiñ andia, arras ezaguna ta
txit argia, gizon jakintsuak dutela azaldu, eta mundu
osoan zabaldu sinistreak ere lan du! Itzbide onek zer
esan luzea du, eta ez det nai denporarik galdu; Gipuz-
koak beredinbat arto ta gari badu.

Auntzak

Orain datorkit bada auntzen itz-aldia,
Bañan andizkatzea oen larru, esne, ta mamia,
Zenbait gizonentzat da txit bekatu andia.
Guztiaz ere esan bear det nere iritza,
Izango bada ere bazterrean utzia;
Auntzak askori ematen dio bizia,
Berari ipini arren iltzeko sententzia;
 Nolakoa ordea?
Gaitzgillerik andientzako gordea,
Ken dakiotela auntzai kordea,
Suautsarekin balaz
Egunaz ere bai ta orobat gauaz,
Kanpoan dabiltzan guzi guziai arras.
 Da gauza jakiña,

Auntza ere dala gizonarentzako Jainkoak
egiña;

Batzuentzat gozoa; eta besteentzako samiña,
Errapea bezin ona ez duelako agiña.

Ezin ukatu leike, bada, dituztela auntzak,

Gutziz zorrotzak

Agiñakin ortzak,

Baita ere errapeak

Esnez ondo beteak,

Eta uda ta negu bazkatzen guztiz merkeak.

Onen ugari gozoa ematen duten auntzak,

Nola utzi ditzake nekazariaren antzak?

Baldin egiten badute kaltea,

Ezarri muskillarekin katea,

Artarako ipinia dago Alkatea.

Auntz jabeari ematen bazaio zakelan miñ,

Aren auntzak ez dezake zuriketa asko egin,

Zergaiti bera kontuan egongo dan ernai, zin-

tzo, ta pin.

Beldurrak gordetzen debala mastia,

Esan izan zebana etzan gezurtia!

Nekazariaz artzen dala urrikia,

Guziari eman dakioke erabakia.

Ez da, bada, ain nekeza artzea neurriak,

Gorputz bat egingo balirake Erriak;
Bañan auntzen etsaiak diralako erdiak,
Poztu egiten ditu oen illberriak.
Auntzak eta basoak ezagutu izan dira beti
Munduaren lenbizi biziko asierati.

Eta orain zergatik
Ez degu bear auntzik
Ez gitxi ta asko?

Basoak galtzen dizkigutelako!
Utzi zizkiguten, bada, geren gurasoak

Txit ugari eta erosoak
Auntzakin basoak,

Utsaldiarik bageko oso osoak.

Bañan geroztik dijuaz,
Auntzak gitxituaz,
Eta basoak txikituaz.

Aek ill ta oek ebaki

Egin dituztelako ausarki,
Modu onetan ezin diteke basorik jaiki.

Egia da landareen eritzallea dala auntzaren

ortza

Eta basoen iltzallea?

Aizkora zorrotza!

Ikatzgiña sartzen dan basoan

Eta beraren inguruko auzoan,
Akullu gairik ere ezta ikusiko gizaldi osoan.
Bañan auntzaren ausapaia izan arren gazia,
Baldin basoa arkitzen bada zertxobat azia,
Eder ta galant, berde ta mardul egongo da
guzia.

Ez det luzeagotu nai nere esankizuna;
Auntz gaxoai
Eta baso goixoai,
Jaungoikoak diela betiko osasuna;
Gipuzkoak izan dezan ugari ondasuna.

Abere basati edo Lar-abreak

Gipuzkoako mendietan ezagutu izan diran abere basati edo lar-abreak dira Katamotza, Otsoa, Artza, Basurdea, Azkonarra, Orena, Basauntza, Azeria, Pito-sa, Katardea, Muixarra, Udoa edo Untxarta, Erbiñurea, Lanixarra, Kikirioa edo Trikua, Basakatua, Puña-lepotxuria, Puña-lepaoria, Erbia eta Igaraba.

Milla zazpi eun, ogei ta amabost urte inguruan Aralar mendian Zaldibiako bi baserritar eiztarik ill izan zuten Artz andi bat elurte batean. Eiztari oetako bat

omen zan Markes de Balmedianoren maizter *Ursugoen* deitzen zaion baserri-etxean bizi zana. Etxejabe andi onek jakin zebanean Artzaren illberria, gaztigatu ziokean bere maizterrari, ezen, eiza larrurik kendu bage zegoen bezala gurdian ifinirik, etxeko uzta-idiarekin eraman zezala beraren Jauregi Billafrankakora. Maizter Ursugoenekoak mandatu au artu zebanean, bere eiztari-lagun *Gorrienea* izendatzen dan baserrian bizi zanari esan ziokean nagusiak zer gaztigatu zion, eta biak alkarturik eraman omen zioten artza oso osorik Markesari bere etxe-atarira, Ursugoenekoaren semea itulari zutela bertako idiakin. Eiz andi au Billafrankara zeramatelako barria inguruko Errietan zabaldu izan zalako, batu omen zan bertara, Santa Ana egunean pestara bildu oi dan jendea baino geiago, Artza ikustera; eta billera zoragarri onen atsegiñerako Markesak ifini-erazo omen zeban Artza altxagarriakin lau oñen gañean bera berez bizirik bazegoen bezalaxen, eta gisa berperean euki ere omen zuten, jendea bakandu zan arteraño. Arrastegian barrunpeko mami ta ezurrak larruari arras kendu eta au lasto zeatuz ondo beterik, jarri-erazo omen zeban Markesak bere Jauregiko ezkaratzean sartu eta eskuirontz dagoen Orman esekirik buruz beera. Artzaren larruari kendu

ziozkaten aragi ta ezurak pisatu omen zuten amazaz-
pi erralde eta lau libra. Eiztari biai eman omen zien
Markesak bazkaria bere maiean eta zortzi dukateko
bana etxerako; bai ta itulariari ere bost ezkutuko bat.
Artza ill zebanaren seme itulari au bizirik arkitzen zan
nik ogei urte nituen denporan; zeñari entzun izan nion
gertaera au bein baino geigotan, emen ezarri dedan
modu berperean.

Artz andi aren larrua berrogei ta geiago urtean
ikusi izan neban neronek Baldemiano jaunaren ezka-
ratzean zinzilika zegoela bere mustur, belarri, beso,
anka, atzapar, atzeki, eta osterontzeko zati azaleko
guztiak osotoro berekin zeuzkala; bañan ogei ta ama-
sei urte bezalatsu izango dira, larru gogoangarri hura
ezkutatu zala, ezdakit nora eta zeren bidez.

Guztiaz ere, Artza nork ill izan zeban ezagungarri txiki
bat gelditu zan Zaldibian. Balmediano jaunak bere
Jauregian Artzaren larrua aiñ maitaro zeukalako, bera-
ren maizter eiztariari jarri zioten izengoitia *Markesa*,
zergaitik eiz andi hura Ursugoenean lenago egon izan
zan Billafrankako Jauregian baino. Geroztik eiztari
andi ari, beraren semeai, eta oen semeen semeai ere
etzaiote Zaldibian beste izenik esaten, ezpada, *Marke-*

sa; eta beragaitik Erri onetan ume txikietañoakoak dakite izen ondroso au zeren bidez datorkioten.

Milla zazpieun, irurogei ta amaseigarren urte inguruan, Katamotz izugarri bat arrapatu zuten Idiziabalko artzaiak zepoan Aranzazu mendian; zeña ikusi izan neban Zaldibiako nere jaiotetxean, larrua kendu baino len bere aragi ta guzti zaldi gañean zerabiltela alde-rietako artzaien artean atzitze-sari eske. Eiz kaltarkitsu au ikusirik aiñ andia, nere aitak pisatu izan zeban gizon askoren aurrean bera irurogei ta emezortzi libra. Iduritzait oraintxen ere, begien aurrean daukadala Katamotz ikaragarri aren itxura. Guztiz zeban kolore gorri oritarako ederra, bere pikort beltz distiatuakin unetik unera or emen txit egoki apaingarritua; bañan beraren ortz agiñak, sudurmintzetako bizar lodi gogor-rrak, eta azkazal luze kakotu zorrotzak ikusi ta beste bage, ezurretarañoako ikara sartu zekioketan edozeñi.

Otsozar gaitzgilleak, basoak ugariago ziran denpora doatsu aetan ainbat ezpada ere, ardi jabeak nai baino geiago agertzen dira Gipuzkoako mendietan. Urte guztietan arrapatzen dituzte beretako asko zepoetan, batez ere, Oñate aldeko mendietan. Otsoen etzin-lekuen barri dakiten artzaiak izan dira Aralarko mendian, janari billa beretakoa noiz irteten dan kan-

pora kontuan ixiltxorik egon, eta otsakumeak zortzi-ña, ta amarna apian dauden tokietatik arturik beren etxeetara ekarri izan dituztenak. Gisa onetan atzemandako otsakumeak askotan ikusi izan ditugu, otarratxo batean darabiltzatela bizirik Erriz erri, atzitze-sari eske. Nere jaiot-errian ikusi izan det gizona, sari-eskatzalle oetakoari otsokumea erosi, eta bere etxean umeak eginda zeukan txakurrari azieragiten; bañan iru illabete zituaneke adierazo zeban garbiro, beraren griña gaiztoa zertarako zan. Ekin zitzaion bere etxe eta auzoetan arrapa al zitzaion ollo ta arkumeak izotzeari. Guztiaz ere naiago zeban jabeak kalteak pagatzea, ezen, ez gelditu otsoa bage; bañan goiz batean arkitu zan bere etxe-atarian buru guztia puskatu, ez nork eta ark, illa.

Basaurreak ugari dira txit Gipuzkoako baso ta mendietan. Berak arrapatzera joan oi dira askotan andizkiak alkaturik, aste osorako janariak abereetan dituztela beren morroiakin, pesta andi batzuketara balijoaz baino ere atsegintasun geiagoan.

Modu onetan egin izan dituzten irten-era aldietan ekarri izan dituzte iñoiz, zortzi edo amar basaurdetarño; eta oen artean ikusi izan da zortzi arroba pisatzen dituen ere. Milla zortzi eun ogei ta amargarren

urteko elurte andi luzaroko artan, Andurio deitzaion mendi-adar Ataun, Zaldibia, eta Lazkauren mugapekoan, arrapatu zituzten bost basaurde, eta ogeita amasei basa-aunz bertako nekazari jendeak makilla utsakin su-armarik bage.

*Lar-abere asko zan orduan erori,
Alere sortu dira nondikbait iori;
Kalte anitz diote egiten iñori,
Bañan ezin diteke sendatu miñ ori.*

AMABIGARREN KAPITULUA

Gipuzkoan ezagutzen diran egazti, eta pistia guztien errazoa, Euskarazko izen beren berenkiakin.

Probinzia onetan azitzen diran egazti eskurakoiak dira Ollarra, Olloa, Kapoia edo Gankoia, Ollaiskoa, Ollandea, Txitoak, Usoa, Usakumeak, Ataa, Antzarra, eta Indiollarra bere Olloakin. Beretako mueta guztitik arkitzen da ugari Gipuzkoan. Mugape onetako tokirik garestienez ere erosten da ollorik oberenetakoa lau errealetik bostera bitartean; ollanda ollaisko pareta ere bai, olloaren balio berperean, edo merkeago askotan; Usoa ta usakumeak, are gitxiagoan; kapoi pare bikañenetakoa izaten da amabi erreale dagokala; ataa, antzar, eta indiolloak, garestiago ez batere. Erbestetatik Probinzia onetara etorri izan diran gizon andizki goienengoak esan izan dute toki askotan, ezen, iñon ere ez dutela jan izan egazti guriagorik, ezadetsuagorik, eta gozoagorik, nola Gipuzkoako mai andi txukunetan. Probinzia onetako kapoiak beragaitik izaten dute, bada, aĩn jaso andia Madrilko Erriburu andira eta

beste leku askotara, berak balio duten alako bi ta geiago eraman-saria pagatzen dala.

Eliz-egazti, eta pistia mueta askotakoak dira ugari Gipuzkoan. Itsasoak arontz onontz igaroaz udaberri ta uda azkenetan ibilli oi diran aetakoak ere, egon-aldi luzeak egiten dituzte Probinzia onetako baso ta mendietan, beren toki jakiñ artuak dauzkatelako, negutarrak bazkatzeko, eta udakoak umeak ateratzeko. Beragaitik ezagutzen dira emen beren izen egoki Euskarazkoakin; zeintzuk ezarriko ditudan Abezekiro, bakotxari ifinten diodala alboan erdarazkoa, ikusi dezaten garbiro uste ez duten askok, Euskarak badi-tuela txori ta pistiaentzako ere izen beren berenkiak, beste gauza guztientzako bezalaixen. Banaka batzuk izango dira erderaz izenik ezagutzen ez diotedanak.

Adiakaria, *Antillo*.

Alkoia.

Antxulauta, *Sison*.

Antzarra, *Ganso*.

Anzandabuia.

Anzarzeta, *Zarceta*, *Zarzeto*. Izen oek dira Euskararenak.

Arbitxoria, *Harpya*. Euskara

Ariztxoria, *Bahari*.

Arranbeltza.

Arrano, *Campisa*, *Aguilucho bastardo*.

Arranoa, *Aguila*.

Arrano-gaintza, *Aguila real*.

Arrano-nabarra, *Planga*.

Arrano-urdina, *Gerifalte*.

Astorroa, *Onocrotalo*.

Ataa, *Ahalea*, *Pato*, *Anade*.

Atabeltza, *Fusca*, *especie de Anade*.

Atalarra, *Alcaraban*.

Atameankaria, *Meauca*. E

Aturria, *Falaris*.

Aunzendoslea, *Chota cabras*.

Aztorea, *Azorea*, *Azor*. E

Azurtxearia, *Quebranta huesos*.

Baratza-txoria, *Hortelano*.

Basa-txoria, *Ave silvestre*.

Basollarra, *Abucasta*.

Belaiska, *Chova*, *Bidarisco*. E

Belatxaua, *Graja*.

Belatxia, *Grajo*.

Belatxingea.

Belaza Azorearen antzekoa.

Belea, Belaa, Erroia, *Cuervo*.
Bele-alortia, *Merendero*.
Beltxarga, *Cisne*.
Berdausa.
Berdoria, *Oropendola*.
Bilta, *Gansaron*.
Birigarroa.
Bordoia.
Bulargorria.
Burubeltxa.
Bururdiña, *Pelicano*.
Buzoka, Saika, *Buitre*.
Buztangorria.
Buztanikara, *Chiribia*. E
Buzturkulloa, *Rabihordado*.
Egabeltxa.
Egabera, *Avefria*.
Egagorria, *Cardenal*.
Eganagisa, Lutzarra, *Abutarda*.
Egatxuria.
Egazoria, *Volanton*.
Egazterrena, *Pavon*, *Pavo Real*.
Egazti-ankaluzea, *Flamenco*.
Egaztiarraparia, *Oximaco*, *Alfaneque*.

Egaztierikaitza, *Zahareno, Bravo*.
Elaia, Enada, Ainhara, *Golondrina*.
Emaloroa, *Cataluica*.
Eperdikara.
Eperkumea, *Perdigon*.
Eperra, *Perdiz*.
Eperta, Txarta, *Benarriza*. E
Errekatxori.
Erretxiñoleta, *Ruiseñor*.
Erruntaria, *Curruca*. E
Eskilasoa, Eskinsua, *Arrendajo*.
Etxatxoria, *Pipo*.
Eulastia, *Doral*.
Eulijalea, *Muscicapa, Cazamoscas*.
Gabiraia.
Gaioa, *Patin*.
Galdollara, *Gallocresta*.
Galeperra, Pospolina, *Codorniz*.
Gartza, Garza. E
Gaugatxoria, *Gauga*. E
Gautxori arraparia, *Ave nocturna*.
Gautxoria, *Ptingue*.
Gautxoriaina, *Alucon, Mochuelo*.
Gautxorioria, *Galgulo*.

Gautxorisorgiña, *Estrige*.
Giltxoria, *Gulloria*. E
Gita.
Giyoiá.
Gorrioltxa, *Oriol*. E
Gotzurria, *Morfex*.
Guarza.
Indiollarra, *Pavo*.
Indiolloa, *Pava*.
Intxusatxoria.
Iskinusoa.
Istingorra, *Chorlita*. E
Itsasarranoa, *Halieta*.
Itsasbelea, *Mergo*, *Cuervo marino*.
Iturritxoria.
Iyatzekia, *Rabo de junco*.
Iyuntxuria, *Zarapito*.
Kaiabeltxa, *Laro*.
Kaioa, *Gaviota*. E
Kaiomorea, *Guincho*. E
Kardintxa, Karnaba, *Jilguero*.
Kardintxarrea, *Pardillo*.
Kaskamorra.
Katatxoria, Aotzilaria, *Pico*, *Pito*.

Ketzalea, Quetzale. E
Koartzaria, Ugoraria, *Gorcero*.
Kukua, *Cuclillo*.
Kukurusta, *Abubilla*. E
Lapurtxoria.
Larrapatzalea, *Seleucide*.
Lepitxulia, *Torcicuello*.
Lertzuna, Kurrulloa, *Grulla*.
Loro buztanluzea, Loromotela, *Guacamayo*.
Loroa, Kotorra, *Papagayo*.
Martineta, *Ispida*. E
Masustatxoria.
Matstxoria.
Mendi ollarra, *Coyujada*.
Mikea, Mika, Urraka, *Hurraka*. E
Mirantza, *Harpa*.
Mirotza, *Halcon*, *Guvillan*. E
Mirua, *Millano*.
Mirumotza, *Cernicalo*.
Miruska, *Esmerejon*.
Mokitaia, *Ibis*, *Fahinelo*.
Mozolloa, *Buho*.
Nanderra, *Faisan*.
Negutxoria.

Nutxitxoria, *Oenathe*.

Okilla.

Ollagorra, *Becada*. E

Ollanda, *Polla*.

Ollapaboa, *Gallipavo*.

Ollarra, *Gallo*.

Ollaskoa, *Pollo*.

Ollaskotzarra, *Pollastro*.

Ollatea, *Gallareta*.

Olooa, *Gallina*.

Ondartxoria, *Heleyon*.

Ontza, *Lechuza*.

Orantxoria, *Lugano*.

Otatxoria.

Ozpiztia, *Oxymel*.

Pagusoa, *Zorita, Zurita*. E

Paguso-egariora, *Picacureba*.

Pikoiska, *Papafigo*.

Pikutxoria.

Pipi, *Pipi*. E

Poistarika, *Matacilla, Aguzanieve*.

Saguxarra, *Gauendea, Murcielago*.

Saiea, *Avestruz*.

Sakerea, *Sakerrea, Sacre*. E

Sapelatsa.

Sasitxoria.

Sasizozoa, *Merla*.

Sorbeltxa, *Vencejo*.

Sorgintxoria, *Bauza, ave nocturna*.

Sugeistarkumea, *Cegoñino*.

Sugorria, *Kataraña*.

Sukudaria, *Ophimacho*.

Sunzuna.

Tomintxoa, *Tominejo*.

Tondartxa.

Torina.

Txantxagorria, *Mozcareta*.

Txepetxa, *Abadejo*.

Txikirrisa, *Herreruelo, Cerrojillo*.

Txioa.

Txirita.

Txirmisela.

Txitaldia, *Pollazon*.

Txitoa, *Ollaskoa, Ollandea, Pollico*.

Txitutxa.

Txoaberdea, *Chamuriz*.

Txoarrea, *Kurroka, Ormatxoria, Parratxoria,*

Gorrion. E

Txoka.
Txorabilla, *Paro*.
Txoria, *Pajaro*.
Txoriandra-andia.
Txoriandra-bitartea.
Txoriandra-tontorduna, *Cugujada*.
Txoriandra-txikia.
Txoriandrea, *Calandria*.
Txorierlejalea, *Avejeruco*.
Txori-itsua, *Avechuco*.
Txorikanaria, *Canario*.
Txorioiñbagea, *Manucodiata*.
Txortxa, *Chocha*. E
Txortxinta, *Pinzon*.
Txulunta, *Francolin*.
Ugarrantza, *Trullo*.
Ugolloa, *Gallina de rio*, *Gallineta*.
Ugolloa, *Zaramagrillon*.
Ugollo-andia, *Gallineta grande*.
Ugollo-bitartea, *Gallineta mediana*.
Ugollo-lepandiduna.
Ugollo-txikia, *Gallineta pequeña*.
Untxitxoria, *Oenathe*.
Urdiluma, *Guardario*.

Uritxoria, Pluvial.

Urraka.

Urtxoria.

Urzozoa.

Usajarraia, *Palumbario*.

Usakarlea, *Cimill cimillo*.

Usamandoa, *Paloma torcaz*.

Usatortola, *Tortola*.

Usoa, *Paloma*.

Utegazia, Igeregazia, *Avecuchar*.

Utxorigorria, *Calamon*.

Zaida, *Zaidar*. E

Zaletorkia, *Recreida*.

Zata.

Zerzetea, *Cerceta*. E

Zoritzarra, *Pajarrazo*.

Zozabarra, *Estornino*.

Zozarrea, *Picafigo*, *Fiadula*.

Zozoa, *Tordo*.

Zozoarrea, *Zorzal*. E

Zunbakaia, *Zumaya*, *Zumbaya*. E

Zunbakoia, *Engaña pastoril*.

Emen izandatu ditudan Eiz-egazti, eta Pistietakoak, urtearen buruan asko erorten dira Gipuzkoako mugapean, bertako jaiotar ernaiak eizerako griña andia zañetik dutelako. Probinzia onetako giza-semeak mendi ta pistia tartean bizi diralako, geienak edo guztiak dituztela ere esan diteke, beren su-arma onak eizerako, eta beste gertakari asko, ustez ustekabe iñoiz izaten dituztenetarako. Eta oek.

Eizagana ifinten badute begia,
Zuzen aski artuko diote neurria;
Dala Arranoa ta naiz txantxangorria,
Lurrera izango da plostetz eroria.

AMAIRUGARREN KAPITULUA

Gipuzkoaren mugapeko itsaso, eta ibaietan arrapazten diran arrain gozo balio andikoen azaldurea.

Gipuzkoako Probinzia jaiotzatik da, bada, beraren serbitzorako bear diran gauza guztiaz gure Egille andiak ondo janzia. Ikusten da argiroki, nola España barruko Probinzia askotan, baldin itsas-arrain pitin bat jango badute, eraman bear dutela Gipuzkoatik; eta emen izaten degula asko aldiz doban ez, eta artan. Arrainari dagokan aldetik Probinzia onek ezin naikidatu dezake, daukan baino ditxa geiago; zergaitik ibai andiak in erreka zistorretaraño guztiak dituen ezkalu mazkar, aingira ta amorraiz osotoro josiak.

Probinzia au dalarik ain leku laburra, begiratzea baizik ez dago itsasoak zenbat Erritaraño jotzen dituen beren etxeatarietara irten bezin prest arrantzatan daudenak; eta oraindik are geiagokoa da, Erri oetako gizonak nor bere sukaldetik amuarekin arrain eder galantak arrapaturik, zartagiara bizirik dakartzitela ikustea. Amairu erritaraño badira Gipuzkoan, esan dedan moduan itsasoaren ertzean daudenak,

zeintzuk diraden Irun Aranzu, Ondarribia, Lezo, Errenteria, Pasaia biak, Donostia, Orío, Zarauz, Getaria, Zumaia, Deba, eta Motriku. Nere ustez esan diteke, bada, ezen, Erri oek eta beretako biztanleak arraintzako lanbideari zor diotela beren zorientasunaren zatirik andiena. Urtearen egunik geienetan ikusten dira Erri oetan España barruko gizon asko beren mando talde andiakin arrain eske etorririk, eta iñoiz topatzen dute eraman al dezaten baino ere geiago; zeña eskabetxaturik gordetzen duten guriro, ez aldietan saltzeko. Iza ten dira egunak asko ta asko eun ta geiago mando errosez beteak Donostiatik irteten diranak; eta Uri au ez dalarik arrainik geiena arrapatzen dan tokia. Nork daki, bada, urtearen buruan Gipuzkoaren itsas bazterreko Errietatik zenbat arrain eramaten dituzten Nafarroara, Aragoira, Arabara, Errioja, Gaztela, eta beste lekuetara?

Milla zortzi eun ogie ta seigarren urte inguruan Motrikutik arrain berria Madrilko Erriburu andira eramateko ifini izan zituzten berariaz egindako kotxe aproposak; zeintzubek bi egunetik batean eramaten zituzten uts-aldiarik bage eun ta geiago arroba, laurogei legua bide igarorik berrogei ta amasei orduren barruan, eta iñoiz iritsi izan ziran berrogei ta lauean

ere. Itsasoan arkitzen dan arrainik gozandetsuena dalako Izokia, beretakoak biraldu oi diozka gure Ama Gipuzkoa leialak bere Errege maiteari Aste Santu guztietan opairo. Españako andizkirik goienengo askok arkitu izan dute Gipuzkoara bidea Izokia bear dute-nean, ikusiaz dakitelako ondo, Probinzia onetako itsas bazter guztiak dirala arrain mueta onezaz beteak. Egiazki arrigarria da txit, itsasoari lagarik emengo ibai andi geza-gozokoetara Izokiak duen joera.

Debako ibaian igotzen dira Mendaroraño samalda andiak; Urolakoan orobat, Iraetara; Oriakoan Usurbilla ugari txit, eta Andoaina ere bai askotan; Urumeakoan Astigarra igarorik Hernaniraño; Oiarzungoan ezin igo dira Errenteriaz gora, ur-arka goitituak arkitzen dituztelako; Bidasoan igotzen dira Nafarroan barrena ere, eragozpenik arkitzen ez dutelako. Lenago esan dedan bezala, guztiz sarrera andia dute Izokiak Gipuzkoako ur geza-gozoetara, batez ere umeak bota bear dituzten denporan. Sei ibai andi oetakoetan ugariena izaten dira Bidasoan, baita galantenak ere, zergaitik lasaitasun geiago arkitzen duten toki berean beste bostetan baino. Ibai berean arraintza aldi batez arrapatu izan dituzte berreun ta geiago Izoki galantak, Irun aranzungo mugapetik irten bage.

Aipatu ditudan sei ibai andiaz landara ere badira Gipuzkoan erreka txiki banaka batzuk, itsasoak jotzen dituanak, zeintzubetan arrapatzen diran ugari zirlak, ostreak, otarrainak, txangurruak, lapak, iskirak eta beste asko oei darraizkiotenak; eta azaleko txiri miri oezaz gañera nork asmatu zenbaterañoako ondasunak kentzen diozkaten arraintan Gipuzkoatarrak itsaso ezopeari? Ez da erraz alderatzea ere! Bañan ifini bear dizkitzuet emen begien aurrean argiro, Probinziatarrak itsasotik eta Erriko ibaietatik ateratzen dituzten arrain gozarotsuen izen Euskarazko garbiak, jakin dezazuten zuen atsegiñerako, ezen, itzkuntz jakinti aberats onek ez dabela auzora joan bearrik soñeko zirzillen eske, bear bezala txukunkiro apaindurik eder ta galant noranai agertzeko. Arrain oen izenak ezarriko ditut, Egaztienak bezalaixen, dakitzadan erdarazkoak alboan dituztela.

Abixoia.

Alakoa.

Albanu.

Andeja, Meroa, *Mero*. E

Antxarraina, *Craba*, *Cabra*.

Antxarrain-arrokakoa.

Antxoa, *Anchoba*. E
Aolatza, *Mustela*.
Armiamarraia, *Arana*.
Arraiandrea, *Pexemuller*.
Arraingaroa, *Garo*. E
Arraingorria, *Escarcho*.
Arrainzala.
Arraizpata, *Espada*. E
Arraztekoa, *Saxatil*.
Astuna, *Grave*.
Atuna, *Atun*. E
Atun-berria, *Tonina*.
Atunjaioberria, *Condyla*.
Atunkumea, *Pelamide*.
Atuntxikia, *Amia*, *Bonito*, *Bonitulo*.
Aztarraina, *Ezcaro*.
Bakallaoa, *Abadejo*.
Balea, *Ballena*. E
Bargua, *Barboa*, *Barbo*. E
Barnariña.
Beltxarraina, *Negrilla*.
Berdela, *Salpa*.
Bitsarraina, *Mugil*.
Boga, *Boga*. E

Bokarta.

Bollarraina, *Rueda*.

Budiona, *Budion*. E

Burtaia, *Liza*.

Dabeta.

Deitua.

Donzailla, *Doncella*. E

Egatxibia, *Calamar*.

Errodaballoa.

Errosela, *Besugo*.

Erroselbegigorria, *Breca, breque*.

Erroseltxikia, *Pagel*.

Eskallua, *Jaramuyo*.

Esparloia.

Ezkalua, *Bermejuela*.

Fraidearraina, *Fraile*.

Galtza, *Lixa*.

Geldarria, *Remora*.

Gelpea, narra, *Tardo, Torpe*.

Goizkata, *Esturion*. E

Ilisatsa, *Escorpina*.

lotua, igotua, *Maza*.

Iskira, *Camarron*.

Itxasbarakullua, itxasmaskullua, *Caracol*, *choncha marina*, *retorcida*.

Itxasotsoa, *Lobo marino*.

Itxastrikua, *Echino*.

Itxaszaldia, *Caballo marino*.

Itxaszapoa.

Ixilldonga, *Callaputa*.

Izokia, *Salmon*.

Izokisemea, *Salmonete*.

Izurda, *Delphin*.

Jibarta, *Lamia*, *Feleter*.

Karamarroa, Txangurrua, Amarra, Amarratza, *Cangrejo*.

Karpa, *Carpa*. E

Karrakela.

Katuarraina, mitxa, mielka, *Mielga*. E

Koloka, *Sabalo*.

Korkoia.

Lametia.

Lanparda, *Lamprea*. E

Lanperna, *Apancora*.

Lantaia.

Lapa, magurrioa, *Lapa*. E

Lapaberdea, *Verderal*.

Lapagorria, *Murice*.
Lapamagurria, *Marisco*.
Larlatza, *Cazon*.
Lazuna, *Albur*.
Legatza, *Merluza*.
Lengoradua, *Lenguado*. E
Lerda, *nagia*, *Lerdo*. E
Lupia.
Marigora.
Maskorta, *utallarra*, *Galapago*.
Masopa.
Merua.
Miruarrina, *Millano*.
Mixera.
Morea.
Mujoia.
Muskullua.
Nagia, *Remolon*.
Negalea, *Mena*. E
Olagarroa, *Pulpo*.
Ongrioa, *Congrio*. E
Orratza.
Ortzerrosela, *Denton*.
Orzka.

Ostrea, *Ostra*. E
Otarraina, *Langosta*.
Paluixa.
Paneka.
Patutxa.
Perloia.
Pinpiñeka.
Pota.
Pulpulua.
Sarauslea.
Sardin-igarra, *Arenque*.
Saubia.
Siluroa, *Siluro*. E
Sortarraina, *Torpedo, pececillo*.
Sutarraina, *Purpura*.
Tenka, *Tenca*. E
Turbotea, *Rodaballo*.
Txabaloia, *Caballa*.
Txalburua, Igeltoa, *Renacuajo*.
Txaloitxikia, uerka txikia, *Sarda*.
Txangurrubarda.
Txardiña, *Sardina*. E
Txardintxoia, txardieta, *Sardineta*. E
Txeutxa.

Txibia, *Jibis*.

Txilibitua.

Txintxiña.

Txipiroia, *Chipiron*. E

Txiria edo Txirria.

Txirla, *Almeja*.

Txitxardiña.

Txitxarroa.

Udarraina, *Lampuga*.

Udilista, *Pamplina*.

Ugotsoa, *Sollo*.

Urrearraina, *Dorado*.

Urtxala, *Rosmaro*.

Zapatariarraina.

Zarboa, *Cotofite*.

Arraintzako lanbidean ere Gipuzkoatarrak izan dira gaiñ gañekoak, beste gauza guztietan bezalaxen. Gipuzkoatarrak ziran, bada, Baleen ilkintza eta baka-llo-arrapatzea asmatu izan zutenak, eta langintza gogoangarri oni lendabizi ekin zitzaiozkanak, argibide anitzetan arkitzen dan bezala. Milla, berreun, ogeita amazpigarren urteko Agorrillaren emezortzian Errege San Fernandok Zarauzko Erriari Burgosen emanda-

ko Fueroak esaten du garbiro, nola Erri artako biztanleak Balea iltzen zutenean eman oi zioten Erregeri zati bat, burutik asi ta atzekirañokoa, eta mingaña oso osorik Eliza, San Pedro, edo beste Santu artu bati. Esan diteke, bada, Fuero au dala, Baleen ilkintzaz itzegiten daben lendabiziko itzkribua; eta arritzekoa da txit, beraren aipamenik iñork ez egitea, orain berrogei urte ingururaño, sinitsgarri aiñ baliosoarekin agirian jarria lenago egon bear zeban, Gipuzkoatarrak beren buruz asmatutako lanbide onen anziñaera guztiz urrunekoa.

Egiazko argibide askoren bidez dakigu ziertoro, Gipuzkoatarrak asi izan zirala lenbizi Baleak iltzen; eta baldin anziñako itzkribu sinistgarriak ezer esango ez balute ere, Probinzia onetako erri itsasbazterrekoetan arkitzen dira ezagungarri agirikoak, zeintzuk adierazten dabeen garbiro, Bale asko arrapatu oi zituztela beretako biztanleak. Ondarribiako Uriaren Etxarmetan ikusten dira бага berdeak ontzi bergatuarekin Bale arpoitua azpian daukala. Getariako Erriarenetan ikusten da Bale bat illa, eta gañera arkitzen dira Erri onen gordeleku-zuzenean, bertako itsasgizonak Bale asko arrapatutako argibide egiazkoak. Motrikuko Erriarenetan berriz kanpo urdiñean dago txalupa bat, eta onen

barruan gizona, Baleari arpoia iltzaturik, adierazten dabelarik garbiro menderatua daukala.

Esan al guztien gañekoak dirade, bada, Bale ilkin-tzarekin Bakallo arraintzaren gañean Ingeles ta Franzesen kontra Gipuzkoako Probinziak bakarrik egin izan dituen jazarra andiak; zeintzuk arkitzen diran zearo ta garbi ezarriak, lenago izendatua daukadan Itztegi Luzeazaltar Españakoaren liburu lenengoan, Gipuzko-ako Kapitulan, irureun ta ogei ta amargarren orrikatik aurrera.

*Bale arrapatzalle azkar ta zintzoak
Gipuztarrak ziraden lendabizikoak;
Bide bage kenduri oei itsasoak,
Ingeles ta Franzesak dira gerozkoak.*

IRUGARREN ZATIA

**GIPUZKOAKO BIZTANLEEN ERLIJIOA, DOAIN,
GRIÑA, LANGINTZA, JOSTALDI TA OITURAK,
BEREN GURASOAK EGINDAKO AZAÑA ANDIAKIN**

LENENGO KAPITULUA

Gipuzkoatarren erlijioa zer ta nolakoa dan.

Munduaren lenengo adiñetik Euskaldunak adoratu izan dute beti arimako begiakin baizik ikusten ez dan zeru ta lurren Egille andia; zeñari deitzen diogun aoa bete beteko izen gozo ezin egokiagoarekin JAUNGOIKOA. Euskal-erriaz landarako toki guztietan adoratuak izandu dira gezurrezko Taiu ustelkor modu askotakoak. Persia ta beste Erri anitzetan adoratzten zuten *Sua*, Jaungoikotzat, Eternen izenarekin. Ejiptokoak eta Greziatarrak *Lurra*, *Gea* ta *Titearen* izenarekin. *Ura* askok, Neptunoren izenarekin. Batzubek *Aizea*, Eolorenarekin. *Eguzkia*, *Illargia*, *Izarrak*, *Abereak*, eta azkenik *Landareetarañokoak* ezagutu izan zituzten Jaungoikotzat munduko gizon arro, itsu ez jakiñak. Bañan Gipuzkoatarrak ez dute adoratu izan beintxu ere beren Jaungoiko ill-ezkor egiazko bakarra baizik; eta sinitsmen onetan irme beti izan ziralako, Jesukristoren Ebanjelioa entzun bezin laster gogoz laztandu izan zuten aiñ gozotoro.

Denpora berean Españako Erresuman bizi ziraden Euskaldunai San Saturnino lenbizi adierazo izan zien kristauen ikasbide egiazkoa, zeña etorri zan eginkizun onen bidez Tolosa Franzia kotik Iruñera, non limurtu zeban prest bereganontz Fermin gaztea, bere guraso ta etxetar guztiakin. Gazte odol oneko au kristautzarako bidean eskolatzeko, berari etxean utzi zion Apaiz Honesto; zeña gelditu zan atsegintasun andian, Fermiñi onbideak emanaz, jende talde andiari Jesukristoren ikasbide zuzena erakusten; eta San Saturnino, Ebanjelioa laztantzeko Euskal-erria aiñ sasoi onean arkitu izan zebalako pozkidaturik, biurtu zan Franzia ra.

Gauza jakiña da Santu oni naitasun andia artu izan ziotela Euskaldunak, eta batez ere Gipuzkoatarrak. Egia garbiro onen sinistmenerako begiratzea baizik ez da Nafarroarekin mugatzen dan Erri txiki Zaldibiakora; non ikusten dan argiroki, bertako biztanleak mendi ondoan lendabizi egin izan zuten Elizatxoan, Jaungoikoarekiko bitartekotzat artu izan zutela San Saturnino; zeñegana joaten dan Erri guztia jaiera andiarekin premiña ordu guztietan; eta beraren izen gozoa ifintzen ere diezate seme ta alaba askori, Santu andi onengan fede oso betea dutelako. Beragaitik ezagutzen dira Zaldibian ainbeste Saturnino ta Saturnina; baita

ere izen bereko Elizatxoaren ondoan bi etxe purubetar deitzen zaiotenak batari *Saturdia*, eta besteari *Eleizegi*; zeintzubek adierazten daben argi eta garbi, ezen, Erri onek bere Santu Godartaritzat autatu izan zebala, Euskal-errira Ebanjelioa aurrena ekarri izan zeban San Saturnino, eta izen onekin arkitzen dan Elizatxoa dala, Zaldibian lendabizi egin izan zana.

Begien aurrean dakusku, bada, argiroki, ezen, Ebanjelioa Gipuzkoatarrak entzun izan zuten une berean laztandu zutela gogoz, eta geroztik, amodiozko naitasun bero bizi gartsua diotela berari. Egia zier-toro onen sinistgarririk garbiena ta indarrik andiene-koa da gure Ama maite maitagarri Gipuzkoak bere Fueroetako liburu andi baliosoan, berrogeita batga-rren Tituluaren lenengo Kapituluari, ezarria daukan lege zar zuzen bidezkoa; zeñetan arkitzen dan eraba-kirik garbiro, ezen, kristau ez diranai, ez ezik, egin-berriai ere, ezin emango zaiotela bizilekurik Probinzia onetako mugapean.

Eliza Ama Santari dagozkion gauza guztietan dira Gipuzkoatarrak begiramen andikoak txit. Errietako Alkate jaun, eta gizonik aurrengoak jai egun guztie-tan joaten dira Meza nagusi ta mezperak entzutera; bai ta letei, illeta, ondra, eta beste billera agiriko guz-

tietara ere. Elizako eginkizun Jainkozkoak dirauten arte guztian itxiak egon bear dute, Ama Gipuzkoaren aginduz ta oituraz, ardandegi, sagardotegi, denda, eta beste toki saldu-erosiko guztiak; eta are gitxiago plaza agirikoetan ibilli diteke iñor pillotan, palankan, dantzán, eta beste edozein jostaketa modutan, alik eta Elizako eginbideak bukatu arteraño.

Erljio Santua Gipuzkoatarrak

Maitatzen dute anitz gazte, eta zarrak;

Doai on au emanik Jaungoiko bakarrak,

Zer nai gauzatarako dirade azkarrak.

BIGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako biztanle prestuen doai, griña, izaera, eta eginbideak.

Gipuzkoatarrak jatorriz dira, Españatar are lenda-biziko etorkien ondoko odol garbikoak; berenez ondraduak, leialak, oparoak, alaiak, ernaiak, langilleak, jostatiak, azkarrak, portitzak eta bulardetsuak. Doai gaiñ gañeko oek guztiak dituzte Gipuzkoatarrak beren berenkiak, eta ez beste jaiot-errikoetatik erantsiak, egiztatu dedan bezala bertan aixa aski. Euskaldunak gerala eta Euskaraz itzegiten degula on egitea asko da, Españara lendabizi etorri izan ziran Etxetar ondraduen odolgarbikoak gerala adierazteko. Gipuzkoatarrak ondraduak, oparoak, langilleak, alaiak, eta jostatiak dirala, gizon arrotz jakinti askok agertaratu izan dute beren izkribu gogoangarrietan. Gipuzkoatarrak leialak, ernaiak, azkarrak, portitzak, eta bulardetsuak denpora guztietan izan dirala, Españako Errege guztiak autortu izan dute nork bere txandan, egiazko naitasun andia iragarritzen diotelarik Probinzia oni. Andizkatze oek legez ta bidezkoak dirala ezagunmen-

dura etorzeko, aski da begiratzea, Errege Don Fernando eta bere Alaba Doña Juanaren aginduz, gure Ama maitati Gipuzkoak bere Eskutarmaetan ifinirik agiri agirian dauzkan amabi kañoi andietara, zeintzuben kondaira jarriko dedan zearo berari dagokion tokian.

Edozeñek daki, bada, Probinzia onetako jaiotarrak berenez dirala gorputz liraiñ, galant, larmintz me zuri-gorri ederrakiko osasuntsuak; erbestekoai arpegiera ona egiten dakitenak; soñean garbitasun andian txukunki jazten diradenak; eta jai arratsaldeetan plaza agirikoan beren oiturazko jostaldi erritarkietan olgatu naikoak. Beragaitik Igande ta jai andi guztietan batu-tzen dira plazara zar ta gazte, txiki ta andi Erri barruko geientsuak: non bertako Alkate jauna, eta Arimazaitzallea begira daudela, jostaldiatzen diraden naierara onestasan andian, batzubek danboliñaren soñuan dantzan, besteak pillotan, palankan, bolan, saltoka makillarekin, eta makilla bage, idiskoakin, iskintxoka, txotx aldaketan, atxi atxika, zama jasotzen, pulsuan, indar leian, burruka, azpiraketan, burumutxika, txingoka, bilinbolaka, makillurtika, makillakak, makillaz-aldaketan, jomuga edo terreroan, eta beste onelako egikera, gorputzaren azkardade indar ta arintasunari dagozkietenetan, igarotzen dituzte jai

arratsaldeak Erri guztia pozkidatzen dutelarik ezin geiagorañoko atsegintasunean.

Izendatu ditudan jostaketa oiturazko oezaz landara, beste bat badute jatorriz Gipuzkoatarrak guztiz miraritsua eta txit atsegingarria; zeña dan itzneurtuak kantuz zortzikoan edo beste edozein neurritan, supituan aotik aora alkarri ematea, anziña anziñako denpora doatsu aetan Arkadiatar ospatsuak egin oi zuten bezalaixen. Oitura gogoangarri onek irauten du Gipuzkoan gaurko egunean ere, bere sasoirik oberenean bezin irme ta sendoki. Sarritan ikusten dira, bada, Gipuzkoako plaza agirietan itz-neurtulariak apustu andiak lendanaz eginik jokatzen buruz buru, bi bitara, eta lau lauren kontra ere, erabakitzalle gizon adietuak ifinirik. Birjiliok esaten du, bada, bere Artzain-jolas edo Eglagaetako batean, nola Tirzi eta Damon alkarren kontra ikusi izan ziran itz-neurtuetan apustu andi bat jokatzen, Platon erabakitzalle zutela; eta onek itz-neurtuan eman izan zebala bere epaia, jokalaria biak berdinean uzten zituela. Greziatarrak denpora batean zuten bezalako gogoia, Gipuzkoatarrak balute beren oitura jatorrizkoak jasotzeko, ikusiko lirake goienengo mallara igoak, mundu osoak begirune alaiarekin begiratzen diezatela. Bañan, nork eskua eman ezdalako,

arkitzen dira arkaitzarte oetara bazterturik arras ezkutuan.

Probinzia onetako barri ez dakitenentzat, guztiz arrigarria eta txit sinistgaitza da, bertako jaiotarrak itz-neurtuak kantuz egoki emateko duten doai bere-nezkoa. Letra bat bakarra ere ezagutzen ez duten artzain, atxurlari, ikazgin, eta oen gisako asko ikusten ditugu sarriro, edozein gauzaren gañean ematen zaioten itzpidea, erabakitzen dutela kantuz bersoetan zuzen ta garbiro, gizon jakintsuak arritzen diran moduan. Iñongo eskolatan beñere sartu bageko Gipuzkoatar oen esaera egoki, eta epaira zorrotzak baldin zabalduko balira Kebedo eta beste askorenak bezala, ikusi naiko nuke norenak izango ote lirakean txistagarrienak, jostalluenak, eta geiena zor zaiotenenak. Bañan Euskaldunai gertatzen zaikuna da, gauzarik bikañena ta ederrena ere, Euskararen izenekoa baldin bada, ostikoperatzea geiago bage bera azaletik bedere ezagutzen ez duten txoriburu puztuak. Dana dala, Gipuzkoatarrak arkitzen dira ondra andiarekin, Arkadiatarren anziñako oitura itz-neurtuak ematekoa, millaka urteak igarota ere maitaro gordetzen dutelako.

Munduaren lendabiziko adiñetik jarria da plaza agirikoetan itz-neurtuak kantuz emateko oitura gozo Euskal-errietako au, zeña dan gizon ernaietatik sortua, eta askok uste daben baino miraritsuagoa. Denpora doatsu aetako guraso zintzoak, beren seme alaba ta ondorengoai lege zuzen bidezkoak erakutsi eta gogoan euki-erazteko, izkriburik etzutelako asma-tua da, beren esakari onak bersoetan egoki ifinirik kantuz ondo adierazteko. Nork ez daki, bada, bersoetan ederki apaindurik jarten dan edozein itzpide lasterrago ikasi, eta luzaroago bizi izaten dala? Egiazko ispillu argi au begien aurrean dakusku Euskaldunak, eta batez ere Gipuzkoatarrak; zeintzuk gorde dituzten maitaro, anziña anziñako gurasoak ateratako itz-neurtu aldi asko beren tonu jakin berezituakin, izkriburik bage buruz bata besteari erakutsirik. Oetako zenbait beren musikarekin argitaratu nituen milla zortzi eun ogei ta seigarren urtean, *Gipuzkoako soñu zar eta itz-neurtuen* izenarekin, lau milla ta geiago urteren buruan Probinzia onetako mendi-zelai, ta plazaetan kantatzen eta dantzatzen ere diradenak, izkribuz ezarriak izan ezbadira ere, esan dedan urte ogei ta seigarrereña. Gizon jakintiak esaten dabe, ezik, Jubenalek asmatu izan zebala musika, burni apaintzen ari

ziraden mallukarien otsetatik; bañan burnia sortu baino askoz ta askoz lenago ere, kantatu eta dantzatu ere oi zituzten Gipuzkoatarrak soñu zar izendatu ditudanak. Txilibituagatik esaten du Madrilko Ikasola andiak, Probinzia onetako jostaketaz itzegitean, *Instrumento propio y peculiar del Pais que algunos autores creen ser la famosa Vascatibia de los antiguos, como si dijéramos la flauta de los Vascongados* (Dic. geog. de España, tomo I pag. 326).

Gizon jakintsu anitzek, beren iritzian, lendabiziko soñu edo oslankaitzat daukate *Txilibitua*; eta au sortu baino lenago ere, Euskaldunak plaza agirikoetan dantzatu oi zituzten aipatu ditudan soñu zarrak, beren itz-neurtu gozo adigarriak aoz kantatu, eta danbolin-arratza makillatxoarekin joaz. Soñu anziñako oek, zortzi-koak bezala neurri batekoak ez diralako, eskatzen dute jakinduria geiago, bear bezala dantzatzeko; eta ikusi nai debanak zeren bidez ta nola, begiratzea dauka, *Gipuzkoako dantza gogoangarren* izenarekin milla zortzi eun ogei ta laugarren urtean agertaratu neban liburuaren eun ta zortzigarren orriatik aurrera; non arkituko dituen beren izenakin garbiro bat bana-ka ezarriak, bakotxak zenbat zati eta zenbatna konpa-

sekoak dituen, eta berak ondo dantzatzeko bear diran argibide guztiak.

Itz-neurtuak ifinteko, eta soñu zar miraritsuak dantzatzeko Gipuzkoatarrak jatorriz dituzten doai ta griña maitagarriak ez lirake egongo dauden bezin baztertutak, baldin ezagutuko balirake ondo, berak adierazten dituzten anziñaerako gauza balioso goi me diradenak. Gure asaba ernaiak ifini izan zituzten oitura guztiak dira miraritsuak; eta beretako bi begiragarrienak ezagutzen ditut, eskolatu bageko nekatzalleak supituan itz-neurtuak aiñ egoki ta zorrotz ematea, eta soñu zar konpas desberdiñetakoak utsaldiarik bage dantzatzea. Dantzarekiko lanbide au ez da erraza adieragiten soñu zarrak beren bersoakin ez dakizkitenai; zergatik zortziko, kontrapas, bolero, bals, kontra-dantzak, minue, rigodon, baile Ingles, eta beste soñu askok konpas jakiñak dituzten bezala, aek diraden zati askotakoak, eta konpas desberdiñak dituztenak. Zortziko bat, bolero bat, edo beste soñu berri oetako edozein ondo dantzatzen dakienak, dantzatu ditzake beretakoak milloika; bañan ez soñu zarra, bakotxak zenbat zati, eta zenbana konpasekoak dituen, bat banaka ikasi bage. Egia onen argibidea ikusi nai deban nak begiratzea dauka oarrez ta artezaz lenago izenda-

tu dedan liburu dantzakoaren eun ta zortzigarren orrikatik aurrera, non ikusiko daben argi eta garbi, soñu aek ondo dantzatuko dituenak, gorputz biguñ, belaunak indartsu, eta anak ariñ izateaz landara, bearko dabela buru ona ta zintzoa txit, konpas guztien kontua zuzen eramango badu.

Euskal-erriaz kanpora beste tokietan ezagutzen ez diran oitura gogoangarri oek biak, baldin balirake Franziskoak, Ingalaterrakoak, Turkiakoak, edo Akerlakoak, or ibilliko lirake paperetan edergarri askorekin apaindurik munduz mundu gauza anditzat txit; bañan anziña anziñakoak eta Euskaldunen izenekoak diradela enzutea aski da zenbait aizebelatsek ostikoperaturik aintzakotzat ez artzeko. Ez al dute, bada, uste suertez ere txori buru oek, aipatu ditudan itz-neurtu eta soñu zarrak ez dutela serbitzaten beste gauzatarako, ezpada, menditarrak moldakaizkiro jostatzeko? Bai, nere anai maite euskaldun prestuak! Oitura miraritsu oek adierazten dituzte jakitea on lirakean gauza balioso asko, baldin berai arretaz ondo alde guztietara begiratuko balitzaioketekete. Aur txikitxo gaixorik dagoenari botikako sendagarria goixo tartean artu eragiten zaion bezala, Euskaldunak beren humeai onbideak emateko jarriak dira ezin obeagoko oitura

maitagarri oek, askok eta askok uste ez badute ere. Eta zergaitik ori? Ez bestegaitik, ezpada, aurtxoak goixo tartean artzen duten botikakoa baino geiago, oitura ezkutapetsu oen barrunpeko onbidea ezagutzen dez dutelako.

*Probinzia onetan guztiz ondrosoak
Beti izan dirade dantza ta bersoak;
Idurikatuz ongi geren gurasoak,
Gorde bear ditugu maitaro jasoak.*

IRUGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako biztanle beargilletsuen langintzarik aurrengoak.

Probinzia onetako jaiotarrak gazte gaztetanik dira neke izerdizkoetara gogoz jarriak, eta saiatuak. Jendardi maitagarri onen langintzarik aurrengoak eta ezagutuenak dira artzaintza, atxurkintza, ikatzgintza, burnigintza, eta onekin egiten diran su-arma, baioneta, ezpata, matxite, aingura, nekazaritzako erremienta, eta beste lankai asko bear bezala landurik ondo apaintzea. Badakite ere Gipuzkoatarrak, berak beren eskuz Erriko zubageakin egindako ontzidi andietan sarturik, itsasoz mundu osoari jira ematen, besterik iñork oartu baino lenago; baita arraintza andiak egiten, eta itsas lapur txar asko aienatzen ere. Zeren bidez, nork, eta nola, azalduko ditut garbiro Gipuzkoatarrak itsasoz egindako azaña andiaz itzegitean.

Izkribu gogoangarri anitzetan irakurten da, gizonak lendabizi artu izan zeban lanbidea dala *Artzaintza*; ezagutu izan zebalako mugaz, abere guztietan dan eskurakoiena, zaintzen errazena, eta lakarik geie-

na ematen dabena dala *Ardia*. Egiazki, alaxen da izatez ere! Eta baldin onelako argibiderik izkribuz iñork ezarri izan ezpalu ere, Gipuzkoako artzain prestuak beren itzkuntza ederrarekin batean maitaro gordetzen dituzten oitura oneski gozoak, eta berak darabilten langintzari egokidatzen zaiozkan izen bere berekiak adierazten dabe argi eta garbi, artzaintzako lanbidea dala txit anziñakoa, guztiz garbia, eta arras ondradua, laster azalduko dedan bezala bere zati guztiakin zearo.

Euskara zintzoak, lendabiziko itzkera dan bezalaxen, gorde izan ditu osotoro ta zuzenki, beste erdarmordolloen kutsurik txikarrena ere bage, ardiak izan oi dituzten eritasun eta miñatza gaiztoen izenak; berak ematen dituzten etekin mueta guztienak; belarrietan ezagungarritzat ifinten zaiozkaten marra miraritsuenak; artzainak bere langintzarako bear dituen erremienta guztienak; berarekin bere artaldearen etzauntza-tokienak, eta beste gauza askorenak, zeintzuk jarriko ditudan bakotxa bere eran obeto adierazteagaitik.

Ardiak izan oi dituzten eritasun eta minatza gaiztoen izenak

Albatamiña.

Armuñekoa.

Atzartekoa.

Enpatxua.

Ermuñekoa.

Erreneria.

Erruñekoa.

Galkordea.

Gorrentzia.

Gozaña.

Illurtua.

Nafarrería.

Okallea.

Oñitoia.

Pikortalla.

Sabeleria.

Zibela.

Zoramarroa.

Ardien eta berak ematen dituzten etekinen izenak

Aixuria.

Ardia.

Aria.

Arkumea.

Artanzua.

Artgaztea.

Beinardia.

Bildotsa.

Eznea.

Eznorea.

Eznotza.

Gatzagia.

Gaztaia.

Gaztanbera.

Gazura.

Guria.

Mamia.

Matoia.

Txikiroa.

Umerria.

Urtebildotsa.

Ardi jabeak nork bere artaldeko ardiai belarrietan ifinten diezaten marra ezagungarrien izenak

Bakar bakarri bost izenekiko marrakin ezagungarritzen dituzte artzainak mendirik andieneko ardi guziak, ez ezik, beste geiagotakoak ere. Bost izen oek dira; *Pitzatua*; *Txuloa*; *Urkullua*; *Laiategia*, eta *Akatsa*. Eta oek ardien belarrietan bein bata aurrera, eta gero bestea atzera erabilliaz, daukate egiñeratua utsunerik bageko adieragarri txit zuzena, izkribua sortu izan zan baino ere are lenagotanik Euskaldunak asmatua. Jarriko dizuet, bada, emen anziñako artzain izkriburik eza gutzen etzutenak erakutsitako eskola zerrenda bat, gaurko egunean ere Gipuzkoan irauten dabena; eta ardiakin artzainak diran arte guztian biziko ere dana.

Ara zer gisatakoa dan eskola mueta au.

1. Ardijabe batek bere artaldeari ifinten diozka ezagungarri, belarri bietan *Pitzatu* bana.
2. Eskuiko belarrian bakarrik *Pitzatua*.
3. Ezkerrekoan bakarri *Pitzatua*.
4. Belarri bietan *Txulo* bana.

5. Eskuiko belarrian bakarrik *Txulo* bat.
6. Ezkerrekoan bakarrik *Txulo* bat.
7. Belarri bietan *Urkullu* bana.
8. Eskuiko belarrian bakarrik *Urkullu* bat.
9. Ezkerrekoan bakarrik *Urkullu* bat.
10. Belarri bietan *laiategi* bana.
11. Eskuiko belarrian bakarri *laiategi* bat.
12. Ezkerreko belarrian bakarrik *laiategi* bat.
13. Belarri bietan *akats* bana.
14. Eskuiko belarrian bakarrik *akats* bat.
15. Ezkerreko belarrian bakarrik *akats* bat.
16. Belarri bietan *pitzatu* biña.
17. Eskuiko belarrian bakarrik *pitzatu* bi.
18. Ezkerreko belarrian bakarrik *pitzatu* bi.
19. Belarri bietan *txulo* biña.
20. Eskuiko belarrian bakarrik *txulo* bi.
21. Ezkerreko belarrian bakarrik *txuko* bi.
22. Belarri bietan *urkullu* biña.
23. Eskuiko belarrian bakarrik *urkullu* bi.
24. Ezkerreko belarrian bakarrik *urkullu* bi.
25. Belarri bietan *laiategi* biña.
26. Eskuiko belarrian bakarrik *laiategi* bi.
27. Ezkerreko belarrian bakarrik *laiategi* bi.
28. Belarri bietan *akats* biña.

29. Eskuiko belarrian bakarri *akats* bi.

30. Ezkerreko belarrian bakarrik *akats* bi.

31. Belarri bietan *pitzatu* ta *txulo* bana.

32. Eskuiko belarrian bakarrik *pitzatua* ta *txulo* bat.

33. Ezkerreko belarrian bakarrik *pitzatua* ta *txulo* bat.

34. Belarri bietan *urkullu* ta *txulo* bana.

Ikasbidea eman dedan modu berperean, bost izen oek banaka ta biñaka batetik bestera erabilliaz, eza-gungarritzen dituzte mendi guztiko artaldeak, eta are geiago ta geiago balirake ere. Beste marra mueta bat ere ezagutzen da artzaien artean, ardiari ifinten zaiotena, bañan ez bide onezkoa, baizikan ardi-ebatsitza-leak beren gaiztakeria estaltzeko asmatua, zeñari esaten zaion *Lapur-marra*. Izen au ematen zaio, belarri biak ondotik epakiak dauzkan ardiari; zergaitik ardia ostutzen dabenak egiten deban aurrenengo lana dan, belarri biak kentzea, jabeak edo beste edozeñek egiazko marraetatik ezagutu ez degion. Beragaitik dute, bada, ardi belarri bageak jakintsuro ifinitako izen egoki txit bidezkoa, *Lapur-marra*.

Gipuzkoako artzainak beren langintzarako dituzten erremienta, eta beste zenbait gauzen izenak

Anekak.

Apatza.

Apazkoa.

Arsugatsak.

Asuna.

Burrutzia.

Elkorra.

Epaikia.

Estugarria.

Eznarriak.

Garneroa.

Gatzagipotoa.

Gatzontzia.

Gaztanaska.

Gaztanola.

Iragazkia.

Kaikua.

Kirtenbikoa.

Malatxa.

Mutxitaia.

Potoa.

Taloburnia.

Txantxilla.

Txurka.

Urie.

Zalia.

Zumitza.

Artzainen bizileku mendikoari deitzen zaio *Txabola*, zeña egiten dan zotal, zarbazta, arba, tantai, aizkorol, eta gisa onetako gauza txekin, beraren izenak adierazten daben bezalaixen. Mendietako bizi leku oek dira etxeak baino askoz ta askoz lenagokoak. Etxearen izenak berak adierazten du garbiro, txabola baino gai andiagoakin egiña dala; beragaitik esaten zaio *Ez-etxea*.

Txabolaetako lo-tokiari deitzen zaio *etzauntza*, eta emen ifinten dituzten biguñgarriai *txillarrak*; oñen euskarri jarten duten zutoiari *idulkia*; eta estalgarriari *burusia*.

Ardiak jatzitzeko tokiari esaten zaio artizkunea, euri jasa andiak erortean eta gauaz leorpera sartzeko lekuari *billorra*; mendiak elurrez estaltzen diraneko

ardientzako bazka gordetzen duten lekuari *saletsea*; janariari *saralea*; jakiari *zaldalea*; eta oek ifinteko maiari *lizipua*.

Gutztiz da arrigarria eta miraritsua txit, lendabiziko artzain Euskaldun garbietatik datozen izen ezkutape-tsu oek, ainbeste urteren buruan zuzenki ta osotoro Gipuzkoako mendietan gordetzea; eta ez da gitxiago-koa batere Probinzia onetako artzainak alkarri dioten amodiozko naitasun irazekia; zeintzuk beren oitura maitagarriakin adierazten duten argi eta garbi, nola-koa zan anziña anziñako gizonen bizimodua. Gipuzko-ako barri ez dakienari ez da erraz sinisteragiten, ber-tako artzain samalda andiaren izaera gozoa nolakoa dan. Guztiaz ere, esan bage ezin laga nezake, aurre-ragokoetatik dakidan apurra, eta nere denpora guz-tian Aralarko mendian ikusten dedana.

Mendi onetara batutzen dira berrogei milla ardi bezalatsu, eta zortzi eun artzain txiki ta andi gitxi gora beera. Txabola bakotxera biribillatzen dira iru edo lau artzain bizitza banatakoak alkarrekin izatera; eta seni-deak balira bezalaixen igarotzen dituzte urte ta urteak beñere aserratu bage. Bizileku txikitxo onetan euki-tzen dituzte agiri agirian beren janariak, egiten dituz-ten gaztaiak, eta izaten dituzten diru apurretarañoko-

ak, aĩn seguru ta osotoro, nola burniazko kutxa lodi giltza askorekiko batean gordeak izango lirakean. Artzain oetako edozeĩni bukatzen bazaio iriĩna edo beste janari gauzaren bat uste baino lenago, edo beraren etxekoai gertatzen bazaiote bear orduko ezin biraldua, goserik ez du nozituko, txabolako lagunak duten arteraĩno. Eta baldin beretako edozeĩni etxetik igorritzen badiote urte sasoiak dakarren gauza berri bikaĩnen bat, edo txeremoniaren batzuk, txabolako lagun guztiak jango dituzte alkarrekin, gorputz bat balira bezalaixen. Lagun amatu oen arteko edozeĩni gertatzen bazaio egun batzuetarako nora edo ara joan bearra, edo eritasun batek eraso eta gaixorik oean gelditzea, onen eginkizun guztiak egingo dituzte beraren txabolako artzain lagun leialak aĩn gogoz, egoki, eta kontu andian, nola ardi-jabeak berak osasunarekin dagoela egin izan al-litzakean, edo obekiago benturaz.

Mendi osoko artzainen artean suertatzen bazaio iĩnori adu txarren bat, dala otso edalle gaiztoak artaldera sartuta; ikatztoki eta putzu zuloetako ur zikin ustelak eran ta okallatzea; nafarrerri gaitz eriotsuak arrapaturik, edo bestelako gertakari gaiztoeren batekin ardiak gitxiturik, edo batere bage gelditzea; artzain lagun guztiak alkargana baturik, bakotxak ardi bana

ematearekin ifinten diote bertatik len zeban ainbateko artaldea; zeñari aztutzen zaiozkan atsekabe guztiak, bere lagun amatuena ondrabide aiñ oparoa ikustearekin.

Larrebide galduetan oi dabilzan ardi erratuak, aurrena arkitzen dituen artzainak artzen ditu bere artaldera, baita kontu egin ere zuzenki, alik eta jabe egiazkoa agertu dedin arte guztian. Bereala zabaltzen da barria mendi osoan, onelako edo alako marra belarrietan dauzkan ardia noren artaldean dagoen, eta ditxekana ezagungarri egiazkoakin etortean eramango du bere ardi erratua, eukitze ta kontu egite saririk eman bage.

Gipuzkoako mendi luze zabalak igaro bearra izaten deban edozein gizon erbestekori, gertatzen bazaio iñoiz edo berriz bideak utsegitea, uste baino len illuntzea, gorputzeko txar-aldiaren batek ematea, edo bestelako ezbearren bidez ezin joanik beretan gelditzea, aurrena ikusten duen artzainak maitaro arturik, eramango du bere txabolara, eta emen gozarotuko du egin-al guztian, adiskiderik amatuena balu bezalaxen. Bazkatuko du mendiko gisara gaiak agintzen dion moduan, alik eta bere bideari ekiteko ondo jarri dedin arte guztian; eta orduan saririk eskatu ez ezik, eskain-

tzen badio ere, artu bage lagunduko dio leialkiro, bide zuzen erosoan ifini dezan arteraño; non lenago alkar beñere ikusi bageko gizonak adiskide mami betiko egiñik, banakatzen direan nor bere eginkizunetara, batak besteari amodioz esaten diotelarik *Agur* ta *Agur*.

Ha zein gauza ederra ta maitagarria dan gisa onetako eginpide ondraduak egiten bere Erritarrak ikustea! Gipuzkoako mendi gogoangarrietan bizi diran artzain prestuak dirade, bada, bere asaba doatsueta-tik jatorriz darraizkioten oitura gozo oneski oek gordezten dituztenak zuzenki.

Ez du, bada, inork ere zer uste izan, apaiñgarri ustelakin edertu nai dedala Gipuzkoako artzain leialen ondradutasuna, baizikan sarritan ikusten diran eginpide egiazkoakin; eta baldin izango balitz nor edo nor sinistu nai ez dabena, ditxidatzen det bertatik Aralar-ko mendira, non ikusiko daben argi eta garbi artzain doatsu oen ontasun pare bagekoa.

Beste doain andi bat ere arkitzen da artzain oen artean guztiz maitagarria. Lenago esan dedan bezala, batutzen dira mendi onetara, txiki ta andi zortzi eun artzain bezalatsu. Gizon samalda andi onek ez du izaten mendi guztian ez Alkaterik, ez Alkateordekorik, ez

Amamerurik, eta ez oen eskubideakiko beste agintari-rik. Guztiaz ere, despita, aserre eta burrukarik bage igarotzen dute beren denpora guztia, amodiozko naitasunaren bidez alkaturik pakea oso betean. Artzain oneski oen pakeazko bizi modu garbia ondo ikusteko, ez da ispillu obeagorik Aralarko mendira begiratzea baino; zeñetan bizi oi diran ainbeste gizon, millaka urteak igaro ta ere, Alkate ta Alkateordekorik bage. Eta zer litzake gizon samalda andi au guztia Erri batekoa baldin balitz? Gitxienaz izango dira amalau edo amabost Errititik alkargana biribillatuak, eta anaiatasun maitagarria beñere ausitzen ez dutenak. Iñoiz edo berriz ardiakiko saldu-erosiaren gañean artzen badute eztabaidaren bat alkarren artean, gizonik elduenetako bana edo biña alde bakotxetik ifintearekin, berealaxen daukate zuzendua okerbide guztia. Beragaitik izkribauen lantegietan ez da topatzen Gipuzkoako arzainak alkarren artean erabilitako auzi-paper anitz.

Gai guzti guztietara da zoragarria txit artzain doatsu oen mendietako izaera gozatsua. Goizean goiz beren artaldeakin irteten dira larrebiderik oberenetara, ojuz ta kantari egaztiak bezalaixen, sasiak, zelaiak, basoak eta aitzak pozkidaturik erantzuteraño ifinten dituztela; eta ardiak janlekuari onetsi degioten artean,

an ibilliko dira berak, batako txilibitua jo, besteak bolin-
gozoa, au dantzan, hura saltoka, atxi atxika, itzulamil-
ka, makilurrunean, arriurtika, indarlean, eta beste
onelako egikari anitzetan jostaldiatzen dirala atsegin-
tasun andian. Modu onetako olgantza gozatsuetan
asper aldia bat artzean, biribillatzen dira nor bere txa-
bolara, udan taloarekin eznea, eta neguan gantzare-
kin egositako baba jatera. Arratsaldean egiten dute
etzanaldi andia. Illunabar-alderontz ardiak artizkunara
biribillatu ta jatzi, eznea iragazi, ta gatzagia emanda-
koan kantari asirik, ez dira ixiltzen alik eta gaztaiak
egin ditzaten arteraño. Bereala eznarri gorituakin
gazura erosirik, irteten dira berarekin txabola-atakara,
apatzetik apatzera goi goitik bee beera boteaz irabia-
turik oztutzero. Orduan dira adigarriak txabolatik txa-
bolara ojuz ta irrinziz alkarri adierazten diezaten hitz
jostallu gaitzik bageko pozkidatsuak, batzubek itz-
neurtuan, eta besteak itxumustuan. Azkenean amo-
dizko naitasunarekin gau onak batako besteari ema-
naz, joan oi dira nor bere etzauntzara.

Orra zein garbia eta gozarotsua arkitzen dan,
bada, gaurko egunean ere, Gipuzkoako artzain doa-
tsuen bizimodu zorionekoa. Baldin suertez ere izango
balitz iñor, kapitulu au luzetxo iduritzen zaiona, berta-

tik nai det kontuan jarri amodioz, ezen, begiratzen badio lanbide oni alde guztietara ondo, topatuko diola gaia, geiago ta geiago esateko ere.

*Gipuzkoako artzain zintzo ta argiak
Izan ta izango dira gogoangarriak;
Maite dituztelako oitura garbiak
Beren guraso onak anziña jarriak.*

LAUGARREN KAPITULUA

Nekazaritza noiztik eta zeren bidez asia dan.

*Langintza onetarako bear diran erremientaen izenak;
lurrari kentzen zaiozkan etekiñenak, eta eguraldi
mueta guztiai dagozkiotenenak beste gauza askore-
kin.*

Gauza jakiña ta sinistgarria da nekazaritzako lan-
bidea dala artzaintzaren ondorengoa, eta burnia sortu
ezkeroztik asia. Gizon jakintsu askoren iritzia da,
mendi ondo oetan aurrenengo arkitu izan zala burnia
egiteko gaia, baita bera landutzeari ekin ere. Beraz
esan diteke segurutzat burnia sortutako tokian asi
izan zirala lendabizi lurrari erraiak irikitzen.

Bañan oraindik bidezko iritzi au dan baino ere ezagun-
garri indartsuagoak badauzka gure Euskara zintzoak
bere etxapean zuzenkiro gordeak, nekazaritzari
dagozkan gauza asko adierazten dituztenak izen
beren berenkiakin argi eta garbi.

Milla zortzi eun ogei ta amabigarren urtean Donos-
tiako Urian bizi nintzala, deitu izan ninduen Madriltar
gizon Andizki batek, Don Bizente Binuesaren etxera,

Euskarazko itzkuntzaren gañean jardun aldia bat egi-
tera; zeña arkitzen zan itzkera onen alde ta kontra
izkribatu izan diran liburuak ondo irakurria; eta lenda-
bizi asi zitzaidan atakutzen Maians, Arnesto Osorio,
Traggia eta oen lagunai ikasitako galdeera desegokia-
kin. Beragaitik uste izan neban lenego artan, Euskara-
ren etsai andiren bat zala, nola erdaldunik geienak,
edo guztiak, ala izan oi diran. Ekin nitzaion nere erda-
ra mordolloan al-nuben modurik oberenean. Egin gen-
duen jardun aldia bat gogorra txit Binuesarekin bere
semearen aurrean; bañan geroenerako egin giñan
biok adiskide mami bizi geran arte guztirako; eta
autortu ere zidan garbiro, errazoi andia gendukala
Euskaldunak, geren itzkuntza maite izatea. Erakutsi
ere ziran paper pilla andi bat Euskarari zegokiona
berak biribillatua; esaten zidalarik, ezen, Europako
gizon jakinti asko jarri zaiozkala begira itzkuntza oni,
eta orain aldian igo bearra dala Euskara odeiaz goiti,
edo botako dutela arras beera. Itzaldia oetako batean
galdetu zidan, ea nekazaritzako erremientak Euska-
razko izen garbiak zituzten; erantzun nion, baietz, eta
esan ere niozkan bat banaka, gogoratu zitzaizkidanak.
Orduan jalki zitzaion, ezik, erremienta oen izenak
beste itzkuntzaen kutsurik bage arkitzea dala sinistga-

rririk oberena, Euskara lendabiziko itzkeratzat ezagutzeko.

Gisa onetako galderik berriz iñork egingo balu ere, jarriko ditut emen artzaintzako lanbideari dagozkionak lenago ifini ditudan bezalaixen, nekazariak eskuartean oi darabiltzan gauza guztien izenak.

Gipuzkoako nekazariak eskuartean oi darabiltzaten erremienta eta gauzen izenak

Aiotza.

Aizkora.

Akullua.

Akullueztana.

Ardatza.

Arilkaia.

Arraskea.

Arratzaldea.

Arrazkoa.

Arrea.

Arreetxea.

Arzea.

Aspilla.

Atxurra.

Auts onzia.

Azkonarra.

Berarsardea.

Besarea.

Besaresardea.

Biurrak.

Endaia.

Ereak.

Eskuarea.

Gaintzerua.

Galbaia.

Ganbela.

Garba.

Garosardea.

Goldartea.

Goldea.

Goldetxea.

Gorotzatxurra.

Gurdia.

Gurtaga.

Gurtarasak.

Gurtaratza.

Gurtesia.

Gurteskalla.

Gurtetxea.

Gurtezpata.

Gurtibuña.

Gurtolak.

Gurtorraziak.

Gurtpertika.

Gurtubala.

Idikatea.

Iraburaria.

Irabureskua.

Iraburrak.

Iraburzigorra.

Itaia.

Jorraia.

Kabillak.

Kakoa.

Kanpaza.

Karrama.

Kodeñea.

Kopetakoak.

Kurpillak.

Laiak.

Lakaria.

Lardaia.

Lauortza.

Laurtzuña.

Lera.

Liñagabia.

Linaia.

Lisibatxorroa.

Markauztarria.

Marra.

Matazurkia.

Matxardea.

Nabaribuña.

Nabarra.

Ondeotxurra.

Otajakia.

Otasardea.

Otaska.

Otatxurra.

Sardea.

Saskia.

Sugatza.

Taketak.

Txabatilla.

Txandeoak.
Txarrantxa.
Txaukurak.
Txiñolak.
Txurrillea.
Ubarukoa.
Uztarria.
Zapioa.
Zega.
Zegaarria.
Zegaeraztuna.
Zegakirtena.
Zegamallua.
Zegantxingura.
Zegapotoa.
Zekaia.
Zillaia.
Zorroa.

Edozein Euskaldunek badaki ziertoro, emen ezarri ditudan erremienta guztiak izen berperakin ezagutzen dituztela Gipuzkoako nekatzalleak. Eta Euskaldun ez diran guztiak jakin bezate gogoz edo gogo bage berak nai den bezala, ezik, izen oek argi eta garbi Eus-

kararen bere berekiak diradela; eta ez atzo ta egungoak, baizikan nekazaritza lendabizi asi izan zan denporakoak, aldeenera jota ere.

Modu onetako argibide asko anziñaerakoak txit, gorde ditu Euskara zintzoak zuzenkiro aitzarte oetan. Gauza jakiña da, bada, nekazaritza asmatu izan zuten gizon ernaiak, lurrari begiratuko ziotela ondo zein tokitan nolakoa zegoen, zer griñatakoa zan, eta ugariena non ematen zeban; baita ere beragandik oparo artzen zituzten gauza baliosoak zer ta nolakoak zira-den. Oen guztien izenak ikusten zaiozka Euskarari garbiro beste itzkuntzaren kutsurik bage. Ara zein egoki ta bere berekiak.

Nekazariaren langintza, berak darabiltzaten lur, eta oek ematen dituzten ondasunen izenak

Aiena.

Aldapa.

Aldatsa.

Alea.

Allorbea.

Alorra.

Altxerria.

Amiltokia.

Añoa.

Arana.

Arbia.

Arbileorra.

Arbilorea.

Aretu.

Artatxikia.

Artoa.

Artobizarra.

Ataka.

Atxurkintza.

Auka.

Aza.

Baba.

Baratzuria.

Barrutia.

Basara.

Basoa.

Berardia.

Besaretu.

Bidetxiorra.

Buztinlurra.

Egutera.

Elkarra.

Erein.

Ereiñgarria.

Errekiña.

Erretena.

Errolla.

Erue.

Esatea.

Esia.

Ezkurra.

Ezola.

Galondoa.

Garagarra.

Garea.

Garia.

Garoa.

Gaztaña.

Gerezia.

Gibeltza.

Gorotza.

Gortetxa.

Illarra.

Iñastorra.

Iñaurkiña.

Iratzka.

Izutuitza.

Jorratu.

Kematu.

Kortaitza.

Koskola.

Labakia.

Laiotza.

Langa.

Langamalla.

Langatea.

Larraña.

Lastoa.

Laurtu.

Lubakia.

Luberria.

Luerloa.

Lukiteza.

Lurra.

Lursarea.

Maikola.

Malloa.

Marrubia.

Masalastoa.

Masusta.

Matsa.

Mizpira.

Muixika.

Muñoa.

Nekazaritza.

Oiana.

Okellua.

Okuntza.

Oloa.

Ongarria.

Orbela.

Ordeka.

Orma.

Ormaleorra.

Orria.

Ostoa.

Otrolloa.

Pagatxa.

Pertika.

Piperra.

Porrua.

Sagarra.

Sakona.

Satsa.

Sekaña.

Sokilla.

Sokorra.

Soroa.

Sorobarrena.

Sorogoena.

Tipula.

Txara.

Txermena.

Txertatu.

Txitxirioa.

Urgalda.

Zalgea.

Zelaia.

Zikirioa.

Zimaurra.

Zingida.

Ziza.

Zoia.

Zotala.

Izen oek eta beste onelako asko nekazaritzako lanbideari dagozkionak, iñork ezin ukatuko diozka Euskarari, anziña anziñatik edo are lendabizitik bere bereak dituela.

Eta oraindik, nekazaritza asi baino are lenagokoak ere gordetzen ditu itzkuntza maitagarri onek bere kolko zabal gozatsuan zuzenkiro txit. Izan al leikean gauzarik egiazkoena da gizonak munduaren lenengo adiñetik ezagutzen dituela zerupeko odeien ibilliak eta eguraldiaren gora beera andiak; zeintzuben izenak lenda-bizitik ifiniak diradela, ezin uka dezakean inork ere. Ikust ditzagun, bada, oek Euskarazko itzkuntzak nola deitzen dituen.

Zerupean dabiltzan gauza miraritsuakin, eguraldiaren izenak

Abazuza.

Aintzigarra.

Aizea.

Aldagoia.

Argea.

Argia.
Arindu.
Arriabarra.
Ateri dago.
Atertu.
Aterunea.
Ausi abartza.
Berotu.
Bisutsa.
Bustitea.
Edatootsa.
Egoia.
Eguna.
Eguraldia.
Egurastu.
Eguzkia.
Ekaitza.
Elurbildua.
Elurbisutsa.
Elurbustia.
Elurlapatsa.
Elurmarota.
Elurpikorta.
Elurra mara mara.

Elurra.

Elurtia.

Epeldu.

Erasoa.

Erauntzia.

Euria.

Gaba.

Giroa.

Goibel.

Ifarlausoa.

Ifarra.

Igortziria.

Illargia.

Illuna.

Iñatazia.

Indriskea.

Intza.

Iñusturia.

Iurtzuria.

Izarkia.

Izarrak.

Izkiota.

Izotza.

Izotzbeltza.

Jasa.

Jela.

Kalerna.

Kazkarabarra.

Kazkarabitoa.

Lanbroa.

Lañoak.

Launbero.

Lausoa.

Leortea.

Leortu.

Ludardara.

Luikara.

Luizia.

Lurbeltztu.

Lurmendu.

Lurzuria.

Negua.

Neguazkena.

Negubeltza.

Odeiak.

Odotsa.

Okertu.

Oñazkarra.

Oñaztargia.

Oñaztarria.

Oñeztua.

Orma.

Osteleuria.

Ostgarbi.

Ostiia.

Ostotsa.

Ostreliaka.

Ozitu.

Oztu.

Pisutu.

Sargori.

Truina.

Turmoia.

Tximista.

Txingorra.

Txukatu.

Uanibillak.

Uarreak.

Ubilduak.

Udaberria.

Udarraskia.

Udia.

Ujola.
Uztargia.
Zakartu.
Zaroa.
Ziargia.
Zizarkora.
Zuzendu.

Nork ez daki, bada, munduaren lendabiziko adiñetik diradela emen ezarri ditudan izenakiko gauza guztiak? Eta oen argibide zuzena nork emango du aĩn garbi ta zearo, nola Euskarazko itzkuntzak? Gisa berperean topatzen zaiozka itzkera maitagarri oni edozein gauzaren gañean, bere anziñatasun itzal andikoren ezagungarri egiazkoak millaka, iñork ere ezin ukatuko diozkanak.

*Gauza askoren izen txit anziñakoak,
Maitaro gorde ditu Euskara zintzoak;
Berenez diralako eztitsu gozoak,
Gutizia andia diote auzoak.*

BOSTGARREN KAPITULUA

*Gipuzkoako Erri askotan nekazariak alkarren artean egiña daukaten anaiatasun pare bagekoaren azaldu-
rea.*

Probinzia onetako nekazaririk geienak gordetzen dituzte, oraindik ere, beren anaia artzain ondraduai ikasitako oitura oneski maitagarriak. Jende leial onek bere bizimodurako ifiniak dauzkan alkardade gozoak dirade, bada, ezin obeagokoak. Beretakoren bati gertatzen bazaio iñoiz edo berriz, adu txarren baten bidez uztarriko abelgorririk elbarritu edo illtzea, lagunkida guztia alkargana baturik, jarriko diote ordaña berper-tatik. Baldin suertatzen bada nekazari oetakoren bat edo beste edozein abelgorririk ez daukana, eritasun gaiztoaren batek arrapatzea, onen soro ta alorrak landuko dituzte beraren aide, adiskide, eta auzoak, beren berenkiak balituzketeke bezin ondo, mugaz eta txukunki alogera ta sasirik bage; eta geienak, nork bere etxean jaten dabela. Nekazari maitati oek badute beste oitura bat are geiagokoa.

Baldin gertatzen bada iñoiz langille prestu oen arteko seme alabaren batzuk, alkarganako duten amodiozko naitasunaren bidez gaztelimuriturik, bear ez litzakean aztaporen batean irristatuta erortea, eta berai ezpazaiote une artan arkitzen etxe bazter bat alkargana baturik beren langintzari ekiteko, oen gurasoak atsekabeturik lotsa andian ixil ixillik daudela, osterontzeko aideak, auzoak, eta adiskideak alkarturik batutzen dira jai egun batean Erriko etxera, galai irristalariarekin batean: eta emen beren txurruta edaten daudela, asten da gizonik elduenetako bat itzegiten, esaten dabelarik, ezen, Jaunak, gure gaurko bille-
ra gozo au zeren bidez eta zertarako dan, nai dizutet adierazo al dedan modurik oberenean, eta uste det nere eskariak entzungo dituzutela gogoz, aide onetsi, auzo ondradu, eta adiskide leialtzat ezagutzen zaituztedan bezala.

Begien aurrean dakusku, bada, argiro, gure odol garbiko gaztelimuritu oek arkitzen dirala, orain orain bezala, izan al ditekean egoitzarik negargarrienean, eta baldin nork lagundu ezpadute, gelditu bearko dutela betiko urrikarri, Erri osoaren farragarri, eta aide guztien desondragarri. Ez degu, bada, zer miretsi zoragarritutako gazte argal oen aztapoaz. Badakigu

gerala guztiok Adanen zañetik sortutako geldo aul irristalariak. Beragaitik egin bear degu, bada, al deza-kegun guztia, gaztelimuritu oek, Ama Eliza Santeak agintzen daben bezala lenbait len alkarri joerazorik, beren bizimodu onean ifinteko. Onetarako, badakigu etzaiotela arkitzen orain orain bezala, ez non nekatu, eta ez zer jan; bañan asiera on baten bidez izan litez-ke zorionekoak berak eta beren seme alabak gure odoleko guztien ondrarako. Eta atsegintasun andi oni begira egunen batean egon gaitean, guk orain aide guztien artean egin bear deguna da, berentzako laba-ki andi bat zillegi lurretan jo, atxurtu, erre, esitu, eta garia bertan ereiñik ifintea, lendabiziko aboztua artu dezaten gure izenean, gero beren lanbideari gogoz jarraitzeko; eta bitartean ere zer jan izan dezaten bear diegu eman, bakoetak al dezakean moduan, gari, arto, bigantxa, txekor, zerri, ardi, bildots, auntz, auntztika, ollo, ollanda, ollasko, eta beste zenbait gauza bizitza berriari dagozkionak.

Itzgille ondradu onek bere otoiz-aldia bukatzean, aurrenengo eskiñiko du onelako edo alako gauza ezkondu bear dutenentzako. Bereala asiko dira bes-teak, batak emango dabela onelako, besteak orrelako. Modu onetan egiñeratzen dute Gipuzkoako atxurlari

prestuaq oituraz, buruzpide txarrean iñoiz arkitzen diran gaztelimurituak beren bizimodu onean ifinteko bidea. Senar-emazte aldia asko ezagutu izan ditut nere jaio-tokian eta auzo-errietan, gisa berperean alkarganatuak, eta beren seme alabai buruzpide ona eman izan diezatenak. Beragaitik, eta izendatu dedan moduko billeraetan bein baino geiagotan nerau izan naizalako, ezarri nai izan det Gipuzkoatarren oitura gozo au aiñ luze ta zearo.

Gutziz maitagarriak dirade, bada, Gipuzkoako nekazariak jatorriz dituzten oitura miraritsuak; iñork aintzakotzat artu bagez, bazterturik txokoan ixil ta geldi badaude ere, ez balira bezalaixen. Eta zergaitik ori? Ez bestegaitik, ezpada anziña anziñakoak eta Euskaldunenak diralako, eta Euskaldunak Euskarazko itz-kuntza garbian agertaratu nai ez dituztelako. Badakit nik, txorotzat emango nautena askok eta askok lanbide onetan ari naizalako; baita ere, Euskaldunak izango dirala maixiatzalle oek. Ordea zer da ansi, erausle oek eman al degikidaten atsekabe apurra deus ez baldin bada, oitura maitagarri oezaz itzegitean nere barruak artzen daben pozkida betearen aldean?

Esan bear det, bada, beste oitura bat ere txit anziñakoa, eta bera irozotzea guztiz ondo dana. Mundu

negargarri iduripen utsa baizik ez dan onetatik, betiko leku pozkidatsura gure Egille andiak deitzen gaituen denporan, eta berari kontu estuak emandakoan ere, oitura jatorrizko maitagarriak gordetzen dira Gipuzkoan ardura andiarekin txit.

Gaixorik arkitzen danean bat, Sendagiñak etsipena emanik Elizako gauzak artuta, beraren aide, auzo, eta adiskideetakoak etzaiozka aldamenetik kenduko asnasa deban arte guztian, gau ta egun alkarri txanda emanaz serbitatzen dutelarik leialkiro, berari dagozkion gauza guztietan; eta pozkidatzen ere dute txit asko, munduari utzi bearrak burura ekarri leizkiokean atsekabe samiñak desegiten diozkatelako arras, lanze estu artan berari egiten diozkatzen eskeñi oparoakin. Baldin aur txiki askoren gurasoa bada gaixorik arkitzen dana, eta oen bizimodurako ezer gitxi lagatzen dabena, esango diote bere aideak, eta aiderik ezpadu, auzo edo adiskideak, ezen, ez dezala aurren ardurarik eduki; bertatik izango dirala jasoak, lagunduak eta ondo begiratuak, oitura dan bezalaixen. Eta oraindik are geiago egiten dute, eri dagoenaren atsegiñerako. Deitzen dituzte beraren aurrera aur txiki lanerako adin bageak, eta aideren batak esaten du; onako mutiltxo au nik artuko det nere etxera, aziko det ondo, eraku-

tsiko diot lana egiten, eta bere bizimodua artutzera datorren denporan lagunduko ere zaio dagokion moduan. Besteak artuko du neskatxatxoren bat esku-tik, eta esango du; au nere alabatzat ezagutuko det onezkero, eta bertatik daramat nerekin batean gero-rako utzi bage.

Gisa onetako eskeñi oparoak bere seme alabaen-tzako entzutean, jarten da eri gaixoa indartsu erioari darraizkion etsai portitz guztiak garaiturik, Jaungoiko-aren arpegi ederra ikustera lenbait len joateko pozean. Eta mundu deserritu onetatik beti betiko toki-ra joatean ere, beraren aide leialak egiten diozkate arimaren onerako Elizagandik egin al dagizkiokean laguntza guztiak.

Beste oitura bat ere gai oni dagokiona eta anziña-koa txit, ezagutu izan da Gipuzkoan milla ta zazpieun urte ingururaño. Euskal-errietako Jauregi, eta Etxalde-rik aurrengoak, beretako Nagusi Etxekoandreak Jaungoikoak beregana deitzen zitueneko ifinia oi zuten legezko oitura, nori bere ondasunak agintzen zioten modukoa, nork daki, ordea, noizkoa? Illtzen zanaren gorputzarekin batean eraman oi zituzten Eli-zako ate nagusiaren ondora, batarentzako uztar-idi galaren galakoa txintxarriz beterik; bestearentzat

zeker galanta adarretan lore ta errosetak zituela; ark
ari andia; onek txikiro gizena; egaztiak, sagarrak, gaz-
tañak, eta beste gauza asko, nor nolako emankizuna-
ren azpian arkitzen zan, gisa berperean bear zeban
erantzun utsaldiarik bage. Iñork asierarik billatu ezin
leikion oitura onetatik atera litezke gauza balioso
asko, anziña anziñako denpora doatsuari, eta Euskal-
dun zorionekoai dagozkiotenak; zeñak adierazten
daben argiroki, Elizak gogortzen asi baino lenago ere,
Euskaldunak begiramen andia zutela Jaungoiko egiaz-
ko bakarraz oroitzeko, beren guraso, aide, auzo, ta
adiskideak mundu onetatik bestera igaratakoan ere.

*Bizian ta illean Gipuzkoatarrak,
Alkarri laguntzeko txit dira leialak:
Ikusi dira ondo beren egiñ-alak,
Ditxa andia bait du emen bizi danak.*

SEIGARREN KAPITULUA

Gipuzkoatarrak plaza agirikoetan jokatu oi dituzten pillota-partidu, idi-tema, eta beste apustu mueta askoren errazoia.

Gizon jakinti askok autortzen dute garbiro, Euskaldunak sortua dala pillota, eta pillotako jokua; Euskaldunak dirala pillotako lanbidean beste guztien buru ta nagusi; eta Gipuzkoatarrak jatorriz direala pillotari gaiñ gañekoak, eta jostallu gozarotsu onetara guztiz eresia andia dutenak. Jobellanos jakintsuak España guztiko jostaldien gañean izkribatu izan zeban liburuan, pillotariaz itzegitean esaten du onela.

«Tambien en esto se distingue el pais Bascongado. No hay puebli considerable en el que no tenga su juego de pelota grande, cómodo, gratuito, y bien establecido y frecuentado; y asi como juzgamos que los bailes públicos influyen en el caracter moral, hallamos tambien en ellos, y en estos juegos la razon de la robustez, fuer-

za y agilidad de que están dotados aquellos naturales».

Egiazki ikusgarria da txit pillotariak plazan oi darabilten pizkortasun, azkardade, eta arintasuna. Probinzia onetako jaiotarrak jai guztietan jostaldiatzen dira pillotan Andizki eta Apaizetarañoakoak langilleekin batean. Erriak Erriai, Probinziak Probinzai, eta azkenik Franzesai ere, Gipuzkoatarrak jokatu izan diezate pillotan dirutza andiak asko aldiz. Ez ordea ustekabezean alkargana biribillaturik, baizikan gizon prestu gisa, aldeurrez bata besteari gaztigatu, eta bide erdira irtenik adiskidetasun andian erabakitzen dituztela garbiro, zenbat diru jokatu, zein egunetan, nongo plazan, nolako pillotakin, zenbat jokutara, eta lanbide oni dagozkion argibide osterontzeko guztiak.

Modu onetan egindako pillota-partidu ondra andikoetan ikusi izan dira onza urreak millaka jokutzen.

Hernaniko plazan lau Nafartarri, beste lau Gipuzkoatarrak jokatutako pillota-partidu batean, ikusi izan ziran oe osoak beren janziakin, eta kosna ta koltxoi bakarretarañoakoak ere, bertako jendeak Erritarren alde balio jakiñaren truke ifinirik pillota jokuaren aldameneko zumar gañetan itxekita zinzilika zeudela, par-

tidua bukatu arte guztian. Pillotako partidu andi au jokatu izan zatekean milla zazpi eun eta ogeigarren urte inguruan. Gertatu omen zan Gipuzkoatarrak irabaztea; bañan txit estutik eta etsi ezkerokoa. Gipuzkoatarrak sei joku, eta Nafartarrak amar jarri omen ziran amaikarako. Oek partidua irabazitzat biraldu omen zuten mandataria beren Errietarontz. Bañan Erribera deitzen zitzaion Oiarzungo galai gazteren bat arras mindurik, asi omen zan sakatzen pillota andia, eta Jesus-garrengo ziplatu omen zien Nafarrai partidua. Denpora aetan eta geroztik ere oitura izandu da Gipuzkoan, partidu andi bat irabazitakoan itzneurtuak ifintea, beretan adierazten dirala oso ta garbi, pillotariakin plazan igarotako gertakari guztiak, ondorengoak are gogoan izan zitzen, aurreragokoak egindako azaña andiak, oraiñ zer-nai gauzaren barriak paper moldizkidatuetan zabaltzen diraden bezala. Oitura maitagarri Euskal-errietako au noiztik eta zeren bidez datorren esanik daukat lenago, zeñari bere kolkoan arkitzen zaiozkan askok eta askok uste duten baino gauza miraritsuagoak.

Izendatu dedan pillota-partidu Hernanikoa irabazitakoan, Gipuzkoatarrak ifini izan zituzten bersoetako iru ezarriko ditut emen, Probinzia onetako edozein

atsok gaurko egunean ere kantatzen dituenak, eun ta ainbeste urteren buruan, atzo ateratako berri berriak balirake bezalaixen. Berso oek dira iruna puntukoak, eta beren okasta edo tonu berezitu ederrean, txit egoki datozenak.

Amar joku ta sei zeudenean
Erriberaren kopeta,
Bazirudien bazekarrela
Elurrarekin tormenta;
Elizaraño sakatzen zeban
Zortzi onzako pillota.

Baztandarrak itzak eder
Malmotea kolkoan
Erraz irabazi uste zuten
Partida galdutakoan,
Negarra mardul egiten zuten
Hernanin Eliz-ondoan.

Astigarran mutil txiki bat
Probestuaren semea,
Non billatzen da errestorako
Bera dan baino ohea?

Ikaraturik biraldu bait du
Nafarroako jendea!

Pillotara ezezik beste apustu mueta askotara ere zaleak dira txit Gipuzkoatarak. Eta batez ere, idi-tema, aizkol-joku, balenka-partidu, ari-joku, pulsuan, saltoka, lasterka, eta beste onelako apustu, gorputza-ren azkardade, aritasun, eta indarleiari dagozkioneta-ra.

Iru urtez onontz Azkoitiko plazan idi-apustu batean jokatu dira eun ta irurogei milla erreal igaroak; eta dirutza andi onen zatirik geiena edo guztia, begira izan etzitekean errenta pagatzen dutela bizi diran maizter jende nekazariena. Apustu onen ondoren bereala beste bat jokatu dute Bergarako plazan, uztar-idi galaren galakoak egindako arraiaren kontra bederatzi gizaseme Gipuzkoatarak; baita irabazi ere aixa aski. Idiak bi ordu ta erdian egindako marra, gizon-nezkoak ondu omen zuten iru ordu-laurenean; eta bederatzi lagunetatik bi kendurik, beste zazpiak nai omen zuten bereala jokatu apustu berpera. Irureun arroba igaroa omen zan, apustu artan erabilli zuten froga-arria.

Idi eta bei-tema oek Gipuzkoan jokatzeko dira sarri-
ro txit. Beragaitik dute Probintzia onetako nekazariak
eresia andia, abelgorriak aĩn gururo, gizen ta indartsu
azirik, plaza agirikoetan erakusteko. Askotan ikusi
izan dira mugape onetan jaio ta azitako idiak, eun
bana erralde ta geiago pisatu izan dutenak. Albisturko
Errian ikusi izan da urte gitxiz onontz, sei illabeteko
txaala ogei ta amabi erralde pisatzen. Beasainen ere,
Franzisko Maria Mujikak bere etxean jaio ta azitako
zekorra izandu du, amasei illabeterekin berrogei ta bi
erralde aragi, eta laurogei libra sebo pisatu dituenak.
Beia ikusi det Donostiako baserri Amara deitzen zaion
etxean, sei pitxarra ta erdi ezne ematen ogei ta lau
orduren barruan. Gisa onetako gertakariak millaka
konta nitzake, Gipuzkoako nekazari zintzo saiatuen
artean igarotzen direnak; bañan uste det, ezarri ditu-
dan apurrak badirala, jendadi maitagarri onen eresia
ta griña zer ta nolakoak diraden ezagutzeko lainbat;
eta jarraitzera noa nere saillari.

Baso-abereakiko indarleietan ere, gaiñ gañekoak
dira Gipuzkoatarrak. Amezketako plazan S, Bartolome
arratsalde batean Erri-zezena jokatzeko zebillela, esan
zukean Ataungo etxejaun Arzelus deitzen zitzaionak,
ezen, beraren Errian bazala emezortzi urte bete bage-

ko mutila, plazan zebillen zezen ari adarretatik itsatsirik buruaz lurra jo-erazoko ziona. Erronka andi au zezen jabearen belarrietara iritsi zanean, eman omen zion arpegi Arzelus jaunari, eta biak gizon prestu gisa egin omen zuten apustua bostna onza urre bigaramun arratsaldean plaza berean zezen arekin Arzelusek ifinten zeban mutilak jokatzeko. Ordurako bazukean Arzelus jaunak entzuera, bazala beraren Errian mutila, *Amilleta* deitzen zaion etxe batean, basa-beiak ankatik eldu ta ardia bezala gelditurik, eznea edan oi ziena nai zeban guztian; bai ta ere, bestek ezin atzeman zituen sasi-bei ta idisko izuak, adarretatik oratu eta menderatu oi zituela. Uste oso onetan apustua egin izan zeban bezala, bertatik joan zatekean gabaz Amilletara mutilaren eske, eta beraren gurasoak esan omen zioten, ezik, etzala gabaz etxeratzen, neguko elurte andietan baizik; eta nola etzeban txabolarik eta etzanleku jakinik ere, alper alperrik irtetea zala beraren billa, alik eta eguna argitu artean. Atera omen ziran, bada, goiz-alderontz mutilaren eske, beraren aita, anaia bat, eta Arzelus jauna. Oen ojuetara agertu omen zan, noizbaiten ere, baso illun batetik, bañan ikusi zebanean Arzelus gizon arrotza, onen ondora ez omen zeban alderatu nai iñolako moduz ere. Geroe-

nean ere, aitzak eta anaiak ondo esanaren bidez limurtu omen zuten ekartea berentarontz, zer esan nai zioten aditzera, eta entzun zebanean Erri-zezen bat bear zebala menderatu Amezketako plazan, pozkidaturik, jarri zatekean gogoz joatera; zeñari atsegintasun geia-gorako Arzelusek eskiñi omen zion, mendi artan zebilten beirik oberena erosirik emango ziola beretzako, baldin apustua irabazten bazeban.

Mutil gazte au guztiz omen zan ederra ta galanta, eta orduraño plaza inguruko lagun-artetara beñere jatxi bagekoa. Beragaitik janzi modu onekorik ez omen zitzaion arkitzen, toki agiriko batera aurkeztutzeko, eta denporarik nola etzegoen berriak egiteko, alabearrez Lazkaun omen zegoen egun aetan Bikario gizon lodi andiren bat; eta onen alkandora ta frakakin abarka mantarrak janzi, eta beste soñekorik bage joan omen zan Amezketako plazara, apustua jokatzera.

Arzelusek eta zezen jabeak jokurako bost onza urreak bertako Alkate jaunaren eskuetan ifinirik, izendatu ere omen zituzten itzal andiko gizon eldu biña, despitarik izaten bazan erabakitzalle. Oiturazko argibide oek guztiak bear bezala zuzendutakoan atera omen zituzten zezena ta mutila plazara, hura, okulluan akulluarekin ziritatuaz arras aserra-erazorik, eta

au, jaten ondo eta edaten bere moduan emanik alaitu ta pizkorturik txit. Mutil au jaiotzetik omen zan itzegiten tatalea, eta zezenari ots egiten omen zion plazaren goen-aldetxotik, *Atol, Atol*. Begira zeudenetako askok esaten omen zuten Ai au mutilaren guri mardul eder galanta! Negargarria da txit zezen likits orren adarretan beraren gorputz liraña ikusi bearra! Zezena omen zebillen plazan bazter batetik bestera jira ta bira, eta mutila beti ere beragana alderatuaz, deitzen ziolarik bere izkera tatalean guztiz gogoz eta txit sarriro, *Atol onala Atol*. Noizbait bear ta alakorik batean, zezena aserreturik arrabia bizian omen zijoakion erasotzera, eta kolpea emateko burua makurtzearekin batean, oratu omen zion adar bietatik irmeki. Lenengo abantadan zezenak altxatu omen zeban gora mutila; bañan onek, beera jatxitzean oñak lurrean ifini bezin prest, lepoa biurriturik jo-erazo omen zion buruaz lurra, bein alde batera, eta gero bestera; eta lurrera botarik azpiratua zeukala galdetzen omen zeban bere tatalean *Ein bealiot geio?* Esango bazukean bezala *Egin bear diot geiago?* Bereala lau Erabakitzalleak plaza guztiarekin batean eman omen zioten apustua irabazitzat legez ta bidez Ataungo Amilletako mutil emezortzi urte bete bagekoari. Apustu gogoan-

garri au jokatzeko Ametzetako plazan ikusi izan zuten gizon zarretako askori, nere gazte denporan entzun izan nioten gertakari au, emen ezarri dedan modu berperean. Izendatu dedan mutil Ataungo au, geroztik izan omen zan toreatzallerik oberenetakoa; zeña lau-rogel ta geigo urterekin ill zatekean ni jaio ezkeroztik.

Probinzia onetako plazaetan jokatu oi diran bertako baso-idiskoak arrapatzen ere, guztiz portizak eta txit azkarrak dira Gipuzkoako mendi mutilak, beste gauza guztietan bezalaixen. Ez da oraindik urte asko, Debako mugapean gertatu izan dala lanze bat adigarria txit, eta gogoan ondo eukitzekoa. Tolosako plazan jokatzeko lau zezen arrapatzera joan ziatezkean mendira Lasturko bost mutil gazte bei eziak arturik, oekin batean etxera ekarteko asmoan, beste askotan bezala. Begiztatuak zeuzkaten lau zezenetatik irurak atzemanik, ifini omen zituzten bei eziakin batean etxerako bidean; bañan laugarrena izanik besteak baino indartsuagoa, pizkorragoa, eta ibiltari geiagokoa, sartu omen zitzairen txara andi batean. Ordurako arras nekatuak arkitzen omen ziran zezen arrapatzalleak. Guztiaz ere bost mutiletako batek artu omen zeban asmo sendo betea, ezik, zezen izu igestuari etziola laga bear, alik eta atzeman zezan arteraño. Jarraitu

omen zion berak bakarrik, txara zabal andia igarorik mendi zulo guztiak barrena atxi atxika; eta noizpaiten ere, zezena beragana jirarik jarri omen zitzaion aurkez aurke erasotzeko moduan. Bereala alkarganatu omen ziran biak bat batean, kolpea nai erara emateko lekurik zezenak etzeban unean, eta oratu omen zion mutilak adar bietatik portizki; bai ta eutsi ere irme, zezena arras aunatu zan arterañoeko guztian. Ordu bian bezalatsu iraun omen zeban jazarra andi onek. Mutilak ez omen zeban besterik egiten, ezpada, adarretatik irme eustea; bañan zezena nekatu zatekean arras, aiñ karga pisua beregandik ezin kenduaz. Geroenerako, zezena kemen bageturik erori zakean lurrera, eta berari eutsiaz zegoela, asi omen zan mutila lagunai ojuka, eta nekez bederik biribillatu omen zituen bere-tako bi bei ezi batekin, zeñari loturik eraman omen zuten ardi malsoa bezin humill etxera laugarren zezen indartsu ibiltari andi hura. Jazarra gogoangarri au zezenarekin egin izan zeban gizona, oraindik bizirik arkitzen omen da Lasturren.

Milla, zazpieun, berrogei ta amasei urte inguruan, Ataungo plazan bertako mutil batek esku utsik egin izan omen zion burruka, artzakur andi bati. Erri bereko artzain batek omen zeukan zakur indartsuren bat

mendian ardiai kontu egiteko, otsoak ere burrukatzen zituena. Artzain au bere zakur andiaren ipuinak kontatuaz erronka zeriola egon oi omen zan iristen zan toki guztietan. Beingo batean Ataungo ardangelan jardunki berperean ziarduala, jabetu omen zitzaion bertako mendi-mutil gazte indartsu bat, esaten ziolarik, ezen, aren artzanora andiari bera jarriko zitzaiola atzapar utsak beste erramientarik bage Erriko plazaren erdian, baldin zerbait ondotxo jokatu nai bazeban. Bereala egin omen zuten apustua, onza bana urre eta amarna ardi jokatzeko, urreneko lgande arratsaldean beren Erriko plazan. Mutil onek eragin omen zeban plazaren barren-aldetxoan arrizko eser-aulki bat, al zeban indar guztia bizkarrarekin atze-alderontz egin arren mugitzen etzala. Apustu onen barria zabaldu omen zan goierri guztian, eta ikustera batu zatekean guztiz asko. Jokatu bear zan denporan jarri omen zan mutila bere esertoki arrizkoan, eskuiko belaun-burua larrugorriturik zakurragana begira zebala, eta deitu omen zion zakur jabeari, bota zekiola bere artzanora andia. Esan ta egin, bota omen zion aixeatuaz, eta mutila, belaun-buru larrugorrikoa aurrera zebala, berarekin ari omen zitzaion zirika. Artzanoratzar orrek iritsi bezin prest oratu nai ziokean belaun-burutik;

bañan, aoa al zeban guztia zabaldurik ezin ondo mol-
datuz ari zan bitarte labur artan, mutilak artu omen
ziozkan ao sapai biak esku banaetan, eta egin zion
batetako indar portitzaren bidez, iriki omen ziozkan
masalla-ezur biak arras, alde banaetara; non gelditu
izan zatekean artzain erronka andiak boteaz zebillena,
onza urrea eta amar ardiak galtzeaz gañera, ainbeste
maitatzen zeban zakurra bage. Nere aitak ikusi omen
zeban apustu au jokatzan, zeñari, eta aurreragoko
gizon askori entzun izan nioten gertakari au bein
baino geiagotan.

Gisa onetako azaña andi Gipuzkoatarrak eginda-
koak, badira ezin kontatu ainbat; bañan bertako jai-
otarrak nola ez duten gogorik beren itzkuntza ederrean
ezertxu ere izkribatzeko, guztiak daude arras illak
giza-aldia bat igaro orduko, baldin ezpada itz-neur-
tuetan ifiniak. Abereakiko indar leiean ez ezik, gizonak
gizonen kontra egin izan dituzten jazarra andietan
ere, Gipuzkoatarrak beti izan dira gaiñ gañekoak, eta
beñere iñork azpiratu ez dituenak. Oen azaña gogoan-
garriak azalduko ditut argi eta garbi, España barruan
izandu diran guda gogor portitzaz itzegitean.

Gauzarik arrigarriena, et ondrarik geienekoa da,
izendatu ditudan apustu andi oek jokatzeko denporan,

Gipuzkoatarrak alkarren artean irozotzen duten pakeazko anaiatasun maitagarria. Probinzia barruko Erri askotatik batutzen dira plaza agirikoetara gizonak millaka. Beretako geienak baserritar atxurlariak izan arren, nolako txukuntasunean eta zein ederki janziak ordea? Bakotxari bere langintza ta bizimoduak agintzen dion eran, ezin egokiago apainduak ager litezkean bezalaixen. Jendadi maitagarri onek soñean daramazkien edergarri guztien artean ikusgarriena da beren emazte ta alaba zintzoak etxeko liñoarekin egindako alkandora zuri eder taldea. Gipuzkoako baserritarrak jatorritik dute oitura, txamarrak janzi bage bizkarretik zinzilika dituztela, mauka-utsean plazan egotekoa; eta beretako geienak edo guztiak izan oi dituzte alkandora zurien gañetik gerriko gorriak. Bost edo sei milla gizonezko langilleak plaza agiriko batera biribillatuak ikustea apainduak aiñ garbiro ta txukunki, txuri ta gorri ta kikirriki, nork ez du bear gogoan iduki, beren izaera gozo pozkarria beti? Agirian daramazkiten soñeko alegereaz bezin ondo janziak joaten dira Gipuzkoako nekazariak partidu ta apustueta, ixil zizkuetan ezkutuan oi daramazten zortzi dukatekoz: zeintzuben ikusten diran maiz aski, beren neke izerdizkoa beste etorririk iñondik ere ez

dutenak izan arren, onzako urreak bostnaka, amarnaka, eta ogeinaka ere ifinten, nork bere gogokoaren alde. Dirurik une artan arkitzen etzaiotenak orobat jarten dituzte idiak, beiak, mandoak, zaldiak, auntsak, ardiak, eta beste edozein gauza esku artean darabil-tzatenak. Ikusi izan ditugu plaza agirikoan gizonak beren soñetako txamarra ta gerrikoak ifinten, batak bataren, eta besteak bestearen alde.

Probinzia onetako barri ez dakiten gizon arrotzai, iñoiz edo berriz suertatu zaiotenean partidu edo apustu oetakoren bat jokatzen ikustea, arri ta zur eginik gelditu izan dira bertako jendearen prestutasunaz. Partidua jokatzen dabillen bitartean plazako jende guztia ikusirik, ojuz ta deadarka dagoela nor bere gogokoaren alde egin-al guztian, esan izan diezate kanpotar oek aldameneko lagunai, ezen, partiduak dirauela edo bukatutakoan, nai ta naiez izan bear dutela plaza artan, aserre gogorrak, burruka andiak, eta eriotza negargarriak ere. Bañan gero, beren galdu gordeak egindakoan ikusi izan dituztelako alkarrekin daudela anaiatasun andian, batak bestea gonbidatuaz berriz jokatzekeo partiduren bat moldatzen, autortu izan dute garbiro, ezen, bere begiaz ikusi ez dabenak, ezin sinistu dezakeala zenbatetarañokea dan Gipuzko-

atarren gizabidezko ondratasun pare bageko maitagarria.

*Gipuzkoako jende leial eta piña,
Onean goixoa da, gaitzean samiña;
Plazan egin arren nork bere alegiña,
Alkar maitatzeko du jatorrizko griña.*

ZAZPIGARREN KAPITULUA

Gure Ama on maitagarri Gipuzkoaren bizitza doatsua; Aitalenen Tubal Euskaldun garbia Española etorri izan zanetik oraindañoko guztian, berak ekarritako itzkuntza ederra eta oitura gozoak zeren bidez irozotu izan dituen, eta oek osotora gordetzeko egin izan dituen jazarra andien argibide egiazkoak.

Mundu guztiak daki; bada, Gipuzkoako Probinzia txit leial eta guztiz argidotar au dala, Españaren zatirik aurrengoetakoa, gauza askoren bidez; eta batez ere, Erresuma andi onetara lendabizi etorri izan zan itzkuntz eder guri gozoa oso ta garbi gorderik, Franziako muga iriki baliosoari zintzo ta ongi konta egin izan diolako estura larri askotan.

Gauza jakina da, Probinzia labur onek lau milla ta geiago urteren epean izan dituela joan etorri asko, gora beera andiak, gertakari samiñak eta ausi-abartzak kaltarkitsu izugarriak. Bañan atsekabe garratz, estura portitz, eta larritasun illgarri guztiai arpegi emanik, arkitzen da bere gazte denporako edertasun

distiatuarekin oso ta garbi. Egia ziertoro au arkitzen da agiri agirian, iñork ere ezin ukadezakean moduan.

Españako Erresuma andia Tubaltar Euskaldun garbiaz betea arkitzen zala, bertako urre ta zillarrak arrapatzera etorri izan ziran, eskubiderik bage, Zeitikoak, Feneziatarrak, Kartajinesak, Erromatarrak, Arabeak, eta Godoak.

Zeltikakoak zuten itzkuntza beren berekia; zeñari, esaten zitzaion Zeltikoa; Fenizioak itzegiten zuten Fenizia edo Hebreia orduan, edo beintzat beraren itzkundeetako bat; Kartajinesak Punika; Erromatarrak Latina; Arabeak Arabiga; eta Godoak Gotika. Itzkuntza oek dira txit ezagunak gizon jakintien artean; zeintzuk autortzen dtrten garbiro, Euskaragandik arras urrun dabiltzala.

Izendatu ditudan Dierria arrotz oek urre ta zillarren ondoren etorrita, beraren zatirik geienetako jaun ta jabe egiñik, egon izan ziran urte askoan, bakoxta bere txandan; bañan Gipuzkoako Probinzian etzuten izan eskubiderik ezertarako ere; zergaitik bertako jaiotar zintzo ernaiak botatzen zituzten alderatu bezin prest, astinaldi gogorak emanik an ta emen. Arraza gaizto oek Españako lurrean berendu zituzten toki guztietan erein izan zituzten nork bere itzkuntza-

ren aziak; bai ta gogoz erne, eta guriro azi ere ugari txit; bañan Gipuzkoako mugapea azaro onean arkitu etzutelako, gelditu izan ziran uzta txarrarekin. Begien aurrean dakusgu, bada, argi eta garbi, aipatu ditudan etsai indartsu, goseti, amorratu guztien esker gaiztoan bada ere, beretako itzkuntzaen kutsurik txikarrena ere bage arkitzen dala gure Euskara eder gozoa bizirik, iñork ere menperatu izan ez dituen arkaitzarte oetan.

Euskarazko itzkuntza oso ta garbi bizirik arkitzea aski da, Euskaldunak iñoren uztarripean beñere egon izan ez dirala onegiteko. Guztiaz ere, Gipuzkoako Probinziak ainbeste urteren buruan igaro izan dituen lanzerik estuenetakoak ezarriko ditut bat banaka, berari zor zaion ondra andiaren argibiderako.

*Erromatarren etorrera; eta oekin Gipuzkoatarrak
egin izan zituztena jazarra andien azaldurea*

Zelta, Fenizio, eta Kartagoen ondoren etorri ziran Erromatarrak Españara, aurrekoen azgarriak, eta are gosetiagoak, Jesu Kristoren jaiotza baino ogei ta sei urtez lenago, eta Tubalen etorreratik bi milla, eun ta

irurogeigarren urtean, Octaviano Augusto agintari zutela. Buruzari ots andiko onek beretuak zeuzkan denpora artan mundu osoko Probinziarik geienak, *Suetonio Tranquilo* bere bizitzako ogeigarren kapitulu- luan esaten dabenez; adierazten dabelarik, ezen, garaitu ere zituela *Mario Antonio* eta *Elio Patra*. Ger- takari oen aipamena egiten du *Apezpiku Jerundensek* ere, *Paralipomenon Españakoan*, jarraitzen dielarik *Lucio Floro*, eta *Justinori*. Gizon jakinti oek eta beren lagun askok esaten dute, ezik, Augusto Agintaria egun aetan arkitzen zala arroturik berez betea eta arras uanditua, aiñ denpora gitxiren epean ainbeste batalla sonatu irabazi izan zituelako; eta Kantaurita- rren mugape labur, iñork ere ezin beretu zeban au, menperatutako ondra audia bestek eraman etzekion, berak etorri nai izan zebala, Euskaldun ospatsuak aixxa eta prest eziko zituelako uste oso betean; bañan etzitzaiozkan ondo irten bere asmoak.

Esan ta egin, etorri zan Octabiano Italiatik iru Martizti andi arturik, oen Buruzari *Autistio*, *Firmio*, eta *Mario Agripa* zituela, Españaren ifarraldeko bazter txiki onetan pakea oso betean bizi ziraden Kantauri- tar Euskaldun garbi apurrak, egun gitxiren epean buruaz beera ifinirik beretuko zituelako pozean.

Agintari ots andiko onek bere etorreran egin zeban aurrenengo lanbidea izan zan, Gipuzkoako Probinzia itsasoz ta leorrez inguru guztitik, martizti samalda andiakin esiturik ifintea. Bereala eraso zion alde guztietatik su ta gar, Leoi amorratuaren gisa barautsa ta pitsa zeriola, guztia beingoan kiskaldu bear bazeban bezalako ausardiarekin; bañan Gipuzkoatar ernai bulardetsu leialak, ustez ustekabeko lanze estu artan arkitu ziranean, irten ziran beren betiko gordeleku mendi goitituetara; zeintzubetatik egiten ziozkaten Augustoren martizti andiari kalte izugarriak, beraren indar ezopeaz ixekaturik. Etorberri artan jarraitzen zien mendi-mutilai portizki, asmatu al zitzakean sorteari guztiakin egin al guztian bero bero; bañan geroenerako arras ozturik, beraren soldadu guztiak jarri ziran, bide andiaz kanpora oinkada bat bakarra ere eman nai etzutela.

Augusto gudari andiak ezagutu zebanean ezin zebala lakarik atera Gipuzkoatarretatik, ez goitik ez beetik, zearka ta zuzenka, eta aurkez aurke ere; beartu izan zan, putzu-zulo eta erreten-aska andiak irikirik, gorde tokiak unetik unera or emen egitera, esaten duten bezalaixen Isidorok amazpigarren liburu itzkundeetakoan zazpigarren Kapituluhan;

Nebricensek bere itztegian; eta Juanes Camerciok Lucio Florori egiten ziozkan aomartzeetan. Eta baldin anziñako gizon jakintsu oek argibide oetakorik batere ifini izan ezbalute ere agiri agirian arkitzen dira gaurko egunean ere, Aldaba deitzen zaion mendi txuntxurrean, Mauriakoan, eta Hernio inguruan, Erromatarrak beren gordegarri, ustez segurutzat, etor berrian egin izan zituzten luepaki luze, eta sotaskazulo andieu ezagungarri egiazkoak.

Octaviano Augusto urgallosoak, berrogei ta bi urte aurreragokoetan irabazi izan zituen batalla andi guztiak etzeuzkan ezertan, Gipuzkoako mugape labur au bost urteren buruan ezin menderatu zebalako bere soldadurik oberenakin. Iraiñgarrizko lotsa andi onen bidez atsekabeturik, irabiatu zitzaion bere gorputzeko odol guztia, eta gaitzaldi gogor andi batek eraso zion portizki. Bere burua ikusi zebanean estura larrian, Marco Agripari eskubide guztiak emanik, joan zan Tarragonara osasunaren billa; bañan ez berari zegokion lasaitasunean. Gipuzkoako mendi gogor luzeak egunaz igarotzeko guztiz beldur andia zeukalako, autatu izan zeban gau illun trumoidun bat, eta Zegamako mendian San Adriango aitz-zulatutik aurrera gordegarri onakin ixiltxorik zijoala, oñazka-

rrak ill zion bere serbitzallerik maiteenetako bat; eta eskerrak gaugiroari, berak bizia gordetzeaz.

Tarragonan zuzperten asi ta laster biurtu zan Octaviano ostera Gipuzkoara, zeñetan zeukan bere ardura guztia, non arkitu zituen, lenago mundu osoa beldurraz ikara larrian zeukaten bere gudari ots audiakoak erkindu, koldartu, eta milikaturik, Errietan gordegarri eginta zeuzkaten tokietatik irten ere nai etzutea.

Augustok bere soldaduetan ikusi zebanean ainstesterañoko etsipena, jarri zan zorabiatu rik zer egin eta zer asmatu etzekiela. Ordurako artu zituen mandatu garratz asko Erromako Senaduagandik, esaten ziolarik, ezen, Asia, ta Afrika aiñ denpora gitxiren epean menperatutako Gudari gaiñ gañeko batek, Probinzia labur au bost urteren buruan ez beretutzea, sinistu ezin leikean gauza dala. Senadua ren errenkura samiñ zorrotz oei erantzun zien Augustok, ezik, Kantauriako jendea ez dala, beste tokietan arkitu zeban bezalakoa, baizikan ernaiagoa, errutsuagoa, eta bere jaioterriarekin jatorrizko oiturak bizia baino ere maiteago dituen a.

Egun aetan Zesar Augusto arkitzen zan estutasun andian, bere ondra baliosoaren edergarritzat zer

sortu etzekiela; bañan geroenean ere, gizon jakintiak bezala, asmatu zeban bere aomen andia irozotzeko bide zuzen egoki ezin obeagokoa. Mendietan zebiltzan Gipuzkoatarrai gaztigatu zion Octabianok, ezik, guda luze kaltarkitsu hura batalla ondradu baten bidez beingoan bukatua izan zedin, jatxi zitezela ordeka zabal batera, bata bestearen indarrak gizon prestu gisa frogatzera, eta garaitpentsu irteten zana-ren borondatera erabakiko zirala egiteko ari zegozkion baimendeak. Gipuzkoatarrak erantzun zioten mandatu gozo oni pozkida betean, baietz; buruz buru irtengo zirala Errezilko zelaiera, berak autatzen zeban egunaren edozeiñ ordutan.

Esan ta egin, Augustok esleitu zeban une bererako, mendi-mutilak an ziran prest Errezilko zelaiean, beren lizarrezko dardai andien erpiñetan burni zorrotzak zituztela, zeintzuk ziraden denpora artan gudarako armak. Batalla balioso au emateko ziran izendatuak, irureun Erromatar indartsuenen kontra, irureun Gipuzkoatar. Jazarrari ekiteko aurrean mendi-mutilak egin zuten lendabiziko lana izan zan, beren eskuiko oñetako abarkak erantzirik jartea, lurrari portitzkiago irmaturik, beren indarrak obeto baliatu zitezten.

Modu onetan prestaturik nor bere tokietan jar-tean, Agintarien otsera eraso zioten alde bietakoak alkarri gogorkiro eginak guztian; eta bostgarren ordu-laurenerako, arras txeatu, abarrakitu, eta azpiratuak izan ziran Erromatar aīn ots andikoak, Gipuzkoako mendi-mutilak gelditzen ziralarik kanpoaren jabe ta garailari ondra andiarekin.

Arri ta zur egiñik gelditu zan Augusto, lenago mundu osoa ikaratu izan zuten soldadurik obereneta-koak ikusi zituenean aīn aixa ta fite porrokaturik men-peratuak, bera buru ta nagusi zutela, mendi-mutil ez jakin iñora ere irten bageko batzuketatik. Uste bage-ko gertakari onen bidez arkitzen zalarik Octaviano ezin andiagoko atsekabe samiñarekin garraturik, Erromako Senaduari gaztigatu zion, nola Errezilko ordeka zelaiean irureun mendi-mutil Gipuzkoatarrak menperatu zituzten beraren Martizti andian arkitzen ziraden irureun soldadu indartsuenak. Bañan manda-tu iraiñgarri au Senaduak etzeban ontzat artu izan.

Erromako Batzar andientsu ark erantzun zion Augustori, ezen, etzala arritzeko gauza, eta are gitxiago ikaratzekoa, Gipuzkoatarrak beren Errian batalla irabaztea; bada Erromatarrak ere beren lurrean, orobat egingo ziezatela Gipuzkoatarrai: eta

baldin joan nai bazuten eun Gipuzkoatarrek Erromara, beste eun Senaduak ifiniko zituenen kontra peleartera bertako Batzartar andientsuen aurkezean, promestutzen ziola Senaduak bert bertatik Gipuzkoako Probinziari itz onorezkoaren baitan, ezik, baldin gertatzen bazan Erromatarrek garailari irtetea, Gipuzkoa izan zedilla Erromako Agindearen menpean, mundu osoko beste Probinziak bezalaixen; eta suertez ere Gipuzkoatarrek irabazten bazuten baza, izango zirala berak, Erromako Agintaritzak andiarekin adiskidetasunean anaiaturik betiko laztanduak; eta gozatuko ere zituztela lenago bezalaixen, anziña anziñako eta are lendabiziko etorkitik legez ta bidez zituzten beren oitza ta oitura onetsiak eskubide guztiakin.

Senaduaren promes ta eskeñi ondradu au Augustok Gipuzkoatarrek adierazo izan zienean, Probinzia onetako biztanleak zar ta gazte, txiki ta andi guztiak pozkidatu ziran, esan al guztien gañeko atsegintasunean; zergaitik beren baitan arkitzen ziran irme, Errezilko zelaiean bezin aixa menperatuko zituztela Erromatarrek euren Errian ere.

Bereala, Oiarzungo Lartaungo semea Buruzari zutela prestatu ziran eun Gipuzkoatar bata bestearen leian, batalla ematera Erromara joateko, eta beste

lagun askorekin batean Cesar Augusto berekin zutela, ekin zitzaizkion gogoz beren bide luzeari, Senaduari izkribaturik, nola ta zertara zihoatzen.

Erromatik onontz legoa bateko bidastira irten ziran Senaduko jaunak, Augustori eta Gipuzkoatarrai ongiatorria egitera; eta beren agurrak alkarri egitean, Augustok esan zien Batzartar bere adiskideai, beatza jaso eta berarekin erakusten ziela; Ona emen non dituzuten, Erromatarren kontra peleetzera datozen Gipuzkoatarrak; zeintzuk diraden, lenago gaztigatu nizuten bezala, Afrika, Asia, eta Europa menperatutako nere soldaduai Errezilko ordekan batalla irabazitako mendi-mutil Kantauritarrak. Senaduko jaunak erantzun zioten Augustori, ikusi ta ondorean sinistuko degu ori; laster izango da eguna, ziertoro jakingo deguna, Errezilko zelaia bezin ona, izango ote duten Erroma.

Egun batzuketako atsedena Gipuzkoatarrak emandakoan, Senaduk izendatu zituen batallarako eguna ta tokia; baita esleitu ere eun soldadu, Erromako martizti andien artean arkitzen ziran indartsuenak. Jazarra onetarako señalaturik zegoen lekua zan *Tiberico* ibaiak egiten daben urbitarte, zeñari esaten zaion *Transtiberi*; non arkitzen zan kanpo zabal bat

esolaz itxitua, peleatu bear zutenentzako berariaz egiña. Ugarte onetara ezin joan zitekean besterik, ezpada, alkarren kontra peleatu bear zuten berreun gudariak. Gabarra batean joan ziran aurrena Senaduak autatutako eun Erromatarrak, eta bereala bestean eun Gipuzkoatarrak. Oek leorrera irtetean lenda-bizi egin zuten lana izan zan, berak igaro ziran gabarra zulaturik, uraren ondarrera botatzea. Erromatarrak ikusirik eginbide arrigarri au, galdetu ziezaten Gipuzkoatarrai, ea zeren bidez edo zeri zegokala urari eraso zioten gabarra? Erantzun zuten, ezik, etzutela aren bearrik geiago; an arkitzen zala Erromatarrena osorik, zeñaren jabe egingo ziran laster, eta bera askoko zutela, ostera Erromara biurtzeko. Ausardia onezaz ikaratu ziran begira zeuden guztiak, eta ez gitxiena, beren kontra peleatu bear zutenak.

Alde bietako gudariak beren dardai andi burni zorrotzdunakin alkargana begira aurkez aurke jarri ziradenean, batallari ekiteko keñua Senaduak egitearekin batean, Gipuzkoatarrak eman zuten lenengo kolpean bota zituzten lurrera laurogei Erromatar, zutik ezin jarri zitezkean moduan arras eroriak beti betiko; eta beste ogeiak ere gelditu ziran erituak zauri andiak. Gipuzkoatarretatik etzan erori ogei

baizik, eta laurogeiak irten ziran garaipentsu, kanpo gogoangarriaren jabe egiñik, batalla aiñ ospatsua aixa ta fite irabazitako ondra andiarekin.

Erromako Senadu andientsua arriturik gelditu zan, Gipuzkoako mendi-mutilen ausardia ta azkartasun parebagekoa ikustean. Bereala deitu zituen bere aurrera garailari oek, eta esan zien amodiozko naitasunarekin; Zuek zerate, bada, jaio ziñaten Erriari asko nai diozutenak; jatorrizko oiturak irozotzeagaitik bizia galtzera gogoz jarri izan zeratenak; eta zuek zerate azkenik, oraindaño mundu osoa beldurturik iduki duten nere soldadurik indartsuenak azpiratu dituzutenak, nerau begira nagoela. Beragaitik, erabaki det nere Batzar guztiakikoan, ezik, *Transtiberiko* kanpo zabala izan dedilla betiko zubentzat eta ondorengozako, legez ta bidez irabazi dezuten bezala. Gogoa ere daukat, batalla au ematera Erromara etortera-ko aurrean eman izan nizuten itz onorezkoa, zeña nai dedan betea izan dedin osotoro gai guztietan; eta orduan promestu neban bezala, Gipuzkoako Probinzia izango da gaurtik aurrera Erromako Aginde andiarekin adiskidetasunean alkartua, jatorriz dituen oitza ta oitura eta eskubide guztiak lenago bezalaixen gozatzendituela. Eta guztien gañean, Senaduak eza-

guturik zeratela zuek odol garbikoak, prestuak, leialak, eta gudari indartsuak, laztantzen zaituzte berper-tatik beren seme egiazkoak baziñate bezalako naita-sunarekin; eta amodiozko alkardade onek iraun dezan beti, oberena izango litzakeala derizkio, Erro-matarrakin aideturik bertan gelditzea. Eta baldin gure iritziari ondo baderizkiotzute, emango dizkitzute-gu emaztetzat gure alaba maite oniritziak.

Eskeñi ondradu onen bidez Gipuzkoatarrak limur-tu ziran Erromako andizkien alaba maitatiakin ezkon-durik, batalla irabazi izan zuten toki Transtiberikoan bizi izaten gelditzera. Oen izengaiñ ezagutuena-k ziran *Lartaun, Ursina edo Urbina, Muru, Ursuan* etc. Guztiak Euskarazkoak, iñork ezin uka dezakean beza-la, eta gaurko egunean ere Erroman, etxerik aurre-nengotzat ezagutzen diradenak. Gipuzkoatar oen jatorria Transtiberiko Ugartean ugaritu izan zan txit asko denpora gitxiren epean.

Erromatarrakin Gipuzkoatarren arteko joan etorri gogoangarri oek gertatu ziran Jesukristo jaio baino ogeirenbat urtez lenago; eta geroztik ere luzaro iraun izan zeban beren arteko aidetasun, eta alkarri zioten leialtadeak; eta oraindik ere, Erroman ta Gipuzkoan agiri agirian arkitzen dira ezagungarri bi, beren arte-

ko aidetasun egiazkoari dagozkionak. Laster azalduko ditut zer ta nolakoak diraden.

Jesukristo gure Jaun ta Jabea Judu biurri gaiztoak gurutzilltzatutako ondorean, beraren Ebanjelio Santua erakutsita laztantzeko Elizak ifinten kristauak asi izan ziran denpora zoriontsu artan, Oiarzungo Lartaungo nagusiak, gudarako egiñik zeukan Gaztelua zan, gaur Erri berean arkitzen dan Eliza nagusia; zeña eman zion gogoz Etxejaun prestu ark Erriari, lenago gorputzen gordegarri izandu zan bezala, gero arimen zaintzalle izan zedin. Oiarzungo Erriak bere Santu godartari edo Patroitzat autatu zeban San Esteban, eta Elizari jarri zioten izena, San Esteban de Lartaun Protomartir. Eliza au da Kantaurian aurrenengo egin edo ifini izan zana; zeñetara anziñako denporan biribillatu oi ziran Kantauritar guztiak, beren auzi eta osterontzeko lanbide balio andikoetan ziñeztutzera.

Eliza onen barria zabaldu zan bazter guztietan, eta Erroman bizi izatez gelditu izan ziran Gipuzkoatarren ondorengoak jakin zutenean, Oiarzungo Lartaungo nagusiak emandako Gazteluan ifinia arkitzen zala, San Esteban de Lartaunen izenarekin; eta, zekitelako ziertoro, etxe bereko semea eun Gipuzkoatarren Buruzari joan zala Erromara, bertako beste eun solda-

du oberenen kontra peleatzera, egin zuten Gipuzkoatarren jatorri odol garbiko oek. Eliza berri bat Erroman berak beren kontura; zeñari izena ifini zioten San Juan de Letran de Lartaun; eta eskutarmatzat jarri ziozkaten San Pedroren giltzak. Aurreragoko gurasoakin beren eta ondorengo guztien ondrarako ta oroitgarri egin izan zuten Eliza oni ifinitako Eskutarmak biraldu ziozkaten Oiarzungoari, bien arteko aidetasun urkoaren ezagungarritzat; eta onek, bere odolekoen erregalo maitagarria naitasun andiarekin arturik, igorri zion Erromakoari, ordaintzat, beraren jaiotetxearen izenak garbiro adierazten daben *Laa-
rrezko* koroia.

Eliza oek biak deitu ditudan izen berperakin, arkitzen dira Oiarzunen, eta Erroman gaurko egunean ere, Gipuzkoako jatorriak diradela adierazten duten argibide askorekin. Oiarzungo Elizan Ama Birjina Errosariokoaren aldaretik, San Nikolas de Barrirena bitartean arkitzen da orma nagusian arri eder bat estukitua izkribaturik *urrezko* letrakin Latin itzkuntzan onela.

«Santissimo in Cristo Papa Pio quinto, et Catholico Philipo Hispaniarum Reje imperante in

hac sua olim Cantabrice regionis ecclesia antiquissima magnis omni illustrata miraculis divi Stephani á Lartaum Protomartiris ecclesia quo omnés cantabri in litibus juramenta sua prestaturi olim convenire solebant. Reverendissimus Doctor Dominus Sebastianus á Lartaum antiquissima hac domo natus, fuit in episcopum consagratus per Reverendissimum Dominuru Didacuni Ramirez Sedeño á Fuenleal Episcopum Pampilonensem; asistentibus Reverendissimis Dominis Alphonso á Valera Seydomense, et Gundisalvo á Herrera Laudicense episcopis, Domino Joanne ab Acuña Fontarribidi Governatore, et Domino Doctore Peralta Prefecto Cantabrice Pretore cuni suis uxoribus, domibus, et curiis, et pluribus sex milli aliis equitibus, et illustribus cantabris hominibus asistentibus; decimo septimo die mensis Augusti anno millesimo, quingesimo, septuagesimo primo.

Euskaraz

Milla bost eun irurogei ta amaikagarren urteko Abuztuko illaren amazpigarren egunean,

Jesukristogan Aita Santo Pio bostgarrena zala, eta Errege fededun on Felipe Jaunak Españaetan agintzen zebala beraren Elizarik anziñaeneko oraiñ Kantauriako Errian arkitzen dan onetan, Eliza argidotarra ta sonatua Kristandadearen lendabiziko eunki edo sigloetan Done Esteban Lartaungo Onkeriola edo Protomartir-en mirakulu asko ta andien bidez, zeñetara biltzarkidatu oi ziran anziñaeran kantauritar guztiak auziai zegozkioten lanbideetan beren zinegin edo juramentuak betetzera; Beakurgarrizko Jaun Erakusle On Sebastian Lurtangoa Etxerik anziñaeneko onetan aurreragoko jatorrietatik jaiotako bertako semea izandu zan donekidatua edo konsagratua Apezpikutarako guztiz beakurtsu On Diego Ramirez Fuenleal Iruñeko Apezpiku edo Obispo Jaunagandik; arkitzen ziralarik begira Alfonso de Valera Apezpiku Seidonense, eta Gundisalbo de Errera Apezpiku Laodicense; On Juan de Acuña Eronle Ondarribiako, eta irakustun Juan Peralta buruzari Kantauritarrena beren emazte ta etxetarrakin, kuria eta beste sei milla ta geiago gizon zaldun argidotar lagon zituzteta.

Lartaungo seme onek Obispo zegoela, gaztigatu izan zion izkribuz Garibai jakintsuari Madrillera, ezen, nai zituzkeala jakin zearo, beraren jaiotetxearekin Oiarzungo Elizaren barriak; baita ere, Erromako Transtiberin Gipuzkoatarren jatorriak San Juan de Letran de Lartaunen izenarekin ifini izan zutenarenak, eta egin zegiola mesede esateaz, egiteko onen gañean zekien guztia garbiro.

Obispo oni Kondairatzalle andi ark biraldutako erantzueraren izkribu moldizkidatuetako bat nere eskuetan arkitzen da, nekez biribillaturik maitaro gordea; zeñetan ezarriak dauden itz erazko oek.

Copia de la carta que Esteban de Garibay y Zamalloa Historiador y Coronista mayor del Serenissimo Rey Don Felipe II de España, escribió al Ilustrissimo Señor Doctor D. Sebastian de Lartaun, Obispo del Cuzco, del Consejo de su Magestad, al Valle de Oyarzun, ele la Provincia de Guipuzcoa, desde la Villa de Madrid, año de 1571.

Ilustrissimo y Reverendissimo Señor.

En uno con este recado he recibido la carta que V. S. Ilustrissima dice, que he escrito mucho en respuesta de la que escribí con Matias de Arrazque, y assi no podré hablar sobre lo que en ella venia en esta de agora. Díceme V. S. que recibió el sello que yo le embié, y que para perfeccion de él le faltaba una corona de laurel ó zarza, y mas dice V. S. que si el nombre de Lartaun corresponde á lo de Letran de Roma, que es argumento, que la casa de Lartaun depende de la Iglesia, y no la Iglesia de la Casa, y otras cosas que á esto concurren. Digo quanto á lo primero de la Corona, es verdad, que el Excudo, que está en la Iglesia, assi está; y es de Rey, para denotar que en relacion del Pueblo, le fué perteneciente á los Reyes de manera, que cuyas armas son el Leon, y assi está en las puertas de Pamplona. Quanto á lo demas de la dependencia la una á la otra, digo; que es devaneo y muy gran desden, que la casa depende de la Iglesia, porque si esso fuera, la Iglesia no se nombrara de la casa, si no la casa se nombrara de la Iglesia, y digera, Lartaun de San Esteban, y no San Esteban de

Lartaun, mas tan antigua es la casa de Lartaun, copio todas las demas de su Comarca, y del Pueblo. Luego si la Iglesia es mas antigua, que la casa de Lartaun, tambien será mas antigua que todo el pueblo, y por consiguiente se puede decir, que todo el pueblo segun el tiempo fué de la Iglesia, y assi que debia ser Abadengo, lo cual es facilísimo, y deroga la nobleza y antigüedad de todo el pueblo de Oyarzun decir; que la casa ele Lartaun, es dependiente de la Iglesia, antes la Torre que está en el Sello del pueblo, fué, y es, de la casa de Lartaun, y esto nuestra bien el nombre de Rodear; pero particularmente lo muestran las zarzas que la rodean, y la primitiva institucion de la Iglesia de San Esteban de Lartaun, y que el dueño que fue de la casa de Lartaun, dio su Torre para la Iglesia, la cual torre, y casa de Lartaun, está fundada en donde agora la Iglesia, y el se abajó á donde esta agora la casa, y solar de Lartaun. Quanto á la dependencia de San Juan de Letran de Roma, digo; que San Juan de Letran de Reina, es de dependencia de la casa, y solar de Lartaun, y no el nombre de Lartaun de Letran

de Roma, y assi suelgo oír desde mi niñez, que el nombre de la casa, y solar de Lartaun está en Roma; y muestralo bien en armas del Escudo que está en la Iglesia, que son las llaves de San Pedro, y el Caliz de San Juan de Letran, y la Torre de Lartaun, y el Leon, de manera es de saber como puede ser esto, que el de Roma, y de la casa de Lartaun se comunicassen en el nombre y en las armas. V. S. Ilustríssima sabrá que la Iglesia de San Esteban de Lartaun es antiquísima, hecha, y fundada en el tiempo de los Discípulos, y Apostoles de Jesu-Cristo Nuestro Señor, y muestralo bien ser ansi, en ser Iglesia juradera, á donde los de Navarra, Aragon, Alava, y Vizcaia, y Castilla, y Lapurdi del Reino de Francia y los demas de las Montañas, ivan, y concurrían ha hacer sus juramentos ante la Imagen del Bienaventurado San Esteban de Lartaun Proto-Martir, de manera, siguesse que es la mas antigua que hay en Roma, de las Iglesias catholicas, y juraderas, y fueron todas las iglesias juraderas fundadas antes que hubiesse Leyes y canones, por donde dicen los casos, solían juraren tales Igle-

sias y assi suenan y dicen las historias de los doce pares de Francia, de manera, que quanto á ser antiguas ambas, y ser juraderas, corresponden bien la Iglesia de Renta y la del Valle de Oyarzun. Bien es verdad que la Iglesia de San Esteban de Lartaun es dependiente de la de Roma; y assi la Iglesiá de Roma embió á la de Oyarzun sus mismas armas, que son las llaves de San Pedro y el caliz de San Juan; pero en el nombre, la Iglesia de Roma depende de la casa de Lartaun y esto estasse claro y manifestado, y cosa provable, porque lo uno, el nombre es Bascongado, y lo otro, como V. S. es de Lartaun, y en esto es como si mas no se hablase, y assi es dependiente de aqui, y no es de allí. Pero es de saber, quando se transplantó, el nombre de la casa de Lartaun á Roma, sabrá V. S. Ilustrissima, que diez y ocho años antes que naciese Jesu-Cristo Nuestro Señor, los Cántabros cierto número de ellos pelearon contra los Romanos dentro en Roma, y los Cantabros salieron vitoriosos, y los Romanos hicieron en Roma dándoles sus hijas los mas principales que avia en ella, por donde se sigue, que el

Capitan de los que fueron á Roma entonces seria el hijo de la casa de Lartaun y que hecha su Victoria se casaría en Roma con la que heredó el palacio, que de entonces se le quedó el nombre de Letran, donde agora esta fundada, y fabricada el templo del Benerable San Juan de Letran, y que este capitan quedó en Roma, y sus dependientes de él se comunicarian con el Dueño, y casa de Lartaun, como buenos deudos, y cristianos generosos de Dios, el uno en Roma, y el otro en Oyarzun; y darian sus Palacios, para que en ellos se hiciessen estas dos Iglesias, y parecelo assi de concierto, cuando el de acá tomó por su Abogado al Señor San Esteban Protomartir, que se sigue despues de Navidad, y el de Roma el segundo día, éste que es de San Juan Evangelista. Esto es, Señor, lo que tengo que decir, y apuntar de este negocio en mis obras, y á V. S. en el ínterin, para si solamente, y no para comunicarlo asta que salga á luz. Y este ser de la casa de Lartaun, y su renombre, es el mas memorable, y antiguo que ay en toda la España, y pocos podran mostrar ninguna antigüedad como esta casa tiene, sin

que jamas aya faltado sangre propia de la misma casa de Varones. Nuestro Señor guarde á V. S. Ilustrissima con los acrecentamientos que merece é yo deseo. Madrid 7 de Setiembre de 4574. B. L. M. de V. S. Ilustrísima.- Esteban de Garibay y Zamalloa.

Transtiberin ezkontzaz gelditu izan ziran Gipuzkoatarakin Erromatarren aidetasunaren bidez, Gipuzkoa eta Erroma alkatu ziran adiskidetasun ezin andiagokoan; eta gerozko joan etorri guztietan eutsi izan zioten alkarri, bata besteari lagunduz leialkiro, Wisogodoak Españara sartu ziran arterañoako guztian. Lanbide oni dagozkan gertakari asko ta andiak zearo jakin nai dituenak begiratzea dauka, Batxiller Zaldibiak izkribatutako Kondaira Gipuzkoakoaren ogei ta zazpigarren kapitulura; non, beste gauza adigarri askoren artean, arkituko daben zerrenda bat modu onetan.

«Los Caballeros Transtiberinos se glorian diciendo, que su dependencia es de los invictos Cántabros superiores, que son los Guipuzcoanos, y Vizcaínos y que son los mas nobles y los

mas antiguos caballeros de Roma, y dicen mas que la casa *Ursina*, que es principalissima de Roma, como es la de los Colonas, que proceden de los Cántabros; y esta tradicion y memoria antiquissima tienen los dichos caballeros de Transtiberi, que es todo contra la opinion, que algunos tienen, diciendo, que toda la Cantabria fue vencida por Cesar Augusto; lo cual sí fuera verdad los Romanos plantáran en Guipuzcoa, y Vizcaia sus Romances, sus leyes sus habitos, y armas por aquella tierra, é assi bien sus tributos, y armas como en otras partes; y es de saber que las últimas armas, que en todo el Orbe se pacificaron fueron las de aquella tierra por el modo que es dicho. Y en aquel tiempo en Roma se cerraron las puertas de Jano y salió aquel edicto de Cesar Augusto, estando él en Tarragona, para que todo el mundo se empadronase ó se describiese, y en este tiempo de la universal paz nació el Salvador del mundo».

Gipuzkoako jende Euskaldun garbia
Aurrekoetatik da zintzo ta argia

*Erabakirik ondo guda galgarria,
Erromatarretara izan zan jarria.*

ZORTZIGARREN KAPITULUA

Wisogodoak, Sueboak, eta Alanoak noiz ta nola elorri izan ziran Española.

Jesukristoren jaiotzatik laureun ogei ta zazpigarren artean Theodosio gaztea Erroman Agintari arkitzen zala, Wisogodoak, Sueboak, eta Alanoak eraso izan zioten Españari portizki; bai ta beraren jaun ta jabe egin ere, Euskal-erri, eta Asturias ez, beste toki guztiaz, Jacobo, eta Philipok esaten dabeenez *Erago-laburren Utsbetandean* bederatzigarren liburuan; zeñetan dauden ezarriak itz erazko oek berperak.

«Despues los Wisogodos, Suebos Y Alanos tomando á Lusitania, y la España Tarraconense, y la Aquitania desde el Río Ligeri ocuparon todo hasta Cartagena, ecepto algunas Provincias, es á saber, Cantabria, y Asturias, y por su constancia conservaron la gente de guerra de los Romanos. A esto de tener fidelidad, y constancia con quien firmaron amistad, convida mucho á esta gente la estima, que hacen de su

limpieza, y linage, de que se precian hasta los tráficos, y pastores; en especial se jactan mucho de haber siempre sido apartados de Heregias con Judios, Moros, Neofitos ni otros infieles, nunca mezclados; y haber siempre guardado puro el nombre cristiano, y si algun judío por negocios fuese á aquella tierra, no seria lícito tardar en un lugar mas de tres días, y no en toda la Region mas de trece, de donde se siguió, que en oyendo los muchachos el nombre de judío se espantaban no menos que si fuera de otra especie, que la humana; y aun tienen privilegio, para que ninguno de los nuevamente convertidos á nuestra Santa Fe, pueda morar en su tierra».

Godoen etorreran Erromako Senaduak, lenago baino ere, naitasun andiagoa artu izan zeban Gipuzkoatarretara, jendadi maitagarri onen leialtadea ezagutu izan zebalako beste guztien gañekoa, anaiata-suna eginik zeukatenaren aide. Beragaitik, Erromatarrak beren estura larrietan oik erabiltzkiten Gipuzkoatarrak aurrenengo. Gipuzkoatarra kin kontatzen zuten beren eginkizunik baliosoenetarako. Gipuzkoa-

tarrak jarten zituzten kantuz ta dantzari beren jostallu pozgarri agirikoetan. Itz batean; aidetasun amodiozkoarekin batean, betiko alkardade adiskidetzakoa egin izan zuten ezkerozko guztian, Gipuzkoatarrak izan ziran Erromako Aginde andiaren kutunik maiteenak; zergaitik ikusiaz ezagutu izan zeban argi eta garbi, Euskaldunak ziradela beren jaioterria, jatorrizko oiturak, eta ematen dabeen itza gordetzeko munduan besterik ez bezalakoak. Gipuzkoatarren iru doai andi ondragarri oek autortu izan dituzte Erromatarrak, ez ezik, Godoak eta ondorengo guztiak ere; martizti samalda andiakin etorri arren Probinzi au ezin berendu izan dutelako; ikusten dan bezala argiroki, bere jaiotzako itzkuntza ederrarekin oitura onetsiak gozatzen dagoela oso ta garbi, lendabiziko egunetan bezalaixen.

*Naitasuna dionak jaioterriari,
Jarraitu bear dio leialtadeari;
Denpora guztietan ixil ta agiri,
Berak gorde izan du Gipuzkoa garbi.*

BEDERATZIGARREN KAPITULUA

Arabeen etorrera, eta Godoen ondamendia noiz eta nola izandu zan.

Arabeak Españara sartu ziranean, arrasatu zuten Erresuma andi onen zatirik geiena, bañan Gipuzkoatarrak beren lurrera alderatzen ere etziezaten utzi izan. Beragaitik Probinzia onetan etzuten Arabeak izan eskubiderik batere; zeña gelditu izan zan lokabe ta garbiro ondamen kaltarkitsu, eta jendadi itsusi nazkagarri argandik, Lenapezpiku On Rodrigo Toledo-koak laugarren liburuko lenengo Kapituluari esaten daben bezalaixen.

Godu urguloso mundu inguruaren irabazkindariak, ainbeste urteren epean Españako silla andian beren jarlekua izan bazuten ere, geroenean, Jaungoikoak alan nai izanik, nozitu zuten ondo beren arroke-ri neurrik bagekoa, Jesusen jaiotzatik zazpi eun, ta emeretzigarren urtean, patu txarreko Errege On Rodrigok errinatzen zebala.

Errege au menderatu zutenean Arabeak, jabetu ziran berak Españako tokirik geienentsuaz. Andik amabigarren urtean, zeña zan Kristoren jaiotzatik zazpi eun, ogei ta amaikagarrena, Kantauriako Dukearen seme Fededun Pelaio lendabiziko Errege Españakoa, ondamendi aiñ gaiztoak ikusitakoan, asi zan bere Erritarrakin batean Asturiaskoak lagun zituela, Mairu beltzak eta Arabe itsusiak Españatik kanpora botatzen. Zorioneko asiera Pelaioren au izandu zan Asturiasko mendietan; zergaitik Arabeak beren beldur andiarekin Kantauritarretara alderatu nai etzuten; eta asmo on au izandu zan ezin obeago-koa. Pelaiori Gipuzkoatik eta aldamenetako Euskal-errietatik biraltzen zitzaiozkan gazteria samalda andiak laguntzalle aldian sarri; eta bere estutasunik larrienetako batean joan zitzaion mendi-mutil talde andi batekin, bear bearreko, On Alonso Kantauriako Duke On Pedroren seme ernai azkarra; zeñaren bidez porrokatu zituen Pelaiok aldi artan iritsi al zitzakean Arabe zikin likits guztiak. Alonso au ezkondu zan gero Pelaioren billoi batekin; zeñari deitu izan zitzaion *El Católico*, eta bera izandu zan izen onetako Errege lendabizikoa; baita ere jarraitu izan ziona bere sallari

portizki, Mairu nazkagarriaikenduz bidebage berenduak zeuzkaten toki ta lur asko.

Denpora artan, eta askoz geroago ere, Erribildurik ez oi zan Gipuzkoako mendi inguruetan, ezpada, baserri-etxe purubetar barraiatuak; eta Arabeak jakinaren gañean zeudelako, toki goititu latz oetara igotzeko asmoa artu izan zuten guztiai, lenago zer gertatu izan zitzaien; etziran azkortu izan, berai erasotzera, ez ezik, begiratzera ere. Arabeen erkindade au ezagutu zebalako joan zan Pelaio Asturiasko mendietara, beretatik Mairuak zirikatzen.

Pelaio ta beraren ondorengoak ikusi izan ziranean indar andiak artuaz zijoatzela Asturiasko mendietan, irten zan Nafarroan Pirineoko arkaitz tarteetara Bigorrrako Baroiaren seme leial Inigo Arista Euskaldun gazteria talde andi batekin, Arabeai erasotzeko bideak Asturiasko gisa berperean prestatzera, Jesukristoren jaiotzatik bederatzi eun ta amabigarren urtean, zeñari deitu zitzaion ondorean, Errege Nafarroakoa.

Godoak azpiratu eta Arabeak gañeratu izan ziranetik, Inigo Arista azaldu bitartean igaro ziran eun ta laurogei eta amairu urte. Denpora luze onetan lenago ta ondorean ere, Gipuzkoatarrak guda gogor por-

titz bizian jardun zuten, alik eta Mairu billau itsusien kutsua arras aienaturik España osotoro garbi garbi ifinia izan zan arterañoako guztian. Ez ordea bakarrik beren mugapea ezin gordez, ezpada, Nafarroako ta Arabako muga inguru eta auzoerrietan Arabe likitsai gogorkiro erasorik, irabaziaz lur zelai asko ta andiak. Guda luze goaigarri onetan Gipuzkoatarrak azaña andiak egin izan zituzten beren Erriaz kanporako toki askotan.

Anziñaerako denpora doatsu aetan Gipuzkoako mendi-mutil gudariak oi zerabiltzaten armak ziran ballestak, lanziak, geziak, eta dardai eta pordon andi erpiñetan burni zorrotzdunak. Soñekoak ere garbiak eta ariñak txit, gorputzeko jonturaen neurrian din dina egindakoak, zinzilika zabuan oi dabiltzan egal aize-artzalle aetakoen zantzurik ere bagekoak. Etsaiari erasotzeko asmoa artzen zutenean, aurreneño egin oi zuten lana zan, Martiztiaren gordetzalle beraren ondoren zijoan samaldatxoagana, tokirik amilkorenetako batean aldra andi bat ojuz ta kantari bat batean sartzea; eta aurre aldetik zijoatzenak oetara irauli orduko, an izango zan prest beste aldetik talderik gogorrena; non igesbiderik bageko lekuan

erdian arturik, porrokatu oi zituzten Erribilduetatik iñoiz edo berriz irteten ziran Mairu beltz igingarriak.

Modu onetako azaña andiak egiñaz, mendiz mendi zebiltzan Gipuzkoatarrak jakin zutenean, nola Nafarroan altxatu zan, lenago aipatu dedan Inigo Arista, bereala onekin alkartu eta bat egiñik, zeatu ta abarrakitzen zituzten, iritsi al zitzaten Arabe nazkagarriak; bai ta geroenean biraldu ere España guztitik igesi, berriz etorteko gogoak kendurik.

Noizpaiten bear ta, gure Egille andiak alan nai zebalako. España guztia garbitu zan Mairu arraza gaizto kaltarkitsuetatik. Bañan etsai arrotzak urte askoren buruan neke andien bidez kanpora bota baziran ere, etzeban iraun izan luzaro Españan pakeazko bizimodu gozatsuak. Gizonaren arrokeriazko andizkatu naiak askotan urratu izan ditu lege zuzen bidezkoen katerik sendoenak. Auxen berpera gertatu zan, bada, Españan, kanpotarrak aienaturik Erritarrak bakarrik gelditu ziradenean.

Bereala asi ziran indarrik geiena zeukaten Probinziak gitxiagokoak menperatzen. Bañan gure Ama ernai zintzo Gipuzkoak, ezaguturik goseti aen asmo galgarriak, aldeurrez artu izan zituen neurri zuzen egoki ezin obeagoak. Ikusirik, bada, Nafarroako Erre-

ge Garcia Jimenez indarretan ugarituaz zijoala, bera-
rekin adiskidetasun andian alkaturik egin zan bat
Gipuzkoa, Kristoren jaiotzatik zortzi eun ogei ta bost-
garren urtean. Amodiozko anaiatasun au leialkiro
gordetzeko itz onorezkoak alkarri ematean, erabaki
zituzten garbiro ondorean gertatu al zitezkean etorki-
zunak modu onetan.

Gipuzkoako Probinziak serbitzatu bearco zebala
Nafarroako Erregea, gudarako gizon bearrean arki-
tzen zan denpora guztietan. Nafarroak orobat lagun-
du bearco ziola Gipuzkoari, baldin atakatzera iñor
etortzen bazitzaion. Gañera, Probinzia onek jaiotzatik
dituen bere oitura ta eskubide guztiak gozatu bearco
zituela oso ta garbi, akatsik txikarrena ere egin bage.
Eta suertatzen bazan noiz edo noiz alkarren arteko
desegokiren baten bidez, edo beste edozein gertaka-
ri uste bagekoengaitik anaitasun au autsitzea, Gipuz-
koako Probinziak izan zezala eskubidea, berak aut-
tzen zeban Buruzariagana jarteko, edo bazerizkion,
bera bere gaiñ gelditzeko, jatorriz bere berekiak
dituen Erri, etxe, mendi, baso, lur, ibai, abere eta
osterentzeko ondasun guztiakin.

Modu onetan beren arteko joan etorriak garbiro
erabaki eta gogoz alkar laztanduak izandu ziran urte

askoan, eta oraindik, milla ogei ta bostgarren urtean ere, Nafarroaren egopean arkitzen zan Gipuzkoa. Garzia Aznarez eta bere emazteak San Juan de la Peña Olazabalko Bakarlekuaren alde egin zuten doariak eta Moretek aipatzen daben gallaldia batek adierazten dute argiroki, ezen, Gipuzkoa ta Nafarroa beren arteko alkardadea urratu bage zeudela milla irurogei ta seigarren urtean.

Milla irurogei ta amaseigarren urtean Errege On Santxori Peñalenen, bere anaia On Ramonek eta beste urritarrak bortxazko eriotza gogorra eman izan ziotelako, asaldatu zan Nafarroa portizkiro, eta Gipuzkoatarrak ikusirik odolgirodi aiñ itsusi bide bagekoa, Nafarroagandik aldendurik, jarri ziran On Diego Lopez Konde Bizkaikoaren babesera, lenago Nafarroarekin egiña zeukaten gisan, beren eskubide guztiak oso ta garbi gordetzeko itz onorezkoaren azpian. Bizkaiarekin egindako anaiatasun onek iraun zeban berrogei ta zazpi urtean zeña ausia izan zan atsekabezko gertakari baten bidez. Ara nola eta zergaitik.

Milla eun ogei ta irugarren urtean Aragoiko On Alonso Batallariarekin Doña Urraka Kastillakoaren arteko ezkontza gozarotsua samindurik, bizialargutzara biurtu zalako, gertatu ziran, ustez ustekabe,

nasvilla eta goibeetze andiak txit. Katranbilla itsusi oren bidez sortu zan Aragoirekin Gaztelaren artean guda portitz bat. Iñigo Konde Bizkaiakoa jarri zan On Alonso Batallariaren alde; bañan Gipuzkoak lanbide onetan sartu nai izan etzeban ez bataren eta ez bestearen alde; eta Bizkaiagandin aldendurik biurtu zan ostera Nafarroagana, lenago berarekin egon izan zan modo berperean; eta alkardade azken aldiako onek iraun zeban irurogei ta amazpi urtean.

Esan al guztien gañeko pozkida betean gelditu zan Nafarroa, Gipuzkoa beragana biurtu zitzaiolako; zergaitik ondo ezaguturik arkitzen zan Probinzia onetako jaiotarren pizkortasuna eta leialtadea ziradela ezin geiagoak. Ez ordea bakarrik, berarekin alkartua egondu zan denpora guztietan ondo serbitzaturia izan zalako; bai ta ere Gipuzkoa bera bere gaiñ zegoelarik, Nafarroari gertatu izan zitzaiozkan estura larri askotan, laguntza andiak egin izan ziozkalako, auzo-erri leialaren gisa. Gertaera oetako bat izandu zan gogorangarria guztiz, Nafarroarentzako ezin obeagoa, eta Gipuzkoarentzat ondra andikoa txit.

Errege Aragoiko, Balenziako, eta Kataluniako batek azaldu zion guda gogor bat Nafarroako Erregeri; eta au, batalla andi batean garaitu eta atzemanik

artu izan zeban are bere menpera. Bañan Gipuzkoatar leial erru andikoak jakin zutenean, beren auzo-erri Nafarroako Erregea arkitzen zala Aragoi, Balenzia eta Kataluniakoak azpiraturik itsaspendua, bereala irten ziran garailari oei erasotzera kanpo zabalera, sinistu ere ezin leikean bezalako ausardiarekin, eta martizti garailaria zegoen tokira nai baino nekezago iritsirik, jarri zitzaiozkan bere aurreko aldean batalla eskatzen ziotela; non ordu gitxiren epean guztia zatitu, urratu, eta abarrakiturik menperatu ondoan, biurtu zuten Nafarroako Erregea bere lengo jarleku andientsura, adierazten ziotelarik mundu osoari zenbaterañoiko indarra zuten Probinzia onetako mendi-mutilen dardai erpin zorrotzak. Egia onen argibiderako Baziller Zaldibiak Gipuzkoako Kondairaren ogei ta zazpigarren kapitulan esaten du onela.

«Hay muy gran argumento para ser creído en que los Guipuzcoanos, de antiquísimo tiempo acá, tienen puesto en su Escudo de Armas al Rey que libertaron sentado en su Escaño, y con su Corona en la cabeza, y su espada desnuda de punta arriba en la mano, en la señal que le libertaron, y le restauraron, y pusieron en su

Trono y Reino. Y en el privilegio y titulo de Armas de la Provincia se dice como tenian por Armas antiguas al Rey como arriba se refiere».

Orra nolako mesede ta laguntzak egin izan ziozkan Gipuzkoako Probinziak Nafarroari auzo-erria zebalako naitasunarekin; eta beragana alkartua egon zan denporan, batez ere azken aldiako irurogei ta amazpi urteetan, guztiz asko nekatua izandu zan Gipuzkoa, Nafarroako Erregeak eta beren Erriburutararak egiten ziozkaten bidebagekeriak ezin eramanez. Bañan nola ez dan munduan eperik betetzen eztanik, oni ere iritsi zitzaion bere azken ordua, usterik gitxiena, eta preminarik geiena arkitzen zitzaion egunetan.

*Gipuzkoak luzaro zintzoki eta piñ
Serbitzo asko zion leialkiro egin;
Bañan azkenerako artzen zebala miñ,
Asperturik zegoen Nafarroarekin.*

AMARGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako Probinzia noiz ta nola, eta zeren bidez Nafarroagandik aldendurik jarri zan Gaztelako Erregeagana.

Milla ta berreungarren urtean On Santxo Santxez indartsua Nafarroako Erregea zala, berari arpegi emanik esti eragitera etorri zan Gaztelako Errege On Alonso zortzigarrena Bitoriako ondoraño; baita Uri au ertsitu ere alde guztietatik. Egun berperean Nafarroak eskatzen zion laguntza Gipuzkoari, estura larrian arkitzen zalako; bañan Probinzia au izanik ernaia ta zentzu andikoa, oroitu zan zori onean, nondik eta nora zeukan biderik erosoena, Nafarroak egiten ziozkan txarkeri ta billaukerietatik igesturik, begirune alaiagoarekin begiraturia izango zan Errege ondra andikoagana jarteko.

Esan ta egin, era doatsu ezin obeagoko au ikusi bezin laster, Gipuzkoaren mugapeko Alkate jaun guztiak batu ziran Mondragoiko Erri leialera, beren Batzar guztiakiko andientsua egikaritzera, non eraba-

ki zuten gogoz Nafarroari lagarik, Gaztelarekin alkar-
tu eta pakea oso betean bizi izateko.

Bereala Batzar itzal andiko ark, mandatu balioso
onekin igorri zituen Bialkiñak Alonso zortzigarren
Gaztelako Erregeagana Bitoriako ondora, zeñari
ustez ustekabeko albiste pozgarri gozo andiko onek
zabaldurion biotza ezin geiagorañoko atsegintasun
oso bete betean; zergaitik Gipuzkoako Probinzia bere
alde izatea guztiz asko naikidatzen zeban lenagota-
nik ere, eta ez gitxiago estura larrian arkitzen zan
egun berperetan.

Errege au pozaren pozez bera etorri zan Mondra-
goiko Errian arkitzen zan Gipuzkoako Batzar guztiaki-
kora; eta emen, amodiozko naitasunaren bidez laz-
tandurik josi zitzaiozkan alkarri adiskidetasun andian;
erabakitzen zutelarik garbiro, ezen, Gipuzkoak lagun-
du eta serbitzatu bearko zituela leialkiro eginal guz-
tian, Gaztelako Erregeak beren premina eta estura
larrietan; eta Errege oek gorde bearko ziozkatela Pro-
binziari, jaiotzatik bere berekiak dituen oitura eta
eskubide guztiak oso ta garbi, akatsik txikarrena ere
egin bage; eta baldin gertatzen bazan noiz edo noiz,
alkarri eman ziozkatzen itz onorezko oetakorik alde
batetik edo bestetik ausitzea, Gipuzkoari utzi bearko

zitzaiola bere mugape, oitura, eskubide, eta ondasun guztiakin lokabekiro berak nai deban buruspidea artzen, ezertan ere eragozpenik ifini bage.

Gipuzkoako Probinziak bere nai izatez, iñork ere beartu bage, Gaztelako Errege Alonso zortzigarrenarekin egindako alkardade au ondorengo guztiak ere ikusi zezaten argi eta garbi, egin zuten Mondragoiko Errian milla ta berreungarren urteko Urri-illaren zortzigarren egunean sinisgarritzat agerkai ziñezkoa, zeña ezin uka dezakean gizon fede onekok, ikusten dalako ainbeste urteren buruan arkitzen dala bizirik bere oñean.

Amodiozko alkartasun maitagarri oni zegozkion gauza balioso guztiai beren zuzenbidea emandakoan, Alonso Erregea, Gipuzkoako Ekautu guztiarekin batean, igaro zan Beloagako, Ondarribiako, Donostia-ko, Iturriozko, Ataungo eta beste gaztelu Probinzia onen mugapean arkitzen ziradenetara menpetasuna artzera, eta zer gisatan zeuden ikustera. Geroztik irauten du alkartasun zorientsu onek urratu bage, etsai ozpindu txar askoren esker gaiztoan bada ere. Guztiz baliosoak, eta txit gogoangarriak dirade, bada, sei eun berrogei ta geiago urteren epean Gipuzkoako Probinziak Gaztelako Erregeai egindako mesede, ser-

bitzo, eta laguntza andiak. Baita ere, oen saritzat
Gaztelako Errege ondraduak Gipuzkoako Probinzia
leialari eman izan diozkaten gallaldia maitagarriak,
eta autormen gozo pozgarritsuak.

*Errege ondraduak gizon prestu gisa
Badakite gordetzen emandako itza;
Lege on bidezkoak zuzen badabiltza,
Izan ta izango da Españaren ditxa.*

AMAIKAGARREN KAPITULUA

Gipuzkoatarrak Gorritiko Gaztelua noiz ta nola artu zuten; eta egikera onen bidez izandu zan Beotibarko batalla gogoangarriaren azaldurea.

Gipuzkoako Probinzia Gaztelako Erregeagana jarri izan zalako, Nafarroa mustardaturik aserratu zan portizkiro; eta berpertatik asi zitzaion Probinzia oni, asmatu al zitzakean kalte ta bidebagekeriak egiten. Gaiztakeria modu askotako oek egiten zitueneko igesleku ta gordegarri ifini zeban gaztelu bat, Gipuzkoarekin mugatzen dan Nafarroako Erri Gorritikoan, berariaz autatutako mendi erpin batean, bertara iñor ere kanpotarrik ezin igo zitekealako uste oso betean, zeñak iraun zeban Gipuzkoatarrak arras mindu ziran arteraño.

Nafarrak noizean bein gauaz ixilltxorik Probinzia onetako auzo-errietara etorririk egiten zituzten beste gaiztakeria mueta askorekin batean, lapurreta andiak eta eriotza odolgirodiak ere; eta ingurumaiko Gipuzkoatar apurrak oartu ta alkargana batutzen asi ordu-

ko, lister oek sartzen ziran koisketz beren gaztelu Gorritikora.

Ezin eraman alako bidebagekeri oezaz ainbeste-raño berotuak arkitzen ziran Gipuzkoatarrak, ezik, promestu zioten alkarri, berendu bear zutela gaztelu kaltarkitsu hura, ill edo bizi. Asmo sendo onekin bear bezala prestaturik, eraso zioten ausardi andian portizkiro Nafarrak gordeleku segurutzat zeukaten Gorritiko gazteluari; bai ta menperatu ere ordu bat eta erdigarrengo, eta bertan arkitutako Nafarrik etzuten laga bat bakarrik ere bizirik. Egikera andi au gertatu zan milla irureun, ogeita batgarren urteko agorrillaren zortzigarrengo egunean. Gau artan berean iritsi zan Iruñera barri au, zeñaren bidez asalaturik irakin zitzaion Nafarroa guztiari, bere onetatik aterarik ezin donariotu zan moduan, eta bereganatu al zitzakean indar guztiak biribillaturik, artu zeban asmo irme sendoa, Gipuzkoako Probinzia erre ta kiskaldurik soilldu bear zebala arras, bere oñean geiagoren geiago ezin jarriko zan gisan. Egiteko balioso onen gañean itz egi-tean Batxiller Zaldibiak amaikagarren kapituluan esaten du onela.

«Nafarrak Martizti andi bat bildurik sartu ziran Probinziara guztiz arrotasun andian, eta beren sarreran zer gertatu izan zan jarraitzen da emen, Probinziaren anziñako liburuaren asieran ezarria dagoena, eta izkribaturik arkitzen dana Nafarroako Erririk aurrengoetako Puente de la Reinako Elizan, Jesusen jaiotzatik milla irureun ogei ta batgarren urtean; izan zedilla etorria Franziatik On Ponce Morentana Vizconde de Oña, eta Eraonle Nafarroa guztiakikoa, Santa Kruz Agorrekoaren pesta aurreko aste azken egunean albistea artu izan zeban, Gipuzkoatarrak berendu zutela Gorritiko Gaztelua; bereala Buruzari izendatu dan ark agindu zeban batu zedilla al zitekean jende guztia; eta au etzan bestetarako, ezpada, Gipuzkoa abarrakiturik arras ondatzeko; Agintari au irten zan Iruñetik jende samalda andi batekin Santa Kruz bezperan Igande egunarekin: bigaramunean, zeña zan Santakurutz eguna, zabaldurik aldeerrietara ibilli ziran jendea biribillatzen; batu zituzten Nafarroatik, Gaskoi, eta Franzesetatik irurogei ta amar milla jazarlari, eta sartu ziran Gipuzkoan San Matheoren pesta aurreko osti-

rala egunean; erre zuten Berastegiko Erria, eta bertako Elizan egin zuten kalte asko; eta bigaramunean, zeña zan laurenbat eguna, iritsi ziran Beotibarreraño, non Gil Lopez de Oña Larreako Etxenagusiaren jaun ta jabe denpora artan Amasan bizi zan pizkor alaiak zortzi eun Gipuzkoatarrekin banatu zeban Probinzia onen kontra zetorren jendadi guztia, eta lotu zeban Martin de Aibar itzal andiko gizon Nafarroa guztiak asko nai ziona, zeñak esaten zeban petxatu bear zituela Gipuzkoatarrak eguzkitan bertu nai zutelako, eta salduko zebala eguzkia dirutan; irugarren egunean ill zituzten Juan Lopez de Urroz Merio mendietakoa, Pedro de Oibar, Martin de Euso, esan dedan Martin de Oibarren semea, Pedro Sotes, Pedro Garcia, Juan de Urti, aipatu dan Perezen semea; baita ere berrogeita amazazpi zaldunki, eta beste jende asko, eta Don Migel Sanz Alvarez, D. Martin Hiertziz, Don Martin de Ronkal, eta beste jende asko urikoak izan ziran lotuak eta illak, Rosenil Jauna, Juan Corboran, Juan Martinez Medrano, Juan Enrikez, eta illa izan zan Gobernadorearen anaia, eta Bernat Caritut, eta Don

Martin Pelena; eta Gil Lopez ta beraren lagunak biurtu ziran ondra andian, batalla gogoangarri onetan berendu zituzten etsai, abere, arma, eta beste gauza askorekin: zeintzuben balioa igotzen zan eun milla librataraño; eta Gobernadoreak iges egin zeban alkandora utsean, eta gañerontzekoak izan ziran illak eta itsaspenduak; eta egikera andi au gertatu zan laurenbat egun esandakoan, milla irureun, ogei ta batgarren urtean; beragaitik Nafarrak artu izan zioten gorroto andia Beotibarko tokiari, zeñetan izandu zan batalla, eta beren anziñako esaera da, *Beotibar Beotibar, hik daukak Martin de Oibar*. Eta denpora artako kanta Euskarazkoak esaten du; *milla urte igaro ta ura bere bidean Gipuzkoatarrak sartu dira Gazteluko etxean, Nafarrakin bildu dira Beotibarren pelean*. Erdaldunak beren itzkuntzan esango balute bezala, *Al cabo de años mil, buelbe el agua a su quibil; assi los Guipuzcoanos han buello á ser Castellanos, y se han topado en Beotibar con los Navarros*».

Batalla andi au izanik aiñ ospatsua, Gaztelako, Aragoiko, eta Nafarroako Kondairatzalleak argitaratu izan zuten beren izkribu gogoangarrietan, zeren bidez eta nola gertatua izandu zan. Eta Tolosako Erri leiala gerozko urte guztietan bere Batzartar eta Elizako Kabildu osoarekin, Pardon-dantzariak arturik, irte ten da Igarondora, Beotibarko batalla irabazirik zetozenai ongietorri goza pozkidatsua egitera joan izan ziran asaba maitagarriak idurikatuaz; zeñaren bidez berriztatutzen dan urteoro azaña andi aren oroitpe na; eta gertakari onen argibide geiagorako, Tolosako Errian Tingladua esaten zaion tokian arkitzen dira jazarra artan peleatu izan ziran gizonen iduriñak, denpora artako janzi, arma, eta beste ezagungarri askorekin.

*Batalla onetako itzbide andiak,
historia askotan daude ifiniak,
Utsaldiarik bage garbiro egiak,
Denpora berpereko gizon jakintiak.*

AMABIGARREN KAPITULUA

Tolosako Erri ernaiak bere auzo-erri banaka batzuketekin batean Nafarroaren menpeko Erri Leiza, ta Areso noiz ta nola artu izan zituen.

Gipuzkoako Probintzia baino, irureun ta amabi urtez geroago Nafarroa jarri zan Gaztelagana; eta bitarteko denpora luze onetan guztian Probintzia onek guda bizia iduki zeban Nafarroarekin. España guztia, eta Franzia ere, arriturik zeuden Probintzia labur onek Nafarroako Erresuma andiari arpegi emateaz. Eta, zer zan arpegi ematea, baldin Erri osoak ere kentzen baziozkan?

Errege Don Juan bigarrenak Aragoiko, eta Nafarroako Erregeekin guda zeukala gertatu zan, Tolosako biztanleak auzo-erri banaka batzuketako Gipuzkoatar adiskide leialen laguntzarekin batean, beren arma indar andikoen bidez Nafarroako lurrean sarturik, Leizako Erria, eta Aresokoa garaitu, irabazi, ta berendutzea; zeintzuk jarri zituen Tolosako Erriak Gaztelako Erregearen koroi itzalsuaren azpian. Erre-

ge onek naitasun andiarekin pozkida betean egin zion bere eskuerakutsia Tolosako Erriari modu onetan.

«Don Juan por la gracia de Dios Rey de Castilla, de Sevilla, de Córdoba, de Murcia, de Jaen, de los Algarbes, de Algeciras é Señor de Vizcaya, é de Molina. Al concejo, Alcaldes, Regidores, é oficiales de la villa de Tolosa de Guipuzcoa, salud é gracia. Sepades, que vi una petition, que por vuestra parte ante mi en el mi consejo fué mostrada, por la cual me embiasteis decir, que durante la Guerra, que lo habia con los Reyes, é Reinos de Aragon y de Navarra, que bosotros conquistaredes, é ganaredes por guerra y en guerra, entre otros Lugares, dos Lugares, que llaman al uno Leiza y al otro Areso, que son en el Reyno de Navarra, que los dexastes rendidos por míos, é como míos para la mi corona Real, é que dexastes estar en ellos á los mismos vecinos, é moradores que estaban en ellos, para que allí morasen, é que tubiesen los mismos lugares por míos, é que guardasen el mi Señorío Real, é obedeciessen mis cartas, é mandamientos, como de su Rey,

é Señor natural, coma esto, y otras cosas largamente diz, que pasaron entre vos, y ellos por instrumento público, é despues de ello lo os fecho y fize merced de los dichos lugares, ó de cada uno de ellos con sus derechos, é pertenencias é de la Justicia civil, é criminal, e de todo lo otro, que á mi me pertenecía en los dichos Lugares, é en cada uno de ellos, á vos el dicho concejo, reteniendo en mi el Señorío maior, é de alcavalas, para que me acudiessen con ellos, segun todo ello mas largamente es contenido en la mi carta de merced, que sobre esta razon vos fize, por virtud de la qual diz, que vos el dicho concejo subisteis, é habedes tenido, é defendidos los dichos Lugares de Leiza, y Areso por vuestros, é como vuestros, y aora diz que despues otorgué, é firmé la tregua á los dichos Reyes, ó Reynos de Aragon, é de Navarra, los vecinos é moradores de los dichos lugares, que aora en ellos viven que han traído, é traen algunas maneras, ó algunos colores para se tornar Navarros segun antes eran, é apartar de mi Señorío Real é desapoderar de ellos al dicho Concejo, en lo qual si asso obiese

de pasar de mi, diz, que recibiria deservicio, é á vosotros gran daño, é que me pediades por merced, que proveiesse sobre ello en la manera que entendiesse cumplía á mi servicio, é Señorío; mandovos tenerla, é guardar; é defender los dichos Lugares só el mi Señorío para la mi corona Real; pues los tomasteis é conquistastes en el tiempo de la dicha guerra; é por quanto al tenor de los tratados de las dichas treguas los dichos lugares, é cada uno de ellos deben estar por mí, é só el mi Señorío Real, que vos el dicho Concejo los debedes tener por mi, é en mi nombre por virtud de la dicha merced por mi á vos fecha; Por ende tubelo por bien, y es mi merced, que vos el dicho Concejo, hayades é tengades, é poseades los dichos Lugares, é cada uno de ellos, segun, ó en la manera, que subisteis, é defendisteis, é poseísteis hasta el dia, que yo otorgué treguas á los dichos Reyes de Aragon, é de Navarra, porque vos mando, que amparades, é defendades los dichos Lugares, é cada uno de ellos en la tenencia, y la posesion de ellos con todos sus pechos, é derechos, é con la Justicia civil, é cri-

minal, segun que fasta el dicho dia de la tregua teniades, é defendiades, é poseiades como dicho es; é si para los defender menester ovieredes aiuda, ó favor, por esta dicha mi carta mando á Diego Perez de Sarmiento mi repostero maior, é mi Alcalde de la dicha mi tierra de Guipuzcoa; é á Fernan Perez de Ayala mi Merino maior, é á sus lugarestenientes, é á todos los Comisarios, Alcaldes, Reidores, Prebostes, Caballeros Escuderos mis vasallos, é á otros qualesquier oficiales de todas villas é personas de todos los lugares, é villas de la tierra de Guipuzcoa, que vos den, é hagan dar poderosamente todo favor, é aiuda, que menester hubiades cada y cuando por vos fueren requeridos en tal manera, que vos podades tener, ó tengades la dicha pesesion de los dichos dos Lugares, segun, é en la manera que dicho es; é los unos, ni los otros no lágades, ni fagan ende al so pena. Dada en Salamanca á veinte y siete días de Septiembre año del nacimiento de Nuestro Señor de mil quatrocientos é treinta años.-Yo el Rey.- Yo Diego Romero la fize escri-

bir por mandado de Nuestro Señor Rey.- Acordada en el Consejo Real.- Registrada».

Tolosako Erri Argidotarrak bere auzo leialakin egindako azaña andi au, Gaztelako Erregerentzako izandu zan txit pozgarria, Gipuzkoarentzat guztiz ondragarria, eta Nafarroarentzako arras mingarria.

*Tolosatar pizkorrak arin ta garboso,
Nafartarren lurreen sarturik eroso;
Artu zituztelako Leiza ta Areso,
Fama andia zeban Gipuzkoak jaso.*

AMAIRUGARREN KAPITULUA

Gipuzkoako Probinziak noiz ta zeren bidez, eta zer egoitza modutan arkitzen zala, biraldu izan zituen bi milla ta geiago bere seme azkar ondo armatuak, Portugalko Erregek ertsiturik zeukan Burgosko gaztelua lokabetzera.

Milla laureun, irurogei ta amalaugarren urteko abenduko illean, Errege Don Fernando bostgarrena eta bere emazte Doña Isabel egin ziran Gaztelako Koroïaren Jaun ta Jabe, Fede Santuaren gordetzalle eta Españaren zorionerako. Denpora berean, Portugalko Errege Don Alfonso bostgarrenak eta Franziaiko Ludobiko amaikagarrenak artu zuten asmo sendoa, Gaztelako Erregeak beren jarlekutik bota bear zituztela nai ta naiez. Bereala, Portugalkoak ogei milla ta geiago gudarirekin eraso zion Españari Estremadura-ko aldetik; baita Franziaik ere berrogei millako Martiztiarekin Gipuzkoako mugaetatik, *Aman Señor de Labrit* Buruzari zutela.

Portugaltarrak etorri ziran Burgosko ondoraño; bai ta ertsitu ere bertako gaztelua inguru guztitik.

Bañan Gipuzkoako Probinzia leialak bere seme azkarakin bakarrik, kanpotarren laguntzarik batere bage, Irun-aranzungo mugan Franzes samalda andiari irme eustea asko ezik, bi milla ta geiago mendi-mutil bertako jaiotarrak biraldu ziozkan Gaztelako Erregeri Burgosko ondora, Portuges kaiskarrak astindurik uixatzera; baita bota ere ariñ aski Burgosko ingurutik, ez ezen, Toroko ta Zamorako Urietatik, eta beste Eri beren izenean zeuzkatenetatik, ostera biurtzeko gogoak kendurik.

Gaztelako Erregea estura ta larritasun oetatik lasaitzen asi zanean, irten zan egurastutzera egun batean eizera, eta beraren etorrerak illundu ta geroixeago ere luzatzen zebalako, soldaduai beren ordu jakiñean agindu zitzaien, nor bere etzauntzetara joateko; baita ixil ixilik joan ere lotara Gipuzkoatarraz osterontzeko guztiak. Bañan oek etzuten nai izan sartu etzinlekuetan, alik eta beren Erregeren buruzpidea ikusi zezaten arteraño. Esan ta egin, beraren billa atera ziran Gipuzkoatarrak bakarrik ojuz deadar egiten zutela *Daca mi Rey*; eta idoro zutenean biurtu ziran Errira beren arekin arroturik atsegintasun andian kantari Euskarazko itzkuntz garbian onela;

Gure Errege Jauna
Billatu degu basoan,
Goizean eizera joana
Pozkida bete osoan,
Berak dituelako ikusi,
Batzuk ill ta besteak bizi,
Portugesak amilka igesi.

Gaztelako Erregeri biotzaren erdi erdiko mamiraño iritsi izan zitzaion, Gipuzkoatarren amodiozko leialtade andi au, eta lenago ere bai ta geroztik geia-go, Gipuzkoatarrakin kontatzen zeban bere eginkizun balioso guztietarako; batez ere, Toroko batalla andian ikusi izan zituelako Gipuzkoako mendi-mutilak ausardi andiarekin bata bestearen leian etsaia zegoen tokira sartu, eta gogorkiro erasorik, nola porrokatu zuten Portugalko Martizti guztia. Lenago izendatu ditudan bi milla gudariaz gañera Probinzia onek biraldu izan ziozkan mutil samalda aridiak Gaztelako Erregeri; zeintzuben bidez beretu zituen Granada, eta Napoles. Egia garbiro onen argibideak nai dituenak ikusi, begiratzea dauka oarez ta artezaz Gipuzkoako Fueroen liburuan ezarria arkitzen dan emezortzigarren Tituluko Kapitulu lenengora, non ikusiko dituen

erara ta zuzenki, zearo ta garbi, Gaztelako Erregeak Gipuzkoako Probinziari bere serbitzo, ta leialtadearen bidez egindako saristatze, eta autormen gozo pozgarritsu maitagarriak ugari txit.

Esan dedan bezala, Gipuzkoatarrak beren gogoz Gaztelara joanik egin izan zituzten azaña andi oek baino ere askoz geiagokoak ziran, denpora berean Probinzia barruan bertako jaiotarrak bakarrik, Franziatik Portugalko Erregerekin alkatuak zetorren Martizti izugarriari eman ziozkaten astinaldi gogor portitzak. Lenago izendatu dedan Aman Señor de Labritek bi urte igaro zituen berrogei milla gudarirekin Irun-aranzungo arraia ezin ausiz; eta Ludovico Franziakoa aserratu zan txit, beraren jende samalda aiñ andiari Gipuzkoatarrak eusten ziotelako, Gaztelara Portugesen kontra mutil talde andiak igorritzeaz gañera. Beragaitik, milla, laureun, irurogei ta amaseigarren urtean berriro etorri ziran Franziatik Martizti andiak, Labrit, Andet eta Agramont jauna Buruzari zituztela, Probinzia labur au bereala azpiratzeko uste oso betean; bañan etzitzaiozkaten baliatu beren asko galdu amesetakoak.

Franzes samalda andi oek bi aldiz ertsitu zuten Ondarribia, arteraño esitu txiki batzuk aldamenetan

baizik beste murririk etzeukala, eta bertako gazte-luaren zaintzalle Don Juan de Ganboa Gipuzkoatarra bere erritar banaka batzubekin barruan arkitzen zala. Ekinaldi bietan Franzesak izan ziran uixatuak zauri galantakin; eta etsi zutenean berenduko etzutela Ondarribia, Labrit eta Agramont samalda andi batekin joan ziran egun batean Donostiako ondora berari ekiteko asmoan, ustez, Ondarribia bezin gogor arkituko etzutelako; bañan ezagutu zuten prest, Uri au arkitzen zala gudarako bear ziran prestamen guztiaz orniturik, Gipuzkoatarrez ondo janzia; eta biurtu ziran fite Irun-aranzungo arraian zeuzkaten lagunetara.

Franzes oek guztiak alkargana biribillatzean jarri ziran beren Erri alderontz begira, eta besterik eziñean artu zuten asmoa beren amorruz, Probinzia onetako Erri iriki banaka batzuk bederik erre bear zituztela Franzia iraulterako. Etorri ziran Errenteriarraño; erre zuten Erri au guztia, baita Oiarzungoaren zati bat ere. Bañan usandu zutenean beretara zetorrela Gipuzkoa barruko jendea bata bestearen leian, zegoanari zegoan bezala lagarik abiatu ziran igesi beren Erri alderontz; eta Irun-aranzuna iritsi ziradeneko, gañean zituzten Gipuzkoatarrak su ta gar, non Franzes Martizti andiareu zatirik geiena porrokaturik abarrakitu

zuten Gipuzkoako mendi-mutilak; zeñean jazarra gogor onen barriak eramateko lainbat, doi doi sartu ziran bizirik Franzian.

Gutztiz arrigarria izandu zan, bada, Don Juan de Ganboa Ondarribiako gaztelu-zaintzalleak bere erritarakin Irun-aranzungo arraira irtenik, Franzesai egin zien illtkintza. Gipuzkoatar prestu gudari gaiñ gañeko au guztiz izandu zan aomen audikoa, eta Españako Erregeak naitasun andia ziotena. Batalla onezaz itzegitean Batxiller Zaldibiak amazpigarren kapituluan esaten du onela.

«Este Don Juan de Gamboa fué muy privado del Rey Don Juan de Aragon Padre del Católico Rey Don Fernando, por su gran valor, de quien dice Siculo Marineo lib. 47 hablando de como la gente del Rey Don Juan huia en Parolada assi mismo en aquella tan grande ventura y afrenta de la honra, y de la vida y de las vidas, muchos Capitanes y Caballeros del Rey mostraron á maravilla el grande esfuerzo de su ánimo, y fuerzas aventajadas de su cuerpo, señalándose en sus personas, de los quales un Don Juan de Gamboa natural de Guipuzcoa,

con muy grande denuedo resistió á los enemigos, peleando contra muchos como un bravo Leon, de los quales mató con su lanza tres Caballeros, y heridos otros muchos muy varonilmente, el qual se salvó finalmente de entre todos los contrarios á público con once heridas, quedando muerto su caballo; á este armó el Rey Don Juan Caballero, é le dió por armas las suyas propias, como el mismo las trahia, é le hizo del su Consejo, é Noble de Aragon, é le casó con Doña Leonor de Castro, é le dió largo para sustentar la honrra, que le habia dado.

Venido pues, el exercito y cercado Fuenterrabia, Juan Lopez de Lazcano Señor de la casa de Lazcano, valeroso Caballero dió apellido por Guipuzcoa, é habiendosele juntado casi todos los de la tierra, que armas podian tomar, teniendole Caudillo fueron con ellos al socorro de la Villa, y escaramuzo con los Franceses muchas veces; y como recibiesen mucho daño, se alzaron el cerco, é bolbieron á Francia afrentados con gran daño; y los Reyes Catolicos estimando cassi por perdida la Villa, por no la poder socorrer tan presto, tubieron aquel servi-

cio por mui señalado; De esto hay un cantar en el Bascuence que dice

Juan de Lazcano beltzarana
Gipuzkoako Kapitana
Franzes osteak jakingo du
Ura Ondarribian zana.

Que quiere decir, Juan de Lazcano el moreno Capitan de Guipuzcoa, acordarase los Franceses de que él llegó á Fuenterrabia.

AMALAU GARREN KAPITULUA

Milla bosteun, eta amabigarren urtean Franzesa zeren bidez elorri zan Nafarroara eta Gipuzkoako Probinziara, eta bietatik zer kisatan biraldua izandu zan ariñ aski, bideak galdurik eta armak utzita.

Izendatu dedan urte milla, bost eun, eta amabigarranean, Errege Fededun Don Fernando Jauna egin zan Nafarroako Erresuma guztiaren jabe, Palacios Rubios Erakusleak bere egitade *Obtentione et retentione Regni Navarraekoan*, eta Antonio Nebricensek *Errege Fededunen Kondairan* esaten dituzten gauzen bidez.

Errege Don Juanek bere burua ikusi zebanean eskubiderik Nafarroan etzeukala, ondo etzerizkion lenago bera Jaun ta Jabe, buru ta nagusi zan tokian, besteren menpean egoteari; eta jarri zitzaion buruan, Franziera joan ta indar andiak bildurik berakin batean ostera etorri eta beretu bear zebala Nafarroa. Asmo oek arturik Franziera abiatzeko denporan, Don Juanek bere adiskide ta lagun Iruñeko Uritarrai eman zien itza, ezik, egun gitxi barru etorriko zala Franzes talde

andiakin, Nafarroako Erresuma bereturik, Gipuzkoako Probinziari astinaldi onak ematera.

Bereala igaro zan Franzia, eta batuerazo zituen Erresuma andi artan arki al zitezkean soldadurik obere-
renak; oekin egiñeratu zituen bi Martizti audi gaiñ
gañekoak; beretako bata biraldu zeban Pirineo alde-
tik Iruñeko Uria ertsitutzero, eta besteari agindu zion,
sartu zedilla Gipuzkoan Irun-aranzundik barrena,
Ondarribiari lagarik, Donostiari su ematera, eta alda-
meneko errietan al zeban kalte guztia egiñaz atakatu
zitzala Gipuzkoatarak, beretakorik joan etzedin
Nafarrai laguntzera.

Esan ta egin, Carlos Duque Borbongoa, bere Erre-
gek agindua betetzera, etorri zan Franziatik Martizti
andi batekin Hernaniraño, esan dedan urte milla bos-
teun, eta amabigarrenean azaroko illaren ama-
lauean. Andik iru egunera, zeña zan azaroaren ama-
zazpigarrena, Borbonek ingurutu zeban Donostiako
Uria, leorrezko toki guztietatik soldadu eta sutunpadi
askorekin; eta lanbide oni dagozkion prestamen guz-
tiak bere naierara ifinirik, eraso zion Donostiari su ta
gar Leoi amorratuaren gisa. Bere kanoi asko ta andia-
kin Surriola aldeko murrurik argalenetik iriki zeban
barrurako sarbidea; eta irrinarte au egin zebalako

pozez arroturik, ekin zitzaion barruna sartutzeari bein ta birretan baino ere geiagotan. Ordea Plazari kontu egiten zeuden Gipuzkoatar ernai azkarrak, ataka urratua beren gorputz bulardetsuakin itxirik, bertara zetorren Franzes guztia botatzen zuten illotzik.

Carlos Duque Borbongoa eta beraren lagunak arri ta zur egiñik ikara larri gorri bizian gelditu ziran Gipuzkoatarren ausardi aiñ beldur gitxikoa ikustean; eta itsas bazterrera biribillatzen asi ziran. Gipuzkoako ontziak, Gazteluko La Plazako sutunbadiakin batean, are kalte andiagoak egingo ziozkatela beldurturik, Donostiari zegoen zegoenean laga, ta igo zan Borbon bere soldadu ta prestamen guztiakin, Oriamendiko gañera; zeñari irazeki zitzaion lazki, Donostiako suan irten zalako gaizki, eta artu zituen asmo berriak Probinzia barruko Erri irikietara joanik ordaindu bear zituela, Gipuzkoatarrak Donostia inguruan egin ziozkatzen kalte andiak; bañan etzitzaiozkan baliatu bere ames galgarriak.

Asmakari oek ondo ezin moldatuz buru ausitzen Oriamendiko gañean zegoela, jakindu zeban nola Gipuzkoako Erri guztietan Aitarren seme jendea batutzen ari ziran, berari erasotzera etorteko. Barri atsekabetsu au artu bezin fite jarri zan Borbon Franzia

begira, eta bere Martizti erdi galduarekin eman zion igesari, esan dedan azaroko illaren emeretzi garren egunean. Franzes erkindu oek beren arrabi gaizto gosetia ase bage Gipuzkoatik zijoatzelako, etxerakotan ekin zitzaiozkan, bide inguruko Erri ta baserrietxeai su emanaz, beretan topatzen zituzten abereak eta beste gauza asko ebatsitzeari. Bañan Ondarribiako Gazteluaren gordetzalle zeuden Gipuzkoatarretatik irten ziran Irun-aranzungo arraira sei konpañiataetik esleitutako mendi-mutilakin iru Kapitan, zeitzuk ziraden Anbulodi, Azkue, eta Inigo Martinez de Zaldibia. Oek eta oen babesera biribillatutako Irun-aranzungo jaiotarrak bidera atera eta Franzesari arpegi emanik luza erazo ziotelako, Probinzia barrutik zetorren jende samalda andia iritsi zan bear bearreko, eta eraso zioten Franzesari guztiak beingoan aurkez, atzes, goitik, beetik, zearka, ta zuzenka arras portizkiro; nonnai ta naiez laga bear izan zituen, Gipuzkoan lapurtuak zeramazkien abere ta ondasunak, ez ezik, bere bagajeko gauza balioso asko ere, eta ala ere etziran aserre Franzisko lurrean erdiak bederik sartu ziradenean. Azaña andi onen aipamena egiten du Erregiña Doña Juanak, Gipuzkoako Probinziari bere mugaperako Eskribauak autatzeko eskubidea eman

izan zion gallaldian; zeña arkitzen dan Gipuzkoaren Fueroetako Titulu amalaugarrengoan, leneago Kapitulan.

*Borbonek Donostis zebanean itxi,
Ez omen zerabilen arrotasun gitxi;
Bañan nai zebanikan etzeban iritsi,
Bostgarren egunean joan zan igesi.*

Lenago esan dedan bezala, Pirineo aldetik Nafarroarako bidean jarri izan zan Don Juan de Labritek bere alde zekartzien adiskide mami, eta Monsieur de la Palizaren kontura zetorren Franzes Martizti andiak ertsitu zuten Iruñeko Uria inguru guztitik osotoro; eta Nafarroarekin Gipuzkoaren mugako atakarik estuene-tan jarri ziran Franzes talde andiak, Probinzia oneta-tik iñor bazijoan Nafarran alde, eragozteko. Modu onetan aldeaurrez, kaltebide guztiak beren ustez ondo seguruturik Franzesak sutunpadi andiarekin asi zitzaiozkan Iruñeko Uriari erasotzen portizkiro; bañan Uri onen gordetzaile barruan arkitzen zan Duque de Alva lendabiziko Erregeorde Nafarroakoak beldur bage garbo andian gogor egin zielako, laga bear izan zioten fite asmo artan asi etzuten lanbideari.

Izendatu dan urte milla bosteun eta amabigarre-
nean azaroko illaren ogei ta amargarren egunean,
Labritek, eta Monsieur de la Palizak etsirik arras ezin
zezaketekeala ezer egin duque de Alvaren kontra;
Jarri zituzten begiak eta oñak Franziera begira. Den-
pora berean Españako Errege Fededuna arkitzen zan
Logroñon, nondik zabaltzen zituen bere aginde zuzen
bidezkoak Erresuma guztira; eta jakinda zebanean
Iruñeko Uriari bere oñean lagarik, etxe alderontz
abiatzeko asmoetan zebillela Franzesa, Errege Fede-
dun onek Gipuzkoako Probinziari izkribatu zion Logro-
ñotik abenduko illaren lenengo egunean, esaten zio-
larik, nola Franzesa arkitzen zan igesari emateko
zorian, eta lenbaitlen beragana irten ta mendietako
bidetxigorak, egin zegiola al zezakean kalte guztia,
egun gitxiz aurretik Duke Borbongoak Gipuzkoako
Erri Errenteria ta Oiarzungoan erre izan zituen etxe
baliosoen ordaingarri. Erregeren gaztigu gozo au Pro-
binziari iritsi zitzaion illaren irugarren egunean, eta
bostgarrenerako batu ziran beren Ama maite Gipuz-
koaren otsera iru milla ta bosteun gizon bertako jaiot-
tarrak, nor bere armarekin bear bezala prestatuak;
eta oek gañerontzeko lagunai itxoroten egon bage,
luzapenaren bidez Franzesa bere lurrean sartu etze-

kioten, joan ziran atxi atxika Nafarroako Erri Bera, ta Lesakatik barrena Baztango Ibarreko mendiak igaroz, Belate ta Leizondoko arkaitzerrara abenduko illaren zazpigarren goizerako; non arkitu zituzten igesi estura larrian aztapoka zijoatzen Franzesak. Bereala bata bestearen leian Gipuzkoatarrak Franzes Martizti andiari goien beean erasorik portizki, abarrakiturik elbarritu zuten iritsi alzezaketeketan Franzes guztia; kendu ziozkaten beste gauza balioso askorekin batean, amabi kanoi andi, eta oek bertatik zuzenean Gipuzkoatarrak eraman ziozkaten Duque de Alva Nafarroako Erregeordeari Iruñera, esaten ziotelarik, ezen, ona emen non dakartzigun, Franzesari nai ta naiez Belateko mendian kendurik, Uri maitagarri oni su gogorkiro egin dioten kanoi andiak, gure Ama leial Gipuzkoaren izenean, Españako Errege ta Erregeordeak maitaro gordeak goza ditzaten urte askoan; eta baldin Franzesa berriz etorriko balitz Uri ondradu au asaldatzera, berari Gipuzkoatarrak kendutako kanoiakin eraso dakion portitzkiro.

Gipuzkoatarrak egin izan zuten azaña andi onen oroitpenerako, Errege Fededun Don Fernando eta bere alaba Doña Juanak agindu zuten, Gipuzkoako Probinziaren Ezkutarma anziña anziñakoetan berriro

ifini zitezela, bertako jaiotar bulardetsuak Franzesari Belateko mendian jazarra gogorra eginik, irabazi ziozkan amabi kanoi andiak, ezagungarri oek bizi zitezen mundua mundu dan arte Gipuzkoako Probinziaren ondragarri, Franzes ostearen mingarri, eta España guztiaren pozgarri. Egiazko gertaera andi onen bidez Españako Erregeak Gipuzkoako Probinziari emandako Gallaldia ezarriko det emen mundu osoaren sinitspenerako.

«Doña Juana por la gracia de Dios Reina de Castilla, de Leon, de Granada, de Toledo, de Galicia, de Sevilla, de Córdoba, de Murcia, de Jaen, de los Algarbes, de Algeciras, de Gibraltar, de las Islas de Canaria, de las Islas Indias, é tierra firme del mar Oceano, Princesa de Aragon, de las dos Sicilias, de Jerusalem, de Navarra, Archiduquesa de Austria, Duquesa de Borgoña, é de Brabante, Condesa de Flandes, é de Tirol, Señora de Vizcaia, é de Molina. Por quanto á mi é todos es público é notorio, que en el mes de Diciembre del año pasado de mil quinientos y doce al tiempo que el exercito de los Franceses autores y favorecedores de la

Cisma, en que habia mucho número de Alemanes, é otras naciones, alzaron el cerco de sobre la ciudad de Pamplona, que es en el nuestro Reino de Navarra, los Fijosdalgo vecinos é moradores de la mi Noble é muy Leal Provincia de Guipuzcoa, que á la sazón se fallaron en la tierra, aunque la mayor parte de los hombres de guerra de dicha Provincia andavan fuera della en mi servicio, especialmente en dos armadas de mar, la una mía, y la otra de los Ingleses, que yo mande proveer, y en otras armadas de mar, y de tierra, se levantaron esforzadamente, é salieron á ponerse en la delantera de los dichos Franceses, é los fallaron en el lugar llamado Velate, é Leizondo, que son en dicho Reino de Navarra, donde varonilmente pelearon con ellos, é desvaratarónlos, é matando muchos de ellos, les tomaron por fuerza de armas toda la artillería, que llevaba, que era doce piezas de metal con que batieron, y combatieron á la dicha ciudad de Pamplona, á la qual los dichos Guipuzcoanos, que assi ganaron la dicha artillería la llevaron á su costa, y con la gente que la gano, y la entrega-

ron al Duque de Alva nuestro Capitan General que allí estaba, para que aquella artillería, que primero le ofendió, y le tubo cercado en la dicha Ciudad, fuese dende en adelante en favor, é de ella, é quedase, como quedó, para nos, é para nuestro servicio. Y porque es razon que de tan señalado servicio quede perpetua memoria, y entre las otras hondras, y mercedes, que por ello la dicha Provincia merece, tenga la dicha artillería por armas. Por la presente acatando lo susse dicho é porqué á la dicha Provincia quede perpetua memoria de ello, y los ahora son, y serán de aquí adelante, tengan voluntad de guardar, y acrecentar su honra en los fechos de armas, que se recrecieren, y otras tomen exemplo, y se esfuerzen á facer semejantes cosas; Doy por armas á la dicha Provincia las dichas doce piezas de artillería, y les doy poder, é facultad para que juntamente con las armas que ahora tienen, que es un Rey asentado sobre la mar, con una Espada en la mano, puedan poner la dicha artillería en sus escudos, armas, y sellos, banderas, y obras, é otras cosas, en que se hubieren

de poner sus armas, las quales han de ser de la manera, que en este escudo van pintadas. (Aquí se ponen las armas.)

«E mando al Ilustrissimo Príncipe Don Carlos mi muy caro é muy amado fijo é á los Infantes, Perlados, Duques, Marqueses, Condes, Ricos-homes, Maestres de las Ordenes, é á los del mi Consejo, Oydores de las mis Audiencias, Alcaldes, Alguaciles de la mi Casa, y Corte, é Chanchillerias, é los Piores, Comendadores, SubComendadores, Alcaldes de los Castillos, Casas fuertes, é llanas, é á todos los Consejos, Justicias, Regidores, Caballeros, Escuderos, Oficiales, é homes buenos de todas las Ciudades, é Villas, é Lugares de los míos Reynos, é Señorios, assi á los que ahora son, como á los que serán de aquí adelante, é cada uno, é qualquier de ellos, que guarden é cumplan, é fagan guardar esta mi Carta de Privilegio, é todo lo en ella contenido, é que en ello ni en parte de ello, no opongan ni consientan poner embarazo, ni impedimento alguno ahora, ni en algun tiempo, ni por alguna manera, so pena de la mi merced, é de mil doblas de oro para la mi Cámara

é Fisco, é cada uno que lo contrario ficiere, é de mas mando al homo que les esta mi carta mostrare, que los emplace que parezcan ante mi en la mi Corte, do quier que yo sea, del dia que los emplazare fasta quince dias primeros siguientes, so la dicha pena, so la cual mando á qualquier Escribano público que para ello fuere llamado, que dé el que gelo mostrare testimonio signado con su signo, por que yo sepa en como se cumple mi mandado. Dada en la villa de Medina del Campo á veinte y ocho dias del mes de Febrero año del nacimiento de Nuestro Señor Salvador Jesu Christo de mil quinientos y trece años.- YO EL REY.- Yo Lope Concilios Secretario de la Reyna nuestra Señora lo fize escribir por mandado del Rey su Padre.»

Egoki ezarriak zuzenki neurrian, Gipuzkoaren armak daude agirian, Amabi kanoi galant ondra andian, Franzesari kenduak Belate mendian.

AMABOSTGARREN KAPITULUA

Milla bosteun ogei ta bigarren urtean Irun-aranzunen Franzesakin Alemanen kontra Gipuzkoatarrak egin-dako batalla andian azaldurea.

Errege Franziakoa guztiz gorroto gaiztoan zegoen Gipuzkoatarretara, beraren menpekoai oek kalte andiak egiten ziezatelako itsasoz ta leorrez egun guztietan. Aserre minkaitz onen bidez, esan dedan urtean, biraldu izan zituen iru milla Alemanekin beste ainbeste Franzes ta geiago Monsieur de Chanfarron buruzari zutela, Gipuzkoako mugape goixoaren zati bat bederik kiskaldurik bellakatzera. Beren asmo galgarriak betetzeko ustean agertu ziran Irun-aranzungo ondora milla Franzes bezalatsu, Gipuzkoako Probinzia itsumustuan zegoela; eta alere, sei gizon bakar bertako jaiotarrak egun bat osoan eutsi zioten aiñ samalda andiari. Bigaramunean, Franzes ta Aleman guztiak gorputz bat egiñik, sartu ziran Erresuma biak mugatzen dituen Bidasoako ibaitik Irun-aranzungo lurrera; bañan Erri onetatik, Oiarzundik, eta Errenteriatik atxi atxika alkargana batutako irureun Gipuzkoatarrek

gogor egiñik iduki zuten bertan Martizti andia, aurre-
ra igarotzen laga bage, alik eta Probinzia barruko jen-
dea biribillatu zan arterañoako guztian.

Bereala, Gipuzkoako Ekautu zintzo ernaiak bere
mugapeko Erri guztietara zer gertatzen zan gaztiga-
turik, batu zeban jende taldea gudarako bere Buruza-
ri aurrengoarekin igorri zeban Irun-aranzunen zeuden
Franzes ta Alemanai erasotzera. Eta Gipuzkoatar
oekin batean, joan zan Erregezko Buruzari Donostian
zegoen Don Beltran de la Cueba bere soldadu apu-
rrak arturik.

Moda onetan alkarturik etsaietara iristeko zale-
tuak zijoatzela, Irun-aranzungo lurrean sartutako
gauean Gipuzkoatarrak lendabizi egin zuten lana izan
zan arbazta txotx pilla andiak or emen toki askotan
ifinirik, berai irazeki eta su izugarriak egitea, etsaiak
ardura guztia beretara jarri zezaten. Su-leku oei gar
bizi bizian irauñ eragiteko lainbat lagun bertan utzirik
Gipuzkoatarrak gau erdian igo ziran San Marzial dei-
tzen zaion mendiaren txuntxurrera Anbulodi, eta
Azkue Buruzari zituztela. Bigaramun goizean eguna
argitzean, Alemanak eta Franzesak beren buruak
ikusituztenean alde guztietatik ertsituak arri ta zur
biurturik, ikara larri gorri bizian jarri ziran, ez zeri ekin

eta ez nora jo ezin asmatuz; eta oberik etzekutsate-
nean abiatu ziran ill edo bizi aldatsgora bidea irikitze-
ko asmoan Gipuzkoatarrak zeuden tokira. Ala bea-
rrean ez leku txarrera bizkarrak berotzeko!

San Marzialko gañean Gipuzkoatarrakin batean
zegoen Erregezko Buruzari Don Beltran de la Cuebas
ikusitak zituenean Alemanak eta Franzesak aldapa gora
zijoazkiola beraganontz eltxoa samaldaka bezin
ugari, ikaraturik arras, agindu zeban ez sutan asitze-
ko, alik eta Probinzia barrutik jende geiago biribilla
zedin arteraño. Bañan Gipuzkoatarrak garrazkiro
mindurik erantzun zioten, ezik, etzirala berak egongo
etsaiari eraso bage iñolako moduz ere. Mendi-mutil
oek aiñ beldur gitxiko ausardiarekin arras berotuak
ikustean pizkurturik arrotu zan Don Beltran Jauna, eta
esan zien berai, ondo egingo zutela etsaiari gogorki-
ro ekitea; eta bera ere gogoz jarriko zala aiñ jatorri
argidotar leialakin batean bizia galtzera, ezen, ez kol-
dar txar beldurti txaldanaren izen lotsagarriarekin
betiko gelditzera.

Esan ta egin, Gipuzkoatarrak Don Beltranekin
batean ekin zitzaizkion portizkiro erasotzen Franzes,
ta Aleman samalda andiari; zeña banaturik arras
porrokatu zuten uste baino ere lenago. Ain gogorra

eta oroitpengarria izandu zan batalla andi au, non Alemanetakorik bat bakarra ere gelditu izan etzan ill edo lotu bage; eta bizirik gelditu ziran banaka oek Gipuzkoatarrak eraman ziozkaten Erregeri Gaztelara, berak nai zebana egin zegiela. Franzesetatik ere asko ziran txit illak eta erituak. Oñai eragin al zekioten apurrak sartu ziran beren lurrera nai baino nekezago Senpereko Jauna ez besteak, zeñas naiago izan zeban Gipuzkoatarren menpean gelditu, Franziera igesi lotsagarriro joan baino. Gertakari onen ezagun-garri egiazkoak gaurko egunean ere arkitzen dira San Marzialko mendian, non, atxurkintzari ekiten zaiozkan nekazariak topatzen dituzten orduan gelditutako gizonen ezurrak ugarri.

*Aleman ta Franzesak alkarri jarraio,
San Marzial gañera ezin ziran igo;
Ha Mondieu! esanaz negarra jario,
Gipuzkoatarrentzat deus etzuten balio.*

AMASEIGARREN KAPITULUA

Milla, bosteun, ogei ta laugarren urtean, eta urrenekoan, Gipuztoarrakin Franzesen artean izan ziran gertakarien azaldurea.

Esan dedan urte milla, bosteun, ogei ta laugarrengoan, Franzes Martizti andi bat etorri izan zan Ondarribiara, eta beretako sei eun kaskoi tokiko barri ondo zekitenak irten ziran, illargi ederra zegoen gau batean, Oiarzungo Erria erretzeko asmo oso betean; eta Elizalde deitzen zaion plazara iritsi bezin prest, oen etorreraz oartu zan gauerdian emakume bat, zeña izanik aiñ ernai ta azkarra, al zeban lasterrena Eliz atzetik barrena joan ta ezkillaren sokari itsatsirik egin zitzaion danba danba bera joaz erriko jendea irazartzeari. Franzesak ezkillaren otsa entzutean ingurutu zuten Eliza, eta sokari tiraka topatu zuten emakumeari epaki zioten eskuiko besoa arras matxetearekin, bañan alferrik. Bereala, Oiarzungo Easotar pizkorrak asi ziran batutzen alkargana, eta oen billera aler ta bezin fite larritu ziran Franzesak, zergaitik lenda naz zekiten ondo, erri onetako jendearen ausarzi pare

bagekoa nolakoa zan; eta eriosuar igesari eman zioten muturrak austeko zorian, bañan etzitzaioten baliatu. Franzesak Ondarribia alderontz eginal guztian bazijoatzen ere, ordu erdi bateko bidea igaro zuteneko, gañean zituzten Oiarzuntarrak, zeintzuben portizkiro goien beean erasorik abarrakitu zituzten aixa ta prest. Sei eun kaskoietatik bi bakar bakarrak ziran iges egin zutenak Ondarribiako ondora, berariaz bezalaixen beren lagunai kontatzeko, zer gertatu izan zitzaien; gañerontzeko guztiak izan ziran elbarrituak, illak eta atzemanak. Oiarzungo Errian itsumustuan batutako jende apurraren ausardi aiñ andia ikustean, Franzes Martizti guztia arras ikaraturik, geiagoko bage biurtu zan Franziaara.

*Oiarzun erretzeko egiñik promesa,
Gauaz ixil etorri izan zan Franzesa
Bañan izanik bertan aiñ jende arteza,
Gaizki irten zitzaion orduko amesa.*

Milla bosteun ogei ta bostgarren urtean, Francisco deitzen zitzaion Errege Franziakoa Martizti andi batekin joan izan zan Pavia Italiakora, toki berean denpora artan zeuden Españako soldaduak erasotze-

ra; zeintzubekin batean arkitzen zan Gipuzkoatar samalda bat ona, eta oen artean Juanes de Urbietta Hernaniko semea Don Hugo de Montacaren lagunkidan. Españatar oekin Frazesen artean izandu zan batalla gogor bat, zeña irabazi zuten Españako soldaduak Gipuzkoatarrakin batean, eta izendatu dedan Juanes de Urbietta Hernaniko semeak portizkiro pelean eta gizabidez garaiturik, atzeman zeban Francisco lenengoa Errege Franziakoa España guztiaren ondra andirako. Eta oraindikan are geiago egin zeban Gipuzkoatar gogoangarri onek, Errege Franziakoa menperatua zeukala. Ikusirik Urbietak bere Konpañiako Alferez bat, Franzesak inguruturik estura larrian zerabiltela, egin zeban lanbidea izan zan, garaitua zeukan Erregeri ezagungarritzat aoko ortz akastuak erakutsirik, arma artu eta Alferezari laguntzera joatea; zeña atera zeban fite estutasun andi artatik. Azaña au egiñik Urbietta biurtu zaneke itsaspendua laga zeban Erregerengana, beraren aurrera arkitu zituen Españako soldadu eta agintarietako anitz despitan alkarrekin zeudela. Batak esaten zeban ark atzeman zebala Erregea. Besteak oju egiten zeban berak garaitu zebala. Oen errierta bide bagekoak entzuten ixill ixilla zegoen Errege Urbietak atzemana,

noiz bañan noiz bera agertuko ote zan zaleturik, eta berarengana zetorrela ikusi zeban bezin prest ezaguturik deitu zion Urbietari albora; eta berarieskuaz bizkarrean ukitzen ziola esan zeban Errege itsaspen-duak, auxen berpera da ni garaitu nabena, eta ez besterik iñor ere; eta egia garbiro onen ezagungarri, orra non daukan berekin legez ta bidez niri irabazitako Estoke odolez ondo gaiñtzotua; eta ikusten ere diozkat argiroki, Alferezari laguntzera joaterako, ezagungarritzat agertu dizkidan bere aoko ortz akastuak. Erregeren autormen egiazkoa enzutean, beraren aurretik alde egin zuten lenago jabetzen zitzaiozkanak, eta gelditu zan, legez ta bidez garaitu zeban bezala, Juanes de Urbietaren menpeko. Egikera andi onen saritzat Enperadore Don Carlos zorionekoak eman zion Juanes Urbietakoari Santiagoko Gomendaritza; eta albiste gozatsu onekin batean ikusmenera joan zitzaion Urbietari, berak garaitutako Errege Franziakoa; zeñak alegin asko egin izan zion Franzia-ko lurrean gelditzeko; bañan esker onak eta asko berari emanik joan zan Italiara, bere Errege España-koa serbitzatzera.

Etsaiari ziola portizki eraso,

*Ondra andia zeban Urbietak jaso;
Batallan txit aurrera sarturik garboso,
Franzesai artu zien Erregea preso.*

AMAZAZPIGARREN KAPITULUA

Gipuzkoatarrak Franzesakin zenbat aldiz, buruz buru ta bat banaka, alkar disidaturik egin izan dituzten pelea gogorren azaldurea.

Lenengo disida

Amalaugarren Kapituluhan esan dedan bezala Errege Don Juanek milla bosteun eta amabigarren urtean, Iruñeko Uria ertsiturik zeukala, beraren Martiztian arkitzen zan soldadu indartsu arro bat, zeñari arpegi ematekorik topatzen etzan Franziaiko Erresuma guztian. Soldadu urguloso au, beraren Agintari eta lagun guztiak zeuden sinistatuak irme, ezin izan zitekeala beste bat iñon ere, berari esti eragingo zionik. Uste oso onetan, Franzes uanditu au bein batean jarri zan Iruñeko Uri barruan zeudenai keñuz ta dea-darka adierazten zielarik, ezen, beretako gizonik bulardetsuena irten zedilla kanpora kazolete ta pikarekin buruz buru peleatzera; zeñari atera zitzaion

Gipuzkoako seme Pedro de Tolosa (beste izen batez Pedro de Obineta deitzen zitzaiona). Franzes Martizti osoa, eta Uri barruko Españatar guztiak begira zeudela, portizkiro peleatu ta garaiturik, epaki zion burua Franzes parrastelariari Pedro de Tolosa edo Obineta Gipuzkoako jaiotarrak; zeñaren bidez Franzesak atsekabetu ziran lazki, eta ertsituak pozgarritu txit. Duque de Alva jaunak saristatu zeban gogoz baza irabazitako Gipuzkoatarra.

Bigarren disida

Milla bosteun berrogei ta laugarren urtean, Monsieur Chanfarron deitzen zitzaion Franzes Zaldun aomen andiko bat, bertako Erresuma osoan agertzen zitzaiozkan kontraritzalle guztiak azpiratzen zituelako arroturik, etorri zan Irun-aranzundik Ondarribiara bitarteko itegira; nondik ojuz aupadaka adierazten zeban, irten zekiola, peleatzera arma bardiñakin Gipuzkoako Probinzian arkitzen zan gizonezkorik errutzuena; zeñari itxorongo zion zortzi egun ondorengoetan toki berperean. Bañan luzaro egon bearrik etzeban izan kontrarioaren begira, eta are gitxiago

Probinzia guztian ibilli bearrik izandu zan burrukaririk oberenaren eske, Chanfarron autulariaren arrokeri andia ixiltzeko. Kapitan Juan Perez de Azkue, Ondarribiako semea, irten zitzaion prest arma bardiñakin peleatzera Chanfarron andiari. Jazarra sonata au ikustera etorritako Franzes samalda andiaz estalia arkitzen zan Tellatuetako gañetik mugara bitarteko mendi guztia zeituzubek beren Erritar Chanfarron pizkor erazirik alartu naiean deadarka ixildu ere etziran, alik eta Kapitan Juan Perez de Azkue Ondarribiatarrak ezpatarekin burua arras epakirik, beren Erraldoi andia lurrean zetzala ikusi zuten artean. Bañan uste etzuten gertakari au beren begiaz argiro ikustean, bat batean mututurik buruak makur makur zituztela joan ziran Franzia, beren kutun maite gudari andia Gipuzkoan utzirik; zeñaren bidez, mundua mundu dan arteko gelditu zan Euskarazko kantaera bat onela.

*Monsieur Chanfarron jaun andia,
Irun-aranzun datza illik ezarria.*

Badira onelako gertaera geiago ere Franzesakin Gipuzkoatarren artean izanak, bañan ez luzatzeagaitik lagatzen ditut izendatu bage.

*Franzesak eldu ziran bi aldiz onara,
Laster irabazteko pozean jazarra;
Bañan uste ez dala samintzen da farra,
Izan ezkerro kontra Gipuzkoatarra.*

EMEZORTZIGARREN KAPITULUA

Milla, bosteun berrogei ta emezortzigarren urtean San Juan de Luz Franziaiko Erri aberatsa nola ta zeren bidez errea izandu zan. Monsieur de Bandemari Gipuzkoatarrak ekin zioten zemui edo erresistentzia andia, eta Gravelingasko batallan gertatu izan ziran joan-etorrien errazoia.

Gipuzkoatik Franziaara sartutzean arkitzen dan lendabiziko erri Sari Juan de Luz edo Done Joanekoa iiandu da beti Franziaiko Erregeak txit asko maite dutena, eta guztiz ondo gozarotua, zergaitik bertako jendea dan aiñ saiatua, ta azkarra gudarako, eta batez ere itsasoz; non geienez oi zebiltzan korsuan gauza errazen billa; eta anziñako denpora lasai aetan aixa biribillatutako ondasunakin aberasturik, egin izan zituzten etxe eder eta egitade gaiñ gañeko asko.

Modu onetako irabazi eroari ederiritsirik, beren langintza bidebagekoari jarraituaz zebiltzala, erre zuten Indiaetara bidean Errege Españakoaren erri bat, gauza on aurki balioso guztiak aldeaurrez ebatsi-

rik; eta bertako biztanle gaitzik bagekoak ifini zituzten itsaspendurik beren menpean, baldin ordain bearririk gertatzen bazitzaien, oekin baliatzeko.

Españako Errege Fededun D. Felipe Ilgarren maiagarriak jakindu zebanean bidebageko egikera odolgirodi onen barri, arras mindurik aserre bizian agindu zeban, kiskaldu zedilla San Juan de Luzko erria bereal-bereala, bertako jaiotar errebes biurriak egin ziozkaten kalte izugarrien ordaintzat. Esan ta egin, aipatu dedan urte milla, bosteun, berrogei ta emezortzigarrenean, Don Beltran de la Cueba Duque de Albuquerque Erregeorde Iruñekoa bere soldadu ta Nafartar anitzekin, Don Diego Carbajal Jodarko jaun Erregezko Buruzari Donostian zegoena bere gudariak arturik, eta Duque de Gandia, izen onetako etxe ta Loiolakoaren jaun ta jabe, Doña Lorenza de Oñez Etxeandra Loiolakoaz ezkondukoaren seme argidotar Don Juan de Borja Probinziako jaiotarren Koronel iru milla mendi-mutil bertakoakin jarririk, sartu ziran Franzian itsasoz ta leorrez garbo andian beren Errege Jaunak agindua egitera, gogoz ta leialki. Nafartarrai aurea arturik, Gipuzkoatarrak lenengo iritsi ziran San Juan de Luz edo Done Joaneko errira; zeintzuk beren arma indartsuen bidez erriaren jabe ta agintari egi-

ñik, bota zituzten bertako biztanleak kanpora ariñ aski; eta ondorean, Duque de Alburquerque Nafarroako Erregeordearen aginduz erria erre, eta alorrak soildurik laga zuten San Juan de Luz larrugorrian. Modu onetan, Errege Don Felipe Jaunak naikidatzen zeban guztia egiñik, biurtu ziran Gipuzkoatarrak Nafarrakin batean nor bere tokira atsegingarrizko pozkida gozatsu betean. Bañan Franzesak etziran gelditu unore onean.

San Juan de Luzko erri eder aberatsa ikusi zute-nean Franzesak arras lurra joa, mindu ziran lazki, batez ere Gipuzkoatarren kontra, eta oezaz mende-katzeko artu zuten asmo sendo oso betea. Bereala Monsieur Bandoma de Labrit Bearueko jauna Martizti andi bat sutunpadi izugarriarekin arturik, etorri zan Irun-aranzungo mugaraño, Probinzia barruko erri irikiak kiskaldu ta soildurik lagatzeko ustean. Bañan Gipuzkoatar zintzo ernaiak arkitzen ziralako allert, Franzesen mugida guztiai kontu ondo arturik, joan ziran bear orduko Irun-aranzungo arraira bost milla Probinziatar ondo armatuak, Franzesai zegokioten ongi-etorri modua egitera. Bandoma jaunak etzeban uste arkituko zebala eragozpenik Beobiako sarreran; eta ikusi zebanean muga inguru guztia Gipuzkoata-

rez itsia, irauli zan etxealderontz ixil ta motz, Beobia-ko ataka iriki ote zakean edo ez, saiatzen ere asi bage. Egia da D. Beltran de la Cueba Erregeorde Nafarroakoa bere soldaduakin Iruñetik irten zala Gipuzkoatarrai laguntzera; bañan oek Tolosako errira iristerako, Franzesa etorri zan bidean aienatu zan, zertara etorri izan zan adierazo bage.

D. Diego de Carbajal Erregezko Buruzari Donostian zegoena, eta beste geiago ere baziran nai zutenak, Franzesari Probinzia barrura sartzen lagatzea, gero berai biurreran kalte geiago egiteagaitik. Ordea Gipuzkoatarrak, bidezkoagoa izateaz gañera, zeukaten ondra andiagotzat, Bidasoako ibaia igarotzen utzi bage biraltzea, beren erkinkeria ta lotsa beltz geiagorako; eta alaixen egin ere zuten.

Urte artan berean gertatu zan onelako beste egi-kerak bat edo are geiagokoa, Gipuzkoatarrakin Flandesen. Monsieur de Tormes Galeskoa sartu zan jende askorekin Gravelingas alderontz (zeña dagoen Flandesen) eta erre zituen inguru artan arkitzen ziran erri ta toki anitz Españako Erregerenak; baiñan denpora labur aren epean nozitu zeban ondo bere gaiztakeri bidebage egindakoak.

D. Diego de Carbajalen seme D. Luis itsasozko Buruzari guztiakikoak bere kontura zerabilen onzi andi Flandesko Baiaetan zeukanetik sei eun Gipuzkoatar banaan banakoak aterarik, biraldu zituen Erregezko jende leorrean arkitzen zanarekin batean Franzesari erasotzera. Esan al guztien gañekoa zan, bada, Gipuzkoatar oek artu izan zuten pozkida gozo betea, beren Buruzariak agindu izan zielako Franzesetara peleatzera joateko.

Gipuzkoatarrak jazarrarako tokira bide luzea igarorik nekatuak iritsi baziran ere, ekin zitzaiozkan goaltsu ta erruz, Franzes samalda andia banaturik urratzeari; eta Españako zaldizkoak ikusi zutenean Gipuzkoatarren azkardade ta pizkortasun aiñ guztizkoa, sartu ziran jazarrara gogorkiro; bai ta irabazi ere batalla arin aski. Zortzi milla Franzes illak gelditu ziran kanpoan, eta Monsieur Tormes Calesko Gobernadorea atzemanik itsaspendua izandu zan zaldun andizki askorekin batean.

*Gravelingas ondoan gazte eta zarrak,
Ongi ezagun ziran nor ziran azkarrak,
Oñak arin zituzten, gogor atzaparrak,
Franzesak porrokatzen Gipuzkoatarrak.*

EMERETZIGARREN KAPITULUA

Milla sei eun ogei ta emezortzigarren urtean Ondarribia ertsiturik egon izandu zan egunetako gertakari andien errazoia.

Esan dedan urte milla sei eun ogei ta emezortzigarrenean, Españako armak garailari izan ziran etsai anitzen kontra Italian, Flandesen, eta Brasilen egin izan zituzten pelea andietan. Bañan guztietan gogoangarriena, eta Españako Errege Don Felipe laugarrenaren naierakoena izandu zan Gipuzkoako Probinziarekin Ondarribiako biztanle errutsuen leialtade eta pizkortasun pare bagekoa. Beragaitik Errege onek bere esku indar andikoaz izkribaturik agindu zion D. Juan de Palafox ta Mendozari, ezen, Españako armak urte artan egin izan zituzten azaña andien kondaira izkribitu eta argitara eman zezala, Ondarribiako ertsitze eta laguntzako izenaren azpian, esaten ziolarik modu onetan.

«Los sucesos de este año de 58 han sido varios con mucho crédito de mis armas; sea

nuestro Señor bendito. Dareme por servido que los recojan todos con el sitio y socorro de Fuenterrabia, y de todo fiareis una relacion fiel y verdadera, tal cual de vos me prometo; y antes de imprimirla me la traeréis para ver si falta ó sobra alguna cosa de monta».

Izanik, bada, kondaira gogoangarri au aiñ egiazkoa eta adigarria, moldizkidaturik Erregeren aginduz, bein baño geiagotan agertaratua arkitzen da izen onen azpian.

«Sitio y socorro de Fuenterrabia, y sucesos del año de 1658, escritos de órden y en virtud de Decreto puesto todo de la Real Mano de la Magestad del Señor D. Felipe IV. Por el Ilustrísimo, Excelentísimo y Venerable Siervo de Dios Don Juan de Palafox y Mendoza, de los Supremos Consejos de Indias y Aragon, Obispo de la Puebla de los Angeles, y de Osma, Arzobispo electo de Méjico, Virrey y Capitan General de Nueva-España &».

Mundua mundu dan arte gogoangarri izango dan kondaira egiazko onek adierazten du argi eta garbi Gipuzkoatarak jaioterriari dioten amodiozko naitasuna, beren Errege bidezkoarengana duten leialtade piña, eta etsaiari gogor egiteko jatorritik darraikioten griña portitz pizkorra zenbaterañoakoak diraden. Esango dizkitzutet, bada, bidenabar, Ondarribia ertsi-turik egon izan zan egunetan igarotako gertakari banaka batzuk, berriztaturik gogora erakartzeagaitik gure guraso on ta senide leialak egindako azaña andi ondragarriak.

Izendatu dedan urteko Uztaillaren ogei ta batgarrren egunean Endaiatik Irun-aranzun alderontz agertu zan Franzes Martizti andi bat goizean goiz, eta toki berean igaro zuten egun osoa aurreratu bage. Bigaramunean *Principe de Condé* amasei milla soldadu oñezko eta bi milla zaldizkorekin, itsasoaren urbeera aldian Bidasoako ibaia bost lekutan igarorik, sartu zan Irun-aranzura. Don Diego Isasi Koronela bi milla erritarrekin ekin zitzaion Franzesari portizki, sarrera au eragotzi naiean; bai ta ill ere jende asko Ondarribiako sutunpadiarekin batean; bañan geroenerako ezagaturik D. Diegok ezin eutsi zegiokela bi milla erritar ondo prestatu bageakin emezortzi millako samal-

da andi, ill edo bizi sartu bearrean zetorrenari, laga zion orduko jazarrari, era obeagoa etorri zekion arte. Bereala artu zituen Franzesak Irun-aranzun inguruko tokirik oberenak, Ondarribiako sutunpadiak iltzen zio-larik jende asko. Urreneko egunean artu zituen Fran-zesak eragozpenik bage Oiarzun, Errenteria, eta Lezo. Bigaramunean Pasaiara igaro eta portuaren jabe egiñik, beraren gordetzalle soldadu talde andi bat ifini ta biurtu zan Irun-aranzu alderontz, Ondarri-biari erasotzera. D. Diego Isasi bere erritarrakin, jarri zan Hernanin, bertan indartzeko erabakirik, bidez Probinzia barruko jendea Aitarren seme batutzean.

Uztaillaren laugarren egunean Franzesak ertsitu zeban Ondarribiako plaza leor aldetik; eta itsasoz arkitzen zan guztiz era nekezean laguntza emateko. Plaza barruan zegoen Gobernadoreak iru egunez aurretik biraldu zeban D. Migel de Ubilla indar eske D. Diego Isasigana; eta beraren etorrerak luzatzen zeba-lako, igorri zeban illaren bostean txalupa bat Donos-tiara laguntzaren eske. Txalupa onekin etorri ziran Andres de Izurraín, eta Alonso Laredo Kapitana, itsas-ur bizi az baliaturik; eta bigarren ordurako iritsi zan D. Migel de Ubilla eun ta irurogei ta amar gizon Tolosa, ta Azpeitikoakin. Franzesa ari zan portizki barrurako

bideak epaiten, plazari su ta gar erasorik, eta San Nikolasko ate aurrean egindako irikiak ikustean, irten ziran barrundik berrogei ta amar gizon Sarjento batekin, Franzesak egiten ari ziran luesitura; non porrokatu zituzten ogei soldadu ta langilleen maisua eta oen kapote, ezpata, eta beste gauza geiago jaso al zitzaizenakin biurtu ziran plazara. Bañan are, arrabia andiagoan ekin zitzaiozkan Franzesak beren lanbideari. Illaren amaikagarrengo arratsaldean Don Juan de Beaumont Buruzari zutela, irten ziran eun ta berrogei ta amar gizon, luesituak egiten ari ziran Franzesari erasotzera; baita ill ere, lenengo sarreran arkitu zituzten langille guztiak; baziran gizonak iruna Franzes ill zituztenak; bañan biurtu bearra izan zuten prest plaza barrura, etsaia oarturik samalda andiak zetozkiotelako beretara atxi atxika. Uztaillaren amai-rugarrena egun gozoa izandu zan plaza barruko jendearentzat, Don Migel Perez de Ejea eun ta berrogei ta amar gizonekin laguntzalle etorri zitzaielako itsasoz, beste bederatzi kabo ta Kapitan jakinduri andiko-akin batean. Oek plazara iristerako, Franzesak epakia zeukan murrobiako bidea berrogei oñ ez beste guztia; eta etsaiari bere lanbidea eragozpendurik luzaeragiteagatik asmoa artu zuten laurean gizon bertako

biztanle eta soldaduetan esleiturik, kanpora berakin irten eta lanean ari ziran Franzesai erasotzeko. Esan ta egin, Uztaillaren amalauan eguna argitzen astearekin batean, luesitu gañean zeuden Franzesai eraso ziezaten portizki, eta alde bietakoak egin zuten pelea andi bat, zeñetan etsai samalda izugarria arras triskaturik, biurtu ziran plazara amabi illak eta amar erituren galduan.

Uztaillaren amabostgarrenetik ogei ta bateraño-koan Franzesai eraso zion Plazari portizki, egunean amabi, amalau, eta amasei bonba ifiniaz erri barruan. Urraturik lurreratuak zeuden Ondarribiako bizitoki guztiak, Eliza ta Gazteluaz ostean gordeleku segururik iñon ere etzekautela. Guztiaz, ere ordu eta uneoro Franzesari illtzen ziozkaten langille asko, batez ere bertako biztanleak makurka ta iskintxoka bazterrik bazter zulo kuntza ta babesak arrapaturik. Uztaillaren ogei ta laugarren egunean euri jasa andia asi zalako, aldegin bearra izan zeban etsaiak trintxeraetatik; eta era onezaz baliaturik, Gobernadoreak biraldu zeban Alferez Juan de Roa berrogei gizonekin, luesituari kontu egiten gelditu ziran Franzesai erasotzera, eta pelea gogorra berakin egiñik arras porrakatu ondoan, irauli ziran plazara berrogeiak oso ta bizi. Uztaillaren

ogei ta seigarren gauean Franzesak zur pilla andi bat Magdalena aldeko murru ondora eramanez, oen babesean ifini zituzten gizonak arbollandearen kanpo aldeko jaraitora epaiten; eta plazaren kontu artzalle zeuden zelatariak oartu ziranean erri barruko jendea-ri adierazorik, oek joan ziran bereala murru gañera etsaiari erasotzera, non ekin zitzaiozkan arri andiak, bonbak, granadak, ur irakiñak botatzen, zeintzuben bidez lanean ari ziran Franzesak illik, eragotzi ziezaten une artan asi ziran lanbidean jardutea. Illaren ogeita zazpigarrenean jarri zeban Franzesak bateria berria Magdalenako kortinaren aurrean iru sutunparekin, eta gau artan berean ifini zeban itsas aldetik zurezko lankai edo artifizio bat, zeñarekin zulatzen zeban murrua; bañan Ondarribiako Alkate D. Diego Butron bere erritarrakin bakarrik toki beldurrik andieneko ari kontu egiten zegoenak, erru andiarekin portizki erasorik, biraldu zituen ariñ ta prest leneko lekuetara.

Plaza barruko jende apurra neke andiaren azpian arkitzen zan lazki, Franzes Martizti izugarriari gau ta egun ezin eutsiz, laguntza noiz baino noiz etorriko ote zitzaion pozean. Españako Errege Don Felipe laugarrenak artu zituen bear ziran neurriak Ondarribiari

laguntzera jendea itsasoz ta leorrez biraltzeko; bañan toki urrutietatik biribillatu bear zutelako beren etorrekak luzatzen zeban asko, eta bitartean etsaiak uste zeban plaza beretu. Aboztuko illaren seigarrenengo gabean Don Migel de Ubilla irureun gizonekin irten zan Donostiatik itsasoz Ondarribiarako asmoan, eta bide galduetatik irrisku andian zijoala, gertatu zan ustez ustekabe norbaiti ere alkabuza disparatzea, zeñaren bidez etsaia gañean zutelako, biurtu ziran txaluparik geienak Donostiara; baña Don Migel de Ubilla irurogei ta amabost soldadurekin sartu zan Ondarribiara; zeñak berekin eraman zeban, Erregek Erri oni Madrildik izkribatzen zion karta gozoa, esaten zebala modu onetan.

«El Rey, Concejo, Justicia y Regimiento, Caballeros Hijosdalgo de la Muy noble y muy leal villa de Fuenterrabia; el Maese de Campo Don Miguel Perez de Egea me ha dado cuenta del amor y fineza con que procedeis, para que los intentos del enemigo no sean de ningun efecto, mostrando vuestra mucha fidelidad; y esto es en mí de tal estimacion, que he querido advertiros, que en ello recibo grato servicio; en

todas ocasiones le reconoceré, y no solo asistiré á manteneros, como lo merecen tan buenos vasallos, y á socorberos, como se procura por todos los medios posibles, pero de mas de satisfaceros los gastos que hicieredes con la guarnicion de la Plaza, y los daños que el enemigo os causare en vuestras casas, de que os doy mi palabra Real, os haré muy particulares mercedes, como es justo las reciba quien tan singularmente obra en lo que tanto importa, De Madrid á diez y ocho de Julio dé mil seiscientos treinta y ocho.- Yo el Rey.- Por mandado del Rey nuestro Señor.- Don Fernando de Contreras».

Ondarribiako biztanle leialak ikusirik laguntzaren etorrera maitagarria, eta denpora berean entzunik ezagutu zutelako zenbaterañoakoa zan Errege Jaunak agertaratzen zien naitasun egiazkoa, beren neke gogor eta atsekabe samiñaz azturik, alaitu, pozkidatu, eta indartu ziran lazki, nai zebanik egiten etsaiari ez lagatzeko asmo oso betea arturik; zeñean, emakumeak eta mutil txikietarañoak samaldaka zijoatzen lan eske Agintarrietara. Modu onetan Plazari bertako

jendeak eusten zion bitartean, Almirantea ari zan bere Martitzia egiñeratzan Gaztelako batalloitik, eta iru milla Gipuzkoatar Probinziak deiturik biribillatua-kin, bertako Diputadu Don Pedro de Ipiñarrieta, eta bere lagun Don Pedro de Idiakez ziradela.

Franzesak ikasirik berari erasotzeko jendea batu-zen ari zala Gipuzkoa barruan eta beste toki geiagot-
tan, estututzen zeban lazki Ondarribiako plaza gau ta egun gelditu ere bage; bañan bertako biztanleak izan-
nik ain leial ta azkarrak, aldian sarri plazatik irtenik, ematen ziozkaten astiñaldi gogorren bidez luza eragi-
ten zioten asko. Aboztuko illaren zortzigarren egu-
nean estratako atetik aterarik, eraso zioten berreun gize-
nek portizki etsaiari, baita bota ere beren tokietatik, talde andiak triskillaturik. Jazarra onetan atze-
mandako Franzes batek aboztuaren bederatzigarren egunean esan zien plaza barrukoai, ezen, iru lekutan epakia arkitzen zala murrua lurraren azpitik, beingoan su eman ta guztia osotoro uixatzeko; eta asmoa zebala ere etsaiak, ogei ta lau sutunpa ifinteko Txumarraga esaten zaion tokian, Gazteluari erasotzeko; eta lanbide oei ekiteko Principe Conde zegoela sei milla soldadu zar Franziatik laguntzalle zetozkionai itxoroten. Bigaramun goizean, zeña zan aboztuko illa-

ren amargarrena, esan dedan toki berean ogei ta lau kanoiak jarririk, Franzesa asi zitzaion erasotzen Gazteluari, itsaspendurik zeukatenak aurreko egunean esan bezalaixen, zeñean disparatu izan zituen egun artan zazpi eun sutunpada. Bañan bertako biztanleak emakume ta mutil txikietarañoakoak soldaduakin batean, orduan ta gogo geiagorekin ekin zitzaiozkan batere beldurtu bage, luepaki berriak gordegarri plaza barruan egiteari, esaten zutelarik, *geldi gaitean murruakin bakarrik, eta galbedi osterontzeko guztia, etzaiku ardura. Quedemos con las murallas solo, y pierdase lo demas, que no importa.*

Abostuko illaren amargarrenetik amalaurañoakoan Franzesak bere sutunpadi andiarekin gelditu ere bage eraso zion Plazari, eta egun onetan iñoiz ere baino arrabia geiagorekin Magdalena aldeko zatia urraturik botatzen zebala; bañan Erriko jendeak etzeban etsitzen batere; orduan ta gogorrago jarten zitzaiozkan etsaiari, esaten zutelarik bertako emakumeak, ezen,

*Ezgaitu gu izutzen balak;
Deus ez dira Franzesen eginalak.*

Zeintzubek, ain portizki nola gizonak, laguntzen ziezaten sutan ari ziranai murru gañera polbora, bala eta beste gauza asko eramaten; eta elbarrituak maitaro bildurik, illtzen ziranai lurra ematen, aiñ leialkiro ta garbo andian beren senar, anaia, ta semeai, nola soldadu eta Agintari atzeai.

Plaza barrukoak beren buruak estura larri artan ikusirik, gaztigatu zioten Almiranteari aboztuko illaren emezortzian, zer ta nolako buruzpidetan arkitzen ziraden, eta lenbaitlen etorri zedilla etsaiari erasotuerara. Mandatari leial azkar onek Ondarribiako irteera ta sarrera igeri irrisku andian igarorik, ekarri zeban bigarren egunean, zeña zan illaren ogeigarrena, mandatuaren erantzuera izkribuz Almiranteagandik, promestutzen zebalarik, ezen, egun gitxi barru joango zala bere jendearekin, Franzesai portizkiro ekiñik astinaldi onak ematera.

Aboztuko illaren ogei ta bigarren egunean iritsi zan jende zartada bat Oiarzuna, eta oetako berreun gizon gauaz igo ziran Jaskibel mendira, su ta ke andiak egiñaz, Ondarribiako plaza barruan zeudenai adieraztera, ezik, berai laguntzera zetozela; zeñaren bidez arras pozkidaturik toki itxituan arkitzen ziradenak, egin ziezaten mendikoai ongietorri maitagarria

sei sutunpadi disparatuaz aldian sarri; ifinten zutelarik leen agirikoan Erriaren bandera jaso; bai ta menditarrak ere berena, plazakoari zegokion bezala. Bereala Oiarzunen zeuden soldaduek aurreratu ziran Ondarribia ikusten dan gañera; eta toki onetatik Jaskibelmendira bitarteko ordekatxoan ifini zituzten beren jarleku ta prestamenak; zeñean Santa Barbarako Elizatxotik etsaia zegoen tokirañoko guztian egun oro izandu zan pelea gogorra.

Probinzia barrutik jendea zenbat eta alderatuaz zijoakion etsaiari, anbat eta onek portizkiago ta estuago erasotzen zion ertsitua zeukan plazari, lenbaitlen menperaturik, beraren jaun ta jabe jarri naiean. Beragaitik Franzesak eman zion su, gerorako laga bage estu estuka itokarrean berpertatik, murru azpian irikirik zeukan zulo andi bati, goi guztiak beea joko zutelako uste oso betean; bañan etzizaion ondo irten bere asmoa; zergaitik etsaiak su emandako zuloarekin bat batean zuzen zuzen beste bat plaza barruan irikia zeukan D. Diego de Butron Ondarribiako Alkateak bere erritar leialakin eta zulo onetatik atera zan arriz ta lurrezko sutokari andibat, zeñak puskaturik aidatu zituen zazpi gizon lanean bertan ari ziradenak. Tiro onen indarririk geiena etsaiaganontz

irauli izan zalako, kalte andiak berari eginik ill ere ziozkan soldadu asko. Franzesak arratsalde artan Ondarribiako plaza artuko kutela aiñ ziertoro, sinistatuak arkitzen ziran, ezik, emakume anitz etorri izan ziran Endaia Franzia kotik, sakeoko gauzak eroatera.

Ikusirik etsaiak zulo onetako su ematea irten zitzaiola gaizki, asi zan beste iru lekutatik murru azpia epaiten; lenengo bietan itsasoko urak eragozten ziolako laga bear izan zion lanari, eta irugarregotan zuaje ta prestamen askorekin lur amilkorrai eutsiaz, zulatu zeban murru azpia, plaza barrukoak eragotziko etziotelako ustean, bañan guztiz ditxa andian iriki zuten oek plaza aldetik bidea, etsaiak kanpotik zeraman zuloaren aurkez aurke, su eman ta ere murruari kalte andirik ezin egin zegiokean moduan.

Abostuko illaren ogei ta irugarren egunean etsaia asi zan Erregiñaren baluarteko aldamenen bi tokitan murrua pikatzen, plaza barrukoak gau ta egun gelditu bage arrikadaz, kañonazoka, eta ur irakiñakin jende asko iltzen bazioten ere. Gau onetan egin zeban etsaiak musketeekin salba guztirakoa, Mendeloko kuarteletatik asirik: eta plazan zeudenak sinistaturik, beren laguntzalle zetorren Martizdiarekin

pelean ari zala Franzesa, joan ziran murrugañetara zer gertatzen zan ikustera. Jarraitu zion etsaiak salbari beste kuartel guztietatik, eta Endaiatik ere; bereala asi zuten sutunpadia, eta orduan ezagutu zuten plazakoak pestaren bat andizkatzeko zala alborada ain agiria, zeren bidez bigaramuneraño ez bazekiten ere.

Aboztuaren ogei ta laugarrenean, San Bartolome egunean. Marques de Gebrek luesituetatik esan zien plazakoak, bezpera gaueko salba egin zutela, gure ontzidia Getarian erre zabalako Burdeosko Apezpiku edo Obispoak. Markes onek galde era bat egin zien barrungoai moda onetan, *¿que era lo que pretendían hacer?* A que respondieron los de adentro; *que defenderse ó morir.* Replicó él; *que el morir era bien cuando se seguía algun fruto en ello; pero cuando no ¿para que?* Y el Capitan D. Daniel respondió *que para morir con honra.*

Esan nai da eusearaz: zer zan egin nai zutena? Eta erantzun zioten barrukoak; *gorde beren buruak edo ill.* Markesak esan zien; *illzea ondo zala, zerbait ona uste zanean, bañan uste ezpazan, zertako ill?* Don Daniel Kapitanak eratzun zion; *ondrarekin illtze-ko.*

Aboztuko illaren ogei ta bostean arkitu zuten plazakoak bigarren lupobia, eta ibilli ziran onekin txit kontu andian, gertatu etzekioten lenengoarekin igaro zitzaiena berpera; zeñaren kontrako ataka andi bat iriki zuten, etsaiak ezin itxi izan zeban bezalakoa, eta suponpa ta barrika anitz ifinirik zulo muturra arintxo estutua zegoela, eman zion Franzesak su arratsaldean, bañan etzeban iritsi izan beste gauzarik, ezpada, Bernardo Bardones deitzen zitzaion soldadu bat, suak zeraman aizearen indarrak murruez kanpora erriaren sarrerako atearen ondora botatzea. Soldadu errutsu onek arte zeban plazarako bidea, zeñari Franzes batek eman zion txuzokada bat, eta alere sabeleko esteai ezku bat az eutsiaz igeritan epaki zeban plazara bidea, non sendatu zitzaion bere eritasuna. Egun artan berean Endaiako jendeak eman nai izan zien plaza barrukoai burutara, ezen, obe zutela errendatu Franzesagana berpertati, guda gogor kaltarkitsu ari azkenengo mallara igotzen laga bagetanik; eta agindu zeban Plazako Buruzariak, ezik, etzebala iñork zer erantzun itztxo bat bakarra ere, ill edo bizi Erria gordetzeko erabakia zegoen ezkerero.

Aboztuko illaren ogei ta seiean egiñeratu zeban etsaiak beste galeria lurrez betetako barrikakin;

zeñari plaza barrukoak eutsi zioten lendabizian musketeriarekin; eta Alferez Lesakak eizerako alkabuza-rekin murru gañetik agirian zegoala, ill zituen ogeita amar Franzes baino geiago, eta oen artean jende kontu andikoa. Ikusirik plaza barrukoak Magdalena aldea iñor bage lagarik, Erregiñaren baluarte ondoan asi zala etsaia murrua zulatzen; illaren ogei ta zazpi-garrenean gogoratu zitzaien barrungoai, ezen, Franzesa Magdalena ondoko utsunera biurturik ekin zekiokeala murru azpia zulatzeari. Bereala plazakoak ekin zitzaiozkan Erregiñaren baluarte gañean zeuzkaten prestamenak eta sutunpadia Magdalenako ondora eramanik, kanpotik epaiten zuten bidearen kontrako lubetatutzeak egiteari. Iru egunen epean egin zituzten lan andi oek guztiak plaza barrukoak, emakumeen laguntzarekin batean; zeintzubek joaten ziran gogoz lanera, iñork deitu bage. Iriki ere zuten oek Magdalenako murru lodian ekitxulo bat kanoi erdi bat ifinteko, etsaiak jarria zeukan galeriari erasotzeko, eta lubetatuaren gañean zegoen zesterategiaren espaldan jardun zuten kanoi andi bat ifinteko tokia egiten, etsaiari bere asmoak gal eragiteko. Egun beretan etzuten izan plazakoak Almirantearen gazti-gurik, eta arkitzen ziran estura larrian jakin nairik,

laster etorriko ote zitzaien edo ez laguntzarekin. Beragaitik Don Migel de Ubilla biraldu zuten Almiranteagana, adierazo zegiola berari, zer egoitzan arkitzen ziraden plaza ta plazakoak; urrituaz zijoatzela plaran burniazko dadoak, eta estañua gordetzen zutela alkabuz ta musketeakin punterian tiratzeko; egunetik egunera zijoala etsaia bere lanbidea aurreratuaz; eta lenbaitlen artu zezala berari erasotzeko asmoa. Mandatu balioso au Almiranteari igorritzearekin batean, ifini zuten plazakoak Magdalenan sutunpadi, baita ere Erregiñaren baluartean kanoi osoko bat; zeintzuben bear bezala ifinten jardun izan zuten arreta andiarekin Buruzari Don Juan de Urbina eta Andres de Izurrainek.

Bitarte onetan Franzesa bere galeriarekin bidea epakiaz zetorren, Magdalenara begira plazakoak jarria zeukaten zestotegira, au guztia osotoro beingoan urraturik, odeietara altxatzeko asmoan; bañan plazakoak beti eutsi izan zioten toki oni irmeki, nondik gure sutunpadi eta musketeriak ill ziozkan etsaia-ri, asi aldi onetan, milla ta bosteun gizon igaroak.

Abostuko illaren ogei ta zortzigarrean Ondarribiatik irten zan esan dedan D. Migel de Ubilla soldadu bat lagun arturik Almiranteagana; bañan Franze-

saren bealariak oartu ziralako, biurtu bearra izan zeban osteraz plazara. Egun artan eta urrenekoan etsaiak bere galeriarekin eraso zion murruari epaki naiean bala ta bonba askorekin; bañan plazakoak eragotzi zioten suponpa eta arriakin soldadu talde bat illaz; ifini ere zituzten plazakoak estakada bi Erregiñaren baluartearen ondoan, baldin suertez ere murrua irikirik, Franzesa barrura abiatzen bazan, berari zegokion etorrera musketeriarekin egiteko. Zuaje samalda ardia ekarririk, etsaia asi zan San Nikolasko ondoan murrua epaiten; baita plazakoak ere beraren kontrazuloa irikitzen. Gau artan Buruzari D. Naniel luesituan zegoanak esan zion Franzesari onela: *si traían los kalzones largos, como solían*; dijeron ke sí. Preguntándole ke porke lo dezia; respondioles el Kapitan, ke para abisarles ke buskasen tijeras para kortarlos, porke siendo tan largos, no sabia komo habían de huir.

Esan nai du euskarak; ea ote zekartziten fraka luzeak, oitura zuten bezala? Eranzun zuten baiez. Esan zioten, zergaitik zan galdera hura? Eta Kapitana eranzun zien; kontuan ifinteagatik billatu zitzaien guraizeak frakak moztutzeko; bada ain luzeak bazeuzkaten, etzekiela nola iges egin zezaketen.

Aboztuko illaren ogei ta bederatzigarrenean plazakoak asi zuten espalda berri bat, etsai kanpoaldetik zestotegira irekitzen ari zan zuloaren eragozpenerako. Egun oetan beldur andia zegoen, sutuko zituela Franzesak epakirik zeuzkan zuloak, Beragaitik, Gobernadore D. Domingo de Egiak agindu zion D. Juan Esain Kapitanari, bere jendearekin jarri zedilla Erregiñaren baluarteko estakadan, eta toki au lagatzen zebala berarekin Kapitan D. Juan de Beaumonten kontura; zeintzuben laguntzalle ifini ere zeban estakada berean Kapitan Nicolas de Bransolo, ekarri zeban jende eta beste berrogei biribillatu zitzaiozkanakin. Bai ta ondo kontu egin ere gizon azkar errutsu oek beren gordelekuari, alik eta plazan laguntza sartu zan arterañoeko guztian.

Aboztuko illaren ogei ta amargarren goizean Principe de Condé Franzesen agintariak biraldu zeban atabalero bat Ondarribiako Gobernadore eta soldaduengana, zeña artu zuten Errian, eta sarreran begiak estalirik jaso zuten Gaztelura; zeñetara igo zan Gobernadorea, Erria, Sarjento nagusia, eta Kapitanak; eman zeban atabalero mandatariak paper bat Franzes itzeuntzan izkribatua, Españako itzkerara iraulkiraturik esaten zeban onela.

«El Príncipe de Condé, mi Señor, General de las armas del Rey, su Soberano Señor.

Habiendo reducido á Fuenterrahia á estado de tener necesidad de su bondad, por la fuerza de sus armas, y por medio de muchas minas que están aparejadas para volar, cuyo efecto le dará la entrada en la plaza, y deseando que no se siga una ruina, cual de ordinario sucede en las plazas, que se ganan por asalto, su Alteza envia este tambor á notificar al que manda la Plaza, para que la resigne en sus manos, conforme las capitulaciones que gustase otorgarles, así al Gobernador, como á los soldados de la guarnicion y sus vecinos, ofreciéndoles para que vean el peligro que corre la dicha villa de hacer reconocer á los que se señalaren para este efecto de parte del dicho Gobernador el estado que tienen las ruinas. Despues de lo cual su Alteza les declara no esperen alcanzar ninguna gracia de él, antes todo el rigor que la hostilidad de la guerra hace sufrir á los que una ciega obstinacion lleva hasta aguardar el último trance. Además que han de pensar que han

hecho todo lo que gente de bien y fieles vasallos deben hacer; y que las tropas que han venido para socorrerles, están imposibilitadas de hacerlo por razón de su flaqueza, y las grandes fuerzas y trincheras que les tiene á su oposición, mostrándoles sus designios; lo cual su Alteza también ofrece hacer ver; fuera de que la armada naval, y los hombres que están en los bajeles destinados para el socorro de la dicha Plaza, están todos desechos. En el campo á 30 de Agosto de 1638».

Gobernadoreak, Kapitanak, Alkateak, eta Ondarri-
biako biztanleak etzuten denpora asko igaro, zer
erantzun bear zitzaion erabakitzen. Ez nekearen
geiegitasunak; ez Franzesas aurreratuak zeuzkan
zulo irikien beldurtasunak; ez berai laguntzera etor-
tzeko zeudenen luzatasunak; eta ez beste gauza
ezertxok ere zioten errendatzeko iduripenik txikarre-
na ere burura ekarri; eta guztiak iritzi batera jarririk,
erantzun zioten modu onetan.

«El Maese de Campo Domingo de Eguia,
Gobernador de Fuenterrabia.

La de V. A se ha recibido de este tambor, y queda entendido lo que contiene, y agradecidos de la advertencia que V. Alteza nos dá, habiendo consultado con la Villa, Sargentos mayores, y Capitanes que hay en ella, lo que hemos resuelto es, que V. Alteza vuele las minas cuando mandare, y disponga en ellas y en lo demas como le pareciere, que aqui estamos resueltos á resistir, y hacer lo que se debe á lealísimos vasallos de nuestro Rey y Señor D. Felipe IV (que Dios guarde) en cuyo Real nombre y servicio, en defensa de esta Plaza, todos, mugeres é hijos estamos dispuestos á morir antes que entregarla á V. Alteza, ni á otro que tubiese el gobierno de las armas del Cristianísimo Rey de Francia; y en órden á ello V. Alteza disponga lo que fuere servido. Guarde Dios á V. Alteza felices años».

Paper au Principe Condéri biraltzearekin gelditu ziran Plazakoak meatxatuak, eta aboztuko illaren ogei ta amaikagarren eguna argitzerako gureak ifini zuten plazan berrogei librako pieza bat Erregiñareneko baluartera begira. Arreta andia iduki ere zuten txit,

Erria gordetzeko bear ziran prestamenak zuzendurik balak egiten, baldin bretxa naierara irikirik, etsaia barrura abiatzen bazan bertan porrakatzeko.

Agor illaren lenengo egunean goizeko zortzi orduetan plazakoak ulertu zuten suaren arrastoa, eta une berean, Erregiñaren baluartearen aurrean ogei ta bi oñ lodiko orma urraturik altxatu zeban airean. Guztiaz ere, etzeban iriki izan plazara aixa sartu al zitekean ainbateko ataka, eta gelditu zan etsaia murrurekin barrungo kontraminaren bitartean. Bereala plazakoetatik samalda andi bat aurreratu zan murru irikiari eustera, eta are geiagoko talde errutsua joan zan kontraminara, ikusi zutelako Franzesa zuloa azitzera zijoala berriro, non peleatu ziran egun artan portizki; eta ezagungarrituak izan ziran jazarra onetan D. Juan de Esain, beraren Alferez Domingo Balar-di, eta Kapitan D. Daniel, zeintzubek pelleburu andian kontraminara sarturik polboraren ke illun, eta kirats gaiztoaren tartean peleatu ziran etsai anitzen kontra txit gozorkiro, alik eta Sarjento nagusi Osoro jende berriarekin laguntzalle etorri zitzaien arteraño. Ezagundu ere izan zan egun artan Kapitan Adrian Pulido, sei orduan jardun izan zebalako sutan bere lagunakin

batean Franzes asko illaz, kontraminaren ataka itxi zioten arte guztian.

Modu onetan, gau ta egun gelditu ere bage ari zan etsaia al zeban guztia egiten, itxian zeudenari kanpotik laguntza etorri baino len plaza beretzeko asmo oso betean. Bai ta barrungoak ere sinistu ezin leikean bezalako garbo, ardura eta erruarekin, Franzesak irikitzen zituen minaen kontrarako zuloak egiñik luepaki ta zestotegi andiak ifinten, barrura abiatzen bazan bertan porrokatzeko.

Plazako jende leial au, eta batez ere bertako biztanle maitagarriak, promesturik erabakiak zeudelako beren biziak galtzera, ezen ez etsaiaren menpera errendatzera, etzituen, bada, beldurtzen ezertxuk ere; aĩn gogoz ta pozkidaz beteak zijoatzen Franzesa bretxan ikusi orduko berari erasotzera, nola beren naierarako pesta gozatsu batera joango ziazketekean jostaldiatzera. Gizonak, emakumeak, atso zarrak, eta aur txikietarañoekoak airatzen zuten batak bestea etsaiari erruz ekiteko pelleburuari begiratu bage. Esan al guztien gañekoa zan, bada, Ondarribiako biztanleak Franzesaren kontra peleatzeko zeukaten amurru bizia. Bear ordu guztietan prest ziran beti zer nai gauzatarako, iñork ere deitu bage. Noiz eta gerta-

tzen zan estutasunik larriena, orduan ta alaiago ta pizkorrago laguntzen ziezaten soldaduai, beren denpora guztian etsaiarekin burruka ibilliak bazirakean bezalako garboarekin.

Errege Don Felipe Jaunak ezaguturik ondo Ondarribiako jendearen leialtadea zenbaterañokea zan, eta beren neke gogor geiegikoaz kupidaturik, Almiranteari egunoro bialtzen ziozkan mandatu zorrotzak, irten zedilla biribillatu zitzaion jendearekin lenbaitlen etsaiari portizki erasorik, Ondarribiako plaza maitagarrri baliosoa leneko oñean ifintera. Geroenean ere, noizbait bear ta, agorrillaren bigarren egunean Almirantea martizti zati lodi batekin igo zan Jazkibelko mendira, etsaiak bereturik zeuzkan toki kanpokoak gau artan atakaturik plazari laguntza emateko asmo oso betean; bañan Jaungoikoak ala nai izanik gau berean bota zebalako eurizko, aizezko, lañozko eta kazkarabitzko ekaitz ikaragarria, zeñak atertu bage iraun zeban bere gogortasunean urrengo egun guztian ere, soldadu berri ondo ezi bageak estalperik etzegoen toki agirikoan eguraldi ain gogorra ezin eramunik, armak eskuadroian ifini eta beren banderai lagarik zabaldu ziran leorpe billa al zuten tokietara. Ain gogor ta erioetsua izandu zan ekaitz andi au, ezik,

mendian gelditutako soldadu banakaetatik arkitu izan ziran zenbait, beren pika eta musketeen gañean illak. Ito ere ziran zaldi asko; eta agorrillaren irugarren goizean, zeña izendatua zan plazari laguntza emateko, Almiranteak bere martiztiko jendea kontatzean zazpi milla soldadu igaroak arkitu zituen gitxia-go.

Ikusirik, bada, Almiranteak, eguraldi gaiztoaren bidez gertatutako ezbear andi au, deitu zituen bere lagun ta ondorengo agintariak batzarrera, zeintzuben nor bere iritzia batak besteari adierazorik alkar artu zuten, ezik, etsaiari erasotzeko ezin konta zitekeala soldadu berri ondo ezi bageakin, zeintzuk sakabana-tu ziran eguraldi gaiztoaren aitzakian, beren Buruzariaren agintea ausirik; eta baldin plazari laguntza emango bazitzaion, bearko zala batu jende gaitz ikusiagoa, ekaitzak izutzen zituen gudari makalak baino. Almiranteak bereala gaztigatu zion Errege Jaunari zer gertatzen zan argi eta garbi; baita ere, aurrerako artu zituen asmo berriak nolakoak ziraden.

Denpora berean Principe de Condé Franzes taldearen Buruzariak ikusirik Españako soldaduak artu zuten buruzpide galgarria, eta gañera, murrua sutu eta airatzeko zulo andia egiñik bretxa irikitzean jen-

dea barrura botatzeko prestaturik zeukala, erabaki zeban plazakoai biraltzea izkribuz, azkenengo mandatua beste atabal jotzalle batekin modu onetan.

«El Príncipe de Condé, mi Señor, General de la armada etc.

Envia por estas portreras este tambor al Gobernador, gente de guerra y vecinos de Fuenterrabia para decirles, que el egército del Rey de España, destinado para su socorro, está retirado como lo ven, y las tropas de su Alteza están alojadas dentro de sus bastiones como lo saben; teniendo la compasion que debe tener un Príncipe Cristiano, y de sus partes de los desórdenes que se seguirán en la toma de la dicha villa por asalto donde la honra de las mugeres, y la vida de los inocentes están espuestas al furor de los soldados; y estando, los modos de tornar la villa dispuestos, dándole lugar para entrar cuando él quisiere, no obstante esto les ofrece toda razonable composition, tal como puedan y deban esperar de un Príncipe de su calidad; declarándoles que si no se aprovechan de esta ocasion, y se aguardan

á obtenerla, liados en los reparos que puedan tener para las retiradas, no les será otorgada alguna en aquel estreno. En el campo 3 de Setiembre».

Plaza barruko jendea une artan arkitzen zan esturarik larrienean. Ikusten zituen murruren zati luzeak zeudela eroriak; bazekien indarturik zegoala etsaia lur azpian irikiak zeuzkan zuloetan; lezoi edo fosoaz eko ja beturik arkitzen zala, asalto ta mina berriak egunoro berriztutzen zituela; barrungoetatik illak irureuntaraño bazirala; laguntza iñondik etorteko este laburrak zeudela; eta baziran batzuk aditzera eman nai zutenak, ezen balaen bukaera ere ur urrean zebillega txik. Baña Ondarribiako Alkate Don Diego de Butron erru andiko azkar animotsuak, entzutean epeltasun oek, esan zeban, ezik, baldin iñori jalkitzen bazitzaion errendatzeko zantzuaren itzik, berak bere atzaparrak kenduko ziola bizia bertan, gerora begira egon bage; bazejela oraindik plaza gordetzeko lainbat tirakai, eta bukatzen ziradeneko jarriak zeuzkala prest, emezortzi milla erreal zortzikoak, zeintzuk emango zituen gogoz urtu ta balak eginik, etsaiari tiratzeko. Gizon erritarki leial onen eskañi ondradua

entzule guztiak laztandu zuten maitaro pozkida betean, eta Principe de Condé urgolosoari erantzun zioten onela.

«El Maese de Campo Domingo de Eguia etc. El escrito de su Alteza el Señor Príncipe de Condé se ha recibido, su fecha 3 de este mes de Septiembre, de mano de este tambor; y comunicándole con los Señores de la Villa, Sargentos mayores y Capitanes que hay en ella, lo que responden es, que para defender la plaza no necesita ella de socorro alguno de gente, ni municiones de fuera, ni se aguarda á ninguno; y Su Alteza puede dar los asaltos que fuere servido, que aqui estamos resueltos á aguardarlos. Guarde Dios á V. Alteza. Septiembre 5 de 1638».

Erantzuera au artutako arratsalde berean Principe de Condék arrabia andiarekin erre zituen Irun-aranzungo ondoan Españako soldaduak utzitako barraka guztiak; eta eginpide au ikustean atsekabetu ziran plaza barrukoak, zergaitik etzekiten, beretan ikusitako gure jendeak zer buruzpide artu zeban.

Beragaitik arkitzen ziran guztiz ardura andian, etsaiak zer asmo zerabiltzkien ezin asmatuz; zeñak agorrillaren laugarren goizeko bost orduetan sutu zituen bi mina, eta murruren zatia airaturik iriki zeban bretxa plazara saltatzeko era onean. Bereala ogeita amar Franzes garbo andian abiatu ziran bretxan gora igotzen; bañan barrungoak arrika ta musketazoka bota zituzten andikan beera ariñ aski. Andik laster bi Konpañia Franzes beren Kapitanakin asi ziran bidea leunduaz bretxan gora igotzen berriro, plaza barrukoak ikusi etzitzaten keatza lodiak egiñik; bañan Sarjento nagusi Osoro bere pikadunakin aurrea sarturik, eraso zion portirki Franzes soldaduakin zetorren Kapitanari, zeña zan Burdeosko Presidentearen semea, eta berari lepoan gordegarri zekarren golarekin morrionaren tartetik pika gogorkiro sarturik, bota zeban bretxan beera ulipurdika. Bereala abiatu zan etsaia jende geiagorekin bretxara; bai ta plazakoak ere gogor egitera. D. Juan de Esain Kapitanari eta beraren Alfereza beroturik aurreraegi sartu ziralako, gelditu ziran illak musketazoe aiñ urruti, ezen, egunaz ezin jaso zitezkean tokian; guztiaz ere artu zituzten barrara gauaz. D. Franzisko de Heredia ere pelea onetan izandu zan illa kañonazo batekin.

Kapitan Diego Butron, eta beraren kuñadua Juan de Urbina Kapitana izanik ain errutsu, eta garbo andikokak, bertako jendearekin batean eutsi zioten irme bretxako ataka irikiari. Alkate Pedro Izquierdo ere peleatu zan lazki etsaiarekin bretxan ill edo bizi. D. Alonso de Mendiguren, Esain Kapitanaren konpañiako Kapillaba, bere karabina ta pikarekin jazarran txik aurrera sarturik, ikusgarria zan etsaiari atzera egiten pelleburuaz oroitzen ere etzala. Lizenziado D. Franzisko de Asturriaga apez Orioko jaiotarra, zeña bere gogoz sartu izan zan Plazara bertako jendearen laguntzalle D. Migel Perez de Ejearekin batean, asalto onen asieratik bukaerañoko guztian peleatu zan gogorki etsaiaren kontra. Jazarra portitz onek iraun zeban lau orduan, plazako jendea agiri agirian zegoela beren trintxera ta baterietara.

Neke gogor au arindu zedin, eta Erria gordetzen parte guztiak izan zezaten, Gobernadore Domingo de Egia jaunak agindu zeban, ezik, San Nikolas aldeko murrua izanik pelleburu andikoa, ingurutu zezatela bertako biztanleak eta Alferez Cigarroak; oen laguntzalle jarri zedilla D. Martin de Elizalde ogei ta amar musketero Tolosakoakin, eta beretara etorri ere zedilla Kapitan Diego de Butron estakadatik etsaiaren

pinazai arpegi ematen zegoena. Etsaiak ikusi zebanean Butron bere jendearen zatirik geienarekin San Nikolas aldera zijoala, eraso zion estakadari gogorkiango; bañan D. Migel de Ubilla jende talde batekin bertara joanik, etzion utzi Franzesari nai zebanik egiten. D. Migel eta D. Martin bi Kapitanak egon ziran etsaiaren bateri aurrean aurkez aurke, kanoiko ezpalkolpe batek ukituagaitik asko ikaratu bage. Gauzarik arrigarriena izan zan, aïñ denpora luzeko batalla gogorrean, ainbeste naspilla, ardura ta pelleburu eta armen ots izugarrien artean emakumeak ikustea, gizonak bezin alai ta goaltsu, metxa irazekiak, polbora, bala eta pikak gaztelutik murrura eramaten batzuek, eta besteak sutunpadiak puskatutako eri ta illak jasotzen, beren senar, guraso ta anaiak jardun zezaten etsaiari erasotzen nork bere tokia galdu bage. Kapitan ta Alkate Diego de Butronek ikusirik Gobernadore Domingo de Egia etsaiaren bateri aurrean zebilela bere berotasunarekin agirian txit, esan zion berari, ezik, izan zezala bere burua gordezeko ardura geiago, eta begira zegiola ondo begien aurrean arkitzen zan lanze estura larriko ari, baldin gertatuko bazatekean bala batek jorik bera erortzea, zer buruzpidetan gelditu al zitekean plaza.

Egun au izandu zan guztiz ikaragarria. Etsaiaren bateri guztiak jardun zuten sutan portizki gelditu ere bage. Indar andiak arturik bretxaren goienera igorik zegoen etsaia kanpora bota zuten arterañoakoan, ill ziran barrungoetatik ogei ta geiago gizon eta beste amabi igaroak gelditu ziran elbarrituak beso ta ankarik bage. Franzesetatik erori ziran illak lezoi edo fosora eun ta berrogei ta amar igaroak.

Agorrillaren bostgarren egunean etsaia etzan mugitu izan ezertara ere; bañan plazakoak egun osoan egon ziran armatuak ernai ta zintzo. Illuntzearekin batean ekin zitzaion etsaia bretxarako bidea garbitu, berdindu, eta orraztutzeari, eta mina txiki bat egin ere bazeban gau artan, bigaramun goizean berriro asaltoa emateko asmoan. Plazakoak berebat jardun zuten gau guztian lanean, kontrazuloak egiñaz eta espaldak berriztaturik irmetuaz, etsaiari eragozpenak ifinten. Errian bertako biztanleak ziraden gauazko lanbide ori geiena jarraitu ziotenak. Banaan banako gizon errutsuai deitu izan zitzaioten toki estuan eginkizun asko zegoen beargai onetara; zeintzuben buruzari jarri ziran Diego Butron Kapitana, beraren Alferez Cigarroa, Joanes de Elizalde, Joanes

de Cigarroa, Joanes de Azaldegi, eta Andres de Izurraín, zeña lanean ari zala ill zuten musketazo batez.

Agorrillaren seigarren goizean txit goiz abiatu zan jendea etsaiaren trintxeraetara azaltzen ugari, eta goiz bereko sei orduetan asi ziran soldadu talde andiak bretxan sartzen. Denpora berean plazakoak zestotegian jarria zeukaten sutunpadiarekin portizkiri erasorik, ostiko andia eman zioten Franzesari. Asaltoa asi baino lenago izandu zan musketazo batez eritua Alferez Juan de Roa gizon balio andikoa. Eman zeban geroenean ere asaltoa martizti guztian arkitzen ziran soldadurik bikañenakin Marques de Jebreren illoba batek bere Tenientearekin gobernatzen zebala. Plaza barrukoak garbo andiarekin aurreratu ziran bretxan barrena, eta batez ere Sarjento nagusi Osoro, zeña peleatu zan Franzes agintari batekin, nor bere pikaz eskuz esku, eta eritu zebanean eskatu zion kuartela, bañan eranzuten ziolarik *ez da orain denpora*, urrengo kolpean bota zeban bretxan beera amilka Monsieur jauna. Sarjento au peleatu zan guztiz irrisku andian Franzesetara sarturik, eta amasei musketazoz ukitua izan bazan ere, irten zan eritasun begiragarrikorik bage.

Berrirotik jo zeban Franzesak ekinaldi txit bizi bat, eta asi zeban irugarren ta azkenengo asaltoa bere martizti andian zituen soldadurik bikañenakin. Plaza barrukoak beren pikakin irten zitzaiozkan ongietorria egitera Gipuzkoatarrak aurrenengo zirala, eta Sarjento nagusi Osorok Tolosako sei mutilekin lendabiziko kolpean ill zituen zortzi Franzes, eta Osorok bere pikarekin kendu zion lumazko gaildurra Franzesak agintari zekarten Maese de Campori.

Plazako trintxera guztietatik peleatuziran gogorkiro, ain beldur bage ta goaltsu, non beren tokietatik irtenik jarraitu zioten etsaiari ausardi andian, Plazatik kanpora gordegarri egiñak zeuzkan trintxeraetaraño.

Jazarra balio andiko errutsu onetan geiena ezaungarrituenak ziran Pedro de Ibaruzte ta Erriko jendearen gudari-agintaria Diego de Miranda, Tomas de Arsu, Antonio de Belui, Martin de Alberro eta Joanes de Argaiz, zeña errena bazan ere aurreratu izan zan bretxaren erdiraño Franzesai jarraio peleatuaz portiziki. Erregiñaren baluarteari eta beste leku perebullurik andienekoai Kapitan Juan de Urbinak eutsi izan zien irme garbo andian. Murrua ingurutu zuten Erriko ogei ta amar mutil txiki baino geiagok, zeintzuketakorik bat bakarra ere arkitzen etzan amabost urtez goitiko-

rik, eta guztiz izandu zan arrigarria zaldun gaztetxo oei ikusi zitzaioten alkabuzakin jokatzeko maña. Asalto onetan Alonso Moralkoak bonba batekin ill zituen ogei ta amar Franzes ta geiago, zeintzubenk estali ziran zoko batean. Ekarri zan gero anziñako ziadia modura egindako barrika zurezko bat, eta beraren barruan arriak eta beste barril txiki polboraz betea, zeña bota zuten bretxako eskiñatik, eta izanik au aiñ astuna, Franzes samalda andi bat eraman zeban berekin batean, eta lertu zanean irazeki zitzaien etsai musketeroak zekartziten fraskoai, alako moduan, ezik, kiskalduak izan ziran bertan geienak, eta bizirik gelditu ziran barraka aek beren buruak nolabait bederik bota zituzten lezoi edo fosoko urtara, suaren berotasuna gozarotu al bazezaketekean.

Bi sutunpa Plazaren gordegarri ifiniak zeudenakin etsaiari egin zioten guztiz kalte andia, eta kanoi erdiak bala ta burni-puskakin azkenengo bota zeban tiro errutsuak abarrakitu zituen, alkargana bildurik ustez leen seguruan zeuden berrogei ta geiago Franzes, zeintzubenbetakorik bat bakarra ere agertu etzan tiroa egin zan ezkeroztik. Egun onetan ill zituzten irureun ta geiago Franzes bikain arkienak. Lau Kapitan gelditu ziran illak bretxan eta beste bat anka bata

bidean utzirik arrastaka biurtu zan estura larrian. Gisa berean asalto onetatik erretiratu zan etsaia, gizon talde andia galdurik, eta arratsalde artan ta gau berean Plazari laga zion pakean, bretxan illik gelditu ziran Kapitanak jasotzera ere ausartatzen etzala.

Franzesak bere asalto portitzakin plaza barruko jendea estura larrian zerabilen egun berperetan Españako Errege Jaunaren gaztiguak izkribuz iritsi ziran Gaztelako Almirante, eta Marques Velezkoagana, arras mindurik esaten zielarik, ezen, bereal bereala etsaiari gogorki erasorik, laguntza eman zekiotela Ondarribiako plaza balio andikoari, zeña gordetzeagan zegoen España guztiaren zoriona. Begira zezatela ondo, plaza maitagarri au Franzesak bereganatzearekin zenbaterañoako indarrak artuko lituzkean; baita ere beste Probinzia asko irikiak daudenak zer buruzpidetan arkituko lirakean, eta Españako Jaun ta jabe eta Buruzari aurrenengoa dan bezala, bere al izate andiaren bidez agintzen dabela eraso dekiotela etsaiari ill edo bizi ordurik galdu bage; eta baldin ez bazuten egiten berpertatik ark agindu bezala, etzirala entzunak izango asmatu al zitzaketekean aitzaki edergarri eta apuko estalgarriak.

Almiranteak eta Markesak artu zutenean Erregeren aginde aiañ zorrotza, larritu ziran lazki, eta begien aurrean zekutsaten eragozpen gogor ta pelleburu andiaz oroitu ere bage, erabaki zuten garbiro, eraso bear ziotela etsaiari bigaramun goizean goiz, zeña zan agorrillaren zazpigarrena Ama Birjiñaren jaiotzako mezpera eguna, beraren laguntza andiaz kontatzen ere zutela. Esan ta egin, nor, nondik, eta zer gisatan Franzesari ekin bear zitzaiozkan aginde zuzen egokiak beren martizti osoari emanik, goiz artan eguna argitzearekin bat batean eraso zioten etsaiari portizki, goaltsu, eta erru andian txit, Jaizkibel mendian, Irun-aranzu inguruan, eta Ondarribiako ondoan gordegarri egiñak zeuzkan jarleku guztietan. Ain zorrotza ta uste bagekoa Franzesarentzat izandu zan batetako sarrera gogor izugarri au, non arkitu zan itsumusturik zer egin eta zeri ekin etzekiela. Lendabiziko topoz topoan nai zukean gogor egiñik bere toki artuak gordetzea, eta asi ziran agintariak soldaduak deadarka alaiturik pizkor erazo naiean; bañan ikusirik Almirantearekin Marques Velezkoaren gudariak leoi amorratuen gisa su ta gar beroturik zetozela berai erasotzera, bidean ta gordelekuetan billatzen zituzten soldaduak garaituaz, puskatuaz, eta illaz, kuar-

lik iñori ere ematen etziotela, arras beldurtu eta erkindurik, eman zioten igesari beren Erri alderontz, armak, musketeak eta pikak eskuetatik erorten zitzaiztelarik bidean amillka.

Principe de Condé, Valetako, eta San Simongo Dukeak, Forzako, eta Jebreko Markesak, Agraneko Kondea, eta Arzobispo Burdeoskoa, zeintzuk ziraden Franzes martiztiaren buruzari aurrenengoak, arkitu ziranean estura larri ezin geiagoko artan, ikusirik beretarontz gure soldadu errutsuak bata bestearen leian zeramaten lasterra, ezagutu zuten fite galduak zirala arras, eta beren arma, bagaje ta ondasun guztiak bertan utzirik, zorabiratu ta naspillatuak gabraetan amillka sarturik, igaro ziran nolapait Zokoa deitzen zaion Ziburuko portura. Jazarra onetan gelditu ziran milla ta bost eun Franzes illak, eta itoak bi milla erriberan, zergaitik samalda ugaria beldur andiarekin igesi zijoalako lasterrago billatzen zeban illtokia, gordelekua baino. Franzes martiztiaren beste zatia gau artan biurtu zan bere Errira, Mendelo, ta Irun-aranzunen zeuzkan kuartelen babesean, Beobia-ko atakatik, zeñetatik egun batzuez lenago sartu izan zan Gipuzkoara, Ondarribia fite menperaturik, España

barrara zuzenean jarritzeko asmo oso betean arroturik, ustela irten bazitzaion ere bere ustea.

Gauza ziertorotzat oi dago, bada, baldin D. Pedro Giron bere jendearekin agindua izan balitz Irun-aranzun inguruko kuarteletan arkitzen ziran Franzesai igesbidea epaiteko, izango zala arrigarrizko illtkintza eta odol askoren garaitpena; bañan etsaiaren batetako igeste au izanik uste bagekoa, etzitzaion iñori gogoratu, aiñ urgullutsu Ondarribiari erasotzen gau ta egun ordurik galdu bage ari zitzaion indar andiko etsaia, beingoan erkindu ta guztiari lagarik abiatu bear zebala Franziaara sudurmintzak autsitzeke zorian itzul-amilka.

Utzi zituen, bada, Gipuzkoan ogei ta iru pieza artilleriako, berrogeita amar bandera ta geiago, bagaje osoa, bazka ta munizio guztiak.

Artilleriako pieza oen artean arkitu zan kanoi bat, zeña zan irabazitako guztietan oberena eta muniziorik andienekoa, berez kanoiaren eginera moldakaitzekoa bazan ere; eta zeuzkan letrak esaten zuten onela *Le Cardinal Richelieu, Ratio ultima Regum*; zeintzuetan adiarazitzen zuten, berak emandako guda bidebagekoa izateaz landara, izen onorezko onekin nai zutela beren gaiztakeria estali, eta ondo-

rengoai erakutsi brontzearen gogortasunean ezarri-rik, despitak erabakitzeko zeukaten modua zala kanoia.

Gutztiz balio andikoak ziran jazarra gogoangarri onetan etsaiari irabazi zitzaiozkan ondasunak. Gertaera au sinistatutzetik aĩn urruti zeuden Franzesak, ezik, etzuten igaro ezertxu ere Franzia beren buruak baizik, eta oek ere esan al guztien gañeko estura larrian armak botarik lasterka, utzi zituzten Gipuzkoan beren kanpo-dendak, eta arropa, pagamendu irikiak, dirua, zillarrerria, ta rekamara Principe de Condérena, eta osterontzeko andizki ta zaldunen janziak, alajak, paperak, Erregeren agindeak eta beste gauza balioso asko, zeintzuben bidez aberastu izan ziran soldadu anitz. Gertakari onetako naspilla eta atsegintasunaren artean, ikusten ziran Españaoko musketedunak Monsieurez ederki janziak kapote ta granazko kapa baliosoakin, saltzen ere zituztelarik ezer gitxiren truke. Gelditu ere ziran bi milla Franzes atzemanak, eta beren artean ofiziale asko ta jende banaan banakoa. Gureetakoak etziran iritsi eunetara-ño illak, eta beste ainbeste erituak.

Etsaia arras banatu eta garaiturik, sartu ziran gure banderak Ondarribiara; non, guztizko ongietorri

maitagarriarekin pozkida betean laztanduak izan ziran Gaztelako Almirantea eta Marques Velezkoa, beren martizti guztiarekin batean. Eta oek plaza barruan agiri agirian arkitzen ziran ausiabarra andiak ikustean, arri ta zur egiñik, alabatu zuten guztiak Gobernadore Domingo de Egiak bertako biztanle ta soldaduakin Erria gordetzeko artu zeban neurri ego-
kia, eta etsaiari erasotzeko izan zeban erru andi pare-
bagekoa. Begien aurrean zekutsaten, bada, argiro, edozein bretxa murruetan irikia zegoenetan igotzen zirala zaldizkoak ain aixa, nola ateak zabalik zeudela Erri barrura joango ziazketean. Nork neurtu al ditzake zuzenki, eta azaldu bear bezala, Ondarribiako jende leial errutsuak irurogei ta bederatzi eguneko ertsitu gogorrean nozitu izan zituen atsekabe, estura larri, eta gaitzbideak? Egun negargarri oetan Plazara bota izan zituen etsaiak amaika milla kañonazo ta geiago, eta laureun bonba; airatu zituen sei mina, eta zazpi-
garrena ere prestatu zeban su ematea beste eginkizunik etzebala; iru asalto eman zituen jende guztiare-
kikoak; irureun gizon ill zituen plaza barrukoak, milla ta zazpieun berari ill ziozkatenen ordaintzan. Kapitan, kabo ta soldaduak guztiz naitasun andiarekin jardun zuten plaza irazotzen gogoz ta portizki, beren

semeak, emazteak, eta ondasunak gordetzeko bezin eresia eta arreta andiarekin; eta bertako jaiotarrak peleatu ziran, beren denpora guztian guda gogorretan soldadu ibilliak bazirakean bezalako trebande, pizkortasun eta garboarekin, non, egiazki ikusi izan ziran gizonakin batean emakume eta aur txikietarañoakoak etsaiari erasotzen beren eginale guztian, bel-durren kutsurik bage. Ondarribiako biztanle bularde-tsuak erakutsi izan zioten mundu osoari, nork bere jaioterria nola gorde bear daben, eta gogo sendoarekin etsaiari gogor eginak zenbat balio deban.

Franzia guztian zeukaten segurutzat Ondarribiako plaza berendutzea. Principe de Condé Buruzari martiztiarenak Irun-aranzungo Errian laga zituen paperen tartean arkitu zan, berari Cardenal Richelieuk aboztuko illaren ogei ta iruan izkribatutako karta, esaten ziozkalarik errazoi oek.

«Señor mío; tengo por tan importante el municionar y fortificar á Fuenterrabia luego que se hubiere tomado corno si se hubiese de volver á sitiar el dia siguiente, que despacho al portador con cuarenta mil libras para emplear-

las en este efecto, sin que se puedan divertir en otra cosa».

Eta kartaren azkenean esaten da onela;

«Es tanto el deseo que tengo de que Fuente-rabia se ponga en estado de no temer los esfuerzos que los enemigos podrian hacer para recobrarla, que envio al Señor Obispo de Nantes con un Ingeniero para hacer trabajar á prisa en ella, y para hacerla abastecer de todo lo necesario; y para que el dicho Obispo lo pueda hacer mejor, no tendrá otro cuidado, ni se meterá en otra cosa. Por la eleccion que he hecho de su persona, juzgareis el afecto con que cuido de las cosas que miran á vuestra reputacion y vuestra gloria».

Gauza begiragarria ta arritzekoa ere da txit, Ministro aiñ jakinti ernaiak dirutza au biraltzea guztia gure soldaduentzako; zeña oso osorik arkitu zan Principe de Condék Irun-aranzunen laga zituen ondasunen tartean. Eta ez da gitxiagokoa batere, Erliijoaren kontra bidebagekiro Franzia ainbesteraño beroturik,

Arzobispoak Jeneralakin, eta Obispoak langille-maisuakin hereje samalda andiak berekin zituzteta, Probinzia fededunetara etorririk gaiztakerian ibiltea. Gauza egiazkoa da, bada, Obispo Nanteskoak Ama Birjiña egunean Ondarribiako Elizan predikua egiteko sermoia paperean ezarririk buruz ikasia zeukala, plaza artuko zutelako uste oso bete betean; bañan beren gozo ta atsegiña biurtu zitzaien garratz ta samiña.

Monsieur de la Forza hereje Kalbinistak aurreragoko egunetan euki zeban kuarteltzat Ama Birjiña Guadalupekoaren Elizatxoa, eta bertan arkitzen ziran Santuen irudin guztiak erabilli zituen lotsabagekiro txit gaizki ostikopean zanpatuaz arrabia andiarekin, fede bageko desleialen gisa, eta beraren setako Apez batee sermoia egin zezala agindu ere zeban, deadarka esaten zebala itz oekin: *Que moriría ya contento de haber oído dentro de España su predica*. Gertatu izan zan, bada, sermoi au egin zeban Kalbinista Gipuzkoan atzemana gelditzea, eta ondo merezitua zan bezala, pozkida betean urkaturik erreko zutena, nor zan jakin bagez zabarturik, bigaramunean bere burua ill edo bizi urari erasorik igaro zan Endaiara, beldur andia zeukana bezala; bai ta Monsieur de la

Forza ere estura larri andian Franziera, ez sermoia entzundako pozkidaz, eta ez Ondarribia utzitako atsekabez; ezpada ill nai etzebalako, lenago baietz esaten bazeban ere.

Azaldu dedan modu berperean, Ondarribiako plaza berendutzean, España barrura aixa igarotzeko asmo oso betean arroturik, Gipuzkoako mugapean oña ifini izan zuten Franzes arraza guztia, batzubenk ill, besteak elbarritu, samalda andia atzeman, eta gañerontzekoak beren armak ta ondasunai lagarik, estura larrian atxi atxika igesi biraldutakoan, Gipuzkoako Probinziak, Almiranteak, eta Marques Velezkoak gertakari balio audiko onen barri on pozkidatsua Errege Jaunari ematera biraldu zuten D. Bernardino de Aiala, Conde de Villalvako. Neurri bagekoa zan, bada, zorientasun au entzutean Beraren Majestadeak artu zeban atsegintasun gozatsua; eta orobat Conde-Duque, Ministro guztiak, eta Gorteko andizkiak pozgarritu ziran txit asko. Madrilko Erriburu andian pozaren pozez zoraturik zebiltzen batetik bestera ezpata narrugorrikoakin deadarka, *viva el Rey, viva España*. Joan ziran Jauregira eta Beraren Majestadearen, ta Conderen gelaetan sarturik, etziran gelditu alik eta beren Errege maitagarriaren arpegi alaia ikusi izan

zuten arteraño; zeñean guztia zabalik arkitzen zan sar zitezen andizki lodi, eta me beeragokoen desberdintzari begiratu bage. Bereala leio guztiak bete zituzten argi izekiz; karrika guztiak josi ziran jendez, eta guztien biotzak zabaldurik, jarri ziran atsegintasun andian. Errege Jaunak eta Conde-Duquek gau berperean biraldu zioten Duquesa de Medinari albiste gozatsu au Marques de Aitonarekin.

Bigaramunean janzi zan Gorte guztia galaz, eta modu ezti andiarekin pozkida betean joan ziran Jauregira Ministro ta andizkiak Errege Jaunari bere esku biguñ indartsuan muñ egitera, zeñak arpegiera alaiarekin txit gogoz luzatu zien bere beso zabal maitagarria. Bereala lagunkida goienengo au guztia joan zitzaion Conde-Duqueri bera zegoen gelara, zeñari eman ziozkaten esker andiak eta asko, Ondarribiako plaza gordetzeko artu zituen bide zuzen egoki, eta egin izan zituen alegin ezin geiagokoen saritzat.

Gisa onetako zorientasun agirikoak eta garaitpen andiak iristeko izanik gauzarik oberena Erlijio Santuari naitasun egiazkoarekin begiratzen dioten Prinzipeak biotz garbiarekin Jaungoikoari laguntza eskatzea, gure Errege Jaunak agorrilleko Ama Birjiña egunaren bezperan komunio Santua arturik, agindu

zeban, Gorte guztian eta osterontzeko tokietan erre-gutu zekiola debozio onarekin guztia dezakean Egille andi Zeru ta lurren Jabeari, Ondarribiako Plaza balio-soa gorde zezala arren ta arren, etsai amorratuaren atzapar garratzetara erortzen utzi bage; eta gai onen gañean itzegiten Conde-Duquerekin zegoela, esan ziozkan itz oek.

«Conde, hasta ahora he suplicado á nuestro Señor, que fuese servido que mis armas defen-diesen á Fuenterrabia, y que nos diese luz, y medio para conservarla; ahora ya la he entre-gado toda á su Divina Magestad, sin quedarme con parte alguna de ella».

Biotz onarekiko eskaera bidezko au eta bere uste oso betea irten zitzaiozkan nai bezalaixen, bada, Erregek plaza Jaungoikoaren eskuetan ifini izan zeban une berperean, Jaungoikoa zegoen Ondarribia-ri kontu egiten, etsaiari erasotzen, Plaza eskudatzen, eta Erregeri ematen. Baldin D. Felipe IBgarrenak bezalako naitasunarekin Erljio santua maitatuko baluketeke munduko Errege ta Erregegai guztiak, ez lirake izango ainbeste guda odolgirodi, nola ikusten

diran maiz aski bidebagekiro, pakean bizi bear luke-
tekan jende ezaguerakoen artean.

Guztion Egille andiak Españaiko koroari egindako mesede andi onen saritzat, berari esker on ugariak ematera gure Errege Jauna zaldiz joan zan Ama Birji-ña Atotxakoagana, Gorteko andizki guztiak, Conde-Duque, Cardenal Borja, Jaen ta Espinola lagun arturik, zeintzubei, eta Konsejukoai lendanaz igorri zien gaz-tigua baktxari bat banaka, erabaki modu onetakoa-rekin.

«El suceso que Dios nuestro Señor ha sido servido dar á mis armas, habiendo los Franceses levantado el sitio de Fuenterrabia, le reconozco unicamente de su poderosa mano; y deseando que con demostraciones públicas se den gracias á su Divina Magestad por tan singular beneficio, á su bendita Madre, y al Apostol Santiago, de cuyo patrocinio esperé siempre esta victoria, he resuelto que todos mis consejos, cada uno en su dia aparte, celebren fiesta en hacimiento de gracias en las Iglesias de Atocha y San Gerónimo, por la particular devocion que tengo á las Santas Imageries que

hay de nuestra Señora en estos Conventos y en la Iglesia de Santiago, hallándose presentes en sus días cada Consejo; y que en las mismas Iglesias se doten perpetuamente estas fiestas en sus octavas, aunque sin obligación de asistir los Consejos, para que mi reconocimiento á Dios de la misericordia que ha usado con estos Reynos, sea perpetuo, y se implore con toda humildad por la intercesion de su bendita Madre y del Apostol Santiago su auxilio y amparo. Tambien deseo que por todos mis Consejos en los dias de sus fiestas se funden perpetuamente el casar tres huerfanas, y el rescate de tres cautivos, buscándose medios de donde acudir á esto en memoria de favor tan singular, y con que espero se establecerá la conservacion y seguridad de mis Reynos. Y he mandado se lleve á la Iglesia mayor de Santiago una lámpara que perpetuamente arda en memoria de esta victoria, demas de las fiestas que se han de celebrar allí, como en las demas Iglesias de España. Fio de ese Consejo, que en la parte que le tocare obrará con el cuidado y afecto que acostumbra, y que lo dispondrá

todo de manera, que se egecute con suma puntualidad. En Madrid á 14 de Septiembre de 1638».

Gure Errege onaren liberaltasuna eta Erljioa izanik aiñ oso beteak, Ondarribiako biztanle maitagarriai amodiozko naitasun bero bizi gartsua arturik, beren leialtade piñ eta garbo andiaren saritzat eman zeban erabaki edo dekreto gogoangarri bat modu onetan.

«El valor, fidelidad y constancia de los de Fuenterrabia en la defensa de aquella Plaza ha sido tan grande, que por el egeemplo se debe conservar en la memoria, encaminándose á su mayor beneficio las obras pias, que en haciimiento de gracias de la merced que Dios nuestro Señor se ha servido hacernos, he mandado se funden; y asi he resuelto que en primer lugar sean preferidas á todas, las hijas de Fuenterrabia para la colocacion de huérfanas; y ni mas ni menos en la redencion de cautivos los que fueren hijos de la misma Villa; en segundo lugar, las hijas de los soldados de las

fronteras de Africa, y los que estándome sirviendo alli fueren prisioneros de Moros; en tercero hijas de soldados y marineros perdidos peleando, en la dotacion de huérfanos, y ellos en la redencion de cautivos, y en cuarto en ambos géneros entrarán criados de mi casa; en esta conformidad se declarará y egecutará. En Madrid á 22 de Septiembre de 1638».

Beraren Majestadeak agindu zeban bereala bildu zitezela batzarrera Ministroak eta Gorteko Andizkirik aurrengoak, Plaza aiñ baliosoa zintzoro gorde zeban Ondarribiako Erriari eta bertako jende leialai legez ta bidez zor zaiozkaten mesede ta eskuerakutsien gañean itzegitera. Esan ta egin, gizon goienengo zentzu andiko oek Errege Jaunarekin Conde-Duqueren iritzi bide onekora gogoz jarririk, guztien artean erabaki zuten garbiro beste gauza geiagorekin batean, eskañi gozo maitagarri emen ezartzera noan oek Beraren Majestadearen izenean egitea, modu onetan;

Errege Jaunak lendabizi egin zion mesede Ondarribiako Erriari, Uriaren izen andiarekin goienengo mallara jasotzea, agintzen zebalarik deitu zekiola *La*

Muy Noble, Muy Leal, y Muy Valerosa Ciudad de Fuenterrabia.

2. Eman zekizkiola eun milla dukat bera ongitu, zuzendu, eta bear bezala indarturik ifinteko.

3. Beobiako igarolekuan zegoen gabarra jarri zedilla Ondarribia aldetik; baita Alkate Kanporatzeko en edo aterazekoena ere.

4. Korreo nagusiaren lantegi Irun-aranzunen zegoena jarri zedilla Ondarribiako Urian, onen laguntzarako izan zitezzen, are ematen zituen etekinak.

5. Elgoibarko Elizako Patronatoa emateaz egin zion mesede Ondarribiari, berriztaturik apaindu eta osterontzeko emankizunentzat betiko izan zezan.

6. Uri onetan gertatzen diran pena kamarakoak goza ditzala berak, auziak apelaturik Aditzaña goiagokoetara joanagaitik.

7. Jantzun zekizkiotela Uriari eta bertako biztanleai nozitu zituzten kalteak, eta beren alaja ta azien daetatik Plaza gordetzeko eman zituzten gauza guztien balioa; bai ta ere beren etxeak leneko oñean ifinteko bear zan dirua; eta biztanle bakotxak egin zezala izkribuz izandu zituen kalteen eskaria, eta oen ordaintzat gauzarik oberena berarentzako zer izan al

zitekean; zeñari ondo begiratu ta bear zan moduan neurriturik emango zitzaion zegokion buruzpidea.

8. Eskaerarik iñork egin baino len eman zitzaiozkan Ondarribiako etxetar buruzari bakotxari bost milla sei eun ta amar marabedi Erregeren beingo eskuerakutsizat, izan zituzten gasturik bearrenekoen laguntzarako.

9. Plaza gordetzen ill ziran gizonen emazte alargun gelditu ziradenai eman zitzaien bakotxari emezortzi milla ta zazpi eun marabedi, preminarik estuenak ornidutzeko.

10. Alargun oek ifiniak izan ziran oñezko soldaduen listan, dotatzen ziralarik bizi ziran arteko, oei egunoro eman oi zaten sariaz.

11. Ondarribiako Plaza ertsitua egondu zan denporan illdako aitaen ume zurtzak baldin iristen baziran arma artzeko adiñera, eman zekiotela soldadua-ren alogera, eta ezin bazkatu zitezkeanak baziran, sueldo bat jantzuteko ez buru guztiai ezpada etxetar bakotxari.

12. Baldin Ondarribiako biztanleen batzuben kontra gaiztakeriengaitik badago erabakia emanik kondenatzen dirala pena kamarakora, eta justiziako gas-

tuetara, barkazioa ematen zaiotela berai, parteren baten kaltean ez dala.

Guztien gañean, Errege Jaunak ondratu zeban Ondarribia, ezartera noan karta gozo pozkidatsu mai-tagarri onekin.

«EL REY. Concejo, Justicia, Regimiento, Caballeros Hijosdalgo de la muy noble y muy leal villa de Fuenterrabia; por lo que ha escrito el Almirante de Castilla en 7 de Septiembre sé ha entendido como despues de haber acometido al enemigo aquel día, fue nuestro Señor servido de dar tan feliz suceso á mis armas, que pudo aquella noche entrar en esa Villa, despues de haber rompído y puesto en huida al enemigo con grande pérdida de su gente, banderas, artilleria, municiones y bagage, con que salió esa Plaza del aprieto en que se hallaba, habiendo con vuestro valor resistido por discurso de sesenta y nueve dias el sitio que puso sobre ella, llevando las incomodidades que en este tiempo se ofrecieron con tal bizarria, que sin reparar en las haciencias y vidas, mantuvisteis la reputacion de mis armas con la fidelidad

que siempre lo habeis hecho, dando egemplo á todas las naciones vuestra constancia y valor, de que hare siempre singular estimacion, como merece servicio tan singular; pues en él consistió la gloria de tan feliz suceso. Y aunque todo viene de mano de nuestro Señor, reconozco la parte que en él habeis tenido, que es mui conforme á vuestras obligaciones; y asi lo manifestaré haciendoods grandes mercedes; y si bien tengo resuelo algunas, me direis las que se os ofrecieren, que sean de mayor conveniencia vuestra, para que tome resolucion en ellas; y desde luego ofrezco la pronta reedificacion de vuestras casas, y he mandado al Almirante me envíe relacion de lo que importa este gasto, para que se provea sin dilación, y que se dé á cada vecino por ahora el socorro que de él entenderéis. Tambien he mandado me informe los que se señalaron en esta ocasion, á quien se deban dar ventajas sobre cualquier soldado, por que tan buenos basallos queden remunerados, y haya memoria en todos tiempos de la fineza con que habeis perseverado y resistido en la oposicion del ejército del enemigo; pues

hasta las mugeres acudieron á todo lo necesario, gobernándose con tal valor, que no escusaron las acciones de mayor riesgo, de que me doy por muy obligado, y de lo mucho y bien que obrasteis en este sitio, así en daño del enemigo, como en vuestra defensa, y es cierto no olvidaré el amor y perseverancia con que os habeis espuesto á la fuerza del enemigo, pues habeis tenido tanta parte en que mis armas conserven el crédito que han adquirido en todas partes y excusado otros inconvenientes. De Madrid á 15 de Septiembre de 1638.- Yo el Rey.- Por mandado del Rey nuestro Señor.- Don Fernando Ruiz de Contreras».

Konde-Duke jaunak ere, egun berean, ara nolako karta pozgarria izkribatu izan zion bere eskuz sobre-
eskritorañoako guztia Ondarribiako Erriari.

«A la muy noble, muy leal, y muy valerosa villa de Fuenterrabia.

Su Magestad (Dios le guarde) escribe á Vm. dándole las gracias del valor y constancia con que se ha defendido en el discurso de tan largo

sitio, de que se ha dado por muy servido, como lo mostrará en las mercedes que hará á Vm. y merece tan justamente, que serán mayores que su deseo mismo de Vm.; las cuales solicitaré yo con mucho gusto, quedando, contensísimo de este suceso, asegurando á Vm. que me tendrá siempre muy á su servicio, y tan suyo, que nada quisiera sino haber nacido hijo de esa Villa, pues ha sido la honra de toda nuestra nacion. Dios guarde á Vm. con la felicidad que deseo. Madrid 15 de Septiembre ele 1638 años.- Don Gaspár de Guzman».

Zer izango da, bada, gure Ama maite maitati Gipuzkoarekin beraren seme prestu leialentzako gauza ondra andiagokorik, atsegingarriagorik, eta pozkida beteagokorik, beren Errege oneski eta Conde-Duque aiñ biotz onekoagandik autormen gozo ezin geiagoko oek entzutea baino? Iñork ere ezin uka dagiozkakean onorezko janzi galoso oekin ederki apaindua arkitzen da, bada, Gipuzkoako Probinzia aspaldiko urteetan.

Anziña anziñatik oi dago jarria,

*Goieneneko mallan Fuenterrabia,
Jatorritik dalako leial ta garbia,
Nork maitatuko ez du alako Erria?*

OGEIGARREN KAPITULUA

Milla ta zazpi eun eta emeretzigarren urteko gertakarien barria.

Izendatu dedan urte onetan etorri zan Franziatik Martizti andi batekin Duque de Bervich Donostiako ondoraño, Gipuzkoatarrak erdi ezjakinean zeudela edo bear bezala prestatuak arkitzen etziralako; zergaitik guda onen otsak etziraden izan aiñ aserretsuak, nola lenagokoak, eta beragaitik jazarra onetan etziran gertatu, beste askotan izandu diran bezalako ausiabantza eta odol-ixurteak.

Gipuzkoako Probinziak uste bageko etorrera Franzesaren au jakin bezin laster ajindu zeban, Donostian murrupen zegoen Korrejimenduko aditzaña bere gidari guztiakin igaro zedilla bereal-bereala Tolosara, egiteko andi oni zegozkion neurri egokiak, toki zabal iriki onetan, etsaiaren beldur bage artzera. Esan ta egin, bertako Sakristiara biribillatu ziran mugapeko Alkate guztiak eta erabaki zuten garbiro, Probinziako jendea aitarren seme osotoro irten zedilla, biziaren nekepean, etsaiari goien beean erasotzera; eta Erre-

ge Jaunari berpertatik eman zekiola aditzera, Gipuzkoak itsumustuan artu zeban asmo seudo oiturazko au. Zeñean Beraren Majestadeari biraldu zioten gatzigu au izkribuz Don Joseph Areizaga Corralakoarekin, esaten ere ziotelarik, Probinzia onen egoitza negargarria esturarik larrienean arkituta ere, bertako jaiotar guztiak zeudela prest eta gogoz txit, beren bizi ta ondasunaz oroitu ere bage, aren Mesedea lanze gogor artan serbitzatzeko asmo oso bete betean. Karta onen erantzuer, Errege Jaunaren izenean Cardenal Alberoni jaunak egiñik ekarri zeban Areizaga jaunak Tolosan jarria zegoen Gipuzkoako Batzar andientsuagana. Eta esaten zeban, guztiz naitasun andiarekin artu zebala Beraren Majestadeak Probinzia leial onen mandatu zintzoa, zeñagandik etzeban gitxiagorik uste; eta ikusirik bertako jaiotar erru andi-koak arkitzen zirala etsaiari erasotzeko aiñ gogor jarriak, gelditzen zala ezin geiagoko atsegintasun betean pozkidatua, zergaitik bere aurreragokoetatik zekien ondo, Gipuzkoatarren leialtadea, pintasuna, eta garboa diradela aiñ gain-gañoekoak, nola iñork ere ez dituen berdindu izan gertatu zaiozkaten lanze estura larriko guztietan.

Errege Jaunaren amodiozko naitasun andi au irakurtean, esan al guztien gañekoa zan, Gipuzkoako Batzar andientsuak artu izan zeban atsegintasuna; eta berpertatik bere mugapeko Erri guztiai adierazo zien, zenbateraño ko kariñoarekin Errege Jaunak maitatzen deban Probinzia au, andizkatzen ere dituelarik bertako jaiotarrak ezin geiagoraño; eta beragaitik lanze estu artan egin bear zala iñoiz ere baino geiago, Franzesa leinbaitlen botarik geren bizileku goixoa garbiro gordetzeko.

Gipuzkoako Probinzia asmo sendo onekin bere prestamenetan ari zala, Duque de Bervich jaunak biraldu zion karta bat, Tolosan zegoen Batzar audientsuari, tronpeta jotzalle batekin, esaten ziolarik, ezen, Gipuzkoako Ekautu jaunak errendatu, eta obediturik aurkeztu zekizkiola denporarik galdu bage beren eskari bidezkoak egitetera, eta izango zirala amodioz entzunak eta ondo begiratuak; zeñari erantzun zion Probinziak bear zan moduan, ukatzen ziolarik garbiro errendatzea eta beraren menpean jartea. Bereala Errege Jaunari, eta D. Diego Alarcongoari eman zien aditzera Gipuzkoak, zer gertatzen zitzaion, nolako buruzpidean arkitzen zan, eta zer ames zituen. Ikusirik Beraren Majestadeak Probinzia onen leialtade

pare bagekoa, erantzun zion naitasun andiarekin, ezen, etzedilla aiñ guztiz estutu Franzesaren orduko etorreraz, zeña biurtuko zan bere tokira denpora laburraren epean. Andik egun batzuetara jakin zeban Gipuzkoak, nola Duque de Bervich jauna arkitzen zan Franziaira iraulteko asmoan bere martiztiarekin Marques de Silliren kontura kanpoa lagarik; aginde estua berari emanik, ezen, begira zegiola ondo Probinzia oni, eta beraren Fueroak gorde zitzala osotoro akatsik txikarrena ere egin bage. Markes onek, Bervichen esana zuzenkiro egiñik, Franziaira joan bearra izan zebanean gaztigatu zion Gipuzkoari lendanaz, nola Probinzia onetatik bere Errira zijoan, eta guztiz asko naiko zebala, baldin beraren banderako soldadueta-korik igeska sakabanatzen bazan, bertako Errietan lekurik ez emateaz; zeñean ifinten zeban bere aldetik eginkizun onetarako kontu artzalle Monsieur Belrieu. Mandatu gozo pozgarritsu au artu bezin prest Gipuzkoako Probinziak bere mugapeko Alkate guztiak jarri zituen kontuan, baldin Franzes soldadu igestaririk joaten bazan beren Errietara, bereal-bereala atzemanik eraman zegiotela Monsieur Belrieu jaunari.

Guziagoko bage biurtu ziran Franzesak beren tokira etorraldi onetan, iñoiz bezalako ausiabantza eta odol ixurterik egin bage.

*Guda au izan arren labor ta ariña,
Ezagutua dago Franzesaren griña;
Ez du atzo ta egun sartutako miña
Gipuzkoa betiko beretu eziña.*

OGEI TA BATGARREN KAPITULUA

*Milla zazpi eun laurogei ta amairugarren urtean
Españarekin Franziaren artean sortutako guda zeren
bidez eta nola izandu zan errazoia.*

Mundu iduripentsu onetan ezagutzen diran gauzarik oberen eta maitagarrienak iñoiz edo berriz neke askoren bidez ozta ozta igo izan badira goienengo mallara, eroriak izan dira bat-batean arras iñork usterik gitxiena dabenean. Ez da, bada, ikusten historian Agintza baten andizkatze ta atsegintasun beteak iraun izan dabenik berreun urte jarraituetan ausi bagetanik. Egia ziertoro au begien aurrean dakusku, bada, argi eta garbi, iñork ere ezin ukatu dagikean moduan.

Franziako Erresuma andia milla zazpieun laurogei ta bederatzigarren urtean arkitzen zalarik gai guztiaz orniturik ezin geiagoraño goratua; urte bereko uztailaren amalaugarren egunean sortu zan beraren mugapean zegarrera, iskanbilla ta genaste guztiz ikaragarria. Beren Errege Luis amaseigarrena eskubide

guztiak kendurik ifini zutenbere etxetarrakin Parisen toki ertsitu batean, eta emendik igesi zijoala, Alemaniako ondora iristean atzemanik, kendu zioten bizia plaza agirikoan gillotinaren azpian milla zazpi eun laurogei ta amairugarren urteko illbeltzaren ogei ta bigarren egunean. Andik bereala orobat ill zituzten Erregiña, eta Erregeren Arrebak ere. Ondorean arrasatu zuten bakaronda edo monarkia. Esleitu zuten Talde-agintza eta jarri ziran agintari arki al zitezkean gizonik odolgirodienak; zeintzuben illerazo zituzten Erregeren aldedari guztiak. Ikaragarrizko gertakari onen bidez mindu zan lazki Europa guztia, eta Frantza bere beldurrarekin asi zan jendea zabaltzen mugaurpe guztietara.

Gipuzkoako Probinziak ezaguturik Franzesaren asmo galgarriak, Españaren aurrengo atakan arkitzen zan bezala, lanbide balio andiko oni begiratu izan zion urreratu baino lenago. Elgoibarko Errian egindako Batzar guztiakikoan itzezin zeban, bere mugaurpea gordetzeko lendanaz artu bear ziran neurrien gañean; baita gaztigatu ere Errege Jaunari, zer igarotzen zan, zer gertatu zitekean eta Beobiako ataka indartzeko nolako premina zegoen, eta Gipuzkoa guztia arkitzen zala prest Beraren Majestadea

serbitzatzeko, azkeneko odol malkoa ixurteraño. Egiteko au berpera Debako Batzarrean jardunik, berriztatu zion Probinziak Errege Jaunari, bañan etzeban izan Gipuzkoak armatzeko ez agindurik eta ez baime-nik.

Geroenean ere agindu zion Erregek Gipuzkoari, ezen, bertako jaiotarrak armaturik ifini zitzala prest, oitura dan bezala, etsaiari gogor egiteko. Bereala Probinziako Alkate guztiak Azkoitiko Errira biribillaturik, egin zuten Batzarra milla zazpi eun laurogei ta amairugarren urteko otsaillaren azkenengo egunetan, eta erabaki zuten, Beraren Majestadearen serbitzorako eta Gipuzkoaren gordegarri prestatu zitezela berper-tatik lau milla ta sei eun mutil ezkongaiak, bereziturik iru zatitan, Probinziak deitzen zituen denporan berari leialkiro jarraitzeko egon zitezen bear bezala irakasiak. Oen Sarjento nagusitzat autatuak izan ziran Batzar berean Izquierdo, eta Irizar; eta gudari zegozkion eginkizunetarako Ekautu edo Diputazio berezitu-tua ifini zeban Probinziak Hernaniko Errian. Gipuzkoak Azkoitiko Batzar andientsuan artu zituen neurri bidezko oek, eta beste asko aipatu bage lagatzen ditudunak, Errege Jaunak ontzat eman zituen atsegintasun bete betean.

Esan dedan urte milla, zazpi eun, laurogei ta amairugarrenaren marzoko illean, Españak eta Franzia-kiak agertaratu zioten guda alkarri. Bereala igaro ziran Irun-aranzungo mugara Erregeren soldadutalde Gipuzkoako errietan zeudenak; baita Probinzia-ko mutil prestaturik aurkitzen ziranen iru zatietatik aurrenengoa ere beren agintariakin; eta oek jarriak izan ziran etzauntzaz mugaurpeko baserri-etxeetan; zeintzuben mugako ibaiaren ertza zaintzen zuten aldizka Erregeren soldaduakin. Orobat egiten zuten serbitzo berpera, Españako lurrean zeuden bateria eta beste toki mugaurpeko guztietan, uraz Franzia-ko aldera igaro bagetanik.

Jeneral Caro jaunak bere samaldako soldaduakin batean nai zituzkean eraman Gipuzkoako mutilak, Franzia-ko lurrera egiten zituen sarreraetan; bañan Probinziak erantzuten zion, ezin ausiko zebala Errege Jaunarekin egiña zeukan bainandea, eta an arkitzen zirala prest beren mugaurpeari eginal guztian kontu egiteko ill edo bizi. Bidezko errazoi indar andiko au bere arpegira ematean miñkaiztu zan lazki Jenerala; eta agindu zeban, ezik, Gipuzkoako irurki edo terzio-ai etzekiotela eman Erregegandik artzen zuten egu-
noroko ogia eta bitanza.

Bidebageko egikera onezaz arritu zan Gipuzkoa, eta bere mutillai gaztigatu zien, ezik, Jeneralak egin-dako laburtasunari begiratu bage jarraitu zegotela beren eginkizunari zintzoki alaitasun andiarekin, alik eta Probinziak beste gauzarik agindu arteraño. Alai-xen egin ere zuten Gipuzkoaren seme obedituak beren Ama onaren esana, ibai ertzeko uberaetan ardura andiarekin kontu artuaz bear-ordu guztietan zuzenkiro.

Denpora onetan izan zan Irun-aranzunen ustekabeko alboroto bat iduripenezkoa. Nafarroako mendietan turmoitik ixluritako euri jasa andi baten bidez egiñeratutako ujolak Bidasoako ibaian zekartzien aritz ta pago oso andien burrundara eta ospe izugarria gau illun batean iduritu zitzaion Beobian zegoen guardia-ri, ezen, Franzesak zetoze la urean gabarrakin. Geia-goko bage asi zan deadarka laguntzaren eske, eta lanze aiñ estura larrikoan aurrenen aurrengo iritsi ziran Beobiara Gipuzkoako mutilak. Jeneral Caro jaunak ikusirik oen azkardade, beldurbagetasun ta leial-tadea, esker onak eta asko berai emanik begiratu izan zien geroztik lenago baino obeto.

Aipatua dagoen laurogei ta amairugarren urteko uztaillaren bigarren egunean Gipuzkoako Probinzia

batu zan Errenteriako Errira, Fueroan ezarria daukan bezala, oiturazko Batzar guztiakikora; zeñetan itzegin zan ezagera andiarekin geldiro bertako terzioen buruzpidearekin, Jeneral Caro jaunak eskatzen zituen gauzen gañean. Eta Probinzia au beti nola izan ta izango ere dan Errege serbitzatzeko eta bere eskubi-deak gordetzeko aiñ zintzoa, zuzena ta leiala, ikusten zeban argiroki beraren terzioak etzeudela armetan ondo trebatuak, tropako soldaduakin batean Franze-sari su egiteko atake andietan; beragaitik erabaki zeban Batzar andientsu ark, ezen, Gipuzkoako Erri guztien kostuz egiñeratu bear zala Batalloi bat, gordetzalle azkarren izenarekikoa, zazpieun ta berrogei ta amar gizonezko bertako jaiotarrakin, eta oek gudak iraun arte guztirako soldaduakin batean serbitzatzan jarririk, terzioak biurtu zitezela beren etxee-tara.

Probinziaren asma onarekiko eskañi ondradu au izandu zan Jeneral Carorekin Errege Jaunarentzako guztiz naierakoa, eta Beraren Majestadeak biraldu ziozkan Gipuzkoari, Batalloiko Agintarientzako bear ziran txartel edo patenteak.

Bereala ifini zeban Gipuzkoak esan dan Batalloia bertako jaiotarrakin, zeñaren agintari edo Komandan-

te jarri zeban Teniente Koronel D. Juan Carlos de Areizaga, eta Sarjento nagusi D. Gabriel de Mendizabal, biak gudaritar onak eta ondra andiko gizonak, zeintzuben beren jendeari armen erabillera erakutsirik fite, jarri izan ziran egun gitxiren barruan Batalloierekin erru andian etsaiari erasotzen, martizti osoa aritzen zan moduan, eta Jeneral Caro jaunari bere naikida betetzen ziotela, zeñak agirian alabatzen zeban Gipuzkoako Batalloieren onore ta garboa guztiz asko.

Batalloi au, gelditu ere bage zebillen Bideaturekin Tellatuetagaiñ inguruko mendietan, estura larriko lanze eta irriskurik andienetan aurrenengo beti. Sarritango neke gogor eta pelea portitz askoren bidez gairxotu, elbarritu eta illtzen ziran Batalloi onetako anitz; zeintzuben ordañak ifinten zituen Probinziak bereala, bere seme leial errutsu bakotxari onza urreak amazpina, emezortzina, eta ojeiña ere emanik. Guztiz dirutza andiak eman bear izan zituzten Gipuzkoako Erriak, Batalloi indar andiko au bere oñean irozotzeko. Erri batena bakarrik esatea aski da, beste gañerontzekoaz oroiturik ezagunmendura etortzeko. Oiarzungo Erriak Batalloi onetarako zituen ifini bearrak ogei ta zortzi gizonezko, eta oei beren sariak emateko, badakit iru milla ezkutu euneko lauen korrituan,

beste bi milla euneko iru pagatzekoan arturik, gañe-
ra ogei milla erreal Erriko garien gordeleku edo posi-
totik atera izan zituela, Errege serbitzatzearekin
Gipuzkoari kontu egiteak atzerapenik izan etzezan.

Egiazki esan al guztien gañekoak ziran izatez ere
Batalloi onek zeramazkien neke gogorak, eta egiten
zituen azaña andiak; zeintzuben bidez Jeneral Caro
jauna zaletu zan, lenago ezertan etzeuzkan Gipuzko-
ako terzioaz, eta Probinziari izkribatu izan zion guztiz
emekiro, ezen, Españaren mugako arraia gordetzeko
arkitzen zala jende leialaren bearrean, eta egin zegio-
la atsegin biraltzeaz beren Agintariakin lenago beza-
la etxeetara irauliak zeuden mutil ezkongaiak. Berea-
la Probinziak bere Erri guztiak deitu zituen Batzarrera
bigarren aldian Azkoitiara; non erabaki zeban, aipatu
dan urte laurogei ta amairugarrenaren azaro illaren
azkeneko egunetan, terzioak mugaurpera joateko;
zeintzuben abenduko illaren asierako egunetan jarri
ziran prest Irun-aranzunen beren armakin, D. Esteban
de Biguri, eta D. Luis de Oiarzabal Sarjento nagusi
zituztelarik Izquierdo eta Irizaren ordean. Gizon ondra
andiko oek biak terzioen Agintari bigarren aldian jar-
tetik erretiratu ziran, ez, beldurtiak eta desleialak
ziralako, ez, etsaiaren kontra peleatzeko gogorik

etzeukatelako, ez eta ere, Errege Jauna eta Probinzia serbitzatzen beren biziak irriskuan ifintea damu zute-lako, baizikan aurreragoko txandan Beraren Majesta-dearen Buruzarrietatik ikusi izan zituzten begirune illun ta laburtasunen bidez, beren biotz nobleak min-beratuak zeuzkatelako.

Otsaillaren bostgarren egunean Jeneral Caro zor-tzi milla gizonekin sartu zan Franziera Irun-aranzun aldetik; baita D. Jose de Urrutia Teniente Jenerala ere iru millarekin Berako ondotik. Sarrera onetarako eskatu zituen Caro jaunak mugaurpean zeuden Gipuzkoako Terzioak laguntzalle, Franzesari irabaz-ten zitzaiozkan gordelekuak desegindurik lur jo eragi-teko; Españatarrik elbarritzen bazan Irun-aranzuna ekarteko, eta beste eginkizun anitz gertatu zitezketek-eanetarako estalkiaren azpian.

Esan ta egin, Gipuzkoako mutillak ziran balatar-tean Tellatuetako gañera aurrenen aurrengo igorik Franzesaren bateriak artu izan zituztenak; zeñean azaña andi oni begira San Marzialko gañeti egon izan nintzan neu beste Gipuzkoatar askorekin batean poz-kida bete batean.

Denpora onetan Jeneral Caro bere troparekin sarriro sartzen zan Franzia lurrera etsaiari eraso-

tzera, eta beti Gipuzkoako batalloia aurretik zebala, zeñak nozitu zeban txit anitz; baita Probinziako Erri leialak ere au bere oñean irozotzen. Jazarra gogor oetako batean eritua izandu zan grabekiro batalloi beraren Agintari D. Carlos de Areizaga.

Modu onetan estura larriko lanze asko igaroaz iritsi ziran laurogei ta amalaugarren urteko marzoko illera. Egun beretan Franziko aldetik zetozen barriak etziran naigarriak; zergaitik ikusten ziran Rosellon, Vende, Bretaña, eta leku askotatik republikanoak zekaztela soldadu talde andiak Gipuzkoako arraia ausitzera.

Atsekabezko entzuera minkaitz onekin arkitu zanean Jenerala, gaztigatu zion Probinziari biraldu zitzala iru terzioak batean bere mugaurpeari kontu egitera. Bereala Gipuzkoak bere mugapeko Erri guztiakin egin zeban Batzarra Donostiako Urian, eta erabaki zeban, terzio guztiak osotoro berpertatik aurkeztu zitezela Irun-aranzungo arraira, eta baldin lanze gogorragoa iristen bazan, Gipuzkoako biztanle guztiak aitarren seme irteteko etsaiari erasotzera, aitzakiarik entzuteko lekurik iñori eman bage.

Batzar andientsu onek agindu bezalaixen jarri ziran iru terzioak beren mugaurpeari kontu egiten,

tropako soldadu ta oen Agintariak begiratu onik egi-
ten ezpaziezaten ere Españatar garbi Euskaldun
prestu beren anaia maitagarriai. Gisa onetan despita
bidebageko galgarriaz atsekabeturik erretiratu zan
Jeneral Caro uztailaren erdian, bere ordez Marques
de Castelar utzirik, alik eta Conde de Colomera Nafa-
rroako Erregeorde eta Pirineoetako martizti guztiaren
Buruzaria etorri zedin bitartean.

Uztailaren ogei ta bostgarren egunean goizeko
bederatzi orduetan Gardeko mendia igarorik jatsi zan
Españako soldadu bat igeska Oiarzuna, zeñak ekarri
zeban barria Franzesa Beran sartu zala. Bereala
jakindu zan beste anitz estura larrian zetozenetatik,
Baztango Ibarren jabe Franzesa egin zala.

Oiarzungo Ibar leialak atsekabezko barri minkaitz
au entzun bezin laster ezkillak errepikaturik batu
zeban bere mugaperko jende guztia pillota jokuko
plazara, eta emen, aitarren seme irteteko nori bere
izenak izkribuz artzen ari zirala, etorri zitzaien Farne-
sioko soldadu zaldizko bat Jeneral Castelarren pliego-
arekin, non esaten zeban, ezik, Oiarzungo jende
gudaria igaro zedilla bereal-bereala Igerko Gaztelura,
Suizoen Brigadier ta Koronel Redin jaunak agintzen
ziotena egitera. Mandatu onen bidez Oiarzungo gizon

ta mutilak, txiki ta andi, zar ta gazte, arma jaso al zezaketekean guztiak etsaiari erasotzera joateko prestatzen ari zirala, jatsi ziran Nafarraldetik mendiak beera igesi Oiarzungo Elizaldera iru milla Españatar soldadu tropakoak beren Agintariakin arratsaldeko zortzi orduetan; eta oei beren janari ta etzauntzak zuzentzen zebiltzala ikusi ziran gurdidi talde luzeak kanoi, kartutxo, eta beste gauza asko gudarako bear diranakin beteak Irun-aranzundik erretiraturik, Gipuzkoa barrura zijoatzela, zeñean ustebageko ikuskari onezaz arriturik zegoen, batez ere, Oiarzungo jendea.

Bigaramun goizeko ordubietan Irun-aranzundik etorri zitzaien ordena bezpera arratsaldean Nafarraldetik jatsitako soldaduai, ezik, bereal-bereala aurkeztu zitezela mugaurpera guztiak osotoro; eta oei jarraio joan ziran berreun gizonezko Oiarzungo jaiotarrak armaturik Igerko Gaztelura, Jeneral Castelar jaunak esan bezalaixen, Redinek agintzen ziena egitera. Lagatu ere zituzten Errian beren lagun asko armatuak, bertako etxe eta biztanleen gordegarri ta laguntzalle, Españako tropatik igesturik litxarrerian zebiltzan soldaduai beren asmo galgarriak eragozteko, eta bear orduan deitzen zitzaioten tokira etsaiari erasotzera joateko.

Izendatu ditudan berrean Oiarzuntarrak Igerko Gaztelura iristean, Redin jaunak begirune alaiarekin begiraturik, egin zien berai ongietorri guztiz maitagarria, esaten zielarik, ezen, atseden zezatela donarioz egun artan, zeña zan uztaillaren ogei ta seigarrena. Bañan estutasunak bearturik jarri ziran arratsalde berean Bidasoako ibaiaren ertzean berari konta egiten, Franzes baterien aurkez aurke, eta oek sutan gelditu ere bage ari zirala, egon ziran bertan garbo andiarekin bigaramun goiz arteraño guztian, alde ratzen zitzaiozkaten etsaiari tiroka erasoaz. Ikusirik Redin jaunak Gipazkoatar etorberri oen ausarzi ta pizkortasun aiñ arrigarria, biraldu zien berai egun artan Igerren ondoko baserri-etxe batera, bere errejimentuko lau soldadurekin txaal bizi bat, eta zagi-ardoa, beraren izenean jan ta edan egin zitzaten.

Jeneral Castelar jaunak jakindu zebanean Franze sa sartu zitekeala aixa Baztan aldetik Oiarzungo mendiak barrena, agindu zeban, ezik, berreun Oiarzuntar oek, terzio ta beste laguntzarik bage joan zitezela beren Erriko mendietara, eta jarri zitezela Aritxulegi eta Biandiz bitartean Franzesari kontu artzen. Oiarzuntarrak beren Erriko mendi Aritxulegikora, Jeneral Castelarek agindu bezala, iritsi ziradenean, laguntza-

Ile joan zitzaiozkaten Andoaingo, Urnietako, Hernaniko, eta Astigarragako gizon ta mutilak armaturik; bai ta tropako miliziano banaka batzubek ere Marques de la Romana buruzari zutela.

Uztaillaren ogei ta zortzigarren egunean Lesakako D. Ignazio Jazinto de Aldunzin Apaiz Kapillaua etsaiaren igesi etorri zan Oiarzuna, eta onek soldadu Baigorritarren agintariari entzundako barria ekarri zeban, ezik, Franzesak zebala asmoa egun beretako batean atakatzeko Españaiko tropa, Beobiatik, eta Baztan aldetik mendiak beera Oiarzuna jatsirik erdian artzen zutela. Alde aurrez artutako barri balioso au gaztigatu zitzaion berpertatik Sarjento nagusi Oiarzabali, eta D. Ramon Maria de Moya Konsultore Probinziakoari, baita oek ere denporarik galdu bage Jeneral Castelar jaunari eta Diputazioari; zeñak ordurako emanik zeukan ordena Gipuzkoako Erri guztietara, aitarren seme armatzeko. Bigaramun eguerdirako, zeña zan uztaillaren ogei ta bederatzigarrena, etorri zan Kolomera jauna Irun-aranzuna, eta jarri zan Arbelaisen etxean Caro Jenerala egondako leku berpe-rean.

Urrengo egunean etorri ziran zortzi milla gizon Irun-aranzundik Oiarzuna, gau hura bertan igarorik

bigaramun goizean, zeña zan uztaillaren ogei ta amaikagarrena, Aritxulegi mendira igotzeko asmoan; bañan abiatu bezin laster, euri jasa andi bat asi zala-ko aitzakian biurta ziran ostera Oiarzuna.

Abuztuko illaren lendabiziko goizean txit goiz Franzes martiztia asi zan mugitzen, eta atakatu zituen Españaño soldaduak, Aldunzin Lesakako Apai-zak esan zeban toki berperatik, eta batez ere Bidaso-ako ibaiaren me-une eta zubitik, zeña utzi izan zuten Españaño soldaduak osorik, desegitea gogoratu ere bage. Alde bietatik beingoan erasotako estutasun onetan, guztia zan iskanbilla, zegarrera, ospea ta naspilla. Irun-aranzungo bateriak tiratzen zuten erruz; bañan etsaia nondik nora zebillen bear bezala ikustea bisuts ta laño itxiak eragozten zutelako, ezin izan ziran baliatu nai zuketekean bezala. Nazako aldean zeuden Suizoak eta terzioak iru aldiz eragin zioten esti alde artatik zetorren Franzes samaldari; bañan laugarren ekinaldian, etsaiari indar berriak laguntzalle etorri zitzaiozkalako, izandu ziran menzutuak; errendatu ere zituzten armak Suizoak, bañan ez terzioak; zeintzuben beren aekin lasterrean joan ziran, ibai ertzean, tiroka bizi bizi ari zirala ikusten zituzten anaia maiteai laguntzera.

Españako tropa, ezin zezakeala deus egin etsirik, erretiratzen asi ta geroz, Gipuzkoako mutilak bakar bakarrik ari ziran Franzesari su egiten, zer irriskutan zeuden ezagutu bage, alik eta aurrealde ta espaldatik etsai talde andiaz inguruturik beren buruak ikusi zituzten arterañoako guztian. Eta orduan, zegoanari zegoen lekuan lagarik, beren azkardade ta pizkortasunaz fio ziralako, aldondu ziran letegi ta menditar-teak barrena batzuek Oiarzuna, eta besteak Lezora. Orobat egin zuten lgerko gazteluan zeudenak.

Tropa adrertuak samaldaka zihoatzen bide andian Oiarzundik gora Hernani alderontz. Oetako batzuek zetozen etsaiari noizik beiñ arpegi emanaz; eta berriz beste asko, etxeetan sarturik kutxa, armario, eta osterontzeko gordeleku guztiak puskaturik beretan arkitzen zuten gauza on-arkia lapurtzen zutela, eta bidean topatzen zituzten aur txikienerañoakoai ere, diru ta janziak kentzen ziezatela, beste gaiztakeri asko egiñaz. Eta oraindik are mingarriagoa zan gaizgille biurri oen abotik enzutea, ezen, pozkida bete betean zihoatzela España barrura, Franzesaren menpean Gipuzkoa ikusten zutelako. Zeñean, Oiarzundik goragoko etxe batean arkitu zuten guztia ebatsirik zihoatzela, gisa onetan mintzotu zan soldadu bati ber-

tako mutil gazte batek burduntzia tripatik sartu ta espaldan igarorik, leiotik saltaturik iges egin izan zien. Nai zuketekean etxe au erre, bañan etzuten izan betarik. Nork sinistu bear zeban, bada, Españako arraia gordetzera etorritako soldadu erritarkiak izan bear zutela aiñ esker gaiztoko billau odolgirodiak?

Aritxulegi mendian zegoen jende apurak ere len-dabiziko atakean izan zeban erretiratu bearra, Fran-zes martizti ikaragarria goizeko sei orduetan gañera sartu zitzaielako. Itz batean, Hernaniz beetiko Erri Gipuzkoakoak gelditu ziran Franzesaren menpean. Erri oetako jende bikaiñ arki oña jaso altzezan guztia, beren etxe ta bizimoduai lagarik, irten zan Goizueta, Arano, Tolosa eta Azpeiti alderontz.

Franzesa Irun-aranzunen sartu bezin laster saka-banatu zan Españako tropa beren buruzaririk aurre-nengoetatik; eta Jeneralak aboztuko illaren irugarren egunean Tolosan, ozta ozta biribillatu zituen lau milla soldadutaraño. Oek egin zituzten iru edo lau irteera Billabona alderontz iduripengarri, bañan bereala igaro ziran Tolosatik zuzenean Nafarroara, Gipuzkoa buruzpide negargarrian lagarik.

Probinzia leial aiñ maitagarria arkitu zanean Españako martiztiagandik laguntzarik bage gaztigatu

zion Errege Jaunari, zer igaro zitzaion, nolako egoitza estura larrikoan arkitzen zan, eta Beraren Majestadeak esan zegiola zer bide artu bear zeban. Erantzun zion Erregeren izenean beraren Ministro Duque Alcludiako jaunak, ezik, Gipuzkoako Probinziaren leialtadeaz esker ondua arkitzen zala Beraren Majestadea, eta egin zezala egiñal guztia, edozein moduz, bere mugape goixoa garbiro gordetzeko.

Bereala Gipuzkoa batu zan Batzar guztiakikoa egitera aboztuko illaren amalaugarren egunean Geta-riako Errira, D. Fernando Jose Romero ta Etxabeko jaun Diputadu nagusi orduan zegoena bertan arkitzen zalako, zeña zabartu bagetanik asi zan egun oetan Errege Jaunarekin Probinziaren serbitzorako bear ziran zuzenbideak artzen, Arabako Probinziari, eta Bizkaiko Jabedeari laguntza eskatuaz, laka andirik atera ezbazeban ere, Franzesa alderatuko etzitzaio-telako uste oso betean.

Batzar andientsu au egin zeban Gipuzkoak Franzesak zekiela; zeñari adierazo zioten aldearez, egin bear zutela guda kaltarkitsu onen zuzenbidea, beren Fuero onetsi maitagarriak osotoro gordetzen zituzte-la, al zitekean modurik oberenean. Probinziaren asmo bidezko au ontzat eman zeban Franzesak; eta Batza-

rrak lendabiziko egunean izendatu zituen bere arteko gizonik jakintienak, eginkizun balio andiko au zer gisatan antolatu al zitekean beren iritzia ifinteko. Bigaramunean irakurri zan Batzarrean Jaun oek izkribuz egiten zuten azaldurea, zeñari guztiak oniritzi eta gorputz bat egiñik biraldu zioten Ekautu edo Diputaduakin Franzes Agintariari; eta onek Probinziaren eskaririk geienak ontzat ematen bazituen ere, laga zituen beste zenbait gauza bear bezala erabaki bage.

Gipuzkoako Probinziak, bere gauza guztiak garbi-roki nai zituenak bezala, igorri zituen Diputaduak ostera Franzesagana, onek illunpean utzitako gauzen argitasunaren billa; bañan ekarri zuten barria, ezik, Pinet Agintaria bere eginkizunetara joana zalako, luzatuko zebala erantzuerak egun batzubetan. Bera-gaitik Batzartar jaunak nor bere etxeetaratu ziran, alik eta Diputazioak berriz deitu arteraño; eta izan ziran otsegiñak berriro aboztuko illaren ogei ta bost-garren egunerako leneko Erri Getariakora.

Egun berperean Batzar guztiakikoan irakurri izan zan Pinetek Gipuzkoako Probinziari egiten zion erantzuerak; zeñetan ifinten zituen gauza batzubek Gipuzkoak ontzat ezin artu zitzakeanak, esaten zebalarik, ezen, ogei ta lau ordu barru eman zekiola berari adi-

tzera, Probinziak zer asmo artzen zeban aren Agindearen baitan.

Batzar andientsu au arkitu zanean Pineten aginde gogor aín epe laburrekoarekin, itzezin zeban bere artean, ezik, luzapenaren aitzakiarik izan etzedin, erabaki bear zutela itzbide balioso au bigaramunean zuzenkiro. Bañan etzuten izan lekurik, zergaitik goiz bereko sei orduetan Batzartar jaunak beren ostatuetan zeudela arrestatuak izan ziran Pineten aginduz, Franzes talde andia gauaz ixilik apropos Getariara etorririk.

Berpertatik, ezertarako ere betarik eman bage ekarri zituzten Hernanira, non igaro zuten illaren ogei ta seigarren gaua. Emendik eraman zituzten urrengo gauerako Done Juaneko Errira, eta andik bigaramun eguerdirako, zeña zan abohtuko illaren ogei ta zortzigarrena, Baionako Gaztelugaitz edo Ziudadelara.

Itxitegi iraingarri onetan sartu zituzten, bada, Gipuzkoako Batzartar jaun prestuak, munduko gizonik biurrien ta errebesenak bazirakean bezalako gogortasunean, zeren bidez eta zertara zeramazkitenik aipatu ere bage; bañan egun gitxi barru Pinetek eman zeban argitara paper moldizkidatuan, esaten zebalarik, ezen, Gipuzkoako Diputazioa, bere muga-

peko jaiotarrak armaturik, Españako tropa ugaritu bitartean, saldukeriaz luzaerazo naiean zebilkiolako oarturik, arrestatu izan zebala bertako Batzar osoa Baionako ziudadelara.

Denpora onetan guztiz barri txarrak zetozen Franziatik Gipuzkoako Batzartarrentzako. Aoa bete betean esaten zuten, bada, ezik nai zutela Pinetek, eta Cavaignactek Gipuzkoatik eramandako Batzartar guztiak baionetaz josirik bertan lagatzea; eta baldin Robespierri bizia kendu izan ez baliote gillotinarenean azpian egun aetan, alaixen gertatuko ere zala. Bañan gizon urguloso odolgirodi au, esan dedan gisan illik, beraren orde moderatzalleak Agintari jarri izan ziralako edo beste zuzenbideren batez, Gipuzkoako Batzartar jaunak urte bereko urri illaren zortzigarren egunean presondegitik libre ifini eta pasaporteak emanik biraldu zituzten beren Errietara, zeintzuben izenak eta bizilekuak ezarriko ditudan emen bat banaka.

Donostiakoa: D. Fernando de Garaioa.

Tolosakoak: D. Juan Ignazio de Amiama, eta D. Juan Aszensio de Garagarza.

Azpeitiakoak: D. Franzisko de Enparan, eta

D. Antonio de Urdapilleta.

Azkoitiakoa: D. Jose Joakin de Iturbe.

Segurakoa: D. Jose Luis de Agirreburualde.

Bergarakoa: D. Jose Franzisko de Moya.

Debakoa: D. Jose Joakin de Ormaetxea.

Motrikokoa: D. Juan Bautista de Andonaegi.

Getariakoa: D. Juan Bautista de Elizondo.

Ondarribiakoa: D. Rafael de Kaikuegi.

Errenterriakoa: D. Fermin de Iparragirre.

Villafrancakoa: D. Martin de Berroeta.

Zestoakoa: D. Juan de Irure.

Zumaiakoak: D. Jose Manuel de Alzolarai, eta D.

Pedro Ignazio de Zinkunegi.

Zarauzkoa: D. Lorenzo de Asteasuinzarra.

Hernanikoa: D. Jose Antonio de Zabalo ta Agirre.

Andoaingoa: D. Juan Bautista de Argote.

Berastegikoa: D. Martin Jose de Garziarena.

Elduaiengoa: D. Migel Joakin de Agirre.

Beasaingoa: D. Jose Hilarion de Maiz.

Asteasukoa: D. Jose Antonio de Zabala Konporta.

Billabonakoa: D. Martin Jose de Ameztoi.

Albisturkoa: D. Franzisko Ignazio de Etxabe.

Alkizakoa: D. Jeronirno de Alkizalete.

Alegeriakoa: D. Pedro Joakin de Berakoetxea.

Ataungoa: D. Juan de Arrondo.

Idiazabalkoa: D. Blas de Oiarbide.

Oriokoa: D. Jose Antonio Azkue.

Usurbilkoa: D. Martin Jose de Iarza.

Oiarzungoa: D. Ignazio Bizente de Sarasti.

Abalzizketakoa: D. Migel de Barriola.

Pasaiakoa: D. Juan Jose de Kasares.

Gainzakoa: D. Juan Bautista de Olano.

Probinziaren konsultore Don Ramon Maria de Goia, eta Don Joakin de Mendizabal, eta Sekretario Don Domingo de Egaña.

Jaun prestu maitagarri Gipuzkoaren gordetzalle oek beren Errietan ikustean, bertako biztanleentzat izandu zan atsegintasun bete ezin geiagokoa. Berea-la Franzesaren menpean etzeuden Errietako Buruzariak Batzar guztiakikora biribillaturik egiñeratu zuten bigarren batalloia bertako jaiotarrakin; eta izendaturik ifini ere zuten Diputazio berria, Fuegoari dagokion bezala. Zeintzubek ongi armaturik joan ziran Billa-real, Bergara, eta Elgoibar inguruan arkitzen ziraden soldado Jeneral Rubiren tropakoetara, eta andik laster, Jeneral Cresporen etara. Gipuzkoako batalloi berri onek lendabiziko sualdian Franzesari Sasiolako ondo-

an eman izan zion astinaldia, guztiz izandu zan gogorra ta andia.

Gipuzkoatarrak modu onetan Franzesari erasotzen or emen kiski kaska asi ziradenean, Bizkaiko Jabedea eta Arabako Probinzia ernaitu ziran, noizbait bear ta, etsaia urreratuaz zijoakiotela ikustean, eta lenago Gipuzkoako Diputazioaren gaztiguaz jaramon andirik egiten ezpazuten ere, Franzesa ogei leguaz urruti zegoelako, gero artu zuten asmo sendoa, beren Errietako jendea armaturik Aizpa maite Gipuzkoarekin batean etsai iguindua lenbaitlen botatzeko. Bañan Españako troparen Buruzariak beste bideren baterako aginde ta ideak zituztelako, erretiratuaz zijoatzen Gaztela alderontz iru Probinzia oetan jostatzen Franzesari lagarik.

Buruzpide negargarri onetan Gipuzkoa arkitzen zala, eta batez ere Franzesaren menpean zeuden Errietako jende leial urrikigarria, aboztuko illaren irugarren egunean arratsaldeko lau orduetan, zeña zan San Esteban Protomartir Oiarzungo Santu Godartari edo Patroiaren eguna, Erri onetako jendea bezperak emandakoan Elizaldeko plazan zegoela, ikusi zan Franziatik zetorrela oi ez bezalako korreo bat, bera eta beraren zaldia erramu-besanga ostodunakin

beterik pozkidaz oju egiten zebala *Pakea Pakea*, zeña sartu zan bertako posta-etxean. Bereala Alkate ta Andizkiak joan zitzaiozkan galdetzera zer barri zekarren, zeñak eranzun zien, ezik, Franziarekin Españaren arteko pakea egin zala Balénen (Basilea) uztaillaren ogei ta bigarren egunean, Paristik Baionara apropos biraldutako korreoak segurutzat adierazo zebanez; eta gaztigu pozkarri onekin zetorrela bera, Españaño lurrean arkitzen ziraden Franzes tropai albiste gozo au ematera.

Bereal-bereala, ixil mandatari Oiarzunen ifiniak zeudenakin, igorri zitzaien atsejingarrizko barri balioso au Iruñeko Erregeorde edo Birreiari, eta Gipuzkoako Diputazio berriari, zeintzubek illaren laugarren goizean goiz artu zuten pozkida bete ezin maitagarriagoa.

Andik egun gitxi barru Franziatik izan zuten Gipuzkoatarrak, pakea zer gisatan egin izan zan errazoa, modu onetan.

Tratado de paz.

Su Magestad Católica y la República Francesa animados igualmente del deseo de que césen las calamidades de la guerra que los divide,

convencidos intimamente de que existen entre las dos naciones intereses respectivos, que piden se restablezca la amistad y buena inteligencia; y queriendo por medio de una paz sólida y durable se renueve la buena armonia que tanto tiempo ha sido base de la correspondencia de ambos Paises, han encargado esta importante negociacion, á saber, Su Magestad Católica á su Ministro Plenipotenciario, y enviado extraordinario cerca del Rey, y de la República de Polonia Don Domingo de Iriarte, Caballero de la orden de Carlos tercero, y la República Francesa al ciudadano Francisco Barthlemi su Embajador en Suiza, los cuales despues de haber cambiado sus plenos poderes, han estipulado los articulos siguientes:

1. Habrá paz, amistad, y buena inteligencia entre el Rey de España, y la República Francesa.

2. En consecuencia cesarán todas las hostilidades entre las dos Potencias contratantes, contando desde el cambio de las ratificaciones del presente tratado; y desde la misma época, no podrá suministrar una contra otra, en cual-

quiera calidad, ó á cualquier título, que sea, socorro ni auxilio alguno de hombres, caballos, víveres, dinero, municiones de guerra, navíos, ni otra cosa.

3. Ninguna de las partes contratantes podrá conceder paso por su territorio á tropas enemigas de la otra.

4. La República Francesa restituye al Rey de España todas las conquistas, que ha hecho en sus Estados durante la guerra actual; las Plazas y Paises conquistados se evacuarán por las tropas Francesas en los quince días siguientes al de las ratificaciones del presente tratado.

5. Las Plazas fuertes citadas en el artículo antecedente se restituirán á España con los cañones, municiones de guerra y enseres del servicio de aquellas Plazas, que existan al momento de firmarse este tratado.

6. Las contribuciones, entregas, provisiones, ó cualquiera estipulacion de este género, que se hubiese pactado durante la guerra, cesará quince dias despues de firmarse este tratado; todos los caidos ó atrasos, que se deben en aquella época, como tambien los billetes dados

ó las promesas hechas en cuanto á esto serán de ningun valor. Lo que se haya tomado ó percibido despues de dicha época se devolverá gratuitamente, ó se pagará en dinero contante.

7. Se nombrarán inmediatamente por ambas partes comisarios, que entablen un tratado de límites entre las dos Potencias. Tomarán estos en cuanto sea posible por base de él respecto á los terrenos contenciosos antes de la guerra actual, la cima de las montañas, que forman las vertientes de España y Francia.

8. Ninguna de las Potencias contratantes podrá, un mes despues del cambio de las ratificaciones del presente tratado, mantener en sus respectivas fronteras mas que el número de tropas, que se acostumbraba tener en ellas antes de la guerra actual.

9. En cambio de la restitucion, de que se trata en el artículo cuarto, el Rey de España por sí, y sus subcesores cede, y abandona en toda propiedad á la República Francesa toda la parte Española de la Isla de Santo Domingo en las Antillas, un mes despues de saberse en aquella Isla la ratificacion del presente tratado, las

tropas Españolas estarán prontas á evacuar las Plazas, Puertos, y establecimientos, que allí ocupan para entregarlos á las tropas francesas cuando se presenten á tomar posesion de ella.

Las plazas, puertos y establecimientos referidos se darán á la República Francesa con los cañones, municiones de guerra, y efectos necesarios á su defensa, que existan en ellos, cuando tengan noticia de este tratado en Santo Domingo.

Los habitantes de la parte Española de Santo Domingo, que por sus intereses, ú otros motivos prefieran transferirse con sus bienes a las posesiones de su Magestad Católica, podrán hacerlo en el espacio de un año contado desde la fecha de este tratado.

Los Generales y Comandantes respectivos de las dos naciones se pondrán de acuerdo en cuanto á las medidas que se hayan de tomar para la egecucion del presente articulo.

10. Se restituiran respectivamente á los individuos de las dos naciones los efectos, rentas y bienes de cualquier género, que se hayan detenido, tomado ó confiscado a causa de la gue-

rra, que ha existido entre su Magestad Católica y la República Francesa; y se administrará también pronta justicia por lo que mira á todos los créditos particulares que dichos individuos puedan tener en los Estados de las dos Potencias contratantes.

11. Todas las comunicaciones, y correspondencias comerciales se restablecerán entre España y Francia en el pie, en que estaban antes de la presente guerra hasta que se haga un nuevo tratado de comercio.

Podrán todos los negociantes Españoles volver á tomar y pasar á Francia sus establecimientos de comercio, y formar otros nuevos segun les convengá, sometiéndose como cualquiera individuo á las leyes y usos del pais.

Los negociantes Franceses gozarán de la misma facultad en España, bajo las propias condiciones.

12. Todos los prisioneros hechos respectivamente desde el principio de la guerra, sin consideracion á la diferencia de número y de grados comprendidos los Marinos ó marineros tomados en Navíos Españoles y Franceses, ó

en otros de cualquiera nacion, como cambien todos los que se han detenido por ambas partes con motivo de la guerra, se restituirán en el término de dos meses á mas tardar despues del cambio de las ratificaciones del presente tratado, sin pretension alguna de una ni otra parte, pero pagando las deudas particulares, que puedan haber contraído durante su cautiverio; se procederá del mismo modo por lo que mira á enfermos y heridos, despues de su curacion.

Desde luego se nombrarán comisarios por ambas partes para el cumplimiento de este artículo.

13. Los prisioneros Portugueses, que forman parte de las tropas de Portugal, y que han servido en los egércitos, y marina de S. M. Católica serán igualmente comprendidos en el sobredicho cange.

Se observará la recíproca con los Franceses apresados por las tropas Portuguesas de que se trata.

14. La misma paz, amistad y buena inteligencia estipuladas en el presente tratado entre el

Rey de España y la Francia, reinarán entre el Rey de España y la República de las Provincias unidas aliadas de la Francia.

15. La República Francesa queriendo dar un tésituronio de amistad á Su Magestad Católica acepta su mediacion en favor de la Reyna de Portugal, de los Reyes de Nápoles y Cerdeña, del Infante Duque de Parma, y de los demas Estados de Italia, para que se restablezca la paz entre la República Francesa, y cada uno de aquellos Principes y Estados.

16. Conociendo la República Francesa el intere, que toma S. M. Católica en la pacificacion general de la Europa, admitirá igualmente sus buenos oficios en favor de las demas Potencias beligerantes, que se dirijan á él para entrar en negociacion con el Gobierno Frances.

17. El presente tratado no tendrá efecto hasta que las partes contratantes le hayan ratificado, y las ratificaciones se cambiarán en el término de un eres, ó antes si es posible, contando desde este dia.

En fé de lo cual nosotros las infraescritos Plenipotenciarios de S. M. Católica, y de la Repú-

blica Francesa, hemos firmado en virtud de nuestros plenos poderes el presente tratado de paz, y de amistad, y le hemos puesto nuestros sellos respectivos.

Hecho en Basilea en 22 de Julio de 1795. Cuatro Thermidor año 5.º de la República Francesa (Lugar del sello). Domingo de Iriarte. (Lugar del sello). Francisco Barthelemy.

Fueron ratificados los diez y siete articulos de este tratado, á saber, por la Conveucion Nacional en 16 del Thermidor; y por Su Magestad Católica en 4 de Agosto de 1795.

La Plenipotenciaria del Rey nuestro Señor se dió en 2 de Julio, y la de la Junta de la Salud pública en 21 del Floreal (10 de Mayo) del dicho año.

La publicacion de la paz se hizo en Madrid el dia 5 de Setiembre del mismo año ele 1795.

Orra zeren bidez ta nola izan ziraden guda onen asiera, eta bukaera! Probinzia onek guztiz kalte andiak izan bazituen ere, beraren mugapeko Erri batzuketan Franzesak oña ifini zebalako, are miñgarrigoko atsekabeak eraman izan zituen, etsai iguin-

du onen sarreran, eta berakanpora botatzen auzoak lagundu etzietelako, askotan oei berak lagundu izan dien bezala leialkiro eta portizki, anaiarik maiteenak balituzke bezalaro naitasun egiazkoarekin. Guztiaz ere

*Gipuzkoan baziran Erriak txit asko,
Franzesak etzebanak bururikan jaso,
Gogor ziotelako beretan eraso,
Gorde izan ziranak garbi eta oso.*

OGEI TA BIGARREN KAPITULUA

Milla zortzi eun ta zortzigarren urtean Napoleonek saldukeriaz Españan sortu zeban guda kaltarkitsu bidebagekoaren azaldurea.

Gure Errege maite maitagarria Karlos laugarrenak bere seme nagusi Fernando zazpigarrenari España guztiko agintza, eskubideak eta koroia gogoz edo gogo bage emandako egun oroitgarri aetan bertako biztanleak pozkida betean arkitzen zirala, Napoleonek bere jakinduria andi ezkutapetsuaren bidez artu izan zituen asmo estali galgarriak miruak txituari atzaparra ezarteko egin oi dituen bezalako jira birakin, Erresuma gaiñ gañeko au zorabiatu eta nasiturik bereganatuzeko.

Españaren onerako adiskidetasun andian zetoze-lako iduripenean, martizti izugarriak etorri ziran Murat agintari zutela. Napoleonek beste gauzarik gogoan zeukala, sinist eraso zeban, ezik, Españako portu ta gaztelurik aurrenegoetan bere tropak kontu-artzalle ifinirik, beretara etortzea galerazo bear ziola

Ingelesari, artu-eman ta saldu-erosien aitzakian zera-billen ibillera sarritangoa Franziarekin Españarentzako guztiz kaltarkitsua zalako.

Gizon jakinti somari au egiazko naitasunarekin leialkiro zebillelako uste oso betean, Españak obearrez Plazarik bikañenak utzi ziozkan bere eskura; eta oen jaun ta jabe egindakoan, zirriki marraka asi zan bere barrunpe lizunean zeukan matxura gordea agertaratzen, beraren asmo galgarriaz iñor ere oartzten etzalako ustean. Bañan Españan baziran gizon ernaiak, Napoleonek guretzako gauza onik etzerabil-lela ezagutzen zutenak, oen argitasunak eta onbi-deak denpora illunpeko artan asko balio ezpazuten ere.

Napoleonek Paristik gaztigatu izan zion, bada, Fernando zazpigarrenari Madrillera, ezik, España guz-tiaren onerakoak ziraden gauza balio andiko anitz zeuzkala berarekin bakar bakarrean itzegin bearreko-ak, eta irten zekiola Bitoriara beraren zorientasunari zegozkion onbideak artzera.

Fernando Jauna etorri zan Bitoriara, Napoleonek izendatu zion egunerako, bañan au gelditu zan Baio-nan, eta emendik biraldu zion mandatua berriro, esa-ten ziolarik, ezen, bere eginkizun neurri bagekoak

eragozten ziotela Bitoriaka etortea, eta joan zekiola bertara, non itxoroten zegoen beraren etorrerari.

Fernando zazpigarrenak bere alboan zeuzkan Ministroai bigarren aldiako gaztigu au adierazo zienean, ezagutu zuten oek garbiro, Napoleonek asmo onik Españarentzako etzerabilela, eta esan izan zioten beren Errege maiteari, biur zedilla berpertatik Madrillera bere goienengo jarlekura, nondik Napoleoni entzungo zitzaizkan bere esakariak. Bañan Fernando Erregeak etzituen ontzat artu Ministroen esanak, eta erabaki zeban itsu itsuan Baionara joatea. Azkenik, kotxea bear bezala prestaturik arkitzen zala, Errege Baionara abiatzeko une berperean Bitoriako jende leialak, bertan geldierazoko zutelako uste oso betean, ubalak epakirik kendu ziozkaten mulak kotxeari, bañan onbidezko eginal oek guztiak etzuten deus balio izan.

Geroenean ere, Fernando zazpigarrena Españako Errege Buru ta Agintari bera zan bezala, joan zan Baionara Napoleonen atzapar garratzetara, jarraitzen ziotelarik leialkiro beraren Ministro, Probinzia askotako Diputadu, eta beste Andizki anitzek, zer gertatu bear ote zitzaioten ezin somaturik beldur andian atsekabez beterik. Bereala Napoleonek beregana

deitu zeban Fernando bakarrik; zeñari bertan utziera-
zo ziozkan, iñorekin ere egoteko lekurik eman bage,
Españako koroia, eskubide ta agintza guztiak arras,
gelditzen zebalarik bera Franzian, alik eta egiteko
onetatik gertatu al zitezkean okerbide guztiak zuzen-
durik beren oñean ifini bitartean; eta onen orde z jar-
ten zebala Jose Napoleon bere anaia España guztia-
ren Jaun ta jabe, nagusi ta Errege, bear zituen esku-
bide guztiakin. Orra zeñ aixa eta ausardi andian Fer-
nandori Españako koroia bere berekia kendurik, Napo-
leonek eman izan zion bere anaia Jose, jatorritik
berari legez ta bidez bazetorkion bezalako urgullua-
rekin.

Fernando gaitzik bagekoa ustez ustekabeko
buruzpide negargarri onetan arkitu zanean, joan
zitzaien bere Ministro, Diputadu, eta Andizki España-
tik jarraitu ziotenai esatera, zer gertatu zitzaion
Napoleonekin, eta egin zezatela al zuten modurik
oberena, Españako jende leialaren artean odolik ez
ixurteko. Arri ta zur egiñik Jaun prestu oek gelditu
ziran, bada, Fernandoren aotik barri aiñ galgarria
enzutean, eta ezin gogorragoko lanze estura larriko
artan toki arrotzean arkitu ziran, zer asmatu eta zer
egin etzekitela.

Guztiaz ere, bigaramunean Gipuzkoako, Arabako, Bizkaiko, eta Nafarroako Diputadu jaunak alkaturik aurkeztu zitzaizkan Napoleoni, esaten ziotelarik, ezen, Jauna, gure Errege Fernando zazpigarrenak aditzaera eman digu, Españaoko Erresuma andiaz jabetu dala bedori. Beragaitik gatoz, bada, Bedorren Mese-dea jakiñaren gañean ifintera, gure lau Probinzia berezituak noiztik; zeren bidez, eta zer itzen azpian jarriak dauden Gaztelako Erregearengana; eta uste oso betean arkitzen gera, entzungo dizkigula gogoz ta donarioz geren esakari bidezkoak. Eskatu bezalaxen eman zien leku Napoleonek lau Diputaduai itzegiteko; zeintzubek ifini ziozkaten begien aurrean argi ta garbi eta zearo, beren denpora guztian gozaten zituzten gallaldia maitagarri, jatorrizko oitura, eta eskubide beren berenkiak, Españaoko Erregeak zuzenkiro beti oparo gorde izan diezatenak.

Diputadu oei beren esakuntza entzundakoan Napoleonek erantzun zien, ezik, Españaoko Probinziak jatorriz dituzten oitura ta eskubideak galtzeko asmorik etzebala artu izan beñere, ez eta artuko ere; eta berpertatik jarriko zebala gizon jakintsunakiko Batzar bat, gauza oen sustraia nondik nora zetorren ondo ikusirik, berari kontu emateko itzaren azpian; eta oek

beren eginkizuna bear bezala betetakoan, gordeko zitzaiola nori bere eskubidea utsaldiarik bage. Españako Koroia aiñ erraz Fernandori kendu izan zion Napoleon andia bere indar guztiakin etzan ausartatu, Probinzia oei beren oitura eta eskubideak ukatzera, gogoaz bestera bazan ere.

Napoleonek bere anaia Joseri Españako koroia emandakoan ere ezagutzen zeban argi ta garbi, gertatu zekizkiokeala okerbide andiak bertako jendeak artuko zeban atsekabetasunaren bidez; eta biztanle leial oek palakuz txurikaturik nai zeban guztia egingo zebalako ustean, asmatu zeban beste sortzari bat, esaten zebalarik, ezen, Jose Erregearen serbitzari guzti guztiak izango zirala Españako jaiotarrak, eta ez Franzesik bat bakarra ere. Bañan etzitzaiozkan asko baliatu bere asmakari zalagartuak.

Españako jende ondra andikoa mindu zan lazki Napoleonek bere gogoz ta eskuz artu izan zituen neurri bidebageko oezaz; eta beraren kontra asaldatu ziran Erresuma andi onetako Probinzia guztiak.

Gipuzkoatar leialak arkitzen zirelarik aurrenen aurrenengo atakan, bertako Plaza, Gaztelu, eta Erririk bikañenak Franzesak bere menpean zeuzkala, irten ziran mendi goitituetara samaldaka, gerora begira

egon bage lendabizikotik, al zuten kalte guztia etsaiari egitera. Mutil oetakorik eunetatik bat ozta izango zan, mendira joatean su-arma zebanik, zergaitik Franzesak aginde gogorren azpian bildu izan zituen kanibeta zar akastun erdoituenetarañoko guztiak lenda-naz. Bañan guztiaz ere, mendi-mutil oek zelata-lekuetatik etsaiari zintzoro kontra eginik, era egokia zetorkiotenean berari portizkiro eraso ta kentzen ziozkaten armakin jarten ziran gudari errutsu jesu-sgarrengo.

Franzesak ikusi zebanean Gipuzkoako jendea zeren bidez eta nola gogortuaz zijoakion, Españaren lendabiziko atakan zegoelarik, artu zituen asmatu al zitzakean neurririk ezopeenak, mendi.mutillak beren etxeetara erakarriko zituelako uste oso betean. Mutil oen guraso, senide, eta aiderik urrenekoak arrestaturik, sartzen zituen ziega illunetan. Eta menditarretakorik iñoiz edo berriz gertatzen bazan etsaiaren eskuetan erortea, bereala ill, ta ifinten zituen zinzilika jenderik geiena zebillen tokian bide andiaren ertzean geiagok ikusteagatik. Gisa onetako illkintza bat edo beste egiten zutenean, beraren aide ziega illunean zeuzkatenak eramaten zituzten Franzia-ara sekula beteko.

Oek eta beste onelako odolgirodi bide bageko aintz eginaz, Napoleonek nai zituzkean Gipuzkoako mendi-mutillak beldurtu eta ikaraturik beren etxeetara erakarri erazo; bañan bere jakiuduria andi eta indar guztiakin ere etzeban atera izan lakarik. Napoleonek zenbat eta gogorrago artzen zituen Gipuzkoatarrak, oek anbat eta geiago ta goaltsuago mendietara zijoatzen beraren kontra. Gizon jakinti ernai txit argi onek etzeban ondo ikusi, eta are gitxiago ezagutu bear bezala, Gipuzkoatarrak beren bizileku goixoa garbiro gordetzeko jatorritik duten eresia portitza. Baldin begiratu izan balie oarrez ta artezaz anziñako gertaera gogoangarriai, beretan ikusiko zeban argiro, Probinzia leial au jarri izan eztala gogorrean beintxu ere erbestekoen uztarripean. Ordea Napoleoni bere arrokeria andi eta urgullu geiegikoak sinist erazo izan zion bazitzakeala egin, munduko gizonek oraindaño egin ez dituen gauzak. Beragaitik, denpora batez leoi panparroiak kirkir ele kemen gitxikoaz ainbat ardura, Napoleonek artzen zeban Gipuzkoako mendi-mutillaz; bañan azkenean ari igaro zitzaiona berpera, gertatu izan zitzaion oni ere.

Gipuzkoatarrak beren oitura beti betikoaren bidez gizon ta mutil samalda andiak mendietara igorik,

denpora laburren epean egin ziran erru andiko Soldadu. Egiñeratu ziran iru batalloitaraño, lenago esan dedan moduan, Franzes soldaduai or emen kendutako armakin ondo ornituak. Jarri zuten Diputazio berria berari dagozkion eskubideakin, zeñari obeditzen zioten Gipuzkoako Erri guztiak, batzubek agirian eta besteak ixillka. Franzesa lendabizitik asi izan zan mendi-mutillen zuzenbidea gal eragiteko asmatu al zitzakean gogortasunakin eginak guztiak egiten, Briganteen izen lotsagarria ematen zielarik, beren jaioterri onetsia eta jatorriko oitura gozoak oso ta garbi gorde naiean legez ta bidez zebilltzan gizon ta mutil ondra andikoai. Itz bide onetxek oroit erazo dizkit esakera bi anziña anziñakoak, Euskaldunen artean txit ezagunak, eta gaiari guztiz egoki dagozkionak.

1. Gure katuak buztana luze
Nor bera bezala besteak uste.

2. Nork nori?
Pazia zarrak pertzari,
Ken adi ipur beltz ori.

Gauza jakiña da, bada, baldin Napoleonek bere ibillera bidebagekoai begiratu izan balie ondo, *Bri-ganteen* izenik Gipuzkoatar prestuai etziela emango. Ordea, indarrez bidebagekiro goititurik, urgullu andiarekin arkitzen zalako, iduritzen zitzaion, beraren erranak eta egitadeak ziradela egiazkoak, eta onak baino ere are obeagoak.

Iduripenezko asmakari oen bidez eraso zion Probinzia oni, beste España barruko guztiai baino ere portizkiago, Franzia-aren lendabiziko muturrean zegoe-larik obeditzen etziolako, eta guztia beingoan arras iruntsirik aixa menperatzeko uste oso betean. Bañan Gipuzkoatar artezak ez diralako aketsak, gezurtatu zituzten Napoleonen lozorro ames traketsak.

Probinzia onetako mendi-mutil errutsu azkarrak, lenago ere baita, iru batalloitaraño igo ziran ezkeroz-tik, Napoleonen Martizti ezopeaz ixekatzen ziran non nai. Franzesa aurren aldetik beartu izan zan, Gipuzko-ako mugapean bide andiaren inguruan arkitzen ziran zuaitz guztiak botatzera, oen babesetik menditarrak kalte andiak egiten ziozkatelako; ordea, toki soil agi-rikoetatik ere orobat erasotzen zioten Gipuzkoata-rrak. Ikusirik, bada, etsaiak, lanbide onekin etzebala asko aurreratu, somatu zeban, bereala, Erri batetik

besterako bide luze samar goitituetan Gaztelu sendo irme gogorak egiñeraturik, beretan soldadu talde andiak ifintea; baita jarri ere esan bezalaixen, bañan alperrik. Zergaitik, mendi-mutill gogorrakin ezin buruatu zutelako, igestu bearrean arkitu ziran Erri andi-arkietara, bide bazterretako Gaztelu portitz egin berriai zeuden zeuden bezala lagarik. Gisa berpe-rean, Gipuzkoako Erri txiki Gaztelurik bageko guztietatik ere, bota zituzten ariñ aski, beretara berriz joateko gogoak kendurik; eta jarri ziran mendi-mutillak beren Diputazioarekin noranai ardura bage zebiltzala, eta nonnai jendea, zer jana, eta osterontzeko gauza preminazko guztiak, Probinziako Fuero ta oituraz batera, ateratzen zituztela, legez ta bidezko eskualde guztiak berekin zeuzkatelako. Denpora berean Napoleonen soldadu zinzarri andiakikoak Gipuzkoako mugapean ikusi izan ziran bide andiaz kanpora oinkarra bat bakarra ere eman nai etzutela menditarren beldurraz.

Ustez ustekabe sortutako guda luze kaltarkitsu au ikusitako guztiak badakite ondo, nola Kadizen urrera-ñoکو Probinzia guztietara Franzes samalda andiak iritsirik, beretan arrestatutako soldadu Españatar anitz ekarri oi zituzten bide askoan Gatzagako gañeraño

osotoro; eta mendi tuntur onetatik Irun-aranzungo arraiaraño, ozta ozta eramaten zutela ogeititik bat, eta zenbait aldiz bat bakarra ere ez; zergaitik Gipuzkoako mendi-mutil errutsu azkarrak unetik unera or emen Franzes talde andiai bidera irtenik, portizkiro eraso ta arras banaturik kentzen ziezaten España barruan atzemanik zekartziten soldadu urrukigarriak. Oetako zenbat eta zenbat ikusi izan ziran Probinzia onetan, bertako menditarren ausardi pare bagekoaz zoraturik gelditu izan ziranak bertan, emengoakin batean Franzesari ekiteko pozkida betean?

Gisa onetako azaña andi askoren bidez Gipuzkoako mugapea lasaiturik, bertako mendi-mutilak joan izaten ziran beren bizitokiaz kanporako Probinzia askotara etsaiari erasotzeko leku erosoia billatzeko pozaren pozez; eta beretan esturarik larrienean arkitzen ziraden asko ta asko atera izan zituzten lanze gogor irrisku andikoetatik.

Egia garbiro onen sinistmenerako galdetu baizik ez da Araban, Bizkaian, Nafarroan, Santoñan, Santanderren, Asturiasen, Galizian, eta Aragoian; zeintzuben autortuko duten argi eta garbi, bertako Erri ta mendietan egin izan zituztela Gipuzkoako iru batallioiak Napoleonen soldaduen kontra jazarra andiak. Guztie-

tan gogoangarriena, nere ustez, izango da, Aragoiko mugapean arkitzen dan Erri Sos deitzen zaionak esan dezakeana; zeñak bere izate guztia Gipuzkoako mendi-mutillai zor dien, oek gauak egun egiñaz, bide lazean ariñ-ariñka joanik, ta gallendua zegoen Fran- zes talde andia menperatu zutelako.

Aipatu ditudan itzpide guztietan arrigarriena da, Franzia- ren lendabiziko atakan arkitzen dan Probinzia labur onetako mendi-mutillak, Napoleonen indar ezo- peaz ixekaturik, beren jaioterri maitagarria lasaitasun andian ifini, eta beste Probinzia askotara joanik, azaña aiñ oroitzarriak egitea. Izendatu ditudan egike- ra andi oek ikusi bageko edozein gizonak esan deza- ke errazkiro, ezin izan leikean gauza dala, Gipuzkoa- ko menditarrek beren bizitokiari lagarik Galiziarraño, eta Nafarroa guztia igarorik Aragoira joatea. Ordea, ikusi izan genduenak badakigu ziertoro egiazkoak dirala Gipuzkoako iru batalloiak egindako ibillera nekoso eta egikera andi oek. Asko aldiz gertatu izan zan, bada, menditar oek gaur Nafarroara bazijoatzen, bigar Bizkaiara, eta etzi Santanderko ondoan aurkez- tutzea, nondik nora zebiltzan eta zer asmo zerabilten, Napoleon jakintsuaren morroirik ernaienak ezin somatu zutela. Geroenerako batalloi oek jarri ziran

kanpo agirikoan, billatzen zuten Franzes guztia porratzen zutela, esaera dan bezala.

*Franzesaren sarrera
Arroa ta ergela,
Urtutzen da bereala!*

Jose Napoleon ere Errege-izen bidebagekoarekin etorri zan Españara, dunba andiari zirrin zarran ots izugarria eragiñaz; bañan bostgarren urterako, berreun milla ta geiago gizon bertan iges egin bearra izan zeban Franzalara ixiltxorik.

*Gipuzkoako seme leial menditarrak
Alkar maite dute txit gazte eta zarrak,
Jatorriz diralako prestu ta azkarrak.
Egin izan zituzten alako jazarrak.*

OGEITA IRUGARREN KAPITULUA

Milla zortzi eun ogeita amairugarren urtean, Errege Fernando zazpigarrena Jainkoak beregana deitu zebanean, beraren anaia Karlosek, eta alaba Isabellek Españako koroiaz jabetzearen gañean, alkarren artean artu zuten despita andi negargarriaren azaldurea.

Gertakari kartalkitsu onen bidez, Españako jendearen erdia bertako tropa guztiakin jarri zan Isabelen alde eta beste erdia Karlosengana. Ez naiz ni sartzen errazoa zein aldetakoak zuten erabakitzaera, zergaitik ezagutzen ez ditudan legeak, itsu egiazkoak koloreak baino geiago. Ez eta ere, sei urtean iraun daben aserre mingarri onen saiets guztietako zauriak agertaratzera; zergaitik dakidan, itzbide oni dagozkion argibideak izkribatzen ari dirala gizon jakinduria andikoak bata bestearen leian, Españan ez ezik, Franzian ere, eta ziertoroagoa izango da oen egitade andi obetandezkoak zabaltzea lenago, ni ari naizan txiki maiskar au baino. Guztiaz ere, berak esan al dizake-

tekean gauza balioso gogoangarriai ezertxu ere kendu bage, ezarri bear ditut emen, Gipuzkoako erri txiki Ormaiztegikoan jaio eta azitako On Tomas Zumalakarregikoak Euskaldun mendi-mutilakin egin izan zituen azaña andi guztiz oroitzarriak.

Alkarren arteko errierta luze au lendabizi asi zan Araban, Bizkaian, ta Gipuzkoan. Bereala, aize piñ lasterkari au igaro zan Nafarroara, eta beretatik zabaldu zan España guztiko Probinziaetara, berotasun desberdiñarekin ta lañopean bederik.

Arabar ta Bizkaitarrakin batean Gipuzkoatarrak irten ziranitsu-itsuan zarrapastaka tropa guztien kontra, zegitena zegiela, eta zetorkiotena zetorkiotela beste buruzpide bage. Bañan Nafartarrak, denporari leen geixeago emanik, Buruzaritzat artu zuten Gipuzkoako seme ernai *On Torras Zumalakarregi*; zergaitik lendanaz ondo ezagutua zeukaten bera, soldadu gaiñ-gañekoa izateaz landara ere zala gizon prestuari dagozkion doai eder guztiaz bear bezala janzia. Etziran, bada, gezurtatu bera esleitu zutenak!

Euskaldun leialak alkargana biribillatu ziradenean berpertatik jarri izan ziran menditar guztiak beren anaia Zumalakarregiren eskura; eta onek gogoz artu izan zituen beregana, makilla utsak beste armarik

erdiak baino ere geiagok etzutela. Soldadu izatea, ez ezik, izena ere bear bezala etzekiten menditarrak ifini zituen Zumalakarregik fite, troparik gogorrenai non-nai erasotzen ziotela. Aurren aldi artan, Españako Jeneral ots andikoak bata bestearen leian zetozen mendi goititu oetara, beretan zebiltzan mutilai baza irabazitako ondra andia bestek eraman etzegioten.

Mundu guztiak daki, bada, nola etorri izan ziran asmo oso bete onetan Euskal-errira Sardesiel, Quesada, Butron, Valdes, Rodil, Mina, Espartero eta beste geiago, nor bere txandan tropa andiak arturik, Zumalakarregi bere mendi-mutilakin aixa garaituko zutelako ustean; bañan ekinaldi guztietan irten izan zan ongi Zumalakarregi.

Gipuzkoako seme leial errutsu pare bageko au mendi gozarotsuetan indarturik, beretatik jatxi, eta asi zan ordeka zelaietako Erri andi itxituak atakatzen gogorkiro; eta beraren kontra egilleak arras indarturik erakarri zituzten Ingelaterratik, eta Franziatik soldadu talde andiak beren agintariakin, diru askoren kostuz beren gordelekuai kontu egiñik, Zumalakarregiri erasotzeko. Bañan au bizi izan zan artean, etzuten deus balio izan kanpotarren laguntza eta eginal guztiak ere.

Gipuzkoan, Araban, Bizkaian, eta Nafarroan, Donostia, Bitoria, Bilbao, eta Iruñez landara, Erri gitxi gelditu ziran Zumalakarregik beretu bage; eta lau Probinziaetako Plazarik andientsu oei ere, inguru guztiak ertsiturik, ekin zitzaien erasotzen portizkiro.

Bilbaoko Erriari lanbide onetan gogorki ari zitzaio-la bala erdi galduren batek zankoan ukitu ta geiagoko bage izan zan illa, edo ez dakit illerazoa, aiñ azaña andiak egiñaz zijoan On Tomas Zumalakarregiko jaun prestua; zeñaren izen gozo Euskararen bere berekia bizi izango dan mundua mundu dan arterañoko guztian.

Gipuzkoako seme maitagarri au bizi zala, oroitzen naiz irakurri izan nituela Franziako paper agiriko batean, bertako Euskaldun ernaien batek bere itzker ederrean ezarritako itzneurtu gozoki oek.

*Zumalaren izena
Eta haren omena
Hurrun da hedatzen;
Erregeren gorthetan,
Hiri eta kanpanetan,
Nourk ez du aditzen
Zumalaz mintzatzen?*

Napoleonek egindako azaña andiak mundu osoari adierazten ari diran Franzes jakintiak, orra zenbaterako igotzen zuten Zumalakarregiren izen gogoangarria.

Franzian badira gizon argiak esaten dutenak, ezik, Napoleon baino gitxiagokoa etzala Zumalakarregi; zergaitik Napoleon indarrez, armaz eta diruz ezin geiagorako janzia jarri izan zan Erresuma askotako buru ta nagusi; eta guztiaz ere, Españatik eta Rusiatik biraltzeaz ostean, galdu zeban azkenengo batalla andi Waterlokoa, martiztirik ugarien eta obereñai berak bere jakinduri andiaz agintzen ziela; eta geroenean gelditu zan arrestatua Ingelesen menpean, asnaseak iraun zion arterako. Bañan Zumalakarregi, makilla soillakiko bere anaia Euskaldun garbiakin dirurik bage, eta mendi latz goitituak beste gordelekurik etzebala, Erri ta Plaza guztiak berenak zeuzkaten tropa izugarri anitzen kontra asi bazan ere, berari bazarik irabazi izan etzion iñork ere. Pare bageko ondra gaiñ gañeko onekin Zumalakarregi joan zan mundutik, zeñaren izen gozoaz oroituko diran Euskal-errietako mendiak, mundua munda dan arte guztian.

Jaungoikoak beregana Zumalakarregi eraman izan zebanean, Euskal-erri guztiak atsekabetu ziran arras; batetik, beraren aulkirako beste alako bat topatu ezin zezaketekealako, eta bestetik, gizon on iduriko askoren barrunpe lizunak ikusten zituztelako zeudela galkitatuak, eta sendakaitzak txit.

Berpertatik abiatu ziran, Zumalakarregiren ordezt, agintari nor ifiniko ote zuten ezin asmatuz. Gaur autazten bazuten bat, bigar hura kendurik, ifinten zuten bestea. Gisa onetako naspilla moldakaitzakin zalagar datu nai izan zituen zenbaitek, orduraño bear bezala apainduak zeuden bide zuzen egokiak. Eta ori, ikusten zutelarik argi eta garbi aurrera zijoatzela Euskaldunak beti; zeintzubenk ausardi andian igaro izan ziran Madrilko ondora, eta España barruko beste Probinzia askotara. Bañan biurtu ziranen beren tokira, arrestatuak izan ziran mendi-mutil oetako azkarrenak lotsagarriro, gaitzgerik andienak bazirakean bezalako mantxarekin.

Gertakari oek eta beste onelako geiago igarotakoan, agertu zan Euskal-errira Marotoren Etxeko ize-narekiko gizon argidotar bat, Euskaldunen zorionerako Zerutik Aingeruak biraldua bazan bezalako otsarekin. Eta bazan mirestekoa lainbat ere. Ikusirik, bada,

itsasoaz arontztik zetorrela bere gogoz Euskal-erriari laguntzera iñoren ere bear etzan gizona, Euskaldunik ezagutzen etzebana, eta Euskaraz itztxo bat bakarra ere etzekiena, nork maitatuko etzeban bera? Lore eder ugariz ondo janzitako gizon Amerikatik etorrirako onek, Euskal-errian egiñ izan zeban leen mendi-mutil guztien Buruzari bera jarteraño.

Marotok eskubide au beregana zebanean, ibilli batzubek egin zituen Zumalakarregik irabazitako tokietan; bañan oezaz aurrera etzan igaro izan beñere. Mendi-mutilakin ondo zeukan txit, zeintzubei egiten zizten eskuerakutsi andiak, eta altxatzen ere zituen odeietan gora, batez ere Gipuzkoatarrak; ezagutu zituen oek ondo, beste guztien gañekoak zirala, eta argatik zeukan berakin beti ongi.

Modu onetan batera ta bestera zirkun zarkun zebiltzala, Euskaldunen leialtade piña eta errutasun pazebagekoa ondo ezagututakoan, beretatik gogorreen lakarik ezin atera zitekeala ikusirik argiro, Maroto eta Espartero alkargana baturik bien artean somatu zuten, guda luze kaltarkitsu hura beingoan gelditzeko oberen oberenena izango zala, Euskaldunakin amodiozko pakea irme iraunkorra egitea; lagatzen zaiozkatelarik oei, jatorriz dituzten Fuero, oitura,

eta eskubide beren berekiak osotoro, akatsik txikarrena ere egin bagetanik.

Esan ta egin, itz onorezeo oen azpian iru Probintzia oetako mendi-mutil azkar leialak milla zortzi eun ogei ta emeretzigarren urteko abohtuko illaren ogei ta amaikagarren egunean, beren armakin ausardi andian Esparteroren aurrera aurkezturik, egin zuten alkardadezko pakea ondradua Bergaran; zeña firmatua izan zan segurantzaz guztiakin beren armaen jabe zirala.

Amodiozko anaiatasun maitagarri au erabakitakotan, biurtu ziran mendi-mutilak beren etxelanetara jatorriz dituzten Fuero, oitura, ta eskubideak, oraindaño bezala aurrera ere, naierara gozatzeko pozkida bete betean. Bergaran alkartutako egun gozo zori oneko au izandu zan, España guztiaren atsegintasun andikoa, eta Marotorekin Esparterorentzako guztiz pozgarria.

Erromatarren denporan Gipuzkoatarrak egin izan zituzten azaña andiak egiazkoak dirala sinistatu dezake aixa, Zumalakarregi bere anaia menditarrakin tropa izugarrien kontra peleatzen ikusi izan debanak, eta Gipuzkoari bere Fuero onak galdu bage ezagutzen diozkanak.

*Erabaki naiean itzpidea garbi,
Esanaz eta esaten aspertzen ez naiz ni;
Mundu guzti guztiak orain ela beti,
Gogoan izango du Zumalakarregi.*

OGEITA LAUGARREN KAPITULUA

Zeñetan kontatzen diran Gipuzkoatarak itsasoz sarritan egindako azaña gogoangarriak.

Ezin kontatu al ainbat, eta sinistatzen ere errazak ez diran bezalako azaña gaiñ-gañoekoak egin izan dituzte Probinzia onetako seme azkarrak itsasoz. Beretako banaka batzuk ezarriko ditut emen, gure Ama on maite maitagarri Gipuzkoaren ondragarri eta beraren biztanle leial guztien pozgarri izan ta izango diradenak.

Milla bost eun ogei ta seigarren urtean, Errenteriako seme ontzi-kapitan Martin de la Renteria deitzen zitzaiona bore Galeonarekin Levante inguruan zebilela, urte bereko Pazkua Espiritu Santukoaren mezperan Alicantetik irten zan Siziliarako asmoan; eta Ibizako Ugartearen ondoan arkitu zan Barbarroja-ren ontzidi Arjelko Erregeren izenekoarekin, zeñaren menpean zegoen Arjel. Ontzidi au konpontzen zan amazpi Fustarekin, eta oen artean baziran bost Galera. Turkoak aiñ eraso arkitu zutenean Galeon

bakarra, lasterrean zijoatzen beragana burniz ta kakoz bertan loturik gelditzeko uste oso betean. Bañan Martin de la Renteriak gogor egiteko asmo sendoa arturik, itxoron zien Turkoai donario ederrean. Bere Galeoneko jende guztia zeban Gipuzkoatarra, zeña alaiturik pizkortu eta beldurbagekiro jarri zeban bear bezala prestatua, etsaia urreratu zitzaioneko. Bereala alde batekoak bestekoai eraso zioten portizkiro. Egin zituzten iru jazarraldi ezin gogorragoak sutunpadi anitz tireaz, eta pelea garratz onek iraun zeban egun bat osoan. Bost gizon bakarrak ill ziozkaten Galeonari Turkoak, eta eritu ogei ta amalau; oetatik sendatu ziran lau ez besteak. Erre zioten mastil nagusia, zeña bela ta jarzia guztiakin bota zuten urtara: popa puskatua zioten arras; eta alere, Kapitan Renteriak bere Erritarrakin alkabuz ta sutunpak tireaz amazapi ontzi eta beretako jende talde andiaren kontra egun bat osoan pelearurik, nork daki zenbat Turko ill izan zituen? Eta geroenean ere, Turkoak gauaren illuntasunaz baliaturik igestu bearra izan zuten lotsa gorrian, beren Fusta Galera ta guzti Ibiza alderontz; zeintzubek Martin de la Renteriaren menpean gelditu bearko zuten, baldin bere Galeonak osasuna izan balio.

Gipuzkoatar gogoangarri au arkitu zanean norekin peleatu etzebala, biurtu zan barah barah Balenziako Urira, Galeona arabatzera ta eriak sendatzera. Beraren etorrera ikusi izan zuten guztiak arri ta zur egiñik gelditu ziran etsai talde andiaren atzapar garratzetatik aiñ ontzi elbarriarekin salbatzeaz.

Aipatu dedan Martin de la Renteria onen seme Juan Perez de la Renteriak, urreneko urtean, are azaña andiagoa egin izan zeban Galeon berperarekiñ. Galeon au bear bezala antolaturik Yacako kargalekuan lanbideari itxoroten aingurak botarik Juan Perez zegoela, San Blancantoko Baroiaren izeneko Franzes ontzi bat etorri zan esan dan kargategira, lenago ondo irteten oitua zegoen bezala, gauza errazen billa. Franzes ontzi onetako Kapitana zan Griegoa, eta beti korsuan zebillen itsas lapurrik andienetakoa; zeñaren izenak ikaratzen zituen itsasoz zebiltzan guztiak, eta buruz buru, ez ezik, indar geiagorekin ere, iñor etziztaion ausartatzen arpegi ematera. Bañan Juan Perez Gipuzkoatarrak ikusi zebanean Yacako kargaleku alderontz zuzenean zetorrela, bere Galeon arabatuari aingurak altxaturik, irten zitzaion bidera, eta eraso zion goien beren gogorkiro. Peleatu ziran portizki, eta jazarra berean ill zuten Kapitan Griegoa, baita beste

gizon asko ere berarekin zetozenak. Ontzia artu zuten Gipuzkoatarrak nai ta nai ez, eta beren arekin pozkida betean biurtu ziran Yacako kargategira. Juan Perez de la Renteriak berrogei ta amar gizon arrestatuak biraldu ziozkan Erregeorde Siziliakoari Galeraetarako. Gertaera gogoangarri au zearo ta luzeago ezarria arkitzen da Enperadore Don Carlos Jaunak Kapitan Errenteriakoari azaña andi onen saritzat eman izan ziozkan Eskutarmaetan.

Juanes de Isasti Errenteriako semea Mairuakiko gerran Españako Errege serbitzatzen ontzi bitako Kapitan zebilela, gertatu zan beste egikera bat guztiz oroitgarria. Españako Erregek nai zukeana zan, Tripolko Uria Mairuai kentzea; eta eginkizun andi onetarako bear ziraden prestamenai zuzenbidea ematen ari zan bitartean, Juanes de Isasti Gipuzkoatarra bere ontzi biakin, zer asmo zerabilen iñori ere esan bage, Tripolko ondora joanik eraso zion Uriari gogorkiro; bai ta irabazi ere Mairuai iru Bandera iru dorretan zeuzkatenak. Zeñean, azaña onen oroitpenerako Andre Erregiña Doña Juanak milla, bosteun ta amaikagarren urtean Juanes de Isastiri bere Eskutarmaetan ifini ziozkan iru Bandera aek beren iru dorreakin.

Ontzi-Kapitan Martin Perez de Irizar Erreteriarako semea bere Galeonean merkaderia arturik Cadiza zijoala topo zuen arkitu zuen itsas zabalean korsuan zebilen Franzes Juan Florin otsandikoarekin; zeñak ezurretaraño beldur-ikara emanak zeuzkan beren bizimoduaren bila itsasora irteten ziraden guztiak. Franzes urgullusu au zebilen bi ontzi ondo armatua-kin, eta beretan naiko jendea zebala. Itsasoan arkitzen zeban txiki ta andi guztia osotoro ebasten zeban larrugorrian ifinteraño; eta lanbide lotsagarri onetan egindako ondasun bidebagekoakin aberastua zegoen txit, denpora laburraren epean guztiai laga bearrean arkitu bazan ere. Lenago oitua zegoen bezala, garai-lari irteteko ustean aurkeztu zitzaion Galeonari ausardi andian, bañan Martin Perez de Irizarek bere Galeon bakarrarekin gogor egin zien Franzes ontzi biai portiz-kiro. Peleatu ziran erruz, odol asko alde bietatik ixur-teraño; eta azkenean Gipuzkoatarrentzat gelditu ziran Juan Florin otsandikoaren ontzi biak beren jende eta armadi guztiakin. Korsukoetatik ogei ta amar gizon ziran illak, eta berrogei ta geiago erituak. Juan Florinek ogei milla dukat eman nai ziozkan Irizar Kapi-tanari libre lagatzeagatik, bañan alperrik egin izan zeban bere eskaria; zergaitik gizon argidotar onek

bere ondra maiteago zeban, munduko diru guztiak baino ere. Eta alaxen irauli zituen Cadiza berrogei ta amar gizon arrestatuak bi ontzi irabaziakin; zeñaren leialtade piña saristatua izandu izan bear bezala. Enperadore Don Carlos Jaunak agindu zeban, urkatu zedilla Juan Florin itsaslapurzat; eta Kapitan Martin Perez de Irizarek bere Eskutarmetan izan zitzala, ondorengo guztien oroitgarri, Galeona eta batallan irabazitako Bandera ta arpoiak; zeintzuek jarri zituen milla bost eun ogei ta zazpigarren urtean.

Milla bost eun ogei ta amabostgarren urtean, Enperadore Don Carlosek Tunezko Goleta ingurutua zeukala, berari asaltoa eman bear zitzaion egunean, lendabizi Bandera jarri zebana izandu zan Gipuzkoatar kapitan Tristan de Ugarte Oiarzungo semea, zeña Turkoak ill zuten beste zenbait Gipuzkoatar berari jarraitu ziotenakin; bañan bereala indar geiago igorik, menperatuak gelditu ziran Turkoak.

Milla bost eun ta berrogeigarren urtean Don Bernardo de Mendoza Españako Galeraen Kapitan guztiakiko zegoela, peleatu zan itsasoan Caramami Turkoarekin, zeña armada lodi batekin zijoan Jibraltar sakeaturik, eta batalla portitz gogorra egiñik, Don Bernardo gelditu zan Caramami Turkoaren jaun ta

jabe. Jazarra gogoangarri onetan azañarik andienak egindakoak ziraden Kapitan Domingo de Arriola Murgia Debako semea, Kapitan Garro Donostiakoa, eta Alferez Don Bernardino deitzen zitzaion Domingo de Irizar Errenteriakoa, zeña ill zan zazpi alkabuz-tirorekin.

Españako Errege eta Indietako Jaun Don Carlos zorionekoak ikusirik, Franzes ontzi korsuan zebiltzananak kalte andiak egiten ziezatela jendadi prestu itsasoan arontz onontz zebiltzanai, zeramaten eta zekarten guztia bidebagekiro kenduaz, gaitzgille oei beren lanbide artua gai eragitera milla bost eun berrogei ta bostgarren urtean biraldu zeban Juan Lopez de Isasti ontzi-kapitan Errenteriako semea. Gipuzkoatar itsasgizon ernai au irten zan txit gogoz, Erregeren agindea betetzera, eta itsasora atera bezin prest arkitu zan topoz topo, Franzes ontzi bi armatu korsuan zebiltzananakin. Bereala ekin zitzaiozkan alkarri portizkiro; peleatu ziran erruz, eta batalla izandu zan guztiz aserrea; alde bietatik ziran illak asko; bañan geroenean ere, Kapitan Isasti irten zan garailari zeñaren menpean gelditu ziraden Franzes ontzi biak. Azaña andi au egin ta ondorean Isastik ibilli anitz egin izan zeban Franzes ontzi korsuan zebiltzanen billa, eta arkitu

zituenak azpiraturik, osterontzekoak uixatu zituen ariñ aski; eta alde oetarako itsasozko ibillera balio andikoa ifini zeban denpora artan, itsas lapur txarrik agertzen etzala.

Españako gizon talde bat arrestatua Franzesak Baionako Uri barruan istegira sartua zeukala, Irarrazabal deitzen zaion etxe andiko jaun ta jabe eta nagusi argidotarrak bere Galeonarekin Gipuzkoatik berariaz joanik, Uri andi artako kate lodi burnizkoak urraturik, atera zituen ariñ aski uste artan etzeuzkaten Españatar arrestatuak; baita ekarri ere fite Gipuzkoara. Zeñean, azaña gogoangarri onen bidez Irarrazabalko etxe argidotarrak bere armaetan jarriak dauzkan Erregeren aginduz Baionan urratutako kate lodi burniazkoak Santiagoko benera birekin.

Azaña andi au egin ta ondorean laster, Irarrazabalko Nagusi berpera arkitu zan beste lanze estu batean. Gipuzkoako seme argidotar au bere Galeonarekin armadan zebillela idoro izan zan topoz topo, korsuan zebiltzan iru Franzes ontzi ondo armatuakin. Ikusi bezin prest ezagutu zuten oek Irarrazabalen Galeona; eta egun gitxiz aurretik Baionan berak egin izan zien ixeka lotsagarriaz mendekatu naiean, ekin zitzaiozkan Galeon bakarrari iru Franzes ontziak bat

batean; baita bera ere oei arras mindurik portizkiro. Ari ziran pelean erruz alkar ezin garaiturik eta batalla esturarik larrienekora iritsi zan denporan, Irarrazabal ernai azkarrak egin zeban bizarria izan zan batela itsasora botarik Galeoneko jendearen erdiarekin bera an sartu, eta Franzes ontzietako baten albora iris-tean, bere batelaren bularka burni balanka batekin urratzea; au ondatzera zijoala ikustean, bera ta bera- ren lagunak nai ta nai ez etsaiari gañera igo zekiz- kion. Ezan ta egin, batela zulodunean zeudenak obe- rik etzekustenean, bata bestearen leian ill edo bizi saltatu ziran ontzi gañera, uste zuten ainbat gizon galdu bage; zergaitik, oen ausardi pare bagekoa ikus- tean arras ikaraturik kemen bage gelditu izan ziran begira zeuden Franzes guztiak. Asalto gogor onen bidez berealaixen menperatu zuten ontzi au; baita beste biak ere fite, eta Irarrazabalko Nagusi argidota- rra gelditu zan iru Franzes ontziren jaun ta jabe egi- nik, lenago irabazitako ondra andiaz gañera.

Kapitan Domingo de Amasa Debako semea bere ontziarekin Beleislara ustez ustekabe iritsi izan zan batean, bertako jende biurriak, gaizki tratatzeaz gañera, kendu ziozkan ontzian zeramazkian gauza eder balioso anitz; toki artako barri ondo jakin bagez,

Ugartetarrak supituan gañera sartu zitzaizkako. Bidebageko txarkeri onek miñ andia eman izan zion lazki Domingo de Amasari, bañan une antan bere burua ardura bagetzat egiñik, ixil ixilla gelditu zan, dollorkeri hura ordaintzeko egin bear zeban gauza biotzaren erdi erdiko mamian ondo eratsia bazeukan ere. Ugartetarrak begira zeudela aldendu zan bide zati batean, bere bidajeari jarraitzera bazijoan bezalako abiaduran, eta aen begietatik ezkutatu zanean gelditurik, bere jendeari agertaratu zien, Ugartetarrak egin zioten bidebagekeria ordaintzeko arturik zeukan asmoa; zeñari guztiak ondo iritzirik jarri ziran txit gogoz, beren Kapitan ernai azkarrak agintzen ziotena egitera. Leialtadezko alkardade indartsuaren bidez alaitu eta bear bezala prestaturik bigaramun goizean egunaren antza asitzerako zegoen itsas bazterrean Domingo de Amasa bere jende armatuarekin Ugartetarrai erasotzeko prest jarria. Bereala, Galeonetik irtenik asi ziran tiroka, eta Erri barrura sarturik zuzen zuzenean joan zan Domingo Kapitana Obispoaren etxera, zeña zegoen lurbira artako Gobernadore, eta bertan arrestaturik Galeonera eraman ta beren arekin irten ziran itsaz zabalera. Ugartetarrak beren Obispo Gobernadorea itsasoan zeramatela

ikusi zutenean, Galeoneko jendeari deadarrez ta keñuka aditzera eman zioten, itzegin nai zutela bera-
rekin. Domingo de Amasak donario ederrean itsas
zabalean itxoron zien bajeletan zijoazkion Ugarteta-
rrai; eta alkarganatzean konpondu ziran, biurtzen
zituztelarik oek, aurreko egunean bidebage kenduta-
ko ondasun guztiak obari geiagorekin; eta ark laga-
tzen zebala Obispo Gobernadorea libre. Esan ta egin,
Kapitan Domingo de Amasari eraman ziozkaten zego-
en lekura berperara agindu baino ere gauza geiago,
eta Obispoa irauli zan bere tokira; zeña Galeonetik
irtetean eta bidean zijoala ere ezkutatu arte guztian,
Kapitan Domingori bedeinkazio ta gurutzeak egiñaz
joan zan atsegingarrizko pozkida gozo betean.

Gipuzkoatarrak itsasoz egin izan dituzten agerke-
ra, azaña eta irabazkidak, guztiz dira andiak. Gipuz-
koatarrai zor zaiote, bada, milla irureun laurogei ta
amairugarren urtean egin izan zan Kanariaetako
Ugarteen agerkera baliosoa, bai ta ere milla bost eun
irurogei ta bostgarren urtean Miguel Lopez de Legaz-
piak bere lagun Frai Andres de Urdanetarekin irabaz-
kidatutako Filipinas eta Marianas deitzen zaioten
Ugarteen izatea beste gauza geiagorekin.

Baldin suertez ere, izango balitz nor edo nor Gipuzkoatarak itsasoz egindako azaña oek geiegikotzat dauzkana, are arrigarriagoa ezarriko det emen, iñork ere ezin ukatuko dabena.

Portugalko eta Andaluziako itsasaldeak zalagar-datuak zeuzkan korsuan zebillen Ingeles urgullusu batek, zeñak zerabiltzkien bi ontzi, bata sei eun tone-ladakoa eta bestea txikixeagoa, eta oekin ikaratzen zituen alde artan zebiltzen ugarotar guztiak. Errege Felipe irugarrenak jakin zebanean Ingelesak egiten zituen bidebagekerien barri, agindu zion D. Luis Faxardo Lisboan armadarekin egun beretan arkitzen zanari, ezen, igorri zitzala buke batzubek etsaia garaitzen oitutako buruzari azkar batekin, ezin ontzat eraman zitekean urgullu andi hura azpiratu zezan. Lanbide onetarako agintari izatea nai zutenak asko ziran onoreak irabazteagatik; bañan guztien artean autatua izandu zan Gipuzkoatar D. Antonio Okendo, ogei ta zazpi urte baino adin geiago etzebala. Irten zan, bada, Tajoko uretatik milla sei eun ta laugarren urteko uztaillaren amabostgarren egunean bi bajel Eskoziako *Delfin* ta *Dobladilla* zeritzan bost eun tone-ladatik sei eun bitartekoak, jendez eta osteronzeko gauza guztiaz ondo orniturik. Zenbat ibilli egin izan

zeban, gelditu ere bage, San Vicente ta Santa Maria-
tik Cadiza arterañoakoan korsuan zebiltzenen billa,
etzituen arkitu izan, alik eta abohtuko illaren zazpiga-
rren goizean eguna argitzen asi zan arteraño. Ingele-
sa aurreratu zan sutunpadi eta alkabuzakiko karga
itxi andi bat disparatzera Okendoren kontra, eta onek
erantzun zion otslankai berperakin, non geiago bage
ekin zitzaiozkan alkarri erasotzen portizkiro. Alboratu
zitzaion Ingelesa Okendori, eta onen barkura ere
sartu zituen eun gizon, zeintzubenk etartuak izan zira-
den merezi zuten ongiatorriarekin. Ekin zitzaiozkan
jazarra, gogorrari, zeñak iraun zeban bi orduan eskuz
esku peleatzen zirala. Korsuko ontzi andiak jende
berria unetik unera Okendoren barrura biraldu-arrea,
onek desaraitu bage jardun zeban garboso, zijoakion
guztia itsasora boteaz, odol ixurte andiaren bidez
bañan ere. Ingeles arrotuak ikusi zebanean bere jen-
derik oberena eta geientsua arras galdua, egin zituen
eginal guztiak igestutzeko bañan alperrik. Geroenean
ere nai ta nai ez izan zeban errernditu bearra, geldi-
tu zitzaion jende apur eta bi ontzi korsukoarekin D.
Antionioren menpean; zeñean, oek arturik, bere barko
balaz galbaiaren gisa zulatuarekin biurtu zan ondra
andian garailari Cascaesara, eta Lisboan sartu

zanean, agiriko deadar gozo pozkarriakin glori-
estalik igozuten odeiaz goiti ogei ta zazpi urte bai-
zik etzeban galai gazte Don Antonio Okendo Gipuzko-
atarraren aomen gogoangarria sekula betiko. Errege-
ren gogoan sartu izan zan txit galai gazte onen izena.
Egun beretan gertatu zan Bizkaiko Eskuadran zegoen
Jeneral Bertendonaren illtzea, eta onen orderako
Errege Jaunak autatu zeban Okendo, esaten zebalarik
modu onetan. «Siendo yo informado de los buenos
principios de vos D. Antonio de Oquendo por la satis-
faccion que habeis dado en algunas ocasiones en que
mi Capitan General de la armada del Occéano os ha
encomendado Navios de ella para salir á buscar los
enemigos, con quienes habeis peleado y rendí-dolos
con valor, y echado á otros á pique á imitacion de D.
Miguel de Oquendo vuestro padre, Capitan General
que fue de la Escuadra de la Provincia de Guipuzcoa,
y confiando que cada dia ireis procurando asemejar-
le mas en las obras, he resuelto hacer eleccion en
vuestra persona para que governeis y tengais á vues-
tro cargo la Escuadra de Vizcaya».

Berealaixen izan zeban Okendok bere azkartasu-
na eta ondra are goiagora altxatzeko era ona txit,
Holandes armada andi bat gure itsas-aldeetako por-

tuetan billatu al zitzakean bajelak erretzeko asmoan berariaz egindako injeniozko suakin zetorrena, biraldu izan zebalako astinaldi onak emanik berriz etorteko gogo bage. Egikera au egindakoan bereala izendatua izan zan Okendo Kantauriako Eskuadraren Kapitán Jeneral, zeña konpontzen zan Gipuzkoa, Bizkaia, eta Lau Erriakin. Jarduera onetan egondu zan denporan egin izan zituen serbitzo andiak eta azaña asko, naiz zala korsuan zebiltzanetatik itsas-aldeak garbitzen, naiz berak arrapatzen, naiz zala Lisboara ta Cadiza ontzidi ta Galeonai laguntzen; zeñean eginbide balio andiko oen saritzat beraren izen gozoaibi geiagotu zitzaion *General de Flotas de Nueva España*. Gitxi bat jeroixeago izandu zan Almirante armada errealeko Prinzipe Filisbertoren agindeen azpian; eta milla sei eun ogei ta bostgarren urtean egin zan Galeonen Jeneral; eta orduan Erregeren armadan izan zeban agintza arterañokoa eta Galeonarekiko bidajeak bukatu, igo zan milla sei eun ogeita seigarren urtean, itsasoetako armadaren Almirante Jeneral izatea. Toki goititu artara igo ta laster izan zeban Okendok bere bizarriazko azañak egiztatutzeko izan al zitekean deretxarik oberena. Milla sei eun ogeita zortzigarren urtean Mairu samalda ikaragarri batek

ertsitu zeban inguru guztitik Mamorako Plaza, eta bertan Gobernadore arkitzen zan Diego Eskobedok gaztigatu zion Okendori Cadiza zer gertatzen zitzaion, eta baldin berpertatik ezbazitzaion laguntzarik joaten, galduak izango zirala nai ta nai ez Plaza ta Gaztelua. Gertakari onen barririk etzekiten Gortean batere; eta Plazaren galdu gordea aiañ irrisku andian ez lagatzeagaitik, Erregeren agindeen begira egon bagetanik, Okendo irten zan supituan, Mairuakin peleatzeko pozkida betean. Bañan oek, bera zijoakiotela igerri zuten bezin fite, Mamora-ri zegoen zegoenean lagarik, igesari eman zioten itsumustuan. Alere Okendok eraso zien iritsi al zitzakeanai portizki; bai ta kiskaldu ere arrapatu zituenak. Egikera andi onen bidez geiagoturik, are goiagora igoak izan ziran D. Antonio Gipuzkoatarraren garboa eta ondra; zeñari Felipe laugarrenak bere eskuz itzkribaturik esker andiak eta asko eman izan ziozkan oparo.

Milla sei eun ogei ta amaikagarren urtean Eskuadra Holandesak Brasilen Pernambuco eta Santa guztieneko Plazak desegindurik buruz beeratuak zeuzkaten beretako jendearen saldu erosiari lur joe-razo ziotelako; eta oberik etzekustenean eskatu zioten laguntza Gorteari. Bereala Felipe laugarrenak

agindu zion Okendori irten zedilla itsasora denporarik galdu bage, ongiena prestatuak arkitzen ziraden bajelakin. Esan ta egin, maiatzeko illaren bostgarren egunean Lisboatik ateratu zan amasei ontzi bakararkin. Oetako bost andienak etzeramaten bear zuketekean jendearen erdia; beste bost irureun bana toneladan etziran igarotzen, eta bakotxak berrogei soldadu Portuges buru burutik zituen; osterontzeko seiak ere, zeintzubetan ziraden *La Capitana* eta *Almiranta* etzijoatzen sarritako modura jendez janziak. Eskuadra txiki onek amabi karabeletan zeramazkien esan diran Plaza bietarako seinalapenduak zeuden sokorruak Conde Bañoloren agindera. Almirante zijoan Jeneral Vallecilla, eta tropa guztien zenbatetsua zan iru milla oñezko bezalatsu. Egun gitxiz aurretik Santa Martako Ugartea sakeatu zeban Jeneral Holandes Adrian Hanspaterrek jakindu zeban fite, gure barku txiki indar gitxirekikoak nondik, norekin, nora eta zertara zijoatzen. Gizon urgullusu au ainbesteraño arkitzen zan arrotua, ezik, iduritzen etzitzaion ondo Españatarren kontra indar geiagorekin peleatzea; eta bere armadan zeuzkan ogei ta amairu ontzietatik aldondu zituen amasei ez bestek; zeñean gureakin buruz buru berdindu arren, anditasunean eta jendez askoz

geiagokoak ziraden berarenak. Bederatzi eun toneladatik millarañoakoak ziran aren Capitana eta Almiranta, eta sutunpadituak ogei ta amaseitik berrogeiraño-ko kanoiakin. Agorrillaren amabian urkusi ziran armada biak Brasilen aurrean emezortzi goi-mallatan zabaltasun eguerdi aldekoan Abrojostik ogei leguaz E. alderontz, Holandesak barlobento usbetatzen zebala. Conde Bañolok guda-konsellua baturik bere iritzia eman zeban, ezik, oberen-oberena izango zala, karabeletan sokorruarekin zijoan jendea ontzi guda-koetara igarorik indarrak geiagotu, eta gordezkeraren seguruan jartea. Zeñari erantzun zion Okendok, ezen, iñolako modura ezin zezakeala ark esaten zebana, bada, Errege gandik zeukan agindea zala esan dan jendea sartutzeko Pernambucon, jazarran izan litezketeketan otz ta beroen irriskuan ifini bage. Onetan geiago bage La Capitana Españakoak disparatu zeban pieza bat, kontuan ifinteko osterontzeko ontziak jarri zitezela batallarako moduan. Bereala beste tiro bat disparatu zion etsaiari ataitatzen zebala peleara eta luzatuaz denpora berean estandarte erreala. Holandesak naitzat arturik, erantzun zion beste sutunpada batekin, eta Eskuadra biak bata besteagana begira jarri ziran, hi baldin baiz, ni banauk.

La Capitana Holandesa beste barku andienetakoarekin aurkeztu zan Okendok zeramanaren kontra; beraren Almiranta ere zuzendu zau Españatarraganotz, zeñari egin izan zion agitz su gogorra, eta Santa Barbaran irazekirik ondoratu zan bat batean, eta Almirante Vallecilla gaizkieritua eta eskuak errerik erori zan urtara. Gertakari au ikustean Jeneral Hanspaterrek bere Kapitanarekin eraso zion Españakoari, beste lau Galeon ondoren zituela, eta iritsi zan abor datzera arrabi andian ezarten ziola arpoia, jarten zalarik aiñ urrean, ezik, Holandakoaren zuaitzearra edo baupresa sartzen zan gurekoaren makilla nagusi eta messanaren tartean; alako moduan ezik gelditu ziran trebesaturik alkarri josiak bezala. Etzitzaion denpora asko igaro Buruzari Batavoari bere arrokeriazko sarrera moldakaitzaz damutu bage, uste bazeban ere aixa ta fite, astinaldi ona emanik, ateratu Okendoren bajeletik. Hanspater andia aiñ buruzpide txarrean arkitu zanean nai zukean aldondu, bañan Okendok kalabrote lodi batekin barkua loturik, gelditu zeban nai ta nai ez seguraturik; eta lemari laga zion bere erara, etsaiaren ontziak egin zegikean indarrezko astinaldi eta danbatakoarekin irabazi al bazezakean, barlobento gelditzen ziralarik Kapitana biak

saietsetik saietsera alkarri lotuak. Egoera onetantxen berperean irauli ziran sua urratzera. Egia da etsaia bere indarrak baliatzeko era obean arkitzan zala, zergaitik gure Capitaneko sutunpadi beeko endanako ezin jokazitekean, eta beraren balak ogei ta bikoak ziran; bañan Holandesak disparatzen zituen goiko endanada eta beekoa bala berrogeiñakoakin. Etsaiak ausardi andian saltatu ziran Españakoaren Plaza armaetakora, bañan beretakorik bat bakarra ere etzan gelditu izan bizirik. Peleatu ziran ezin geiagoraño beren izateaz etsitako gizonen gisa, eta odoltzatu ziran itsasoak gorputz ill montoi erorten ziradenakin. Aserreagotu zan jazarra geiago, etsaiaren beste Galeon batek bigarren saietsetik Okendori eraso zionean, eta abordatzen zitzaiola, gelditu zan Capitana gurea su biren erdian estukiro, alde batera ta bestera ardua andiarekin arretaz begiratu bearrean. Estura aiñ larritasun gogorrekoan D. Antoniori laguntzalle iritsi zitzaion ontzi Placeres berreun toneladakoa; bañan erratu zeban ekinera, zeñean etsaiaren branka biak alkarri josi naiean aurreragi sartu izan zalako, galtzeko zorian arkitu zan jende guztia uraren gañean zebala, baldin Okendoren azkartasunak bere Capitana artzeko bidea fite egin izan ezbalu. Masibradi

zeritzan gure beste ontzi bat Kapitan Juan de Prado agintari zebala soma obean eta egokiago sartu zan etsaia zirikatutik, beregana begira ifintera, zeñak Holandes Galeona beartu zeban nai ta nai ez buruz buru peleatzera, lagatzen ziezatelarik La Capitana biai bakar bakarrean, nor geiagokoak ziraden ikust zitezen. Itsas batalla onek iraun zeban goizeko zortzi orduetatik arratsaldeko lauak arteraño. Denpora onetan guztian Okendo beldur bagea ezpata eskuan zebala, eta gorputzean oialezko soñeko senzilloa beste gordegarri bage peleatu izan zan etsaien kontra, ontzi-gaztelutik kendu ere bagetanik. Lanzerik gogorrenetan berari ongiena lagundu ziotenak ziran Sarjento nagusi D. Lazaro Eiguren, eta bi Kapitan Martin Larreta eta D. Jose Gabiria. Azkenean gure La Capitanak disparatu zeban pieza bat proatik Holanda-koaren poparen kontra, zeñari sartu zion sua takoarekin Santa Barbararen ateetako batetik. Asi zan irazekitzen portizki, eta egin al guztiak egin arren illtzen ziran Holandesak montoika beren seta gogorrean. Jeneral Hanspaterrek ikusirik erretzera zijoala garretan, edo arras ernegaturik, edo ta irriskuaren igesi bota zeban bere burua urtara, non ito zan salbatu zitekeana baldin nai izan balu Españako Capitanera

igaro. Oni ere sei edo zazpi lekutatik itsatsi zitzaion
sua, etsai irazekituaren urrean arkitzen zalako; bañan
ontzi Masibradik ateratu zeban irriskutik, eta seguru
jarri zeban kalabrote batekin. Irabazi zan Estandarte
Batavoa, Españakoa gelditzen zalarik arraintzarako
sarearen gisa zulatua sutunpadi eta muskete tiroa-
kin. Ill ziran etsaiaren aldekoak milla ta bederatzi eun
gizon igaroak bakarrik La Capitana eta Galeon bietan,
beraren armada osterontzekoak galdu zituenaz gañe-
ra. Gureetakoak ziran illak bost eun laurogei ta zortzi
eta erituak berreun ta bat. Holandesaren ontzi gañe-
rontzekoak ikusirik beren Capitanaren ausiabantza
ikaragarria, belak luzaturik jarri ziran igesbidean,
zeintzubei supita bizian jarraitu zitzairen gauak lekuri-
eman etzeban arterañoako guztian. Gure armada ere
irten zan zatikatua txit, eta La Capitanaren etzan-
lekuak, ganbara ta saietsa balazoz josirik arkitzen
ziran desegiteko zorian. Bañan batalla irabazitako
pozaz, eta Pernambuco ta beste Plaza Brasilkoetan
sokorruak sartutako atsegintasun parebagekoak,
gozarotu zituzten gañez eragiteraño, jazarran igaro-
tako atsekabe guztiak. San Agustinen ongitu zan gure
armada, Oztugartera iraultzeko lainbat izan zedin
moduan, eta alaixen sartu ere zan Lisboara azaroko

illaren ogeigarren egunean, non bere azaña andiaren saritzat etartu zeban *consejero de Guerra* edo Guda-ko konsellariaren titulua.

Milla seieun ogei ta emeretzigarren urtean are geiagoko mirariak egin izan zituen Okendok, Holandako almen guztiaren kontra. Paisés-Bajos deitzen zaion tokikoak Franzia ta Holandaren kontra sokorru andien bearrean arkitzen zirala, Españako konsellu batiztuak eta gudakoak Okendo esleitu zuten estura larrian zeuden urrikarriai laguntza emateko. Irten zan eginkizun balioso onetara bere armadarekin Cadiztik aboztuko illean, eta Coruñaren urrera iritsi zanean alkartu zan Don Lope de Hocesén jendearekin. Kantauriako eta Galiziako itsasaldeak zalagardatuaz zebillen Franzés Eskuadra Bordeosko Arzobispoak agintzen ziona, ezin billatuz jarraitu zeban Kanalera, zeñetara iritsi zan agorrillaren amargarrenean; eta amaseigarrenean agertu zan. Dunastik amalau leguara, amabi ontzirekiko Eskuadra Holandesa, zeñagana batu ziran beste bost bereala. Oek ikustean Españatarretako batzubek nabarmendurik joan ziran lasterrean berai erasotzera, eta Okendo ikusi zan bakarrik bere La Capitanarekin, etsai armada guztiak ingurutua. Lanze irrisku andikoan bazegoen ere etzan

estututzen potoko esnea baino geiago, eta beraren eginal guztia zan etsaiaren La Capitana billatzea buruz buru peleatzeagaitik; zeña ikusten zeban zegoela kanoi tiro batekoa bidastian beraren bajilak illargi erdiaren modura naspillatua, eta guztiak Españako La Capitanari su egiten ziotela. Guztiaz ere, gitxika gitxika bidea epakirik noizbait bear ta iritsi zan Okendo La Capitana Holandesaren albora, eta ekin zitzaion sutunpa ta musketeakin portizki abordatzeko ustean; bañan bete etzeban bere naia, bela luzaturik igestu eta aizapean zeudenen babesera sartu izan zalako.

Etsaiaren La Capitana aldondu zanean ekin zitzaion Don Antonio Almirantari, eta kanoi tiro batekin bota zion belatxo proakoa. Bereala etsaiak, zabalduzik geiago bere belak, laga zeban jazarra, bajel bat ondaturik bi gizon baizik salbatu bage. Egia da gure La Capitana ere, bakarrik peleatu zalako, destresnatua gelditu zala berrogeita iru gizon illak eta beste ainbeste eriturekin, oen tartean Quiros, Escoronzeta eta Oramoro, irurak kapitanak. Bigaramunean illaren amazpigarrenean ikusi zan berriro etsaia amasei ontzi geiago zituela eta emezortzigarren goizeko ordu batean aizaldea irabazi ezkerro, peleari ekin zioten gureakin. Batalla onek iraun zeban arratsaldeko

lauak arteraño. «Habiendo llevado el mayor peso, dice al Rey el mismo Don Antonio, La Capitana y Almiranta Real Santa Teresa, y algunos pocos galeones, porque los demas se sotaventaron».

Patu obeagoaren diña zan Almirante Mateo Blajain balientea izandu zan aldi onetan suerte bagea. Gizon garboso au bere ontziarekin aurreratu zan etsaia biratzera irriskuari begiratu bage, zeñari sutunpadiko bala batek eraman zion burua. Ustez ustekabeko ezbear donge au gertatzean, Ujalainen ontziko jendea gelditu zan korde bagetua bezala, ez non zegoen eta ez zer egin bear zeban etzekitela. Etsaia aiñ era onean arkitu zalako abordaturik errendatu zeban fite eta erraz aski Ujalainen jendea bere ontziarekin, bañan Okendok, zeñarentzako etzan ezin egiñik, bere La Capitana prestamenak urratuarekin eraso zion berriro etsaiari gogorki, baita oska erazo ere itsaspendua zeukan ontzia bere jendearekin. Arratsaldeko lau orduak izaugo ziran Calais eta Douvres bitarteko goaiak eraman zutenean Okendo Inglaterrako itsasaldeetarontz, eta gertatu zitzaion Dumas-ko portuan sartu bearra nai ta nai ez. Egoitza doakabe onetan arkitu ziran gure La Capitana eta ontzi Santa Teresa, iñola ere ezin ugarotu zezakete-

keala; eta emendik biraldu zituen Okendok bajel batzuketan sokorruak Mardie-ra, zeñetara iritsi ziran nai bezain ondo, eta bera zan irrisku andiko lanbide onen eginkizunik aurrenengoa. Gure barku urratuak arabatu bezin prest portu berera sartu zan Holandako armada, eta bota zeban aingura aen aldamenean. Portu artan bere armadako berrogei ontzirekin arkitzen zan Almirante Inglaterrakoa, ez bataren eta ez bestearen alde irteteko, eta ez bere menpeko tokian arrotzai batallan lagatzeko ifiniak dauden lege zuzen indartsuak beartu zuten Españakoaren eta Batavoaren erdian jartea; bañan etzeban balio izan oarpen ain bidezkoak, zergaitik Holandesak, indar geiagokoakin arkitzen zalako arrotasunean, toki aiñ itzal andikoari begiratu bagetanik eraso zion Okendori itsumustuan zegoela portu berperean. Bidebagekeri aukustean Don Antoniok egin zeban bizarria zan bereal-bereala portua lagarik itsas zabalera irtetea, atakaitzen zebala etsaia baldin peleatu naiean arkitzen bazan atera zedilla bere armadarekin kanpora. Esan ta egin, jarraitu zion onek garaipenaz kontatzen zebala bere indar geiagokoen bidez, zeñean zeuzkan guztitara eun ta amalau bajel, eta Okendok ogei ta bat baizik ez. Alkarganatu bezin laster ingurutu zeban

Okendo bere La Capitanarekin erdi erdian artzen zebala, bañan damutu zitzaion prest aski gisa artan jarria, ezin buruatu zebalako Don Antoniorekin. Bereala ingurudeari lagarik etsaia sakabanatu zan zatika, gure bajel banakakoari ekitera. Talde beetako bati lendabizi arpegi eman zion ontzi Santa Teresa, Capitana Don Lope de Hocesena; zeñak etsaiaren zortzi bukeri gogor egin izan zien luzaro, botatzen ere zituela beretako batzubek ondora, alik eta ezbearrez ontziak su artu eta jenderik geienarekin Don Lope bera erre zan arterañokoan. Etsaiaren kopurua izanik ain geiegia, beste sei ontzi ere errendatu ziran arras nekatuak, eta oen artean La Capitana Galiziakoa, zeñaren agintari zan Feyjoo. Ordurako etsaiak ere galdu zituen ogei ontzi bere aldekoak, eta gañera Españatarrai lenago arrapatuak. Armada Holandesa garaitpenaren aztarna oekin guztia arrotu eta antasterik jarri zan, Okendo bere La Capitanarekin beste eragozpenik itsasoan ikusten etzebalako, eta azkenengo bere indar guztiakin eraso zeban humanta Euskaldunaren kontra; «*caso raro! una armada entera contra sola una fragata!*» dio kondairak. Egiteko andi au gaizki irten zitekealako beldurrarekin bazituen nork esanendu D. Antoniok, obeko zebala irauli

Dumas-ko portura, zeintzubei erantzun izan zien «No permita Dios que con una mancha tan grande menoscabe mi reputacion. Jamas el enemigo me ha visto las espaldas. Lo que se ha de hacer es arriar las velas, y esperar resuelto al enemigo». Eskuadra Holandesa arritu zan lazki, Okendoren garbo aiñ beldur gitxikoa ikustean; eta bere indar guztiakin erabaki zeban, sutunpadiarekin portizkiro erasorik ez lagatzeko, alik eta errendatzera beartu zedin arteraño. Ontzi baka-rraren kontra etsai samalda aiñ andia ikustean, sartu zitzaien izuikara gogorak gure soldado eta itsasgizoa- nak jatxierazo zituen eskotillapera; eta Okendo uste- bageko gertakari onen bidez atsekabeturik, joan zitzaien alaitzera, eta asi zitzaien esaten onela; «¿Que humor es, ioh soldados y compañeros míos! el que vilmente discurre por vuestras venas? ¿Habeis olvidado que aun no ha ocho dias que este enemigo, estos mismos bageles y este general que vemos delante, habiéndo los embestido con sola esta Capita- na, teniendo él 17 navios, nos volvió infamemente las espaldas? Considerad que no tenemos mas medio que pelear; porque retirarnos no puede ser viviendo yo. Si Dios fuese servido que en esta ocasion perda- mos la vida, moriremos en defensa de la religion

católica contra tan implacables enemigos de ella, por el crédito de nuestro Príncipe, y por la reputacion de nuestra nacion.... No os espante el número, que quanto mas fueren tendremos mas testigos de nuestra gloria, *Santiago y á ellos*». Jeneral maitagarri erru andiko onen itzaldi sutsuak bere soldaduen biotzai irazekirik, eskotillapetik irten ta irauli ziran nor bere tokiak betetzera. Etsaiak bere sutunpadi guztiarekin jardun zeban sutan egun artan gelditu ere bage, Okendo azpiratuko zebalako uste oso betean; bañan alper alperrik. Alde guztietatik ertsitua egon arren gure La Capitana garaitezgarria, etsai samalda izugarriari gogor egiñik gorde izan zan, mundu osoa arritu leikean moduan. Batalla onetan ogei ontzi galdu ziozkan etsaiari, eta beretako geienak arras ondora botatuak. Azken azkenean ikusirik Holandesak bere indar guztiakin ezin desalaitu zebala ontzi bat bakarra, artu zeban bukaerako asmoa bere La Capitana, Almiranta, eta beste bi bukerekin abordatu bear zitzaiola Okendori; bañan etzan batere estutu gudari Gipuzkoatarra. Arazo oetan etsaia zebillela beraren indar andiaz ixekaturik itxeden zion D. Antoniok zeuzkan bela apurrak jaso eta donario ederrean; eta bajelak urreratu zitzaiozkan bezin prest, bala mueta askorekiko des-

karga itxi lodi batekin atzeratu zituen guztiak arin aski. Akaballako golpe erruzu onekin arras etsirik biurtu zan Holandes armada urgullusoa, burua makur makur zebala, eta beraren agintaria gelditu zan nasitua lotsa andiarekin; zeñari, batalla gogoangarri onetan igarotako gertakarien kontu estuak artu izan ziozkan Estados-Unidosetako Gobernuak; eta lanbide au aipatzeaz bakarrik artzen zeban izuikara ta lotsarekin etzeban erantzun izan beste gauzarik, ezpada itz oek; «Que la Capitana Real de España con D. Antonio de Oquendo era invencible». Itz labur oetan etsaiak berak egiten dion alabanza baino andiagoa zerekin ta nola egin al dakioke D. Antoniori? Holandes au ez ezik badira beste geiago ere, Gipuzkoatar gudari andi onek egindako azaña gogoangarriak goienengo mallara igo izan dituztenak; eta gaurko egunean ere, toki guztietan da beakurtua eta txit ezaguna D. Antonio de Okendoren izen ondra andikoa.

Gipuzkoatar oroitzarri au, Holandesai batalla irabazitako gauean, olagara ta gloriar estalirik sartu zan Mardieko portuan, non igaro zeban negua. Bañan bere ibilliko nekeak, jazarraetako erasoak, eta berrogei egun ta geiagoan gorputzetik erroparik kendu bageak ekarri izan zion berotasunaren bidez indarrak

gitxiturik beartu zan oian jartera, zeñetan zegoela begiraten zion leio batetik bere La Capitana ta lagun maite gloriáz beteari, esaten ziolarik onela: «A mi, no me falta mas que morir despues de haber traido aquella nao y aquel estandarte con reputacion á este puerto». Emendik irten zan milla sei eun ta berrogeigarren urteko maiatzeko illean, eta Donostiaren urreran iristean, kupidaturik soldadu ta itsasgizonak ondo esate asko egin izan zioten gelditu zedilla bere etxean, alik eta zuzpertz arteraño. Bañan bere lagunenen ondo esanai, eta jaioterrira sartutzearekin artu bear zeban pozkida beteari begiratu bage erantzun izan zeban: «La orden que tengo es de volver á la Coruña; nunca podré mirar mejor por mí, que cuando acredite mi obediencia con la muerte». Esan bezalaxen sartu zan Coruñan eta geiagotu zitzaion elgaitza; bereala eman zioten etsimena sendagiñak. Gaitzaren berotasunak erretzen ziozkan bere erraiak, eta desengañoa arturik zegoen ezkeroz eskatu zeban mesedez laga zegiotela edaten baso bat ur. Eman zioten gogoz atsegin egitearren; bañan eskuetan zeukala, izanik bera aiñ erlijioso ona, nola gudari andia, etzeban gozatu nai izan denpora laburreko atsegintasun hura; eta Jaungoikoari egin zion azkenengo eska-

ni edo sakrifizioa, guztiz asko naikidatzen zeban eda-
riari lagarik. «Había recibido (dio bere azkeneko
orduetan lagundu zion Aita Gabriel Henao Elizagizon
Kondairatzalleak) los Sacramentos de la Iglesia con
religiosa devoción, y estando muy de peligro el día
del Corpus, y al tiempo que comenzaba á salir de la
Iglesia la procesion solemne de esta fiesta, oyó el
estruendo de la artilleria que disparaba la Real arma-
da y escuadra de Flandes surtas en el puerto, y
teniendo algo turbada la cabeza por la enfermedad,
aprendió que se disparaba contra enemigos que las
acometian. Hizo esfuerzo para incorporarse en la
cama, pronunciando remisamente; enemigos, enemi-
gos; dejenme ir á la Capitana para defender la arma-
da y morir en ella. Reconocí eran los últimos alientos,
y poniendo yo á su vista un crucifijo, y haciéndole las
exhortaciones acostumbradas, espiró. Entré en per-
suasion que el ahinco para salir de la cama habia
apresurado la muerte.... Despues fué abierto el cadá-
ver para embalsamarle y llevarle así al templo de la
Compañia de San Sebastian, y notamos como cosa
particular que el corazon era muy grande, aunque el
cuerpo pequeño, y que el corazon brotaba un pelo

crecido, que en heroes tan de primera magnitud que D. Antonio Oquendo es para reparado».

Henaok berak dudarik bage segurutzuzen du, Felipe irugarren, eta laugarrenaren esakuntzaz batera, ezen, Españaren lendabiziko asieratik beren egunetaraño ezagutu dan Kapitanik irriskatuena, balerosoena, eta jakintsuena izandu dala, itsasorako, Don Antonio Okendo. Autormen berpera egiten dute, bada, itsasozko batallaen gañean izkribatu izan duten gizon ernai guztiak.

Ikusten da, bada, argi eta garbi, gaiñ-gañoekoak eta guztiz gogoangarriak diradela Gipuzkoatarrak, leorrez ez ezik, itsasoz ere egin izan dituzten azaña sarritangoak. Eta, nork somatu al dezake Juan Sebastian de Elcano Gipuzkoatar Getarian jaio ta azitakoak zenbat ugarotu izan zeban? Bera izan zan, bada, itsasoz mundu guztia lendabizi ingurutu zebana; zeñagaitik esaten daben Indiaetako kondaira guztiakikoak berrogei ta amaseigarren orrian onela; «Grande fue la navegacion de la Flota de Salomon; un poco mayor la de estas Naos del Emperador, y Rey Don Carlos. La Nave Argos de Jason, que pusieron en las estrellas navegó muy poquito en comparacion de la de la Nao La Victoria, la cual se debia guardar en las atarazonas

de Sevilla por memoria. Los peligros y trabajos de Ulises fueron nada en respecto de los de Juan Sebastian; y así él puso en sus armas el mundo por cimera, y por letra, *Tu primus circumdedisti me*; que es decir; El primero eres, que me rodeaste; que conforma muy bien con lo que navegó; y a la verdad, él rodeó todo el mundo.»

Au esaten du, bada, beste gauza geiagoren artean, kondairak Elkanoren azaña andiaz itzegitean; eta berari berriro Don Carlos jaunak eman izan ziozkan kargu ondra andikoen aipamena ere egiten du argiroki.

*Mendietan ez ezik itsasoan ere,
Gipuzkoatarrak txit azkarrak dirade
Beren azañak ongi gordeak alere,
Urteak joan arren agirian daude.*

OGEI TA BOSTGARREN KAPITULUA

Gure ama on maitati Gipuzkoak bere bular gozo indartsuarekin guriro azitako seme leial gogoangarri anitz, nor ta non jaioak eta zer gisatakoak izan diraden argitasun garbia, errien izenak abezekiro dirala.

Aiako Erriak seme buru oneko anitz eman izan ditu; oen artean ezagungarriena izan da Kapitan Matxin de Aia bere balore andi eta ondradutasunaren bidez, zeñaren eginbide prestuak goratu izan dituzten arrotzetarañoakoak; begiratzea dago, bada, Paulo Joviok Hugo de Monkadaz itzegitean zer esaten daben, non ikusten diran argiroki beraren egikera balioso eta gizabide andiak.

Erri bereko seme Martin Arana de Etxaniz, Kapitan, bere leialtade eta errutasunaren bidez ezagungarritu izan zan Felipe irugarrenaren serbitzoan zebillela; zeñaren Majestadea denborale guztiz otz eta txit euritsuan lagundu zeban Errenteriatik Ondarribiara, biderik txarrenetan bizkarrean eramatea eskinten

ziola. Aiako beste seme asko izan dira leialtadean, armaetan, eta ondradutasunean, gañen gañenekoak.

Albisturko Errian arkitzen da Etxe purubetar Ato-doko jatorrien sustraikia, zeñaren jabe ta nagusiak izan diraden beti leialak, ondraduak, eta serbitzo andiak egin izan dituztenak beren Ama doatsu Gipuzkoarekin Errege bidezkoen onerako. Don Fermin Atodo balerosoak gudako egikera balio andiko askotan serbitzatu izan zeban, bere bizia irriskaturik, Felipe bigarrena, eta onek naitasun ezin geiagokoa bera-ri artu izan ziolako biraldu zeban Enbajadore Erromara, Españako Andizki guztien artean autaturik.

Don Pedro Atodo jende armatuarekin Errege Fededunak serbitzatzan izandu zan Granada artu bear zan denpora estura larrikoan, zeña ezagungarritu zan egikera gogoangarri artan.

Alegeriako Elizan Ama Birjiña Aranzazukoaren Aldare aurrean dago lurpetua Erri bereko seme Juan de Iria, zeñak bere ondasunetatik ifini zituen mundua mundu dan arte gogoango diraden onbideak. San Sebastianen izenarekin Elizatxo bat jarri zeban eskale bideanteentzako Arroztegi edo Hospital, gela berezi-

tua estudianteentzat zebala, eta kapillania betikoa urtean eun ta berrogei ta amar dukateko errentarekin. Erriko umezurz ta donzailla beartuai urteoro emateko utzi zituen laureun dukat. Urte guztietako Pazkuaetan Erri bereko jende beartuaren artean partitzeko eun dukat; eta bertako Eskola-maisuarentzako urtean eun ta berrogei ta amar dukat. Gizon ongille andi au ill zan milla sei eun ta amargarren urteko abenduko illaren seigarren egunean, eta bertan jaio ta bataiatua zan bezala, lurreratua izan zan Alegeriako Elizan.

Eliza berean Ama Birjina Errosarioko Aldarearen ondoan obiatua arkitzen da Erri bereko seme Irakas-dun Don Nikolas Begiriztain Baldonsellako Arzediano Iruñeko Eliznagusian izan zana, zeñak ifini zeban Kapellania bat urtean eun dukateko errentarekin.

Alzo-azpiko Erriak ere badu seme bat emen ezarriko ditudanen aldetik ezpadere txit oroitgarria berez dituen doaiakgaitik; seme au da Joakin de Eleizegi, zeña jaio zan milla zortzi eun, emezortzigarren urteko uztaillaren amargarren egunean; eta gaurko egunean luzetasunean da zazpi oñ eta zortzi onza; eta pisuan dauka amabost arroba. Ibilli da Españako, Portugalko, eta Franziaiko Erresuma osoetan, eta ez du arkitu bat

bakarrik alderatzekorik ez ezik galtzarbeaz gora igarotzen zaionik ere; argatik legez ta bidez ifini diote *Erraldoi Euskaldunaren* izengaña. Aurkeztu da izendatu diran iru Erresumaetako Errege, Erregiña, eta beren jatorrikoetara, zeintzuk osterontzeko ikusi dabeen guztiakin batera arritu dira beraren anditasun oi ez bezalakoaz; andia izateaz landara, gai eta alde guztietara da txit egokia, zuzena, eta ondo egiña.

Amasako Errian Larrea deitzen zaion etxe lenengoetako seme ta jaun ta jabe Gil Lopez de Oñaz bulardetsuak zortzi eun Gipuzkoatarrekin, Nafar ta Franzes talde andien kontra irabazi zeban Beotibarko batalla gogoangarria, lenago amaikagarren kapituluan zearo ezarria dagoen bezala.

Amezketako jatorri bat Gipuzkoan jaioa izena Juan de Amezketa zebana, milla laureun ogei ta amargarren urtean Inglaterratik Enbajadore etorri zan Errege D, Juan bigarrenarengana. Gipuzkoatar onek berari zegokion bizimodu bidezkoa zeukan Inglaterran, Kondairak esaten debanez; eta Españolara aiñ ondra andiko eginkizunera biraltzearekin dakusku argiroki, Inglaterran gizon esleitua zala.

Andoaingo semea zan Aita Larramendi gogoangarria, zeñak agertaratu izan zituen Euskarazko itzkuntz ederraren Gramatika, Itztegia, eta beste gauza anitz gai oni dagozkionak, etsai ozpindu txar askoren esker gaiztoan alere.

Erri bereko seme argidotar D, Juan Baupista de Erro izanik jaiotzako itzkuntz gozoari amodio andia diona, azaldu ditu bi liburu, bata *Alfabeto primitivo*, eta bestea *El mundo primitivo*ren izenarekin, zeintzuketan ikusten dan argi eta garbi gure Euskara jakintsua bere gazte denporako janzi eder aberatsakin txukunki apaindurik lendabiziko egunetan zan bezin mar-dul, lirain, ta pizkor.

Asteasuko semea zan Aita Julian de Lizardi Jesuita, zeñak kristau fededunen erlijio Santua gordetzeagatik bere bizia galdu zeban Paraguaien, non Mairuai Ebanjelioa predikatzen ari zala, ill zuten berak gezia edo saetakin.

Azkoitiko Erri gozatsuan jaio izan dira seme argidotar anitz arma eta letraetarako. Guztien artean agiri-koenak izan dira Idiakezko etxe Purubetarraren jaun

ta jabe eta jatorriak, zeintzuek beren egikera andien bidez deituak izandu diran jarlekurik goienengoetara. D. Pedro Idiakenez egon izan zan Errege Fededunen Ganbarako idukitegiaren zaintzalle nagusi, zeñari, bere leialtade pin eta serbitzo andien saritzat, eman ziozkaten iru bizialdirako Alkatetza Saiazkoa, Gipuzkoako Eskribani nagusia, eta beste zenbait eskubide. Gizon gogoangarri au ill zan Napolesko Erresuman, milla bosteun ta seigarren urtean. Onen anaia D. Domingo Erresuma berean egondu zan Brindisko Arzobispo.

Felipe bigarren eta irugarrenaren denporan D. Martin Idiakenez egondu zan *Secretario de Estado*; eta beraren osaba D. Juan de Zuazola Azkoitiko seme Obispo Astorgan zegoena ill zanean, egin zan Yarza eta Alzegako etxe aide nagusietako jaun ta jabe.

D. Juan de Idiakenez, *Duque de Granada de Ega*, Martizti errealetako Jenerala, izan zan Fernando seigarrenaren gorputz ta gela-zaintzalle, bera lenen edo Prinzipe zala.

Dukearen anaia D. Tomas izandu zan tropa errealetako Teniente Jeneral, eta Andaluziako itsas-aldeetako Kapitan Jeneral, zeñak egin izan zituen serbitzo andiak.

Zuazolako etxe argidotarrak orobat eman izan ditu gizon baleroso jakintsu anitz, eta batez ere D. Lorenzo de Zuazola, zeña Pilipinaetako armadaren Jeneral zala, ill zan doakabero.

D. Tomas de Larraspuru jaio zan Azkoitian milla bosteun laurogei ta bigarren urteko abenduko illaren ogei ta amargarren egunean, zeña izandu zan Indiaetara bideko gordedadiaren Kapitan, eta ill zan milla sei eun ogei ta amabigarren urtean.

Azkoitiako Erriaren, Probinzia Euskaldunen eta España guztiaren ondra ta gloriarako jaio zan Erri onetan milla zazpieun ogei ta bederatzigarren urteko urri-illaren ogei ta irugarren egunean Don Franzisko Jabier de Munibe ta Idiakez Konde de Peñafiorida, Euskaldun Laguntza Errealaren lendabiziko ipinle ta zuzendari betikoa; ill zan berrogei ta amabost urteko adinean arkitzen zala, milla zazpi eun laurogei ta bostgarren urteko ilbeltzaren amairugarren egunean, eta izandu zan lurperatua Markinako Erriaren Eliza nagusian, zeñaren jaun ta godartari bera zan. Bere jaiot-erriarizion amodio gartsuak, lagun urkoa doatsueraz betetzeko zeban naitasun izekiak, jakintza onbidezko anitz ondorengoai erakutsi naiak, nekeaz oroitu ere bage lanean jarduteko zeban jaiera andiak, beraren argita-

sun eta estudio parebageak, eta osterontzeko doain eder gizonagan arkitu al leizkeanakin ondo janzia zalako, Konde de Peñafloredaren izen andia goienengo mallara igo izan dabee Dierria arrotzetarañoakoak, eta Soziedade Matritense, ta Euskal-errikoak doaindu dute asko beraren oroitpen argidotarra.

Azpeitiako Errian ezagutu dira bertan jaiotako seme gogoangarri anitz, beren oroipena egitea merezi dutenak. Erri onetako jaiotar Nikolas Saez de Elola izandu zan Kapitan, eta ezagungarritu zan asko Peruko irabazkida edo konkistan. Azpeitiko Elizan arkitzen da kapilla bat bere kapillau, kantari, organo, zillar ta apaindurakin gizon argidotar onek ifinia.

Eliza bereko beste Kapilla batean daude Erri onetako seme Don Martin de Zurbano Tuyko Obispo eta Inkisizioko Agintari nagusi izandakoaren ezurrak atsedeten, zeña ill zan Madrillen milla bosteun ta amaseigarren urtean.

Don Juan de Uranga Erri onetako semea Obispo Kuban zegoela ill zan milla, bosteun, berrogei ta amaseigarren urtean.

D. Fr. Martin Ignazio deLoiola, San Ignazioren illoba, erlijioso Franziskoa, Obispo izan zan aurrena Paraguaien, eta gero Arzobispo Txarkasen.

Don Jose Franzisko de Enparan izan zan Martizti errealetako Teniente Jeneral, eta Kanariasetako aditzaña Erregezkoan Komandante Jeneral ta Dianagusia. Beraren anaia Don Fr, Sebastian de Enparan, bi aldiz egon zan Priore Eskorialen, eta azkenean Obispo izan zan Urjelen.

Don Jose de Iturriaga izan zan Gipuzkoako alkarkida Karakaskoaren lenengo zuzendari, eta Eskuadrako Buruzari; zeñak bere eginkizun andiai kobru ondo emateaz landara diabetatu izan zituen toki asko Orinoko ibai inguruan.

Azkenik, Azpeitiko Loiolan jaioa zan Aita San Ignazio ill-ezkorra ere, eta bera bataiatu zan Ponteoa ondo gordea arkitzen da zillarrezko txapaz guztia estalia. Santu glorioso onen izen gozoa eta beraren mirari andiak, mundu osoak daki dirala adigarriak eta arrigarriak.

Beasaingo Errian jaio zan San Martin de Loinaz milla bosteun irurogei ta seigarren urteko uztaillaren amaseigarren egunean, eta martirizatu zuten Japongo

Ugarteetan Nangazaki izendatzen dan Urian milla bosteun laurogei ta amazpigarren urteko otsaillaren bostean, eta Urbano zortzigarrenak Santuen artean ifini edo kanonizatu zeban milla seieun ogeita zazpigarrenean. Geroztik beneratzen da Amunarro deitzen dan jaiot-etxe berarenean milla seieun ogeita amairugarren urtean berariaz artarako egiñeratu zan Kapi-llan, eta Probinziak bere gastuz etxe aren aurrean eragin zeban Elizatxoan.

Bergarako semea zan San Martin de la Ascension, Agirreren etxetarretakoa, Japonen martirizatu milla bosteun laurogei ta amazpigarren urteko otsaillaren seigarren egunean; bañan despitatzen dio Vergarari Beasaingo Erriak, zeña urte gitxiz onontzaño iduki izan dan San Martinen jaioterri egiazkotzat, eta gaurko egunean ere aintzakotzat dauka Gipuzkoako Probinziaren zatirik andienak.

Antonio de Rois y Rozas, Bergaran jaioak biurkeratu zituen liburu Jaungoikoren Uriaren izeneko San Agustinenak, moldizkidatuak Madrillen milla seieun ta amalaugarren urtean eta Anberesen milla seieun irurogei ta amaseigarrenean. Izkribatu zeban *Ispillu obetandezko* edo *Espejo de perfeccion* Madrillen argitara-

tua milla sei eun ta emeretzigarren urtean, baldin ezpada besteren bat izen berperekoa D, Nikolas Antoniok zuzmurra zeban bezala.

Paulo Jose Arriaga, Jesuita, egitade batzuben aurkillea, Habanaren gertuan ito zan urrikala batean milla seieun ogei ta bigarren urtean, Indioen artean bizi izan zalarik ogei ta emezortzi urtean.

Debako Erriak izan ditu seme gogoangarri anitz, zeintzuben artean ezagungarrituena dan Andia Irarrazabalen jatorria. Odol garbiko sustrai ezadetsu onek eman ditu gizon asko armaetarako Españan ta Amerikan azaña andiak egin izan dituztenak.

Erri onetakoak ere ziran Fr. D. Juan de Espila Napollesko Erresuman Obispo, Maseradeitzen zaion tokian egon zana; eta D. Pedro de Leizada Obispo Tripoliko izandua, zeñari Eliza artan eman zioten lurra.

Orobat ziran Erri bereko semeak Domingo de Amasa, eta Domingo de Arriola Murgia, biak Kapitana eta armadan itsasoz serbitzo andiak egindako gizonak.

Donostiako Uriak gai guztietarako eman izan ditu seme argidotarrak, erarik egokienarekin tokirik obere-

nean arkitu izan dalako; zeintzubek izendatuko ditudan bakotxa beren saillari darraizkiola Eliztarretatik asirik.

Domingo Mancio, edo Mans izandu zan Obispo Baionan amairugarren eunkida edo sigloan.

D. Fr. Juan Esteban de Urbietta Obispo izan zan Napolesen Telleri deitzen zaion tokian.

D. Fr. Prudenziio de Sandobal izandu zan Tuy eta Iruñeko Obispo, eta Badajoz ta Zamorarako ere autatua.

D. Franzisko Segurola, Arzobispo Zaragozan egon zana jaio zan milla bost eun laurogei ta emeretzigarren urtean, eta bataiatua izan zan Donostiako San Vicenteko Elizan.

D. Fr. Franzisko de Ganboa, Agustinoa, Teolojiako Maisu ta erakuslea Salamankan, Erregeren Predikari-nagusia, Obispo esleitua Amerikan, *de la Paz* izendatzen dan lekurako, D. Juan de Austriaren konfeso-rea, Obispo Koriakoa, Arzobispo Zaragozako-koa, Uri artako bakiregi Santo Tomas Billanuebakoaren ifinlea, ill zan milla sei eun irurogei ta amalaugarren urteko maiatze-ko illaren ogei ta bigarren egunean Torresko Marke-sen Etxeetan, jaioa zalarik milla sei eun ta zazpigarren

urteko urriillaren bian, eta bataiatua Santa Mariako Eliznagusian.

Donostiako semeak gitxigokoak izan ez dira Gobernuko lanetan, gudan, itsasoko lanbidean eta osterontzeko eginkizun gizonari dagozkion guztietan. Aurrenengoen artean kontatzen da Don Alonso Idia-keaz Karlos Kintoren goarpelari eta lenengo konseju-koa, Estremera Santiagoren ordenako Gomendaria, jarraitu zion Enperadoreari Tuneza egin zeban bida-jean. Berak zekutsala egin zan milla bosteun ta berro-geigarren urtean, Españarekin Franzia-arte-ko alkardadea, Martizti Enperadorearena Parisa etorri ezkeroztik, eta biraldu zeban Enperadoreak Españara Prinzipe Felipe bigarrenarengana, Infanta Doña Maria-ekin Duke de Orleansen ezkontza erabakitza, ema-ten zitzaiozkala dotetzat Flandesko batiztunak.

Idiakez Donostiako seme argidotar au Alemaniatic Españara zetorrela Sajoniako ibai bat igarotzeko ten-poran ill zuten Luteranoak milla bosteun berrogei ta amalaugarren urteko garagar-illaren irugarren egu-nean, zeñean eralleak izandu ziran zemaituak merezi zuten bezala Garibai, ta Sandobal jakintiak esaten dutenez. Beraren gorputza ekarri zan Donostiara, eta arkitzen da lurpetua kapilla nagusi Konbentu San Tel-

mokoan, zeñaren eta Dominika Donostiako Antigukoen Ipinlea izandu zan bera.

Don Juan de Idiabez, seme Don Alonsorena, Felipe bigarren eta irugarrenaren goarpelari onbidekoa, Gomendari Leongo, Konselluko Dianagusi, Biralkin Genoban ta Venezian, izan zan gizon arretatsu eta oitura onakikoa; ill zan Segobian milla seieun, ta ama-laugarren urtean urri-illaren amabian, eta beraren gorputza ekarri izan zan San Telmoko Konbentu Donostiakora. Uri guztia proguko modura duloz janzia irten zan beraren errezibimendura Oriamendiko gañerako.

Don Migel Okendo, zeñari Felipe bigarrenak biraldu izan zion Aranjueztik titulu Jeneral itsasoetakoa milla bost eun irurogei ta amazazpigarren urteko maiatzeko illaren amairugarren egunean egiña, jaio zan beraren izeneko etxe Purubetar Donostiako murruez kanpotik Uliako ondartzetan gaurko egunean ere agiri dan artan. Gizon argidotar onek egindako azaña andiak kondaira askotan daude ezarriak. Beraren seme Don Antonioren egikera miraritsuak aipatu ditut lenago, guztiak osotoro ez bada ere, gudari errutsua izandu zala aditzera emateko lainbat.

Oroitpen argidotarra merezi dabena da Jeneral Don Migel bigarren Okendo, seme Don Antonioren, zeña izan zuan ezkontzaz kanporakoa Doña Ana de Molina Andre leñargiti Torrejimenokoagan. Milla seieun, berrogei ta amaseigarren urtean Kantauriako eskudraren Jeneral zegoela egindako serbitzo andien bidez izandu zan Felipe laugarrenaren gogokoa. Lanbide onetarako ekidatu zituen sei Galeon eta patatxe bat; milla seieun, irurogei ta irugarren urtean bere kontura eragin zituen beste ontzi bi armada Ozeano-korako, zeintzubetan serbitzatu zuten Kapitan beraren bi seme Don Migel Karlos eta Don Jose Okendok.

Jeneral Don Lorenzo de Ugalde Orella, zeñaren azañak dira guztiz andiak, batez ere Filipinasetako itsasoetan milla seieun berrogei ta seigarren urtean eta berrogei ta zazpigarrenean Holandesaren armada emezortzi bajel gudakoen kontra egindako pelea gogorra, zeñak iraun zeban arratsaldeko zazpi orduetatik bigaramun goizeraño, gizon bat bakarra ere Kapitanatik galdu bage; eta bost baizik ez Almirantetik ere. Bizarri andi au egin zebalako errezibitu zuten Manilan olagaratze andiak in Uri osoak eta bertako Gobernadore Don Diego Fajardo jaunak.

Don Markos de Aranburu, galeon Indiaetakoen Jenerala, zeñak Eskuadra bat kidatu zeban Ribadeotik Lisboara milla seieun ta seigarren urtean. Don Juan de Etxebarri Konde Villalcazarkoa, Markes Villarrubiakoa, lau aldiz galeonen Jenerala. Don Juan Domingo Etxebarri beraren anaia, Jeneral ontzidietakoa. Don Agustín Diustegi, zeña ezagungarritua izan zan asko Flan- desa, Rochelara, eta Burdeosako bidaje eta Kartagena Indiaetakora, eta Habanara egindako irteeraetan. Don Bartolome Urdinso Jeneral eskuadrakoa milla zazpieun ta amazpigarren urte inguruan ezagutua. Don Blas de Lezo, gizon gogoangarria, Kartagena Indiaetakoa ertsitua zegoela, Almirante Vernonen kontra gordez- keratu izan zeban España guztiaren pozkida beterako milla zazpieun ta batgarren urtean. Almirante urgullu- su onek ponpareriaz eranzatu zeban metallu batean Jeneral Lezo belauniko beraren oñetan jarririk ezpata eskura ematen ziola, garaipenaren segurantzaren berez- zat kontatzen zebalako. Metallu au agertaratu zeban Maisu Florezek.

Don Antonio Alliri izan zan Almirante itsasoko Indiaetara bideko armadan. Don Hernando Martinez de Aranburu, Karabelaskoan. Filipinasetarako bida- jean lagundu zion Jeneral Don Juan Ronkillori milla

seieun ta amargarren urtean. Don Jazinto Antonio Etxebarri, Don Juan eta Don Juan Domingo Etxebarri Jeneralen anaia, irurak Domingo Etxebarri Sekretarioaren semeak, eta Pedro Etxebarri milla laureun, berrogei ta amargarren urte inguruan Nafarroako Errege Don Juan bigarrenaren goarpelari izan zanaren jatorriak. Oraindik galdu bage eta osorik zintzoro gordea arkitzen da karta bat D. Jazinto Antonio Etxebarri Almiranteari bere ama Doña Maria Ana de Loberak milla seieun ta berrogeigarren urteko apirillaren amalauetan egiña, esaten ziolarik menazki, ezen, bere anaia ondraduak idurikatu zitzala eginpide guztietan. D. Antonio Isasi Gipuzkoako Eskuadraren Almirante zan milla sei eun ta amabigarren urtean, eta egin izan zituen zuzenkiro Jeneral D. Antonio Okendoren tokian berari zegozkion lanbide guztiak.

D. Pablo Agustin de Agirre ontzi Kapitana izanduan ezagungarritua iru Ingeles ontzi el Oxford, Keut, eta Lenox irurogei ta amarna kanoikori gogor egin izan zielako bere menpeko La Prinzesa bakarrarekin Ortegalko bukaeraren goiendean, goizeko zortzi orduetatik illunabarrerañoako guztian milla zazpi eun ta berrogeigarren urteko apirillaren emeretzigarren egunean. Gertakari au zearo ta luzeago paper anitze-

tan izkribaturik zabaldua arkitzen da, eta bereziki Utretxko gazeta maiatzeko illaren amaseigarren egunean, eta Felipe bostgarrenak garagarrillaren ogei ta iruan Kapitan Agirre berperari igorri ziozkan argibideetan; bai ta ere, beraren etxe argidotarreko oroitpene-tan.

Kapitan D. Joakin de Agirre ta Okendo, zeñak enkargu goienengoaren bidez Erregezko agindeak baturik, egiñeratu izan zeban itsasorako bear zan lege zuzena, zeñari zatirik andienean D, Jose Mazarredo Jeneralak berriro azken esku-ukitua eman zion. Geroztik izandu zan, jarduera onetarako lendabiziko aldian esleitutako Jenerala-nagusi eta ill zan Guatemalan Dianagusi zegoela.

Don Santiago Zuazola; izkribatu zeban onek libru bat itsasoz dabilzanentzako balioa txit, non ifinten zituen toki guztietako izen erazkoak, eta gudarako ondo armatua egon bear daben ontzi batek bear dituen prestamen guztienak, eta moldizkidatu zan Kadizen guardadi itsastarren ikasbiderako, zeñaren zuzendari ta kontuartzalle bera zan.

Don Migel Santos de Kamino Kapitan itsasoko ta gudakoa, Fernando seigarrenak emandako agerien

bidez egin zituen serbitzo andiak Amerikako itsasaldeetan beraren erreinaldian.

Don Santxo de Leiba, Kapitan Jeneral Gipuzkoakoa, milla bosteun, berrogei ta amazpigarren urtean, beste Don Santxo de Leiba Kapitan Jeneral Gipuzkoakoaren semea, eta Don Antonio de Leiba otsandikoaren iloba bere argitasun ta jakinduariaren bidez gai askotarako izandu zan gizon andia txit.

Don Alonso Idiakez, Duke Ciudad Realkoa Birrei Nafarroakoa, Kapitan Jeneral kaballeriakoa, eta *Maeste de Campo* Milango Estaduetakoa, Komandante Jeneral eta Koronel Erregiña Doña Ana de Austria, eta Isabel Borbongoaren emoitzak Bidasoan egin ziradenean, Don Juan de Idiakez goarpelari onbidekoaren seme egiazkoa, izandu zan guztiz gogoangarria, eta Flandesko gudan eta Franziaaren alkardade Hugonotesen kontrakoan agertu izan zeban balorea eta bere egikerak txit dira andiak Dierriaren Kondairak esaten debanez; eta onts-andiko diakinde edo funzio Bergopon, San Kintin, Noion, Txarlemon, La Txapele, eta beste anitzekok egin zuten aomen andikoa beraren izen gozo jatorri garbikoa. Gizon andi au ill zan Milanen milla seieun ta emezortzigarren urteko urri-illaren zazpigarren egunean, eta beraren gorputza ifini zuten

gordetzen Kaputxinoetako Konbentu batean, Donostiako San Telmora bere aurrekoen lurpetokira, edo Bermeoko San Franziskukora aldatzeko.

D. Juan Alonso Emmanuel de Idiakez, seme D. Alonsorena, Markes de San Damian, eta ill zitzaionean bere aita Duke de Ciudad Real, Kapitan Jeneral Galiziakoa, semetzat artu zeban Duke de Saboiak, zeñagandik izena gelditu zitzaion Emmanuel.

D. Tomas de Andaia, Mariskal ta Jeneral Manilako kanpoetako, Kapitan Jeneral Kanariasetako milla zazpieun ta amabigarren urtean D. Manuel de Andaia Obispo Oviedokoaren aita.

Irakastun Santander juriskonsulto ospatsua, Errege Fededun Don Fernando eta Doña Isabelen aditzailea. Agustin Krabaliz; milla bosteun, irurogei ta laugarren urtean izkribatu zeban España ta Franziairen lenentasun edo prezedenziaren gañeko ilkuskaia. Lizenziadu Kristobal Lopez Zandategi, Jeneral Don Antonio Okendoren aitasaba amaren aldetik, eta Luis Kruzat, zeintzubek argitara eman zuten, edo emateko moduan ifini zuten Probinziaren enkarguz beraren Fuero, lege, eta agindeen bilguma berriztatua.

Don Luis Etxezarreta, Katedratiko eta Erretore Oñatikoa milla bosteun, laurogei ta amaikagarren

urtean gorputz izkirazko aren zuzenbidea Felipe bigarrenaren aginduz egin zanean. Gizon au jakintsu zan txit, batez ere, Griego, Hebreo ta Latin itzkuntzetan.

Juan Kruzat, itzkunzaen azaldari edo interprete Lisboan zegoena, bazekizkien Tudeska, Polaka, Rutenana, Italiana, Flamenka, Franzesa, Ingelesa, Latina, Gaztelania eta Euskara.

Domingo Lizaso, Donostiako Zuzelekuaren-zaia; izkribatu zituen bi tomo andiak titulu onekin, *Nobiliario de la Provincia de Guipuzcoa, Generalogia de sus Solares mas distinguidos*; egitade maitagarria txit bere lanbidean; zeñaren aipamena egiten daben Aita Henaok Kantauriako anziñaeraetan.

Fr. Manuel Bizente Etxebarri, Dominikoa, Konde Villalcazarkoaren semea; izkribatu zeban Probinzia Gipuzkoaren ondrrari darrazkion gauza baliosoen gañean, eta milla zazpieun ogei ta amabostgarren urtean aurkeztu zion Donostiako Urira baturik arkitzen zan Batzar guztiakikoari; bañan etzan iritsi izan moldizkidatzera, beste geiagorekin ere gertatu dan bezalaixen.

Aita Agustin de Kardaberaz, Jesuita, izen andiko Misioa. Euskaraz eman zeban argitara itzkera eder bat milla zapieun irurogei ta batgarren urtean Iruñean

moldizkidatua; zeñetan arkitzen diran ezarriak argi eta garbi, itzkuntz maitagarri are lendabiziko onetan zer nai gauzaren gañean gaindiro itzegiten bear diran neurri zuzen egoki edertasunik andienekoak; izkribatu ere zituen deboziozko liburu eder onak, moldizkidatu direanak asko aldiz. Aita Domingo Meagher, Jesuita, eta Teologo andia zan bezala Valladolidin goienengo mallara igoa, lotostari edo poeta oberenetakoa ere zan Gaztelaniaz eta Euskaraz. Berak moldatutako itz-neurtu askoren artean jostalluenetako bat, ardoak gizonari ematen dion atsegintasunari dagokiona, zor-tzikoan jarria ara emen;

*Gizon bat ardo bage
Dago erdi illa,
Marmar dabiltza tripak
Ardoaren billa:
Bañan edan ezkerro
Ardoa txit ongi,
Gizonik txatarrenak
Balio ditu bi.*

Don Jose Santiago de las Casas, zeñak milla zaz-pieun berrogei ta emezortzigarren urtean Madrillen

moldizkidaturik agertaratu izan zeban tomo bat sorkari berria, eguzkiarekin munduak artu daben auzia erabaki naiean izkribatua.

Don Vicente Lardizabal Sendagin ospatsua; zeñak argitara eman zituen bi liburu, bata, Sargazoren indarrak nolakoak diran eskorbutoren kontra, eta bestea, itsasoan dabillen jendeak izan oi dituen gaixo ta eritasunean gañean.

Don Manuel Ignazio de Agirre, Gipuzkoako Probintziaren Goarpelari izan zana, zeñak izkribatu zeban lurrak ongarritzeko margaren gañean. Don Franzisko Jabier de Lariz, Apaiza, Katezismo Euskarazko biren aurkillea, bigarrena moldizkidatu zan Madrillen, bere iraulkera Gaztelaniazkoarekin. Don Juan Jose de Zuaznabar, zeñak izkribatu zituen paper balioso anitz, Darsena berri Pasaiako itsasarterako egin bear zanaren gañean. Juan Perez de Erzilla, milla bosteun, irurogei ta amalaugarren urtean kanoi berri bat sortu izan zebana. Andres Loide, orobat milla seieun, ogei ta seigarren urtean alkabuz bat bost tiro batetan ematen zituena egin izan zebana. Don Luis Liñan y Vera gizon jakintsua lankaikintzan, zeñak egin zeban zurezko zubi bat Pasaiako itsasartera garbitzeko.

Migel de Santa Zelai, argin-maisua, zeñak Juan de Urrutiarekin altxatu zeban San Bizenteko Eliza milla bosteun ta zazpigarren urte alderontz. Ambrosio de Bengoetxea, eta Juanes de Iriarte ere argin maisuak jardun zuten Eliza bereko Erretablo ospatsua egiten milla bosteun laurogei ta seigarren urtean. Felipe Arizmendi, Eskultore igaro dan eunkida edo siglokoa. Migel de Olarreaga, pintatzalle oberenetakoa bere langintza Erroman estudiantu ta ikasia; eta Juan de Etxaide, zeñak agertu zeban bere izeneko Portuga, Euskaldun lagunkidari milla zazpieun, irurogei ta amabigarren urtean Terranobaren agertzeaz itzegitean esaten zitzaion bezala.

Elgoibarko semea zan D. Fr. Domingo de Alzola Obispo Guadalajara España berrikoan egon zana.

Elgetako Errian jaioak ezagutu dira gizon argidotar anitz; beren artean kontatzen da Don Andres de Orbe y Larreategi, Arzobispo Balenziakoa, Inkisidore Jeneral eta Gobernadore Konseju Kastillakoa, Aigiozarko mugapean arkitzen dan baserri-etxe Orbe deitzen zaionaren jatorria.

Ernaniko semea zan Kapitan Juan de Urbietta, Pabiako batallan milla bosteun ogei ta bostgarren urtean Franziaiko Errege Franzisko Ienengoa arrestatu izan zebana; zeñaren gorputza arkitzen dan lurperatua Erri bereko Eliza nagusian Ebanjelioko aldean bere obiandearekin. Erri au ondratu ere dute D. Fr. Juan Esteban de Urbietta, Obispo Telesiko Italian izan zanak, Arbiza jaun Obispo de la Puebla de los Angeleskoak eta beste geiagok.

Errezilko semea zan Aita Fr. Domingo Herkizia, zeñak nozitu zeban martirioa milla seieun, ogei ta amairugarren urteko aboztuko illaren emezortzigarren egunean.

Errenteriako Erriak eman izan ditu seme argidotar anitz; zeintzuben artean ezagungarrituenak izan dira Don Martin de Renteria Uranzu, Jeneral itsaso Ozeano-koa, bere errutasun eta jakinduariaren bidez Enperadore Karlos bostgarrenaren naierakoa txit. Don Pedro de Zubiarre edo Zubiaur, Jeneral ospatsu itsaso Ozeano-koa Felipe bigarren eta irugarrenaren denporan. Juan Perez de Renteria, goien aipatu dedan Don Martinen semea. Juan de Isasti Kapitana. Martin Perez de

Irizar Kapitana. Juan Lopez de Isasti Kapitana. Domingo de Irizar Alfereza. Don Martin de Zamalbide Jeneral itsaso Egoaldekoa Felipe laugarrenaren denporan. Don Martin de Zubieta, munduaren ziazaldari andia, zeña joan izan zan Magallanesko itsas-estuaren agerteratzera milla, bosteun, laurogei ta bostgarren urtean. Kristobal de Gamon, Astearen izenarekiko libruaren Aurkillea eta bi tomo poesiakoak amaseigarraren eunkidaren azken-alderontz Leon Franziaokan argitara eman zituenak, Errege Fededunaren konsejatzalle mami arkitzen zala; eta beste onelako gizon balio andiko asko txit eman izan ditu Erri onek, batez ere armaetarako.

Eibarko Errian jaio ta aziak ezagutu izan dira gizon gogoangarri anitz letra ta armaetarako, zeintzuben izenakin egiñeratu leikean lista andi bat. Oen artean guztiz argidotarrak izan dira D. Fr. Ignazio de Mallea, Obispo Rio de la Platakoa. D. Fr. Andres de Ubilla Obispo Txiapakoa. D. Fr. Esteban de Alsua Kubarako esleitua. Domingo Martinez de Orbea, Zaldun Santiagoren ordenakoa, Enperadore Karlos bostgarrenaren Tesorero jenerala. Beraren anaia Juan, gobernutari eta Tesorero jeneral Aragoiko Erresumakoa. Kapitan Juan

Lopez de Aritxulueta, Karlos bostgarrenaren denporan Indiaetarako armadan Jeneral izan zana, eta bere Galeon *La Flor de Lis* deitzen zitzaionarekin azaña andiak egin zituen. Franzisko de Ibarra, Zaldun Santiagoren ordenekoa, Komisario jeneral Holandan eta Konsejatzalle gudako Felipe bigarrenarekin egon izan zana. Diego de Ibarra zaldun ordena berekoa, eta Galizia berria irabazkidatu zutenetako bat. Franzisko de Ibarra beraren illoba, eta Martin Lopez de Ibarra, Bizkai berriaren irabazkinzalleak. Erri onetako Etxe purubetar anitzetan arkitzen dira beretako jatorri argidotarren ekantza edo erretratoak. Etxe Dorre Isasirenean dago Don Felipe laugarrenaren seme Infante Don Franzisko Fernandoren ekantza eiztari janzian eskupeta eskuan eta txakurra aldamenen dituela. Errege onek berak milla, seieun ogeita amargarren urteko garagarrillaren lenengo egunean Madrillen egindako txartelaren bidez, infante onen persona aziera ona emateko ifini zuten D. Juan de Isasi Idiakez Zaldun Santiagoren ordenako ta Erri bereko jaiotarraren eskuetan, non ill zan infante au milla seieun ta amalaugarren urteko maiatzeko illaren amaikagarren egunean, eta beraren gorputza eraman zuten Eskoariako Elizara urte bereko laurenbat santu egunean.

Gatzagako Erriak bere semeen artean kontatzen du D. Jose de Garro, zeñak Buenos-Airesen Kapitan Jeneral zegoela Portugesai artu izan zien Ugarte Sakramentukoa edo *La Isla del Sacramento* milla seieun laurogei ta bostgarren urtean, eta indartu ere zeban Valparaisokoa; gisa berean Kapitan Jeneral izan zan Donostiako Urian, non ill zan milla zazpieun ta bigarren urtean. Gizon argidotar au Mondragoin jaioa bazan ere, beraren gurasoak eta aurreragokoak ziran Gatzagakoak, non eragin zeban Jauregi bat Elizaren aurrean, ifinten ziolarik bere jatorriko Etxearen izena.

Gudugarretan arkitzen dan etxe purubetar Mujika izendatzen danaren jatorria zan D. Franzisko de Avila y Mujika Kardenal Jerusalengo Santa Kruzen izenekoa.

Getariako Erriak seme argidotar anitz azi izan ditu. Guztien artean ezagungarriena da lenago izendatu dedan Ugarotar Juan Sebastian de Elkano, zeñaren gurasoak ziraden Domingo Sebastian de Elkano, eta Doña Katalina del Puerto, guztiak Getarian jaioak. Juan Sebastian izan zan munduari jira osoa lendabizi

eman ziona bere ontzi La Victoria deitzen zitzaionarekin, zeña milla bosteun ta emeretzigarren urtean Magallaneseekin irtenik, milla bosteun ogei ta bigarren urteko agor-illaren seiean sartu zan jira egiñik San Lukas de Barramedan, eta azaña andi onen saritzat Enperadore Karlos bostgarrenak eman zion Eskutarmen beti betiko ezagungarri mundu osoaren idurina izkribuz jarririk *primus circumdedisti me*. Gipuzkoatar gogoangarri au ill zan milla bosteun ogei ta seigarren urteko aboztuko illaren bostgarren egunean, Kapitan Jeneral armadarekin Malukora zijoala; eta beraren obia arkitzen da jaso Don Pedro de Etxabe ta Asu Zaldun Kalatrabako habitukoak milla seieun irurogei ta amaikagarren urtean. Azkenean Don Manuel de Agote Erri onetako jaiotarrak bere kostuz goratu dio tallu bat zazpi oñ luzeko irozpearekin, zeña egin zeban Don Alonso Giraldo y Bergaz, Ikasola erreal San Fernandokoaren zuzendari eta Erregeren Ganbarako Otallugilleak, eta Plaza agirikoan arkitzen da ifinia marmolezko irozpe andi goiti baten gañean iru malla zabal ederki apainduak aldamenetan dituela, eta utsunetan izkribatua dago Latiñez, Erdaraz eta Euskaraz berak egindako azaña andia; eta beraren jaiotetxeko jaun ta jabeak eskubidea emanik egiña arki-

tzen da toki berean kapillabat Santa Maria Magdale-
naren izenekoa. Erregek eman zion Gallaldiak, Illkokas
Irakastunak, Garibai jakintiak, eta Pedro Montesano
ernaiak esaten dabe, ezik, alik eta Juan Sebastian
Elkanokoak ekarri izan zituen arteraño etzerala ezagu-
tzen Españan kanela, klaoa, eta intxaur jakikaia edo
nuez de especia.

Erri onetako semeak ere ziran Antonio de Urkiola,
Erregeren ontzidi ta Galeonkintzako Benaitari nagusia
eta Jeneral Kantauriako Eskuadrarena. Baltasar de
Urkiola beraren seme Kapitana. Kristobal de Basurto
Kapitan itsasokoa et ontzikintzallea. Lopez Martinez
de Zarauz, Erregeren Konsellukoa Don Enrike lauga-
rrenaren denporan. Juan Lopez de Ibartola, Sebilla
sal-erosiko kontuak ematen ziran Etxean kontatzalle
nagusi ogei ta emezortzi urtean egondu zana. Juan
Lopez de Zarauz, kontatzalle armada Indiaetako guar-
dadiarena. Juan Saez de Aramburu, orobat kontatza-
llea. Don Antonio de Arriola Alferez, Kapitan Don
Pedro Vicuñaren, eta gero Sarjento nagusiaren Aiu-
dante Lonbardian. Juan Martinez de Asu, zeñak egin
izan ziozkan Erregeri serbitzo andiak. Don Domingo
de Buenetxea Kapitan ontzikoa ta Ugarteak ezagutze-
ra joan izan zana. Beraren anaia Don Franzisko Buene-

txea Kapitan Fragatakoa, urte askotan Errege serbitzatu zebana leialkiro. Juan Bautista de Buenetxea, Kapitan armada errealekoa, itsas-gizon aitua ta asko ikusia, eta Errege jaunak guztiz maite zebana. D. Franzisko Etxabe, zeñak izkribatu zeban Liman, Arzobispo bertan izandako Santo Toribioren kanonizazioaren bidez Uri ark egin izan zituen diakinde andien gañean. Zarauz deitzen zaion Etxe Purubeko seme argidotarrak izan ziran Errege Don Juan, eta Don Enrikeren Konfesoreak.

Idiazabalko Erriak oroitezgarrizko denporatik irrotzen du oiturazko gallaldia bat guztiz begiragarria, nondik norakoa, eta zeren bidez daben denporaren luzetasunak atzendua daukana, bañan arreta andiarekin zintzoki ta maitaro gordetzen dabelako, iñork ere bide onez eragotzi ezin leikiona. Pazkua Espiritu Santuko irugarren goizean ordubiak alderontz Batzartar jaunak beren Apaiz Meza esatekoarekin etxe bakotxatik gizonezko bat dutela, danboliña soñulari arturik, irteten dira prozesioan San Adriango aitz zulatura, eta Segurako Erri ta Zegamakoan igarotzen da bere prozesioarekin Idiazabalko Alkatea zigor altxatua eskuan dabela, eta aurretik danboliña soñulari San Ignazioren

martxa gozoa joaz. Izendatu ditudan Erri bietan ezki-llak errepikatzen diozkate prozesio oni, zeñaren etorrera gutxi gora beera izaten dan eguerdiko amaika orduetatik amabietarontz. Diakinde edo funzio gogogarri au ikustera joan izandu naiz berariaz Segurara, non berari begira egon nintzan, esan al guztien gañeko pozkida betean, Idiazabalko Erri zintzoak bere aurreragoko gurasoetatik daben oitura maitagarria aĩñ zuzenki irozotzen dabelako urteak millaka joan ta ere.

Irunaranzungo Erriak izan ditu seme argidotar anitz izendatzea merezi dutenak. Don Santxo de Urdanibia Jeneral itsasokoa, zeñak dotatu zituen Kapillau, Mediku, Barbero, Botikario, eta Hospitalzaiaren plazak, eta ogei ta lau oatze Erri bereko gaixo ta eri bear-tuentzako.

Don Gregorio de Legia Felipe irugarrenaren konsejuko, eta beraren Sekretario Indiaetakoan. Don Juan Bautista de Arizmendi Habanako Morro deitzan Gazteluko Gobernadorea. Don Lukas de Berroa, Maese de Kanpo eta Gobernadore Ugarte Santo Domingokoan Karlos bigarrenaren erreinaldian. Don Franzisko de Berrotaran, zeña izan zan Errege onek biraldua milla

seieun, laurogei ta amabigarren urtean Karakasko Uri eta Probinzia Venezuelakora Kapitan Jeneral, eta bera-
ren serbitzo onen bidez eman zion titulu Gaztelakoa
Markes del Valle de Santiagoren izenarekin. Don Bar-
tolome de Urdinsu ta Arbelaiz, Jeneral egoialdeko
armadan zala egikera andiak egin izan zituena, ill zan
milla zazpieun ogei ta seigarren urtean.

Larraulko semea zan D. Franzisko de Tolosa edo
Anzola, izen onetako etxe purubetar Erri berekoan
jaioa San Franziskuko Erlijioan Jeneral, eta Ubispo Tuin
egona, ill zan milla ta seieungarren urteko agor-illaren
bederatzigarren egunean, Katedral berean Epistola
aldeko kapilla nagusian arkitzen dan obia estaltzen
daben arlosako izkribuan irakurten danez.

Lazkauko Erriak seme argidotarrak ez, ezik, eman
izan ditu Etxeandra gogoangarriak ere. Doña Maria de
Lazkano Erri onetako alaba eta alargun D. Antonio
Okendorenak milla sei eun ta berrogeigarren urtean,
eta milla sei eun ta berrogei ta amargarrengoan ifini
zituen bi Konbentu, bata Santa Teresa Karmen ortoze-
koa, eta bestea San Bernardoren ordenakoa Santa
Anaren deiarekin. Etxe andra onek berak jarri ere

zeban Donostian Jesuitaen dakiregia, zeñaren jatorria izanik Gipuzkoan dan argidotarrenetakoa, Erriko Elizaren alboan dauka anziña anziñako Jauregi ospatsua, eta beraren jaun ta jabe gaurko egunean arkitzen da Markes de Valmediano. Etxe ondra andiko onek eman ditu seme argidotar anitz armaetarako, zeintzubei Nafarroako Erregeak izkribatzen ziezaten lengusuen izenean. Jauregi berean zintzoro gordeak daude, bada, oraindik karta berperak.

Legazpiko semeak ziran D. Diego Aszensio de Vicuña Almirante Jeneral itsasoko ta leorrekoa; D. Tomas de Vicuña Intendente jeneral Marinakoa, Kapitán ertzgoitikoa, zeñak ekarri zeban D. Karlos irugarren Jauna Napolestik Españara; D. Jose de Lardizabal y Vicuña, Barzelonako adiundean aurrena salatzalle, eta gero aditzalle ta eronle, eta azkenean haziendako konsejatzalle egondu zana ill zan milla zazpieun irurogei ta amaseigarren urtean. Orobat izan zan Erri onetan jaioa, edo beintzat bertako jatorria, Jeneral ospatsu Migel Lopez de Legazpia, Filipinasetako Ugarteen irabazkintzallea.

Lezoko Erria ondratu izan dute anitz bertan jaiotako seme argidotarrak gudako egikeraetan ez ezik, letraetako lanbidean ere. Don Juan Martinez de Lezo, Eliza bereko Erretorea, izanik gizon balerosoa eta jaiot-erriaganontz amodiozko naitasun bero bizi gartsuarekikoa, milla bosteun ta ogeigarren urtean, Franzesak Ondarribi-alderontz azaldu ziradenean, Erri inguruko jendea sutunpadiarekin arturik, Olearsoko muñora igo, ta eraso izan zion etsaiari portizki, baita atzeratu ere kalte andiak zituela.

Don Domingo de Lezo, Kuzkon Obispo zegoela illzan milla bosteun berrogei ta amabigarren urtean. Don Lope Isasti, Benefiziadu Eliza berekoak izkribatu izan zeban Probinzia Gipuzkoaren kondaira, milla seieun ogei ta bostgarren urtean, eta arkitzen da oraindik moldizkidatu bage, zeña amar onza urre pagaturik eraman izan zeban Madrillera bertan bizi izatez zegoen Euskaldun ernai batek milla zortzieun ogeita amairugarren urtean. Don Franzisko de Gainzak izkribatu zeban Irun-aranzunena, zeñari deitzen dion bere Erria, jaioa dalarik Lezon, milla seieun berrogei ta emezortzigarren urteko azaroko illaren zazpigarren egunean; beraren egitadea moldizkidatu zan Iruñean milla zazpieun ogei ta emezortzigarren urtean.

Erru andiko Juanot de Villaviciosa nagusia izandu zan Probinziako Eskuadra baten Jeneral izendatua milla bosteun laurogei ta bigarren urtean Franzesen kontra irteteko. San Migelko Ugartearen urtean egin zuten batalla, eta Juanot garailari ill zan ondra andian bi bala alkabuzekoakin. Errege Jaunak saristatu zeban beraren balorea onen seme Don Migelengan, zeña iritsi zan Almirante izatera. Orobat izan ziran Juanot txikia ta Juanetxo, guztiak lenengoaren ondorengoak, beste geiagorekin itsasgizon ernai azkar gudari gogorrak.

Mondragoiko Erriak seme argidotar anitz eman izan ditu gai askotarako. Don Kristobal de Mondragon eta Otalora izandu zan Flandesko gudaetan serbitzo andiak Erregeri egin ziozkana, zeñaren leialtade ta balorea izanik gaiñ gañekoak bere agindeko zaldidiarekin porrokatu izan zeban Konde de Mauriziorena, Felipe de Nassauk gobernatzen zebana, eta ill zan milla bosteun, laurogei ta amaseigarren urteko illbel-tzean, bere azaña andiaren oroitpena beti betiko uzten zebala. *Maistre de Campo* Don Jose de Garro jaio zan Mondragoin milla seieun ogei ta irugarren urtean, eta izandu zan Gobernadore Tukuman, Buenos-Aires, eta Txilen, zeña il zan Probinzia onen Presi-

dioetakoa Kapitan Jeneral zegoela. *Maistre de Campo* jeneral Don Franzisko de Ezteibar zori onean izan zan Erregeren indar leorreko ta itsasokoen agintari Filipinasetan Txino eta Ingelesen kontra, non egin izan zituen serbitzo andiak ogei ta bost urtean, eta emendik biurtzen zala ill zan Verakruzen milla seieun irurogei ta bederatzigarren urteko uztaillaren emezortzigarren egunean. Jeneral Don Jose de Iramain ill zan Potosiñen milla zazpi eun ta berrogeigarren urtean. Don Migel Ruiz de Otalora, Eronle Iruñean, Dianagusi Mejikon, eta goienengo Konseju Gaztelakoa izandu zan. D. Domingo de Okariz, eta bere anaia Don Rodrigo de Okariz izan ziran Ministro, Konseju erreal berean. Don Juan de Andikano, Konde de Monterron, milla seieun, laurogei ta amaikagarren urtean izandu zan aipatu dedan aditzañakoa. Don Pablo Antonio de Ondarza konseju hazienda errealekoa. Esteban de Garibai y Zamalloa; mundu osoak daki Euskaldun garbi au zala argidotarra izateaz landara guztiz ernaia. Egia ziertoro onen sinistmenerako entzun bear dezute zer esaten daben Españako Itztegi Luzeazaltar Kondairazkoak bigarren tomoan ogei ta amairugarren orriatik aurrera.

«Esteban de Garibay y Zamalloa, el cual considerando las fábulas y consejas que afeaban y aun desfiguraban los verdaderos hechos de nuestras memorias históricas, la poca ó ninguna diligencia de los escritores en reconocer los archivos, y en ellos los documentos coetaneos, y conociendo el vacío inmenso de nuestra historia nacional, y que España, rica en acciones y acaecimientos gloriosos dignos de la posteridad, carecía de una obra metódica, trabajada con crítica sobre instrumentos legitimos y originales y que los abrazase todos, acometió el primero la ardua y gloriosa empresa de escribir el compendio historial de estos Reinos, y le concluyó felizmente en Mondragon con tanto mayor mérito, quanto mas grandes y multiplicados fueron los obstáculos que tubo que vencer su loable constancia, comenzando desde luego un camino no hollado ni trillado hasta entonces ; reconoció archivos, emprendió viajes, sufrió repulsas, y sin interes, ni auxilio ni proteccion, animado de un amor verdaderamente patriótico, y de aquel moderado deseo de gloria y honor que es lícito apetecer, perfeccionó y

publicó su Historia General de España. Y aunque muchos claros varones, tomándole por modelo y dechado, trabajaron con infatigable zelo por espacio de dos siglos historias generales y particulares de nuestra nación, la de Garibay, no obstante de ser la primera y mas antigua, deberá siempre estudiarse y consultarse por los que aspiran al conocimiento del importantísimo ramo de la historia. Tan cierto es que la de Garibay, ademas de su buen lenguaje, generalidad y método, está sembrada oportunamente de exquisitas noticias, que con dificultad se hallarán en otros historiadores. M.».

Ezta gitxi autormen au Erdaldunak egitea Euskaldunarentzako.

Motrikuko jaiotarren artean ezagungarrituak izan dira gizon argidotar anitz. Don Migel de Bidazabal Kantauriako Ozeanoko armada Errealaren Almirante izandu zan eunkida amazapigarrengoan, zeñetan serbitzatu zeban ogei ta amasei urtean. Milla seieun ta amalaugarren urtean eraman zeban Flandesa Eskuadra bat ogei ta bi ontzirekikoa tropa leorreratze-

koakin; milla seieun ta emezortzigarreanean Gibraltar-ko itsas-estuan peleatu zan Mairuen bost ontzi lodiren kontra, zeinzubek Indiaetatik zetozen aberastasun andiak, eta guztiak garaitu ta bereturik eman izan ziozkan Erregeren Erarioari irureun milla dukat; urte berean arrapatu zituen beste bi ontzi. Andik laster, aipatu dan itsas-estuaren urrean, amar ontzi España-ko eta amasei Flandeskoai berak agintzen ziela peleatu izan zan garagarrillaren ogei ta laugarren egunean Mairuen Eskuadra ogei ta zortzi ontzirekikoaren kontra, eta oetatik ogei ta bi garaipendurik libratu zituen milla ta bosteun kristau katibu zeuzkatenak; baita bildu ere kargamendu aberats bat Lanzaroteko Ugartetik zekartena. Eta eunkida onetan merezi dute izendatzea Don Juan eta Don Tomas Idiakez anaia biak, lenengoa, Kapitan Jeneral Martizti errealetako, eta Don Fernando seigarrena Prinzipe zala onen zaintzalle egona, eta bigarrena ere orobat Kapitan Jeneral Martizti errealetako, Gobernadore eta Kapitan Jeneral Andaluziakoa, zeñaren oroitpena ospatsua dan Kadizen eta Portu Santa Mariakoan, toki bi oetako jendearen ornidurarako iturri geza gozo ugari ederra ifini izan zebalako. Don Antonio de Gastañeta o Iturribalza-ga Teniente Jeneral armada errealekoa, eta itsasozko

ibilleraren gañean guztiz jakinduri andikoa; izkribatu zituen bi liburu baliosoak txit, bata ugarotarra zego-kiotena; eta bestea ontzigilleentzako guztiz bear dana, zeñak sartu zeban Españan ontzigiteko modu berri ona, eta oraindik gordeak arkitzen dira berak egindako bi molde zeintzuben adierazten dabeen argi eta garbi, gai onetarako iritsi izan zeban jakinduri andia. Euskaldun argidotar au ill zan Madrillen milla zazpieun ogei ta zortzigarren urteko otsa-illaren bostgarren egunean, irurogei ta amabi urte zituen adiñean.

Mutiloako Elizan arkitzen da San Pedroren Erlikia bat bertako jatorri D, Pedro Apaolaza Arzobispo Zaragozakoak biraldua.

Oñatiko Erriak gai askotarako eman izan dituen seme argidotarrak merezi dute nor ta nolakoak izan diraden agertaratzea. D, Juan Lopez de Lazarraga Errege Fededunen Gomendadorea, zeñaren birtute onak daintzen dituen Esteban de Garibai jakintsuak bere liburu emeretzigarrengean, amabostgarren kapitulan D, Gutierre de Kardenas Gomendari nagusi

Leongoaren eriotzaz itzegindakoan, esaten duelarik onela:

«Su encomienda mayor quisieron dar los Reyes á Juan Lopez de Lazarraga, su contador, natural de la villa de Oñate, que habiendo primero servido al mesmo Comendador mayor, vino á tanta privanza de los Reyes que en estos tiempos andaba el Gobierno de la hacienda por sus manos, siendo libre de cobdicia y anibicion, y tan templado, que la encomienda mayor, ni otra cosa jamas quiso tomar, diciendo que en lo que tenia le sobraba. Por esto dando los Reyes la encomienda mayor á D. Fernando de Toledo, y queriéndole dar la contaduria mayor, como tampoco la quisiese recibir, dijole la Reina; Ya sabeis Juan Lopez tan bien como yo las necesidades del patrimonio Peal, y de verdad no se con que os dar sino sarna como Job á su muger. Este tan cristiano varon acabó sus dias en Valladolid en 18 del mes de Marzo, dia lunes del año de 1518, y fué enterrado en el insigne monasterio de la Santísima Trinidad que de monjas de la

regla de Santa Clara fundó en Oñate patria suya».

Don Rodrigo de Mercado y Zuazola, Kolejial nagusi eta Katedratiko Hueskan eta gorputz bietako Irakasleari aurkeztu zioten Errege Fededunak Santa Mariako Abadia; Inkisizioko Aditzaña Santua ifinteko denporan izandu zan deitua bear ziraden neurri zuzenak artzeko, bai ta autatua ere bertarako maisu ta agintari aurreengoetatik bat; gañera izandu zan kanonigo Zaragozako, Obispo Mallorca eta Siguenzako, eta Errege-orde Nafarroako, zeñaren baratxtasun modu andikoaz baliatu izan zan Errege Fededuna, Agramontestar, eta Beaumontestarren berezkiak donarioturik bakean ifinteko, zeñaren eginkizun onetarako taldeagintek D, Rodrigori biraldutako irakasdeak arkitzen dira Oñatiko Errian ondo gordeak; bai ta ere Luteroren fede austeak denpora berean egiten zituen kalte lotsagarri likitsen eragozpenerako, Karlos V izkribatu izan ziozkan karta maitagarriak. Bereala esleitua izan zan Abilako Obispo, gero Dianagusi Granadako, eta azkenean, esaten eta sinisten danez, Santiagoko Arzobispo izendatua zegoela ill zan Valladolidin milla bosteun berrogei ta zortzigarren urtean. Bere ondasu-

nak utzi ziozkan, Errian ifini izan zeban Kolejioari, zeñetan zintzoro gordeak arkitzen diraden, oraindik, beraren alaja aberats anitz Apezpiku izan zaneakoak paper guztiakin; oen artean dago bulda bat txit begiragarria, non Paulo irugarrenak ematen dion Don Rodrigori meza esateko lizenzia gauza ariñ batekin baraua ausi ondoan, beraren gaixo-aldi sarritangoai begiraturik.

Aita Antonio de Araoz, Irakasle Salamankan, San Ignazio Loiolakoaren lagun maitea, zeñaren eskuetatik artu zeban Jesuitaren arropa. Izandu zan Españako Komisario Jeneral, ifini zituen bertan amabost Kolejio; bere osaba Pedro Migel Araozkoari burutara eman zion Erri onetakoa jarteko. Karlos Vren alaba Doña Juana Prinzesa Portugalkoak izan zeban bere Konfesatzaile. Esleitua izan zan Toledoko Arzobispotarako, bañan etzeban jarri nai izan iñolako modutan ere. Prinzipe Katolikoan gogokoa txit izandu zan, zeintzuben galdetzen zioten bere iritzia, gertatzen zitzaizkaten zalanza guztietan, eta ill zan Santuaren anzarekin irurogei ta bat urteko adiñean arkitzen zala, milla bosteun irurogei ta amabigarren urte alderontz.

Irakasle Don Lorenzo Asenzio Otadui eta Abendañ, Etxe Purubetar Otaduikoa, zeña arkitzen dan Uri-

barruko Etxadia eta Aranzazuko santuarioaren bitartean. Izandu zan Kolejial nagusieneko Alkalan, Kate-dratiko de Prima de Eskoto ikasola berekoan, Benefiziadu San Migelko Eliza Oñatikoan, Kanonigo Alkalako San Juston, Majistral Cuencan, Obispo Lugon milla bosteun, laurogei ta amaikagarren urtetik aurrera, non altxatu zeban Eliztarrentzako azitetxea San Lorenzoren izenarekin; milla bosteun laurogei ta ama-laugarren urteko apirillaren ogei ta bederatzigarren egunean ospatu zeban batzar diozestarra; milla bosteun, laurogei ta emezortzigarrenean aurkeztua izan zan Abilako Obispo, non Jaungoikoari kontu eman zion, bera datzan Obiaren gañeko arrian arkitzen dan izkribuak esaten daben egun ta urtean, zeña dagoen ezarria letra oekin:

*D.D: Laurentis Otadui et Avendaño
Episcopus Abulensis, quondam Lucensis,
Regius Consiliarius frequentissimus,
vere pientissimus pater
pauperum et patriae
Oiiit 4 decembris anno 1611*

Irakasle Don Lukas de Lazarraga, Kolejial nagusi Sancti Spiritus Erri onetakoan, eta Santa Kruz Valladolidkoan; legetako Katedratiko Unibersidade onetan eta gero Ministro Kanzilleriako Uri izendatutakoan, non ill zan pobrekiro, Ministro jakinti bear bezalako-tzat jende guztiak zeukala.

Irakasle Don Juan de Lazarraga, Kolejial nagusi Sancti Spiritus Erri onetakoan eta Santa Kruz Valladolidkoan; Katedratiko Kanonesetako Unibersidade onetan; Almirantazgo errealean salatzalle; Tarragonako Martiztiaren Aditzalle jenerala, zeñaren leialtade piña eta balore andia ezagungarrituak izan ziran Uri bera ertsiturik zegoela milla seieun, berrogei ta laugarren urtean, eta azkenean Jaungoikoak beregana deitu zeban, Erregeren Etxe ta Gorteko Alkate arkitzen zala.

D. Fr. Kristobal de Lazarraga aurretik esan dedanaren anaia, Zistertarren ordenakoa, graduatua Salamankan, Katedratiko Teolojiakoa Unibersidade onetan, Obispo esleitua Txiaparako, eta konsagratua Madrillen milla seieun ogei ta emeretzigarren urtean, izandu zan goiagotua Obispo Kartajena Indiaetakora, zeñaren menpetasuna artu zeban milla seieun ta berrogeigarrenean, eta geroztik iru aldiz berak berez

bigiraturik ill zan milla seieun berrogei ta zortzigarren-goan, beraren adiña berrogei ta iru urtetan igarotzen etzala.

Irakasle Don Gregorio Lopez de Mendizabal, Kolejial nagusi Erri onetan, eta gero Santa Kruz Valladolidkoan; Katedratiko Kanonesetako Unibersidade emengoan; izandu zan salatzalle Kanzillera Granada-koan; Aditzalle Gela berean, Erregeren Etxe eta Gorteko Alkate, Gaztelako Konseju goienengoan, ill zan milla seieun berrogei ta zazpigarren urtean, Ministro garbi maitagarriaren izenarekin.

Don Jose Antonio de Umerez y Miranda, izandu zan Panamako Obispo.

Don Kristobal de Gazteluondo, Kapitan Maese de Kanpo eta Teniente Jeneral Don Albaro Enriquez Kastillokoaren, izandu zan Erresuma Peruko Probinzia Mutilones, Jabalosos eta besteak agerkeraturik irabazkidezeko Agintari-nagusitzat autatua. Egin izan ziozkan Erregeri guztiz serbitzo andiak, ibillera balioso oetan desegindu zeban bere hazienda, biurtu zan Españara, eta ezagungarritua izan zan Franzesak Ondarribia ertsiturik iduki zeban estura larriko denporan, non egondu zan bere Erriko mutil armatuen Buruzari.

Don Juan Jose de Unzueta Koronel Zaldizkoetako, Kapitan Brigada erreal Karabineroena, guraso bear-tuen semea, bañan odolgarbikoena, eta Erri onetan jaio ta bizi izan direanena, soldadutza utsetik asirik bere egikera prestuen bidez igo zan malla aiñ goititu-ra. Kataluniako Martiztian serbitzatu zeban lenagoko eunkidaren azken aldeko Franziarekiko gudan, non andizkatua izandu zan beraren izena ezin geiagoraño, eta batez ere Villalongako batallan, zeñaren asieran eritzea gertatu bazitzaion ere, erretiratzeko asmorik artu bage jarraitu izan zion bere lanbideari portizki jazarra bukatu arteraño guztian etsaiaren arroke-riaz beldurtu bage. Gaztigatu izan zion onek, ezagutu zezala ezin zezakeala ezer egin indar andiagoen kon-tra, eta baldin ezpazan errendatzen tropa guztiarekin, beronen naierara, ganibetaz igaroak izango zirala; zeñari erantzun izan zion, ezik, bazeuzkala armak eta gogoa beraren kontra peleatzeko, eta baldin ataka-tzen bazeban, ikusiko zala nor geiagoak ziran. Etsaiak artu zeban asmoa emateko atake guztiakikoa, eta bere tropa andiarekin joan zan gure Martiztiaren gor-degarri-aurreneko edo banguardia zegoen tokira, zeña arkitzen zan Liers eta zubi Molinskoan, non ill zan Don Juan Jose de Unzueta argidotar balerosoa gogorki

pelean ziarduela milla zazpieun, laurogei ta amalau-
garren urteko garagarrillaren zazpigarren egunean,
bere oroitpena azaña andien bidez illezkor egin ezke-
roztik, denpora artako paper agirikoak kantatzen
duten bezalaixen. Errege Jaunak saristatu zituen
Umantes andi onen serbitzo baliosoak, señalatzen
ziozkalarik beraren arrebari eguneko amaika erreal
bizi zan arte guztirako.

Koronel Don Santos de Antia, Kapitan sutunpadi
errealakoa, Erregeren serbitzoan sartu zan Zaldun
berezi edo Kadete milla zazpieun irurogei ta bedera-
tzigarren urtean. Beraren buruzpide gudartarra izan-
du zan, sarritango enkargu andi eta eraman ekarriko
ibillera baliosoetan; arkitu zan bera Amerika eguerdi-
aldekoan egin izan zan leorreratzean, eta Santa Kata-
linako Ugartean gertatutako eginkizun andietan, bai
ta ere Sakramentuko erdaliriaren ertsitze eta errenda-
tzean; Gibraltar ertsitua egondu zan denpora guztian
serbitzatu izan zeban leialkiro ta portizki; Orbaizeta
Eta Eugiko ekida erreal munizioetako en zuzendari eta
eraontzalle egon izan zan Erregek izendaturik, non
egin izan zituen aurrerapen andiak txit. Franziarekiko
guda Taldeagintzakoan San Sebastian de la Muga
zegoela biraldia izan zan Kataluniako martiztira.

Guda onetan egin izan zituen serbitzo andiak guztiz dira gomendagarriak; Kol de Portelko bateria berak eragin ta agindu ere zeban Bellegarde errendatu arte-rañoko guztian; Salzesko batallan irten zan gaizki eritua; Kol de Bañuls eta onen izeneko Erria artutzeko denporan berak agindu zeban sutunpadia: eta onen jakinduria ta bizitasunaren bidez irabazkidatu ziran Port-Vendre, San Telmoko gaztelua, eta Koliubreko plaza. Erregeren agindea etorri zitzaion igaro zedilla Asturiasa, ekida berria muniziotegiteko Sargadelosen ifintera, non iritsi ta illabetegarrenge, bere sasoirik oberenean ogei ta emeretzi urteko adiñean arkitzen zala, eriotzak arrapatu zeban milla zazpi eun, laurogei ta amalaugarren urteko agorrillean; zeñaren serbitzo andiak igo izan zituzten goienengo mallara beraren Buruzariak, milla zazpi eun laurogei ta amairugarren, eta laurogei ta amalaugarrenge Gazetak esaten dabeenez; eta Errege biotz biguñak saristatu zeban seme argidotarrari zor zitzaionaz beraren ama maitea, eguneko amar erreal señalatzen ziolarik bizi zan arte guztirako.

Oiarzungo Erriak seme argidotar anitz eman izan ditu. Don Sebastian de Lartaun Obispo de Kuzko izan-

du zan sansagratua bere jaioterriako Eliza San Esteban de Lartaun Protomartirren izenekoan, zeña dagoen aipatua lenago.

Don Franzisko Antonio Feloaga, Kalatrabako Zalduna, Senadore Napoleskoa, eta egitade *Enchiridion juris controversi*-ren Aurkillean, zeña moldizkidatu zan Madrillen milla seieun irurogei ta amabostgarren urtean.

Kapitan Tristan de Ugarte, azaña andiak egin izan zituena, batez ere itsasoz. Erri onetako seme azkarrak egindako bizarria gogoangarriak andizkatzen ditu Garibai jakintiak zortzigarren liburuko ogei ta amargarren kapituluan.

Pasaia Donosti-aldekoan jaioa zan Don Blas de Lezo, Teniente Jeneral itsasokoa, zeñak, beste serbitzo balioso anitzen artean, ontzi ta jende bere agintekoakin egin izan zeban laguntza andia Kartajena Indiaetakoaren gordezkeran milla zazpieun berrogei ta bostgarren urtean, indar andiko Eskuadra Ingeles Almirante Vernonen eskura zegoenaren kontra.

Jaun argidotar Don Agustin de Lezo Arzobispo Zaragozakoak, Don Blasen illoba; bere jaioterriko Eliza-

ri utzi ziozkan apaingarri ederrak beste gauza balioso askorekin.

Ondarribiako seme argidotarren artean kontatzen dira Don Kristobal de Rojas, y Sandobal, Kapillau Karlos bostgarrenarena, Obispo Oviedoko, Badajoz'ko, eta Kordobakoa, eta Arzobispo Sebillakoa, zeña egon zan Konzilio Trentokoan, eta Santidadearen aomenarekin ill zan milla bosteun ta laurogeigarren urtean.

Aita Maisu Irakasle Fr. Manuel de Kalataiud, Zisterarren ordenakoa Fiteroko bakartegian, zeñaren egitade polemika eta kondairatarrak diraden ondo ezagunak; Matxin de Arsu Jauregi ta etxe Arsukoaren jaun ta jabea, bere jakinduria andi gudarakoaren bidez ezagungarritua Don Santxo el Sabioren denporan, zeñak saristatu eta ondratu ere izan zeban mesede asko ta eskutarmakin, non ikusten dan gaztelu urrezko bat gorriaren gañean goiko aldetik, eta beekotik ibai bat eta bost buru epakiak, iru lorelis urrezko bere diñakokak gazteluaren gañean, eta ertzean zortzi biozkuta berde sinoplezkoak urrezko kanpoan dituela.

D. Juan eta D. Migel Ezkibel ezagungarrituak izan ziran Moluka, eta Manilasko Ugarteak berriro artu zira-denean. D. Antonio de Ubilla, Markes Ribaskoa, Esta-

duko Konsejuko, Sekretario Indietako despatxu guztirakoan Felipe bostgarrenaren denporan. Don Gabriel Jose de Zuloaga, Konde de Torrealta, berezitu zan asko Venezuelako Probinziaren gordezkeran, non Gobernadore egon zan milla zazpieun berrogei ta bigarren urtean, Ingeles anitzen galgarri.

Uri onetan izan dira beste seme asko, izen txikiagokokak badira ere, serbitzo andiak egin dituztenak leorrekoko martizti eta itsasoko armadaetan.

Orioko semeak ziran D. Gabriel de Hoa, Sekretario Estadu ta Despatxu Indiaetakoa; Irakasle Fr. Franzisko de Segurola y Ganboa Arzobispo Zaragozako, San Agustinen Ordenakoa; M. Fr. Jose de Urtezabel, Karmendarra, izkribaria, eta D. Antonio de Arizaga, Almirante armada Errealekoa.

Tolosako Erriak gai guztietarako eman izan ditu seme argidotarrak ugari, eta oen artean aurrenengo lekua betetzen dabena, eta izendatuena da Domenjon Gonzalez de Andia, Koronel Probinzia Gipuzkoakoa. Onek Inglaterrako Errege Eduardo laugarrena tropa lagungarriekin sokorritu izan zebanean, eta lanze estura larriko artan leialkiro serbitzatu izan zebalako

saristatu zeban Prinziipe ark Jarretierako ordenaren señaile ondra andikoakin, izan zitzan beretzat eta bere ondorengoentzat beti betiko ezagungarri, esaten daben bezala argi eta garbi milla laureun irurogei ta amaikagarren urteko abuztuko illaren ogeigarren egunean Eduardok emandako bitezarde batek, zeña kopiatu zeban D, Braulio de Laga jakintiak etxe purubetar Andia, Irrarrazabal eta beste geiagoren sustrai pin garbiak argitaratzean. Enrike laugarren Gaztelokak ere eman ziozkan fuero batzubek bere naitasuna iragarritzeko milla laureun irurogeita bostgarren urteko agorrillaren ogeigarren egunean, eta milla laureun irurogei ta zazpigarreneko garagarrillaren amarrean, zeintzubek ontzat arturik Errege Fededunak eman ere ziozkaten Gipuzkoaren Batzarretako itzkribautza eta bertako *Alcalde de Sacas* izateko eskubidea, zeñean jarduera edo enpleo oek biak Erregezko gallaldiaren bidez gozitzen dituen gaurko egunean Probinziak, beraren fueroetako liburuan ezarria dagoen bezala. Eduardo laugarren Errege Inglaterrakoarekin Gipuzkoaren artean egindako alkartze ta tratadu milla laureun laurogei ta bigarren urtekoan, Probinziaren Eskribau fidel arkitzen zan bezala izandu zan balio andiko itzbi-de ari zuzenbidea ematen, Batzar bereko kapitulazio-

etan Rimerrek esaten daben bezala. Probinziaren alde jarraitu zeban Aide nagusien kontra, oen genaste eta zegarrera kaltarkitsuak indarrean zeuden denporan; eta aurrengoetatik bat bera izan zan urgullutsu oen arrotasuna buruz beeratu zebana, zeñaren bidez izandu zan dunduariatutik andizkatua Erriko izkeran kantatzen ziotelarik onela.

Sagarra eder, gezatea

Gerriyan ere ezpatea

Domenjon de Andia

Gipuzkoako Erregia.

Anton Gonzalez de Andia, Domenjon eta Doña Katalina de Tapiaren semea, zeñarengana batu ziran Andia eta Irarrazabal etxe argidotar biak; beraren leialtadea eta balorea zenbaterañoakoak ziraden adierazo izan zeban Donostiaren gordezkeran eta Ondarribia Franzesaren menpetik milla bosteun ogei ta batgarren urtean atera zanean, ikusten dan bezala argiroki, D, Braulio de Lanak milla bosteun ogei ta amaiagarren urteko epaillaren zortzigarren egunean Debako Errian artutako billakinde argitara eman izan zituenetan. Erregiña Doña Juanak itzkribatu zion karta

bat milla bosteun ogei ta amargarren urteko epaillaren amaseigarren egunean agintzen ziolarik, ezen Españan geldituak izan ziran Prinzipe Franziaokoak lagunkidatu zitzala beren Erresumarako joaneran.

Domenjon Gonzalez de Andia, Antonen semea Felipe bigarrenaren Inglaterrako joan-aldian izan zan onen jarralle ta ezkutari; eta egin ziozkan serbitzo andiaz esker-ondurik, Prinzesa Portugalkoari gomen diatu zion milla bosteun berrogei ta emezortzigarren urteko orrillaren amairugarren egunean itzkribatutako karta gozo maitagarrian.

Joanes de Yurreamendi, bere izeneko jauregiaren jaun ta jabea Tolosan, Nafarroako Santxo lendabizikoaren denporan izandu zan soldadu ta buruzari bitorea txit.

Martin Ruiz Yurreamendi jauregi berpereko jauna Errege Fededunak serbitzatu zituen Gipuzkoatik eramandako jendearekin, Granada ertsitua egondu zan denpora estura larrikoan. Tolosako seme argidotar au zan Doña Katalina Yurreamendikoaren Aita, zeñaren jatorritik datozen Duke Ciudad Realkoak.

Alberto Perez de Regil ospatsua eta ezagungarritua izan zana milla bosteun ta amabigarren urtean

Belate eta Elizondoko arkaitzetan Gipuzkoatarrak Franzesa porrokatu zutenean.

Juan Perez Auziondo, Guda maisua Noaingo bataillan milla bosteun ogei ta batgarren urtean.

D, Pedro de Aranburu Kantauriako Eskuadraren Almirantea, zeñak egin izan zituen serbitzo andiak.

D, Jose Franzisko de Aranburu, Kapitan Jeneral Mallorkakoa, Teniente Koronel Españako guardia Errealetakoa, Komandante Jeneral Oran, Mazargibir eta beren gazteluetakoa, berezitu izan zan milla zazpieun berrogei ta laugarren urtean Villafranka Alzakoren aurreko lutesian emandako batalla andian, zeñaren bidez Felipe bostgarrenak saristatu zeban Konde de Villafuerteren tituluarekin.

D, Alonso Idiakez, Karlos bostagarrenaren Sekretario eta Estaduko Konsellukoa, Tolosako jaiotarra eta Donostiako biztanlea.

Martin de Gaztelu Sekretario Ordenaetako eta Patronato Gaztelakokoa, Karlos bostgarrenaren Testamentarioa, eta beraren azkenaitxoak egin izan zebana milla bosteun berrogei ta emezortzigarren urteko agorrillaren bederatzigarren egunean, zeñaren oroitpen ondra andikoa egiten duten Garibai eta Fr, Diego de San Pedro ta Ibarra konfesore Karlos bostgarrenarena,

denpora artan Tolosaren menpean arkitzen zan Erri Villabonakoan jaioak.

D. Franzisko Fernando de Inarra y Atodo Isasti, seme ponteko Infante D. Franzisko Fernandorena, zeñak ifini zion bere izena, Koronel Probinzia Gipuzkoarena eta beraren Diputadu jenerala milla sei eun ta irurogeigarren urtean.

D. Fr. Franzisko de Tolosa, San Franziskoren Ordenako Jenerala, Obispo Tuikoa, *Fededo ikusbide* edo *Demostraciones catolicas* izenarekin milla sei eun ta amabigarren urtean Bilbaon moldizkidatutako egitade maitagarriaren aurkillea.

Batxiller Martinez Zaldibia, jakinduri andiko letrada, izkribatu zeban liburu bat Probinzia Gipuzkoakari dagozkion anziñaerako gauza balioso asko dakarzena; zeñagaz baliatu izan zan Irakasle Gebara, Españaren ipiñera ta anziñatasuna, eta Kantauriako noblezaren iraupena argitara emateko milla bosteun laurogei ta seigarren urtean Milanen moldizkidatutako liburuan.

Fr. Franzisko de San Julian, Ministro Jeneral Trinitario Ortoz zena; argitara eman zeban egitade *Tribunal regolare* Leon Franziaokoan, zeña aipatzen daben D,

Nikolas Antoniok, esaten ere debala aurkillea ill zala Alkalan milla seieun irurogei ta irugarren urtean.

Migel Elizalde, Kapitan itsasokoa, zeña arkitu zan batalla Lepantokoan, eta antolatu ere zeban liburu aritmetika eta jeometriakoa.

Martin de Antxieta Nafarroako Birrei D, Alonso Idiakezkoaren Sekretarioa; izkribatu zeban esakuntza bat Españako Erregiña Doña Ana de Austria eta Isabel de Borbonen emoitzak Bidasoako ibaiaren gañean milla seieun ta amabostgarren urtean zeren bidez ta nola egin izan ziran.

Don Jose Lapazakoak egin izan zeban biurkera on bat Konde de Saxe ospatsuaren Historiaren, zeña moldizkidatu zan Donostian milla zazpi eun berrogei ta amalaugarren urtean.

D. Diego de Lazkano Euskaldunen noblezaren gañeko saiakeraren aurkillea, zeña moldizkidatu zan Tolosa berean; eta Apaizbatune Galikanoak milla zazpieun irurogei ta amargarren urteko biltzarkidan liburu gaiztoen kontra kristau fidelai egindako azaldura eta gatziguen gañean ere izkribatu zeban; zeña dan eranzunkida eder bat Erlijio Santuaren alde.

Urrestillako semea zan D. Mateo de Urdanbidelus y Patiño, Artxiduke D. Juan de Austriaren Estadu ta gudako Sekretarioa; eta erri onetan arkitzen da jauregi Antxietakoan jaio ziran Jesusen Konpañiako Jose de Antxieta misiolari ospatsua, eta bere aita Juan de Antxieta, zeña izan zan Kapitan eta Juradu Kanariasetako Ugartean milla bosteun berrogei ta bostgarren urtean.

Usurbilko semea zan D.Franzisko de Etxebeste, Filipinasetako galeraen Jenerala, Txinaren agindeko Tunkingo Erregerengana Enbajadore joan izan zana, Priore ta Konsul España berrikoa, zeñak bere gostuz eragin zeban Elizako ezkillategi berria. Migel Lukas de Iranzo Kondestable Gaztelakoa, D, Albaro de Lunaren oñ ordekoa. Badira esaten dutenak jaio zala Belmonte Usurbilkoan. Garibaik esaten du zala Belmontekoa bakarrik, geiago erantsi bage; beste askoren iritzia izanik Ondarribiako jatorria zala, bera griñatzen da izan zitekeala Nafarroakoa. Edozein modutan dala *Ironzo* izengañekoak adierazten du argi eta garbi, euskararen bere berekia dala.

Villabonako semea zan Fr. Diego de San Pedro e Ibarra, Santo Domingoren ordenakoa, Karlos bostgarren Jaunaren konfesorea, zeñagandik iritsi zeban gallaldia bera jaio zan tokiari Erriaren izena ifinteko, eta Arzobispo Toledoko ere izan zitekean, bañan etzeban artu nai izan dignidade andi au. Esaten du, bada, Irakasle Isasti jakintsuak, ezen, Karlos bostgarren Jaunak bere konfessore Fr, Diego, Kamarako Mediku D, Esteban Zabala eta Sekretario D, Alonso Idiakezkoarekin izan zeban tratamenduaren bidez ikasi zebala Euskaraz trebe itzegiten. Gauza jakiña eta egiazkoa ere da, Enperadore andi onek guztiz asko maitatzen zituela Euskaldun prestu leialak, beren itzkuntz eder illezkorra, eta Españaren lendabiziko asieratik gozatzen dituzten oitza ta oitura oneski beren berekiak. España guztiko jaun ta jabe eta buruzari-nagusi onen eginpide ondraduak adierazten dute argi eta garbi, Gipuzkoatarak ziradela beraren biotzeko kutunak, eta amodiozko naitasun legez ta bidezko au ontzat ezin eraman zutenak asmatuak dirala, Historian arkitzen diran bi itz neurtu oek.

Karlos kintoren baratzan

Akerrak ezpata dantzan.

Villafrankako Erriak eman izan ditu seme argido-tarrak. Aita Fr, Andres Urdaneta, Ontzigidari andia, zeña San Agustingo erlijioso egin ezkeroztik esleitu zeban Karlos bostkarrenak Luzongo Ugarteak agertaratzeko, eta bera izan zan Zebuko Uriaren ipinlea.

Don Agustin de Aiestaran y Landa Obispo laguntari Sebillan, eta gero Obispo Kordoban; onen arrebaren bi seme Don Ramon eta Don Jose Luis de Ubillos Kanonigo Kordoban.

Don Esteban Jose y Don Jose de Abaria e Imaz; bitezardetu zituzten bi dote eun ta berrogei ta amarna dukatekoak donzella beartsuentzat urteoroko.

Don Manuel Aszensio Okariz gogoangarriak bere jaioterriko beartsuak sokorritzeko utzi zeban urtean sei milla ezkutu errenta ematen daben oña edo kapitala.

Ikaztegieta semea zan Don Martin de Zelaieta y Lizarza Obispo Leonen milla zazpieun ta ogeigarren urtetik milla zazpieun ogei ta zortzigarreneraño egon zana, zeñak asestitu zeban Elizbilguma Lateranense, milla zazpieun ogei ta bostgarren urtean, Benedikto amairugarrenaren aginduz egindakora. Erroman zego-

ela iritsi zeban Aita Santuagandik benefizio simple San Klementekoa Diozesea Kuenkakoan, Salamankan zegoen Kolejio nagusi Kuenkakorako, non egon izan zan kolejial, eta beraren gozamenduarekin estaldu zan Kolejioaren beartasuna; zeñak milla ta bosteungarren urtean ifinia izan zanetik orduraño, etzeban izan bere gidari ta serbitzalleak bazkatzeko lainbat errenta. Obispo onen erreguz Aita Santuak egin ziozkan Leongo Elizari laguntza andiak: ifini zeban bere Kate-draleko aldare nagusian Santa Zelestinaren gorputza, eta erregalatu zion beste gorputz santu bat Felipe bostgarrenari. Aita Risko ezeztatu zan *Ikaztegieta* *Leaztegieta* deitzean, utsaldi berperean erori izan zalarik D, Antonio Pons Españatik kanporako bidajearen lenengo tomoan.

Zaldibiako Errian jaio ta azia zan Fr, Pedro de Zaldibia, zeñaren ausardi, balore, eta errutasun pare bageak gogoango diraden mundua mundu dan arte, milla zortzieun ta seigarren urteko garagar-illaren amargarrenean berak egindako azaña andia izanik aiñ oroitkarria, Madrillen moldizkidaturik argitaratua arkitzen dalako, bai izkribuz, eta bai ezanza edo estanpaetan. Egikera hura, zeñen bidez egin zan ain aomen

andikoa Fr, Pedro Argaia Zaldibikoaren izena, da Maragatoa zeritzon lapur ospatsua arrapatzea. Gizon gaitzgille lapur baztar guztiak izutu eta larritzen zituen Maragatoak egin nai izan zion, osterontzekoai oi ziena, Fraile esketan zebillenari ere, eskatzen ziozkalarik zakutoan edo alforjan zeramazkian oñetakoak; bañan Fr, Pedrok, jarri ziradenean aurkez aurke, ill edo bizi, eldu zion Maragatori besotik eta eskuan zeukan alkabuzetik; eta luzaro burruka alkar ezin benzutuz jardun ta ondorean, menderatu zeban noizbaten ere, eta ifini zeban Oropesako Alkate jaunaren eskuetan gizon kaltarkitsu hura, erakarten ziela pake andia ingurumaiko bidante guztiai, eta denpora gitxiren buruan nozitu zituen Maragato gaitzgille izugarri ark bere oker eta gaitztakeriak Madrillen, utzirik bere bizia urkamendian. Errege Karlos laugarrenak ezaguturik egikera onekin zer on andiak egin ziozkan España guztiari, batez ere Estremaduran Oropesa inguruan ibilli bear zutenai, saristatu zeban Fr, Pedroren azaña ospatsua, señalatzen ziolarik urtean zortzi milla erreal, zeintzubekin bizi izan zan artean egin izan zituen, isill edo agiri, mesede ta laguntza andiak, eta limosna gogoangarriak; eta oetatik uste dabee bere erri Zaldibian artu zutela milla zortzi eun ogei ta zaz-

pigarren urtean; bada sinistmen osoan oi daude beraren erritarrak, ezen, esan dedan urtean Ama Birjina Errosarioko Eliza berean dagoenari ez nondik eta ez norgandik etorri zitzaiozkan urrezko errosario eder galantak, Fr, Pedrok biralduak direala. Fraile errutsu aomen andiko au ill zan Arenas deitzon erri Estremadurakoan milla zortzi eun ogei ta emezortzigarren urtean, arkitzen zalarik irurogei ta bat urteko adinean.

Ots andiko egikera onek badirudi bere odolekoetara ere zabaldu zebala balorea ta errutasuna; bada denpora gitxiren epean agertu zan beraren bestengusu D, Gaspar Jauregikoa, Villaerrealean jaioa bazan ere, aurrekoetatik Zaldibiakoa, eta Fr, Pedoren jatorrikoa. D. Gaspar izen-goitiaz *Artzaia* zeritzana, artzaintzan zebillen mutil gaztetxo gudara irten zalako, ondo ezagungarritua izandu zan Napoleonen kontrako guda gogorrean. Utsetik asita egiñeratu zituen iru batalloi, zeintzubeekin topatzen zituen toki guztietan, eman izan zien astin-aldi latz, eta gogorraz oroitzen dira gaur ere Franzesak. Bere gudako egikera gogoangarrien bidez igo zan Martizti Errealetako Mariskal de Kanpo beste onore anitzekin izatera, eta milla zortzi eun berrogei ta laugarren urteko abenduan ill zan Vitoriako Urian.

Zarauzko Errian izandu dira gizon argidotar anitz; bertako semea zan D, Juan de Manzidor Españako Errege Felipe irugarrenaren Sekretario eta Gudako Konsellaria Flandesen. Egiñeratu zeban Erri berean dagoen San Franziskoren ordenako Konbentua, utzirik izendatuta amabost Fraile Mezako eta bost Lego bizituzeko lainbat ondasun, gordetzen zebala beretzat, eta bere ondorengoentzat konbentu onen nagusi ta jabetza. Egiña izan zan au milla sei eun eta amargarren urtean, noiztik onara irten izan dira Etxe benegarri onetatik ezin esan-ala misiolari jakintsu ta anima asko bide zuzenean jarri dituztenak denpora guztietan. Asi zeban Konbentuaren alboan etxe andi eder bat ere Flandeskoen antzera; bañan etzeban bukatu.

Erri onetan jaioa zan Doña Mariana de Zarauz, D, Franzisko de Bouker ta Bartonen alarguna, eta *Zarauz* deitzen Jauregiko alaba ta jabea. Andre gogoangarri onek egiñeratu zeban Erri bereko Eliza andia, zeñen nagusi ta jabe izan zan bera, eta dirade geroztik bere ondorengo ta jatorriak. Egin ere zeban Santa Klararen Ordenako Monjaentzako Konbentua amazazpigarren eunkadaren asieran, eta sartu ta profesatu zeban Konbentu onetan berak bere bi alabakin, non igaro zituan

bere egunak. *Zarauz* deitzen Etxe anziñako onek izan ditu denpora guztietan seme anitz ezagungarritu diradenak gai guztietan, eta zabaldu dabeenak beren izena baztar andietara; eta gaurko egunean ere Etxe au da Probinzia onetan ospatsuenetakoa, eta bereganatuta daukana Narrosko Markesadua.

D, Juan Ignazio de Aiestaran Erri onetako semeak egin zituan serbitzo txit andiak eta leialak Karlos irugarren, eta laugarren, eta Fernando zazpigarrenaren Erreina-aldian. Izandu zan Aragoiko nagusitza edo Patronatoko Sekretario aurrena, eta Gaztelakoa urrena, ematen zituala Errege Jaunak txit ontzat, aginte ta zer-egin andietarako, bere eginkizunak ala aginduta, izendatzen zituan gizonak. Jose Napoleon Erregetzat jarri zanean, onen aginduak egin nai etzitualako, joan zan Kadiza, eta emen egon zan ezertan ere sartu bage, leku andietan ifini nai izan bazuten ere, alik eta Fernando zazpigarrena bere Koroaz jabetu zan artean. Errege Jaun onek bere eskuz izkribatu zion Españan sartu ta Madrillera baño len, esaten ziolarik, ezen, ifini zitzala Gobernuko Sekretari guztiak lengo oñean, auturik onetarako onenak zerizkion gizonak. Egin zeban guztia txit ondo eta zuzenki, Errege Jaunaren gogo betera. Milla zortzi eun ta emezortzigarren

urtean egin nai izandu zeban Grazia ta Justiziako Ministro, bañan etzeban nai izan artu ondra andi au; eta urrengo urtean ill zan Madrillen irurogei ta lau urteko adinean. Bere jaioterrian arkitzen da Etxe eder galant bat berak egiña, azkeneko urteak bere erritarakin igorotzeko asmoan, bañan Jaunak atotsi zion lenago, bere adiskide ta ezagun ugarien miñean.

Zestoako semea zan Don Juan de Perez de Gebara y Alzolaras ospatsua, zeñak egin izan zituen amar urteren epean azaña ta irabazkida anitz Txatxapoa, eta Moiabanbako Probinziaetan; eta berak diabetatu ere zeban Santiago de los Vallesko Uria Kapitan Jeneralaren izenean.

Zumarragak baditu anitz seme txit gogoangarriak; Don Migel Lopez de Legazpia Jauregiko etxean jaioa izan zan Filipinasko Ugarteak agertaratu zituztenetatik bat amaseigarren eunkidaren azkenalderontz. Erri bereko alaba zan Maria Orazandi Don Albaro de Luna Kondestable Gaztelakoaren, eta Don Juan de Zerezuela Toledoko Arzobispoaren amasaba, zeña Domingo Lizasok, *Nobiliario de Guipuzcoa*, deitzen

liburuan esaten dabenez, jaio zan Etxe purubetar Urazandikoan.

Zumaiako semea eta Oikiñako Ibarrean jaioa zan Baltasar de Etxabe Ministro Tokaduna Mejikon, eta Kantauriako itzkuntzaren anziñatasunaren gañeko egitade milla seieun eta zazpigarren urtean Uri Mejiokan moldizkidatuaren aurkillea.

Gipuzkoak izandu ditu beste gizon anitz goeneneko mallan ifintea merezi izan dabeenak beren egitade, jakinduri, ausardi, errutasun, azkardade eta doai eder andien bidez; eta iñori ere ez legorrean eta itsasoan, ez gudan eta pakean, ez Elizan eta kanpoan, eta beste edozein lanbidetan ezer zor ez diotenak, bañan asko dira izendatu ditudan oek, ezagutzeko zein seme on eta andiak azitako ama dan Gipuzkoako Probinzia.

*Gipuzkoak baditu semeak ugari,
Jakin izan dutenak ekiten lanari;
Erakutsiaz garbi mundu guztiari,
Zer nai gaitan dirala buru ta giari.*

Gipuzkoako seme ta jatorriak; ara non dauzkatzuten azaldurik gure Ama on Gipuzkoaren izaera ta bizi-

tza, bear ainbat ezpadere, nere laburtasun eta moztasunak agindu direanaño; nik orain opa dedana da, asitako lanbide andi au gizon argi ta jakinti beren erriari ondo nai diotenak, eta gure itzkuntz gozo parebagea maite dabeenak esku-ikutu, apaindu eta edertutzea, ezagutu dezaten gizon arrotz guztiak, iñori ezer ere zor ez diona, eta besterik ez bezalako doain andi ta ederraz janzia dala Gipuzkoako orua.

*Non nekatu badute gizon jakintiak
Eman nai badituzte emengo barriak;
Bestek ez bezalako doai on andiak
Dauzka Gipuzkoako baztar maitatiak.*

AZKENA